

ŠTUDIJNÉ ZVESTI

ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED NITRA

64 – 2018

Š T U D I J N É Z V E S T I
ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

HLAVNÝ REDAKTOR
GERTRÚDA BŘEZINOVÁ A ALENA BISTÁKOVÁ
Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, 949 21 Nitra

Š T U D I J N É Z V E S T I
THE ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF THE SLOVAK ACADEMY OF SCIENCES

GENERAL EDITOR
GERTRÚDA BŘEZINOVÁ AND ALENA BISTÁKOVÁ
Edition: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK – 949 21 Nitra

Š T U D I J N É Z V E S T I
ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES
DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

SCHRIFTFLEITER
GERTRÚDA BŘEZINOVÁ UND ALENA BISTÁKOVÁ
Redaktion: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK – 949 21 Nitra

ŠTUDIJNÉ ZVESTI

ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED NITRA

64 – 2018

NITRA 2018

Recenzovaný časopis / Peer-reviewed journal

Hlavný redaktor / Editor-in-chief

Gertrúda Brezinová a Alena Bistáková

Redakčná rada / Editorial board

Lucia Benediková, Jozef Bujna, Jana Čižmářová, Eva Fottová, Joachim Henning, Ivan Cheben, Alexandra Krenn-Leeb, Ján Rajtár, Peter C. Rams, Jozef Zábojník

Výkonný redaktor / Executive editor

Miriama Nemergutová

Počítačové spracovanie / Computer elaboration

Beáta Jančíková

Grafický návrh a počítačové spracovanie obálky / Graphic layout and computer elaboration of the cover

Ivan Kuzma

Tlač / Printed by VEDA, vydavateľstvo SAV, Bratislava

© Archeologický ústav SAV, Nitra, 2018

IČO vydavateľa – 00 166 723

Dátum vydania – december 2018

Poradie vydania – 64. číslo

Evidenčné číslo MK SR 3403/09 / Ministry of culture evidence No. 3403/09

Kontaktná adresa (príspevky, ďalšie informácie) / Contact address (Contributions, Further informations)

Archeologický ústav SAV, Akademická 2, SK – 949 21 Nitra, Slovakia

e-mail: gertruda.brezinova@savba.sk, alena.bistakova@savba.sk

Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma / Distributing, booking and subscription receives

Archeologický ústav SAV, Akademická 2, SK – 949 21 Nitra

e-mail: nraukniz@savba.sk, tel: +421 37 6943 209

Za znenie a obsah príspevkov zodpovedajú autori. / Authors are responsible for their contributions.

Žiadna časť tejto publikácie nesmie byť reprodukováaná alebo rozširováaná v žiadnej forme – elektronicky či mechanicky, vrátane fotokópií, nahrávania alebo iným použitím informačného systému vrátane webových stránok, bez predbežného písomného súhlasu vlastníka vydavateľských práv.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form – electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, including web pages, without the prior written permission from the copyright owner.

Vychádza dvakrát ročne. Príspevky v Študijných zvestiach sú indexované a evidované v databázach Web of Science (WOS); Emerging Sources Citation Index (ESCI, Clarivate Analytics); Scopus (Elsevier) a Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH).

Published twice a year. Articles in Študijné zvesti are abstracted and indexed in The Web of Science (WOS); The Emerging Sources Citation Index (ESCI, Clarivate Analytics); The Scopus (Elsevier) and The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH).

OBSAH

Jozef Vladár – Egon Wiedermann

Animal in the Life of the North-Carpathian Aeneolithic and Early Bronze Age Populations	7
Zviera v živote severokarpatských populácií na prelome staršieho a mladšieho praveku	18

Róbert Malček – Eva Horváthová – Lucia Lušítková – Rastislav Hreha

Rekonštrukcia osídlenia v okolí hornej a strednej Torysy vo vybraných obdobiach praveku až včasného stredoveku	21
Reconstruction of Settlement near the Upper and Central Torysa River Basin in Selected Periods from Prehistory to the Early Middle Ages	51

Jacek Andrzejowski – Renata Madyda-Legutko

Zur Mobilität von Kriegerern am Übergang von der älteren zur jüngeren römischen Kaiserzeit im Lichte der Verbreitung der Doppeldornschnallen	55
Presuny bojovníkov na prelome včasnej a mladšej doby rímskej vo svetle rozšírenia praciek s dvojitém trňom	80

Július Jakab

Rizomélia v slovenskom praveku a vo včasnej dobe dejinnej	81
Rhisomelia in Slovak Prehistory and in Early Historical Period	86

Karol Pieta

Ein mittellatènezeitlicher Brandopferplatz in Slatina nad Bebravou	89
Žiarové obetisko zo strednej doby laténskej v Slatine nad Bebravou	111

Renate Thomas

Ein singulärer Bronzefund aus Slatina nad Bebravou	115
Jedinečný bronzový nález zo Slatiny nad Bebravou	148

Zbigniew Robak

The Sword and Sword-Belt in Carolingian Times. The Warrior Burial 23 from Závada Reconsidered	149
Meč a opasok v karolínskom období. Nové vyhodnotenie bojovníckeho hrobu 23 zo Závady	176

Matej Ruttkay – Jaroslava Ruttkayová

Výskum stredovekého osídlenia a pohrebiska v Nitre na Školskej ulici	179
Research of the Medieval Settlement and Cemetery at Školska Street in Nitra	199

ANIMAL IN THE LIFE OF THE NORTH-CARPATHIAN AENEOLITHIC AND EARLY BRONZE AGE POPULATIONS

Jozef Vladár – Egon Wiedermann

Key words: Aeneolithic and Early Bronze Age, Northwestern Inner Carpathians, pastoral economy, zoomorphic sculpture

Progression of pastoral economy of the Young Aeneolithic societies of the Northwestern Inner Carpathians grew also on the background of external influences. It eventually resulted in a high value of a herd which was probably formally expressed in the increased number of zoomorphic sculptures. It is the part of the database of finds of small zoomorphic statues from this period and territory which suggests similarity with Transcarpathian Eurasian finds. Together with the presence of individuals or groups of eastern origin, the increase in the number of new longwool sheep species originally bred in the Near East and transported to the territory of the Inner Carpathians at the end of the old prehistory can be considered a consequence of eastern impulses in relation to the higher frequency of small animal sculptures. The value of the domesticated animal intensified the process of social stratification, prioritized the owner of the herd and the service unit and was deeply reflected in the abstract world of Baden autochtones.

MINUTE ZOOMORPHIC FIGURINES

Small zoomorphic statuettes are remarkable finds of the late Baden culture phases and ensuing Early Bronze Age cultures in the Inner North-Western Carpathians. Their special position in the life of Baden populations is documented by a high index of finds that links this territory with those at the forefront in Central Europe (more than seventy artefacts, i.e. the most of them within the whole Baden culture territory, is known just from a fortified hilltop settlement at the Veľká Lomnica-Burchbrich position; *Novotná/Soják 2013, 129*).

Less frequent figurines, similar in form and time, are also known from the Outer Western Carpathians (*Pavelčík 1982; 1992; Ruttkay 2001*) and from the milieu of Schneckenberg, Coțofeni and Tripolye cultures (*Horváthová 2010, 79*). Along with female idols, anthropomorphic and gynecomorphic ceramics and various clay imageries of contemporary objects, zoomorphic figurines represent now a characteristic collection of settlement finds, the genesis and distinctive appearance of which in the young- and late Baden world has become a subject of increasing research interest (Fig. 1).

Chronology only of several artefacts from a database of recently known minute zoomorphic finds from the Inner North-Western Carpathian territory dated to the Aeneolithic and the Early Bronze Age can be elaborated in details. Settlement finds from the site at Stránska are dated to the Late Baden period and can be synchronised with the post-Baden cultures through associated pottery, mostly acuminate mugs (*Horváthová/Nevizánsky 2017; Nevizánsky 2009, 23 f*). However, no minute zoomorphic figurines were found at the Bošáca culture site in Hajná Nová Ves (*Wiedermann 2013, 15–36*) or at other contemporary post-Baden sites. The situation differs with younger finds. These are dated to the Early Bronze Age and come from the Maďarovce and North Pannonia culture circle (*Bátora 2017; Bátora/Vladár 2015, 126, fig. 103*).

Similar situation has been observed also with finds of the older Baden culture periods in the Inner North-Western Carpathians. The Boleráz phase is represented by relatively rustic forms of minute zoomorphic figurines. The same cultural milieu gave origin also to the well-known cart application from Radošina (*Němejcová-Pavúková/Bárta 1977*). Occurrence of the zoomorphic statuette together with miniature objects (clay hammer-axe a. o.) and mainly a group of zoomorphic figurines from late-Baden hilltop sites are unusual. The statuette was obviously more precisely made and its artistic processing is comparable to a similar figurine dated to the Early Bronze Age (*Nevizánsky 2009, 24*).

Modelling of clay statuettes of animals undoubtedly exceeded local tradition and from the Neolithic it evidently became an over-regional phenomenon with broad transterritorial reach from the Near

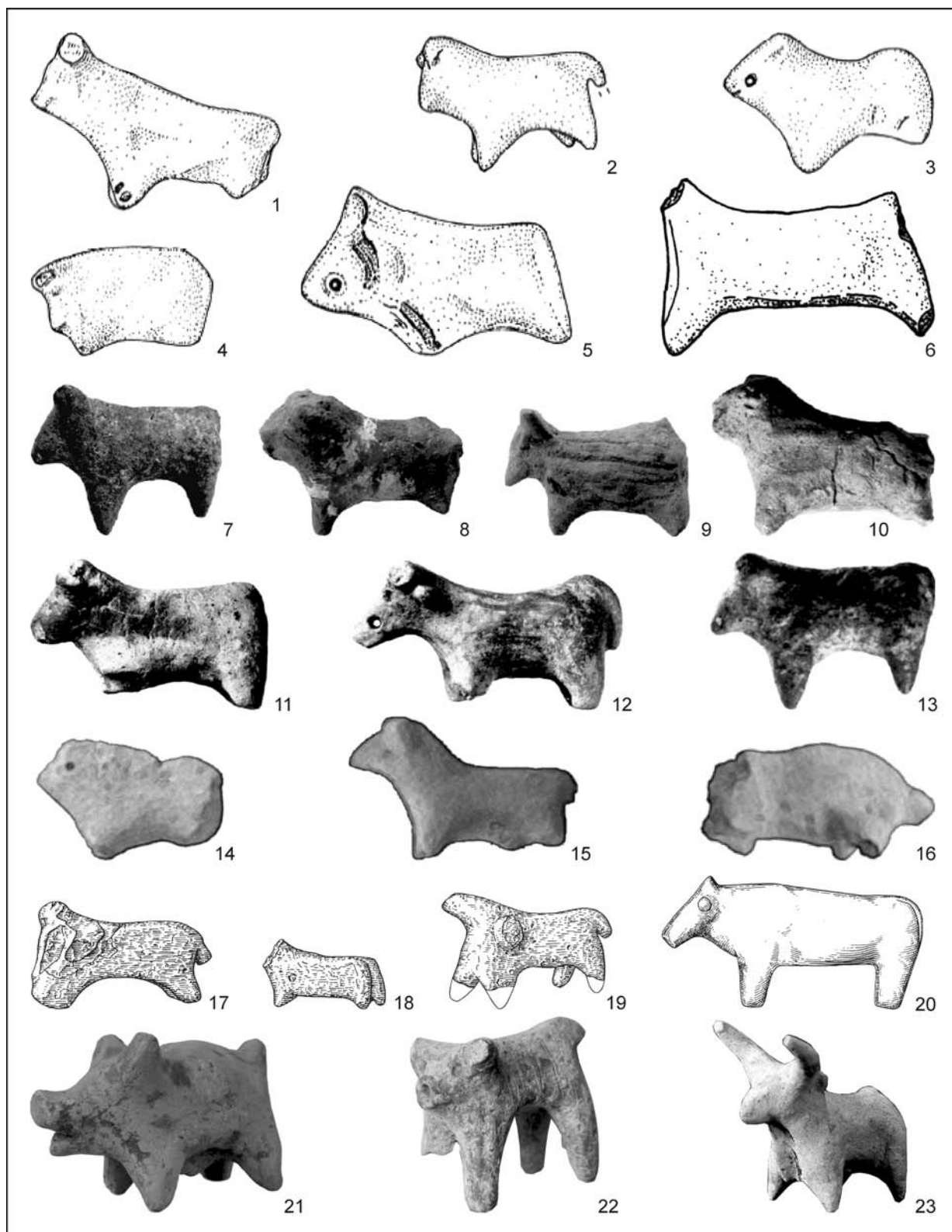

Fig. 1. Inner North-Western Carpathians, Trans-Carpathians and Caucasus. Selection of finds of minute zoomorphic figurines dated to the Aeneolithic and the Early Bronze Age. 1–5 – Stránska (Nevizánsky 2009, tab. 1: 1–5); 6 – Bratislava (Farkaš 2009, fig. 2); 7–13 – Veľká Lomnica (Novotná/Soják 2013, fig. 100: 12–16; 103: 9, 11, 12); 14–16 – Lieskovec-Hrádok (Malček 2010, tab. 1: 1, 2; 2: 1); 17, 19 – Caucasus/Kura-Arax culture (Bybakov 1994, tab 14: 10, 16, 24); 20 – Caucasus/Maykop culture (Bybakov 1994, tab. 49: 7); 21 – Ukraine (<http://www.encyclopediaofukraine.com/>); 22 – Rybník (Bátora 2015, 126); 23 – Bilcze Złote/Tripolye culture. <https://sk.pinterest.com/pin/321163017167896381/> [22. 1. 2018]

East to north Europe (Becker 2007). Researchers dealing with this issue have reflected and analysed the functionalistic background of zoomorphic figurines in local communities in the main. Their prior interest has been focused on traditional explication of the statuettes as an instrument of cult character. In this sense, the clay zoomorphic artefacts could represent a mythic totemic animal that personified ancestors or a form of tangible symbol (substitute) that was used in rituals, in which also live animals could be sacrificed.

Cult, social-economic and environmental accents of zoomorphic figurines

In the context of increasing index of zoomorphic finds dated to final aeneolithic periods in the Inner North-Western Carpathians, the database of professional literature dealing with this issue has naturally proliferated (Bátora 2017; Bátora/Vladár 2015; Farkaš 2009; Horváthová 2010, 79; Malček 2010; Nevizánsky 2009; Novotná/Soják 2013; Vladár 2009a; 2009b). The studies were analysing various aspects of markedly accelerated trend of zoomorphic modelling (of domestic animals and game). The statuettes can undoubtedly be perceived as artefacts of a phenomenal nature, which, of course, require proper research. As we have already pointed out, most of the reflections are mainly in the cult-religious context. Their intentional damaging is highlighted in particular. The marked increase is also explained by the current food trend – consumption of meat in local populations on the background of a “cult-ceremonial” practices; or later also as subjects representing a substitutional function.

Along with the exceptional and long-known sites related to the cult life in the Early Bronze Age (first of all Spišský Štvrtok, Nižná Myšľa, Nitriansky Hrádok, Rybník, Santovka; Bátora 2017; Bátora/Vladár 2015), the fortified hilltop settlement at Veľká Lomnica-Burchbrich (Novotná/Soják 2013, 141) is an excellent example of a microregion with rare finds of zoomorphic figurines dated to the Baden culture in the Inner North-Western Carpathians. Tens of mostly broken clay statuettes probably represent the species composition of the palaeofauna that was kept by or lived in direct contact with the late Baden people (sheep, ram, goat, cow, ox, pig, dog, horse, wildcat, bear, lynx). It cannot be excluded, however, that the zoomorphic sculpture was simultaneously a manifestation of the growing preference of the pastoral economy but, above all, that it could be a witness to a certain stage of the cult of domestic animals in the North Carpathian populations, maybe comparable to the situation on another (younger) significant site – a fortified settlement at Rybník (Bátora/Vladár 2015, 125)¹. In spite of the increased occurrence of zoomorphic figurines, the basic difference between the two fortified settlements is their cultural and chronological status and, above all, the character of the socio-structure practising the sacrifice. The in-situ situation indicates that at Burchbrich it was the most probably a whole-community sacrificial ritual at a special cult site (Soják/Novotná 2013, 141), while at Rybník it was rather its more advanced concentrate in an intimate atmosphere of family circle. One or more (6–8) zoomorphic intentionally damaged figurines (mainly cattle and pigs) that were found in house interiors at Rybník are evidence of an exceptionally developed cult tradition. We presume a local shaman was the ritual bearer and executor at the same time and he carried out the very act of substitutional sacrifice directly in the house to multiply the herd or ensure successful hunting (Bátora 2013, 211; Bátora/Vladár 2015; Vladár 2014, 240).

The prehistoric fortified hilltop settlements at Burchbrich and Rybník are exceptional not only due to the wide range of species and number of the zoomorphic figurines found (mainly at Burchbrich), but explicitly also in their relative complexity and information value of the sources in terms of archaeological and interdisciplinary research. All local factors, such as unusual geographic high altitude under the highest peak at the foot of the High Tatras (Burchbrich), or an important strategic cultural and commercial centre (Rybník), the exposed residential form – fortified hilltop settlement (with cult or commercial and strategic function?), or specific finds can document the unique historical status and over-regional importance of the two sites at the turn of the Aeneolithic and the Early Bronze Age. At the same time, constituent components of the finding places can offer a remarkable set of information for palaeoenvironmental, palaeoeconomic and cultural-historical research.

¹ At least one animal statuette was found in the interior of each house at Rybník, in one case also in a special bowl-shaped feature containing animal bones, pottery fragments and an intentionally broken clay animal figurine. Regarding the fragments framing into one another, the statuettes were very probably damaged directly in houses.

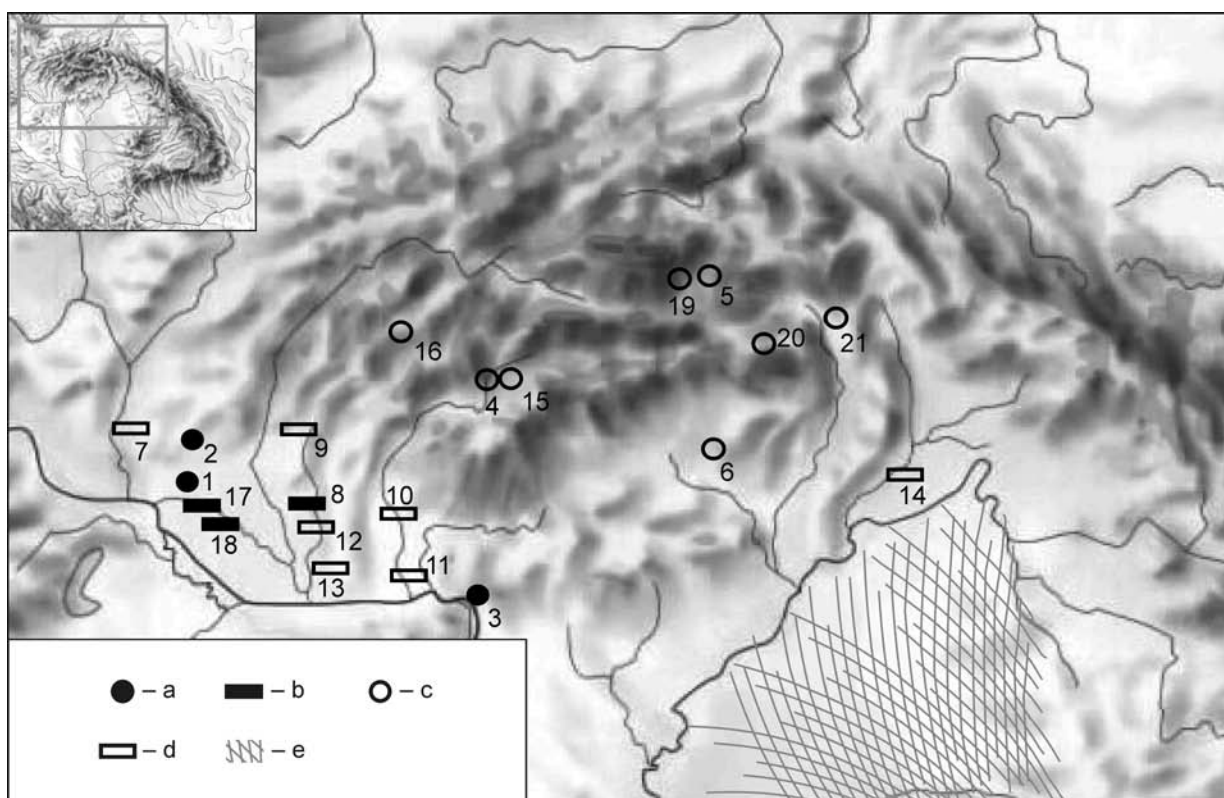

Fig. 2. Map of Inner North-Western Carpathians. Finds of the zoomorphic figurines and animal burials of the Boleráz group and at sites of the Aeneolithic. 1 – Ivanka pri Dunaji; 2 – Budmerice; 3 – Vác; 4 – Lieskovec; 5 – Veľká Lomnica; 6 – Stránska; 7 – Kopčany; 8 – Komjatice; 9 – Jelšovce; 10 – Šarovce; 11 – Bíňa; 12 – Bajč-Vlkanovo; 13 – Svodín; 14 – Bracovce; 15 – Zvolen; 16 – Bojnice; 17 – Pezinok; 18 – Slovenský Grob; 19 – Vysoké Tatry; 20 – Smižany; 21 – Žehra (after Farkaš 2009; Malček 2010; Nevizánsky 1999; Novotná/Soják 2013). Legend: a – zoo plastic from Boleráz group; b – zoo depodium from Boleráz group; c – zoo plastic from Baden culture (III–IV); d – zoo plastic from Baden culture (III–IV); e – the nord-Tisa oicumene of the Pit Grave culture.

The tendencies of preferring domestic animals appeared in the funeral rite of local communities in the classical phase of the Baden culture already. Pig, dog, calf and cattle were buried in graves together with the deceased or separately. Similar graves dated to the same historical period were documented also in wider than Carpathian regions and were interpreted as manifestation of the cult that was known also in oriental environment (Němejcová-Pavúková/Šiška 1970, 194 f). More recent research has provided additional information on ritually buried animal skeletons or their parts in settlement pits or in graves of the Baden culture (Horváth 2004, 70; 2006, 101; Struhár 2001).

The present finding situation is rather a testimony to the fact that the traditionally practised cult of burying of animals (maybe even endangering a community existence in critical periods) in the classical phase of the Baden culture retreated in favour of zoomorphic sculpture during the late Baden culture period (Fig. 2). The factors causing the decline of this conservative and long-lasting collective tradition can be primarily sought maybe on the level of vital determinants of minimal survival rate. This would mean that the decrease of animals in graves, or vice versa, the apparently increased frequency of their substitutes in the form of zoomorphic figurines in the milieu of the late Baden culture in the Inner North-Western Carpathians could very probably coincide fundamental changes in the cult practices along with an economic conversion of the late Aeneolithic autochthons. A key position in the late Baden economy was gained by pasturage. This fundamental economic change based on the boom in cattle breeding the very probably brought also the change in religion. The ancient (later biblical?) tradition in the form of the bloody sacrifice cult evolved into a new abstract form (zoomorphic sculpture), which in practice resulted in focusing on cultivation (rigorous breeding) of existentially strategic animal species.

Based on this, we may presume that a profane environment with its growing preference for the economy of breeding and maybe hunting (Vladár 2009b, 204–213) seriously affected the spiritual world

of socio-groups. This could result in transformation of sacrificial practices of the late Baden people living in the Inner North-Western Carpathians from the real to the abstract form. The reduction of the bloody sacrifice to the fictitious act of damaging a substitutional clay figurine can be perhaps judged also as a result of a certain economic pragmatism. Thinking in contemporary socio-economic relations, however, also means a slight shift in the focus of the research from the religious sphere to that of economy or into the space of their mutual interaction. The rearrangement of the research position can simultaneously open up new themes that are related rather to the prosaic economic life of the populations under study.

A possible mutual correlation of production of minute zoomorphic artefacts with arising pastoral palaeoeconomy in the end of the Aeneolithic can be one of the emerging topics. In the spiritual sphere, this transformation would be projected into demise of the traditionally practiced collective sacrifice cult (Burchbrich) and the commencement of the individual symbolic ritual carried out by a competent person (Rybník – a shaman's house; *Bátora/Vladár 2015, 125*). Simultaneously, in the profane sphere, there can emerge topics related to, for example, the species representation in a herd, or a share of domesticated animals in the field of transport, or even topics concerning changes in the late Baden social structure.² Accumulation of ownership under until now unidentifiable conditions is already evident in some burial grounds of the Polgár culture in the Tisa river basin (*Nevizánsky 1990, 72*). Finally and above all, another important issue is the ground of the genesis of this new situation and the search for causes that led to such a significant epochal socio-economic transformation.

The need to extend our view on the issue is also supported by other observations. Apparently, a new territorial trend in the late Aeneolithic was a local shift of the Baden oikumene into sub-mountainous or mountainous regions of the Inner North-Western Carpathians. In the higher situated and usually until then unsettled mountain areas, in which also caves were occupied by the late Baden people (*Horváthová 2010, 30 f; Soják 2007; Wiedermann 1995; 1996*), another important phenomenon is observed – absence of graves of domesticated individuals (*Struhár 2001, fig. 2*), which occurred earlier in the Baden culture settlement objects situated in the lowlands (*Horváth 2006, 101*).

The changes described above (the change of zonation and the change of tradition) very probably correlate with each other and can be evaluated as a fundamental turning point in the life of the late Baden and post Baden people living in the Inner North-Western Carpathian foothills. It is quite a difficult task to name the possible factors that led to these changes and to reconstruct the course of the process. We can consider maybe three mobilization factors.

- Environmental change (*Wiedermann 1995; 1996; 2001; 2003a; 2003b*)
- Socio-economic and cultural-historical change (*Vladár/Wiedermann 2017*)
- Raw material sources (*Vladár/Wiedermann 2017*)

Based on climate modelling, climate fluctuations can be registered in some sub-mountain areas of the Inner North-Western Carpathians much earlier than at the end of the Aeneolithic. Climate changes were the most probably connected also with the process of discontinuity of the late Linear-Želiezovce settlement and with evidently changed enviroparameters of the early Lengyel settlement. They can indicate approaching continental climate with other possible short-term fluctuations (the Neolithic and Aeneolithic transition). During the dry periods the settlement centre moved to the higher zones and the lower chernozem areas could get more distinctive steppe character that limited farming activities.³

² Internal changes in the late Baden society were reflected mainly in the social stratification (*Vladár 2009a, 157*). The herd size and maybe also species in them (cattle, sheep, goats, pigs) became an indicator of capabilities of individuals or communities, a prestigious stock symbolizing property and power. Metaphorically said, domesticated animal entered deeply into the livestock breeders' material (everyday) world and even into their spiritual world, becoming a determinant of success and legalizing the owner's local or regional status. In the case of crisis, the herd became a relevant factor for community survival. In the community system, the clay figurine of animal could be a tangible expression of pastoral etalon or universe, i.e. the permanent personification of the image of the community spiritual and profane world.

³ It should be very generally noted here that the natural environment is a dynamic factor that forms the constant context of human activities. Intensification of agriculture in the late Aeneolithic, using fire as the most effective means of destruction of forest vegetation, brought in the Aeneolithic a substantial extension of open areas, what was the way of creating appropriate conditions for a new system of pasture-fallow economy. The new system of farming consequently changed the character of breeding animals. In addition to the settled Baden communities of farmers, an independent pastoral economy in the form of moving semi-nomadic and nomadic forms of cattle breeding could be gradually formed on the background of "devastating" agro-technology and climate changes.

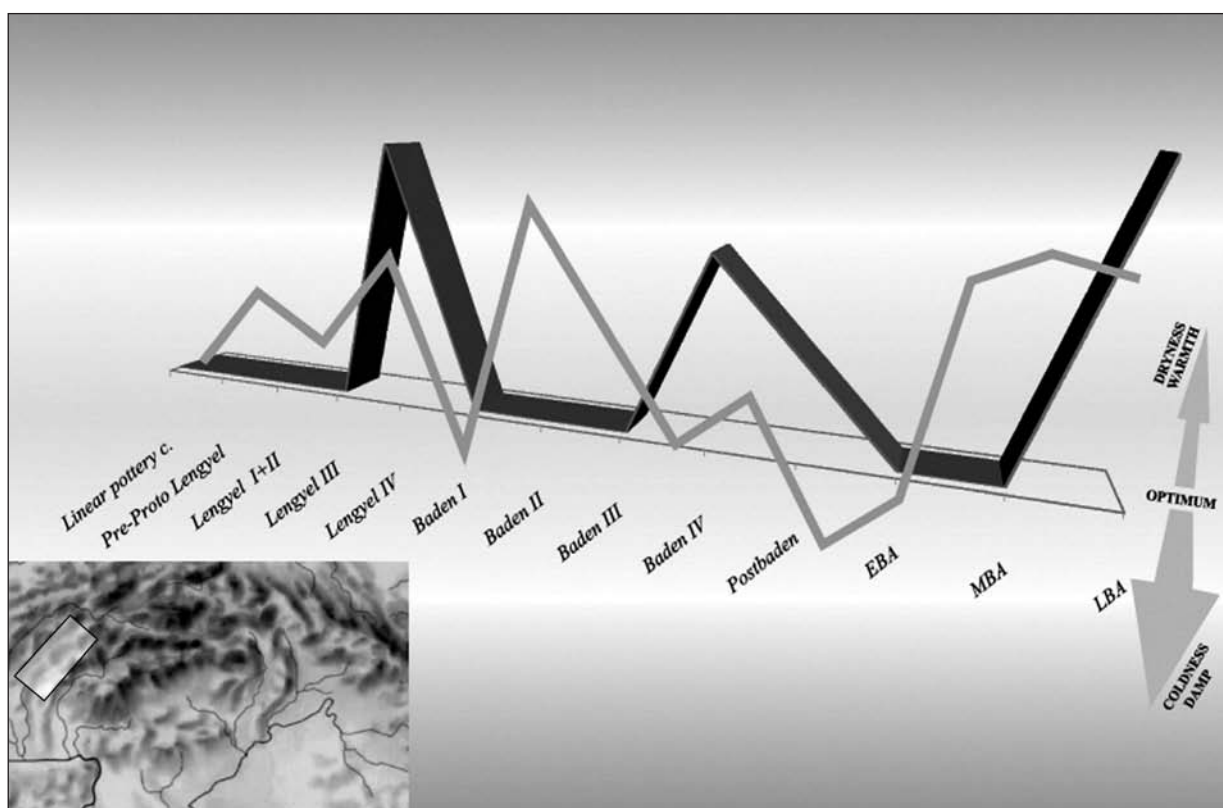

Fig. 3. Inner North-Western Carpathians. Central and upper Nitra river basin. Graph of frequency of use of cave spaces in correlation with climate changes from the Neolithic to the Hallstatt period at sites Bojnice-Prepoštská jaskyňa cave (Bárta 1980), Radošina-Čertova pec cave (Bárta 1959; 1980), Slatinka nad Bebravou-Dúpná diera cave (Bárta 1983), Omastiná-Vlčia diera cave (Bárta 1985) and Čierna Lehota-Dubná jaskyňa cave (Wiedermann 1985, 51).

Results of analysis of the relation between the settlement and natural conditions in the central Nitra meso-region situated in the western part of the Inner North-Western Carpathians show that in the intervals of precipitation deficits the lowland areas lost their importance for direct settlement that moved to peripheral locations with chernozem-brown soil or flood plain-brown soil, but especially to wet hilly areas with brown soil, or even deeper situated mountain areas (settlement of caves) that were suitable mainly for the pastoral economy (Fig. 3). The flood plain then lost its priority economic function and, with the exception of the Middle Aeneolithic, when there was a concentrated part of the Baden settlement complexes in close contact with the watercourse, was not such a preferred economic base. The floodplain landscape with residues of marsh, meanders, and dead arms with stagnant water most likely did not offer the ideal living space during the dry periods of the late Aeneolithic (Wiedermann 2003a, 82 f).

We cannot exclude that the changing environmental and from it following economic situation together with the extraordinary cultural and historical milieu in a broad geographical context of the late Baden communities living in the North-Western Carpathian foothills is obviously reflected in the lack of animal depots in mountain areas. As if the late Baden and post Baden communities responded to the new situation by the trend of maximal preservation of the herd integrity. Also remarkable is the landscape space in which these communities found an alternative environment. They were relatively remote mountainous parts of the country that were well known to the autochthons.

Somewhere in the background of in the mean time unusual settlement tendency, a new environmental situation hence could emerge that caused the profound changes in the economic and social structure of the populations living at the turn of late Aeneolithic and early Bronze Age. Application of these new trends can be explained both economically – by the necessity of vertical transhumance for keeping and breeding the herd – as well as from the cultural and historical point of view as a consequence (sophisticated herd protection against potential enemy) of a new population-demographic or ethnic situation in the Carpathians and the Lower Danube basin (Horváthová 2010, fig. 29; Vladár 2009c, 222; Vladár/Wiedermann 2017). The inner-Carpathian Baden populations seem to respond adequately to the complex of

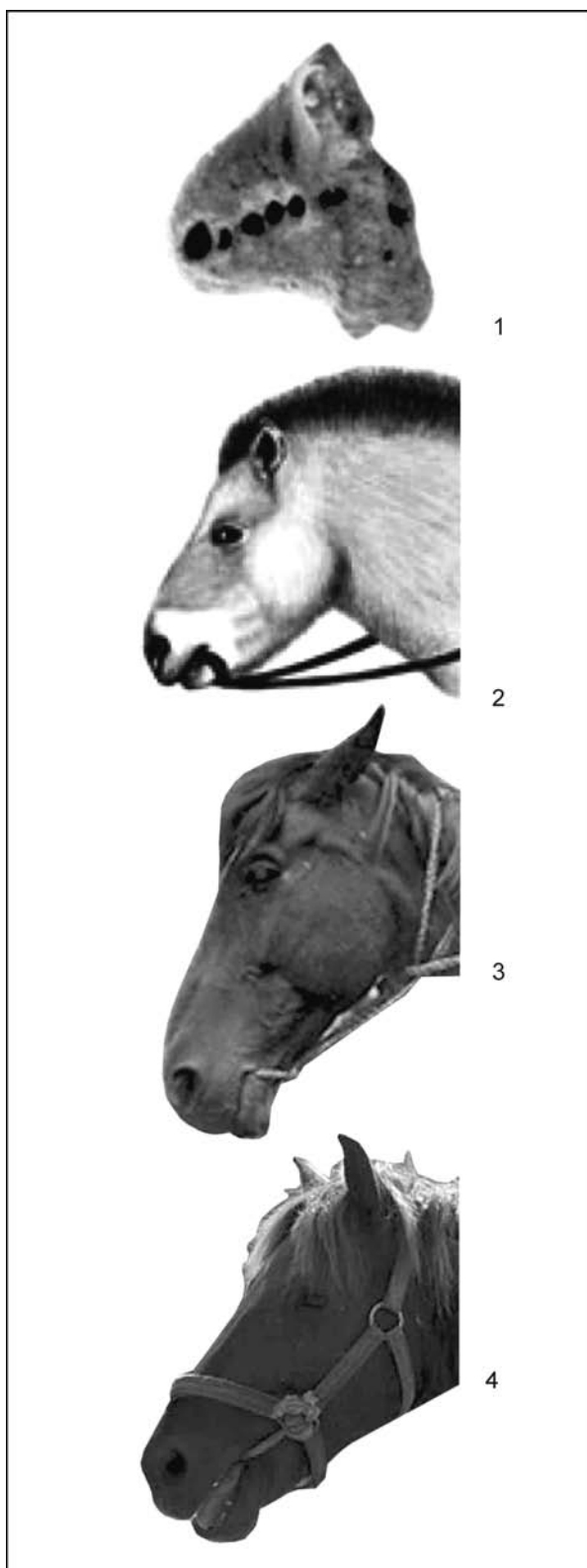

Fig. 4. 1 – Veľká Lomnica-Burchbrich. Probably the head of a horse figurine with implied bridle (Novotná/Soják 2013, fig. 100: 4); 2 – reconstruction of a prehistoric bridle (<https://www.sciencedaily.com/releases/2009/03/090305141627.htm>); 3, 4 – examples of recent bridling (without and with the bridle bit).

mutually related changes by questing to find new comparable breeding conditions.

The environmental and economic aspect, however, is not the only one that can be identified in the structure of changes concerning the late Baden north-Carpathian settlement. Another significant process of settlement strategy occurred in the sub-mountainous regions as well. In parallel with the economic changes, new important settlement forms – fortified hilltop settlements – appeared. Universality of this type of fortification unit consisted in the function of a centre used for seasonal concentration of the herd or in the function of a significant cult site (centre), but also in the function of save refuge in times of turbulent migration movements.⁴

Evidence of the possible entry of new communities with steppe bases, represented by finds of ware decorated with corded ornament and by other attributes, or identifiers to the vicinity of the north-Carpathian Baden oicumene (the fortified settlements in particular) were already indicated elsewhere (Vladár/Wiedermann 2017). Nevertheless, the framework of interactions of autochthons with allochthons remains uncertain. It could be at least partially clarified by more-less rare archaeological sources or by comparison with almost contiguous migratory processes observed in the North Caucasus.⁵ Regarding the artefacts, along with corded ware there are finds of stone axe-hammer imitations (the so-called battle hammers) with rounded butt, or a unique find of a horse's head sculpture with the adumbrated bridle bit⁶ (Fig. 4) suggesting a possible existence of horsemen (Novotná/Soják 2013, fig. 100: 4).

⁴ Particularly large influx of eastern communities of the Yamna culture to the river Tisa region is presumed mainly during the early period of the Cernavoda III culture (Ecsedy 1979, 47–62).

⁵ Formation of ethnic groups of the Kura-Arax culture outside its oicumene was motivated by migration of the population into areas offering new opportunities (viticulture, metallurgy, and wool processing). After the third millennium, groups of population had moved south, south-west and north from their common cultural and geographic identity of the Kura-Arax culture that was situated in a mountainous environment predominantly, to the regions of other cultures, where they became active ethnic groups within heterogeneous communities. This meant a significant change in the life of agro-pastoral communities with locally oriented craftsmanship, to a mobile, rather soldierly-like, lifestyle. This was the way how new identifiable ethnic groups arose within the local populations, which gradually were integrated and then finally assimilated into local culture via continuous sharing of values (Rothman 2015).

⁶ An antler cheek piece found at Bajč-Vlkanovo site (Nevizánsky 1987, 650, fig. V: 4) is dated almost to the same period. The both finds can de facto represent horse bridling

In the context of mutual interactions a question arises, concerning the share of allochthons in the growth (assertion) of the pastoral economy of autochthons and consequent emergence of new economic and settlement forms (seasonal vertical transhumance, fortified hilltop settlements, and cave settlements) and the more intensive use of horses in the life of the Baden people (*Nevizánsky 1987, 652*). The form of reciprocity can be debatable as well. Did a peaceful coexistence with developing mutual trade relations prevail or were there bilateral tensions? Alternatively, it may be assumed that the acquisition of pastoral economy and the movement of the late Baden populations to mountain regions of the Inner North-Western Carpathians could be caused by a retreat strategy of autochthons motivated by their effort “to hide” the herds from a potential danger, risk of annexation, or loss of vitally important source of living.

Symbol of enormous herd validity?

On a global scale, changes in the prehistoric climate undoubtedly provoked an extensive change movement, mostly of pastoral-oriented populations. In the Eurasian zone, due to the changing climate, many of the autochthonous populations gradually transformed into semi-nomadic allochthones⁷, looking for the most favourable pastures outside the drying Eurasian steppe, and moving to higher mountain areas of the Caucasus and later the Carpathians.⁸ The presence of the Yamna culture in the region of Inner and Outer Carpathians can serve an entirely apposite example (Fig. 2). The extensive transterritorial migration of preferably nomadic steppe pastoralism along with the local transhumance as one of the forms of the inner-Carpathian agro-pastoral economy simultaneously can be an evidence of enormous value of domestic stud: in the both different economic types. Progression of the inner-Carpathian pastoral economy grew on the background of external influences⁹, finally resulting in the high value of the

and its use for riding purposes in the Inner North-Western Carpathian environment at least from the late Aeneolithic, what approximately corresponds to the knowledge of controlling the horse riding and draught capabilities in the West European and Eurasian regions (*Lichardus 1980; Outram et al. 2009*). A simple way of horse bridling (Fig. 4) could be used as well, which we are not able to identify by archaeological finds. Results of the latest research on skeletal remains (teeth) of horses and traces of milk on pottery can indicate a possible existence of domesticated horses (not only for riding but also used for food, including milk) in the environment of the Botai culture in Kazakhstan (mainly North Kazakhstan was a suitable biotope for wild horses for a long time) in the period about the middle of the 4th millennium. In addition to that, the horses seem to be domesticated as first animals of domestic herd, because they can easily adapt to severe winters. They are able to feed on all the year round (including a snow cover) and they do not need any special stable or fodder storing (*Outram et al. 2009*). However, it is also necessary to recall some critical responses to these assumptions, in particular denying the time of domestication of horses in the Botai culture and with this connected their practical use by Botai people, more or less restricted to hunting (*Kosintsev/Kuznetsov 2013, 407*). A particularly high numbers of horses in herds are known in other Eurasian steppe cultures (the Sredny Stog culture, Proto-Yamna culture, and Dnieper-Donets culture), compared with a significantly smaller number of horse bones found at chronologically parallel sites (the Lusitanian culture, Tiszapolgár and Bodrogkeresztur cultures, and Boleráz and Bošáca cultures) in the Inner North-Western Carpathian region. Significantly more finds of the antler cheek pieces from the Inner North-Western Carpathians come from the Early Bronze Age (*Hüttel 1981; Mozsolics 1960; Točík 1959; Vladár 1971*).

⁷ In the field of cultural development, which occurred in the transition period from the Aeneolithic to the Early Bronze Age, *Y. Rassamakin (2013, 113)* proposed the term “jump” to describe formation of the cultural-historical region of the Yamna culture. There could be several factors behind this fundamental change, such as the environmental change or degradation of Aeneolithic agricultural cultures that resulted in formation of mobile forms of cattle breeding, but also in changes in material complexes of archaeological cultures.

⁸ The transition to the more or less present-day climate was not a gradual process, but it took place in two specific episodes. The first of them, which was less serious, ranged between 6 700 to 5 500 years. The second one, rated as a collapse, lasted from 4 000 to 3 600 years. Based on the radiocarbon data, summer temperatures rapidly increased and precipitations significantly decreased, these factors severely affecting ancient civilizations and their socio-economic systems. Especially after 3200 BC, the climate was characterised by severe cold and droughts, which are qualified as the worst and longest drought in Europe since the end of the last Ice Age. This change had a massive impact, for example, also on the Cucuteni-Tripolye culture with its large concentration of population in oversized settlements. Nomadic communities can survive the dry periods much better than cultures with fixed settlements. It was quite logical then that the bearers of the Cucuteni-Tripolye culture changed in the critical dry period their non-functional farming system to pastoral, maybe also owing to the experience of the neighbouring more belligerent Yamna culture. (<https://web.archive.org/web/20091026003035/http://geocities.com/vcmtalk/primalwound.html>)

⁹ In his research of Aeneolithic agriculture in the region of the Inner North-Western Carpathians, *G. Nevizánsky (1990, 71–76)* worked with some ethnographic knowledge that he applied also to prehistoric natural conditions. According to him, the significant intensification of food production especially in the late phases of the Baden culture could be caused by introduction of transhumance (which he defines as a pasturage of settled agrarian populations using pastures in two regions that differed in their geography and climate), which enabled effective use of oak and beech forests (mainly pigs). Domestic

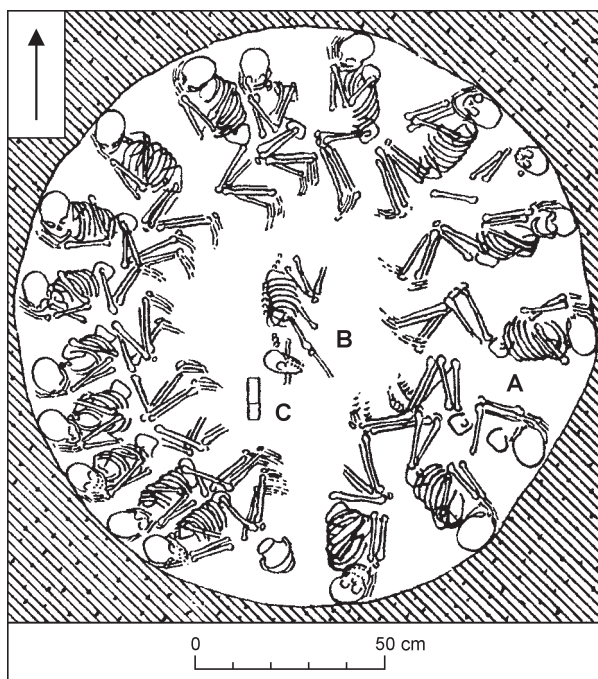

Fig. 5. Nitriansky Hrádok-Zámeček. Multiple grave of 18 individuals and a dog in the centre dated to the Baden culture. Reconstruction (after Novotný 1958, 112).

herd; what apparently found its formal expression in blossoming zoomorphic sculpture. The value of domesticated animals deepened process of social stratification, prioritized/privileged owners of herds and attendant apparatus (a multiple grave of the Baden community members in Nitriansky Hrádok with a piously buried dog in the grave pit centre (Fig. 5)¹⁰, but also similar and markedly older expressions¹¹ and profoundly projected into the abstract world of Baden autochthons.

The range of zoomorphic figurines found in the Inner North-Western Carpathian territory was more or less analysed in the past, considering their style, type and chronology (Farkaš 2009; Malček 2010; Nevizánsky 2009; Novotný/Soják 2013; Vladár 1979), some of them really outstanding by their incredible style, reminiscent of the avant-garde artistic movements of the early 20th century.¹² Our ambition therefore, is not another typological study/reflection interlaced with subjective views, but only a general impression based on observing of some compositional elements on the artefacts under study. That is, a part of the database of minute zoomorphic figurines found in the territory of Inner North-Western Carpathians and dated to the turn of the Aeneolithic and

transhumance (agrarian autochthons), however, was performed only by individuals, unlike nomadic transhumance (pastoral allochthons) that was practiced by the entire community. The author seeks the possible sources of the North-Carpathian transhumance (especially bovine animals) also in the Yamna culture environment which, starting from the Polgár culture period could gradually enter a more progressive form of pastoralism to the Carpathian environment (according to the author, ditches at autochthon sites did not have a defensive function against migrants, but it could delimit the herd's place). At the same time, however, in this type of pasture, where the size of transhumant herd in the higher mountainous conditions was limited by possibilities of winter feeding, permanent agrarian settlements remained as well.

¹⁰ In the European context, the unique settlement object of the Baden culture at the fortified settlement of Nitriansky Hrádok-Zámeček was excavated by A. Točík in the 1950s and then published by B. Novotný (1958, 112) with no further comment. About 18–20 deceased individuals were buried radially arranged around the inner perimeter of a settlement pit, with a piously buried dog in the central part of the object. Demanding terrain situation at the site (high ground water level) did not allow revealing and documenting the finding situation optimally. The remarkable dislocation of the dog in the centre of the obviously cult object with the mass ritual burial can be the evidence of the important position of the animal in the contemporaneous community. The oldest domesticated animal (maybe with sheep) developed during the co-evolution into the role of man's close assistant and protector (hunt, property, and herd). The field of dog's activities gradually evolved from a routine primeval companion and guardian of a dwelling into the keeping of domestic and breeding animals, especially in times of increasing pastoral activities. With the increasing number of animals in herd, the role of the dog was "specialized" in herding the animals and catching the cattle together. Shepherd dogs excelled in the ability to work with animals, in obedience and mobility as well as in remarkable defensive activity against predators. Extensive animal breeding would not be possible without using the shepherd dog's abilities – it was highly valued and appreciated. The great importance of dogs follows also from the information of L. J. Moderatus (Columella) in his work *Res rustica* from the middle of the 1st century AD. He probably describes here the experiences with dogs, especially from the regions with advanced sheep pasturage (the mountain pastoral population of the Romanian Carpathians). According to him, every farmer had to keep a dog and prefer it to all other animals, because the dog guards his yard, crop, people, cattle and house. (https://en.wikipedia.org/wiki/Columella#Res_rustica)

¹¹ A formally approximate, but not analogous situation can be found in the eastern part of the Inner North-Carpathian territory even in the substantially older pre-Baden period. At a burial ground of the Tiszapolgár culture in Velké Raškovce, J. Vizdal (1977, 111) excavated an animal grave (sheep/goat) in the central part of one of the groups of inhumation graves. The ritual grave was apparently connected with the other two richly equipped human graves, in which the deceased held a young animal (sheep/goat) in their arms. The named investigator explicates the finding situation within the lines of family community – as a manifestation of the specialized family cult, or a symbolic burial of totemic animal.

¹² A unique statuette of a bull found at Komjatice (Vladár 1979, 50, fig. 28) dated to the turn of the Neolithic and Aeneolithic, bears a distinct prehistoric "proto-cubist" habitus.

the Early Bronze Age reminds us similar Trans-Carpathian Eurasian finds. Especially from the typological point of view, the eastern group of zoomorphic figurines appears to be a possible inspiring model for creation of these statuettes in the oicumene of the late Baden communities living in the Inner North-Western Carpathians.

Perceptible similarity of mutual visual representation can be found especially among the zoomorphic figurines from Stránska and minute statuettes originating from sites of the Volyn, Tripolye and Coțofeni cultures (Horváthová 2010, 79). Although a greater part of the late Baden zoomorphic figurines from the Inner North-Western Carpathians is preserved only in fragments, a selected group of figurines 2–6 cm in size seem to show a comparable artistic concept (Fig. 1). The statuettes are characterised especially by the lower stabilizing part, which is fixed by stylized pointed limbs, protruding into the space in an almost stiff poise and typical mainly of the horned cattle. The arches between the limbs represent at the same time the corresponding typological, visual and over-regional element.

Similarly, an expansion in breeding of a new species of long-haired sheep, originally cultivated in the Middle East and transported to the area of the Inner Carpathians in the end of Aeneolithic, can also be considered a consequence of eastern impulses in connection with the increased frequency of minute animal figurines in the space and time under study (Nevizánsky 2009, 31). Finally, the noticeable degree of trade-exchange contacts or direct presence of individuals or groups of people of Eastern origin – rather on the basis of acculturation with no significant influx of the population into the area of the Inner North-Western Carpathians – are evidenced by some archaeological finds. In the context with the zoomorphic figurines, they are especially the above mentioned miniature imitations of the so-called battle hammers, which are known also from the Balanovo culture milieu, or other stone and clay imitations of axe-hammers from the Carpathian environment (Bader 1963, fig. 116, 117; Horváthová 2010, 81), and also the pottery decorated with corded ornament found in several late Baden fortified settlements, as well as other attribute/identifiers.

Translated by PhDr. Ľudmila Vaňková

LITERATURE

Bader 1963	O. N. Bader: <i>Balanovskij mogyl'nik</i> . Moskva 1963.
Bárta 1959	J. Bárta: Výskum jaskyne Čertova pec pri Radošine. <i>Študijné zvesti AÚ SAV</i> 3, 1959, 162–164.
Bárta 1980	J. Bárta: Významné paleolitické lokality na strednom a západnom Slovensku. Nitra 1980.
Bárta 1983	J. Bárta: Pohrebisko a praveké sídlisko v jaskyni Dúrna diera pri Slatinke nad Bebravou. <i>Študijné zvesti AÚ SAV</i> 20, 1983, 15–35.
Bárta 1985	J. Bárta: Jaskyňa Vlčia diera vo Vlčom dole pri Omastinej a jej praveké osídlenie. <i>Slovenský kras</i> 23, 1985, 131–144.
Bátora 2013	J. Bátora: Nové poznatky o opevnených sídliskách zo staršej doby bronzovej na Slovensku. <i>Almanach Nitra</i> 14, 2013, 206–216.
Bátora 2015	J. Bátora: Pohrebiská a pohrebný rítus. In: V. Furmánek (ed.): <i>Staré Slovensko 4. Doba bronzová: Dejiny Slovenska od praveku po vrcholný stredovek</i> . Nitra 2015, 124–128.
Bátora 2017	J. Bátora: Opevnené sídliská zo staršej doby bronzovej na Slovensku. In: D. Dvořáková (ed.): <i>Stredoveké hrady na Slovensku. Život, kultúra, spoločnosť</i> . Bratislava 2017, 19–26.
Bátora/Vladár 2015	J. Bátora/J. Vladár: Náboženstvo a kultové prejavy. In: V. Furmánek (ed.): <i>Staré Slovensko 4. Doba bronzová. Dejiny Slovenska od praveku po vrcholný stredovek</i> . Nitra 2015, 124–128.
Becker 2007	V. Becker: Rinder, Schweine, Mischwesse, zoomorphe Funde der westlichen Linearbandkeramik. <i>Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde</i> 11, 2007, 9–95.
Bybakov 1994	B. A. Bybakov (ed.): <i>Epocha bronzы Kavkaza i Srednej Azii</i> . Moskva 1994.
Ecsedy 1979	I. Ecsedy: <i>The People of the Pit-grave Kurgans in Eastern Hungary</i> . Budapest 1979.
Farkaš 2009	Z. Farkaš: Tri plastiky badenskej kultúry. <i>Zborník SNM</i> 103. <i>Archeológia</i> 19, 2009, 7–16.
Horváth 2004	T. Horváth: Late Copper Age settlement in Balatöszöd, Hungary. <i>Acta Archeologica Carpathica</i> 39, 2004, 59–85.

- Horváth 2006 T. Horváth: A badeni kultúraról- rendkagyó módom. *Nyregyházi Jós András Múzeum Évkönyve* 48, 2006, 89–133.
- Horváthová 2010 E. Horváthová: *Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia*. Nitra 2010
- Horváthová/Nevizánsky 2017 E. Horváthová/G. Nevizánsky: *Stránska. Osada badenskej kultúry z obdobia eneolitu v kontexte vývoja severného Potisia*. Bratislava – Nitra 2017.
- Hüttel 1981 H. G. Hüttel: *Bronzezeitliche Tensen in Mittel-und Osteuropa*. Prähistorische Bronzefunde XVI/2. München 1981.
- Kosintsev/Kuznetsov 2013 P. Kosintsev/P. Kuznetsov: *Comment on "The earliest horse harnessing and milking"*. *Tyragetia*, s.n., vol. VII [XXII], nr. 1, 2013, 405–408.
- Lichardus 1980 J. Lichardus: Zur Funktion der Geweihspitzen des Typus Ostorf. *Germania* 58, 1980, 1–24.
- Malček 2010 R. Malček: Zvieracia plastika badenskej kultúry z Lieskovca. *Zborník SNM* 104. *Archeológia* 20, 2010, 11–15.
- Mozsolics 1960 M. Mozsolics: Die Herkunftsfrage der ältesten Hirschgewiehtensen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12, 1960, 127–135.
- Nevizánsky 1987 G. Nevizánsky: K počiatkom domestikácie koňa v Karpatskej kotline. *Archeologické rozhledy* 39, 1987, 644–654.
- Nevizánsky 1990 G. Nevizánsky: K problematike pastierstva v eneolite. *Študijné zvesti AÚ SAV* 26, 1990, 71–76.
- Nevizánsky 2009 G. Nevizánsky: Zvieracia plastika badenskej kultúry zo Stránskej. *Zborník SNM* 103. *Archeológia* 19, 2009, 17–36.
- Němejcová-Pavúková/Bárta 1977 V. Němejcová-Pavúková/J. Bárta: Äneolithische Siedlung der Boleráz Gruppe in Radošina. *Slovenská archeológia* 25, 1977, 433–448.
- Němejcová-Pavúková/Šiška 1970 V. Němejcová-Pavúková/S. Šiška: Klasická fáza kultúry s kanelovanou keramikou. In: A. Točík (ed.): *Slovensko v mladšej dobe kamennej*. Bratislava 1970, 192–206.
- Novotná/Soják 2013 M. Novotná/M. Soják: *Urzeitliches Dorf unter den Hohen Tatra*. Nitra 2013.
- Novotný 1958 B. Novotný: *Počiatky výtvarného prejavu na Slovensku*. Bratislava 1958.
- Outram et al. 2009 A. K. Outram/N. A. Stear/R. Bendrey/S. Olsen/Al. Kasparov/V. Zaiibert, N. Thorpe/R. P. Evershed: The Earliest Horse Harnessing and Milking. *Science* 323, 2009, 1332–1335.
- Pavelčík 1982 J. Pavelčík: Drobné terakoty z Hlinska u Lipníku (okr. Přerov) I. *Památky archeologické* 73, 1982, 261–292.
- Pavelčík 1992 J. Pavelčík: Nové nálezy antropomorfních a zoomorfních idolů na Moravě. *Pravěk* Nová řada 2, 1992, 205–214.
- Rassamakin 2013 Y. Rassamakin: From the Late Eneolithic Period to the Early Bronze Age in the Black Sea Steppe: What is the Pit Grave Culture (Late Fourth to Mid-Third Millennium BC)? In: V. Heyd/G. Kulcsár/V. Szeverényi (eds.): *Transitions to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions*. *Archaeolingua* 30. Budapest 2013, 113–138.
- Rothman 2015 M. S. Rothman: *Early Bronze Age Migrants and Ethnicity in the Middle Eastern Mountain Zone*. In: <http://www.pnas.org/content/112/30/9190.full>
- Ruttkey 2001 E. Ruttkey: Jannyberg – eine Boleráz Siedlung in Mödling bei Wien. In: *Symposium Cernavoda III – Boleráz ein vorgeschichtlichen Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau*. Bucuresti 2001, 516–540.
- Soják 2007 M. Soják: *Osídlenie spišských jaskýň od praveku po novovek*. Nitra 2007.
- Soják/Novotná 2013 M. Novotná /M. Soják: *Urzeitliches Dorf unter den Hohen Tatra*. Nitra 2013.
- Struhár 2001 V. Struhár: K výskytu zvieracích depónií v badenskej kultúre. In: *Otázky neolitu a eneolitu našich zemí 2000*. Plzeň 2001, 191–201.
- Točík 1959 A. Točík: Parohová a kostená industria maďarovskej kultúry na juhozápadnom Slovensku. *Študijné zvesti AÚ SAV* 3, 1959, 23–53.
- Vizdal 1977 J. Vizdal: *Tiszapolgárske pohrebisko vo Veľkých Raškovciach*. Bratislava 1977.
- Vladár 1971 J. Vladár: Parohové bočnice zubadiel otomanskej kultúry na Slovensku. *Slovenská archeológia* 19, 1971, 5–12.
- Vladár 1979 J. Vladár: *Praveká plastika*. Bratislava 1979.
- Vladár 2009a J. Vladár: Náboženské predstavy pravekého ľudstva na Slovensku. In: *Moje/naše najmilšie*. Nitra 2009, 151–160.
- Vladár 2009b J. Vladár: Lov a rybolov v praveku Slovenska. In: *Moje/naše najmilšie*. Nitra 2009, 204–213.
- Vladár 2009c J. Vladár: Slovensko – kultúrna križovatka pravekých európskych civilizácií. In: *Moje/naše najmilšie*. Nitra 2009, 219–229.
- Vladár 2014 Kultové predstavy ľudstva doby bronzovej a funkcia hlinenej zvieracej plastiky. *Almanach Nitra* 15, 2014, 234–246.

Vladár/Wiedermann 2017

J. Vladár/E. Wiedermann: From the Pontic Steppes to the West – to the Carpathian Autochthones (**From the Pontic steppes to the west – to the Carpathian autochthones**). Sedem decéníí Petra Romsauera. *Studia Historica Nitriensia* 21, 2017, 237–253.

Wiedermann 1985

E. Wiedermann: *Archeologické pamiatky topolčianskeho múzea*. Nitra 1985.

Wiedermann 1995

E. Wiedermann: Höhlenfundorte und Anpassung urzeitlicher Besiedlung an die klimatischen Änderungen am mittleren und oberen Flusslauf der Nitra. *Studia Historica Nitriensia* 4, 1995, 55–63.

Wiedermann 1996

E. Wiedermann: Mladoneolitické osídlenie strednej Nitry v prírodnom prostredí epiatlantika. *Študijné zvesti AÚ SAV* 32, 1996, 83–96.

Wiedermann 2001

E. Wiedermann: Paleoekológia Ponitria v archeologických prameňoch. *Studia Historica Nitriensia* 9, 2001, 11–53.

Wiedermann 2003a

E. Wiedermann: *Archeoenvironmentálne štúdie prehistorickej krajiny*. Nitra 2003.

Wiedermann 2003b

E. Wiedermann: Jeden pohľad na dve stratégie archeoenvironmentálneho modelovania. *Studia Historica Nitriensia* 11, 2003, 91–100.

Wiedermann 2013

E. Wiedermann: The Prehistoric Multicultural Settlement of Hajná Nová Ves (Slovakia). Cultural-historical, settlement-archaeological and archaeo-environmental contexts in Western Carpathia at the end of the early prehistoric and in the late prehistoric periods. Oxford 2013.

Internetové zdroje

<https://web.archive.org/web/20091026003035/http://geocities.com/vcmtalk/primalwound.html> [16. 1. 2018]

https://en.wikipedia.org/wiki/Columella#Res_rustica [22. 1. 2018]

<http://www.encyclopediaofukraine.com/> [25. 1. 2018]

<https://sk.pinterest.com/pin/321163017167896381/> [16. 1. 2018]

<https://www.sciencedaily.com/releases/2009/03/090305141627.htm> [25. 1. 2018]

<http://www.pnas.org/content/112/30/9190.full> [27. 1. 2018]

Zviera v živote severokarpatských populácií na prelome staršieho a mladšieho praveku

Jozef Vladár – Egon Wiedermann

Súhrn

Viac ako pozoruhodným nálezom z prostredia záverečných stupňov badenskej kultúry a neskôr kultúr staršej doby bronzovej v severozápadných vnútorných Karpatoch je drobná zoomorfná plastika. Na jej zvláštne postavenie v živote badenských populácií poukazuje vysoký nálezový index, na základe ktorého sa uvedené teritórium radí na popredné miesto v celom stredoeurópskom priestore. Bádateľské prostredie zaoberajúce sa touto problematikou reflektovalo a analyzovalo predovšetkým funkcionalistické pozadie zvieracej plastiky v miestnych spoločenstvách. Sústredilo sa hlavne na tradičnú explikáciu plastiky ako inštrumentária kultového charakteru.

Vylúčiť však nemožno, že zoomorfná plastika bola zároveň už prejavom narastajúcej preferencie pastierskej ekonomiky, teda povedľa kultového mohla nadobudnúť aj sociálno-ekonomický, prípadne environmentálny akcent. V tomto zmysle plastika reflektovala výrazné zmeny kultových praktík v dobe ekonomickej konverzie mladoneolitických autochtónov, keď kľúčové postavenie v neskorobadenskej ekonomike nadobudlo pastierstvo. Táto zásadná hospodárska zmena nesúca sa v znamení rozmachu dobytčárstva vyvolala s najväčšou pravdepodobnosťou aj zmenu religióznú. Starobylá (neskôr biblická?) tradícia v podobe kultu krvavej obety sa preklenula do novej abstraktnej formy (zoomorfná plastika), čo sa v praxi prejavilo výraznejším zameraním na kultúru kultivovania (dôsledného chovateľstva) existencie strategických druhov zvierat. V spirituálnej sfére vnútrokarpatských spoločenstiev sa zrejme tento trend napokon premietol do zániku tradične praktizovaného kolektívneho kultu obety (Burchbrich) a nástupu individuálneho symbolického rituálu, riadeného kompetentnou osobou (Rybník).

Dôvody nových trendov v hospodárskej a sociálnej štruktúre vnútrokarpatských populácií na prelome staršieho a mladšieho praveku je teda možné vysvetliť jednak ekonomicky, nevyhnutnosťou vertikálnej transhumancie pre udržanie a zveladenie stáda, resp. aj kultúrno-historicky ako dôsledku novej populačno-demografickej, či etnickej situácie v Karpatoch a na dolnom Dunaji. V tejto súvislosti je povšimnutiahodný najmä vstup spoločenstiev so step-

nými základmi (jamová kultúra), reprezentovanými nálezmi keramiky so šnúrovým ornamentom a ďalšími atribútmi či identifikátormi do blízkosti badenskej severokarpatskej oikumeny, predovšetkým do prostredia opevnených sídlisk.

Transteritoriálna migrácia skôr kočovne zameraného stepného pastierstva spolu s domácou lokálnou transhumanciou, ako jednou z foriem vnútrokarpatskej agrárnej ekonomiky, môže byť zároveň svedectvom o enormnej hodnote domácich chovov, v oboch rozdielnych hospodárskych typoch. Nárast vnútrokarpatskej pastierskej ekonomiky mohol prebiehať aj na pozadí vonkajších vplyvov (unikátny nález plastiky hlavy koňa s naznačenou uzdou, sygnalizujúcou možnú existenciu jazdcov zo vzdialených oblastí), až napokon vyústil do vysokej hodnoty stáda, čo zrejme našlo svoje formálne vyjadrenie aj v náraste modelovania zoomorfnej plastiky. Hodnota domestikovaného zvieratá prehĺbila socio-stratifikačné procesy, pozdvihla postavenie majiteľov stáda a obslužný aparát a hlboko sa premietla do abstraktného sveta badenského ľudu.

Obr. 1. Severozápadné vnútorné Karpaty, Zakarpatsko a Kavkaz. Výber nálezov drobnej zvieracej plastiky z eneolitu a staršej doby bronzovej. 1–5 – Stránska (*Nevizánsky* 2009, tab. 1: 1–5); 6 – Bratislava (*Farkaš* 2009, obr. 2); 7–13 – Veľká Lomnica (*Novotná/Soják* 2013, obr. 100: 12–16; 103: 9, 11, 12); 14–16 – Lieskovec-Hrádok (*Malček* 2010, Tab. 1: 1, 2; 2: 1); 17–19 – Kavkaz/Kuro-araxská kultúra (*Bybakov* 1994, tab. 14: 10, 16, 24); 20 – Kavkaz/Majkopská kultúra (*Bybakov* 1994, tab. 49: 7); 21 – Ukrajina (<http://www.encyclopediaofukraine.com>); 22 – Rybník (*Bátora* 2015, 126); 23 – Bilcze Złote/Tripolská kultúra. <https://sk.pinterest.com/pin/321163017167896381/> [22. 1. 2018]

Obr. 2. Severozápadné vnútorné Karpaty. Nálezy zoomorfnej plastiky a zvieracích depónií badenskej kultúry (III–IV) a boľerázkej skupiny na sídliskách z neskorej doby kamennej. 1 – Ivanka pri Dunaji; 2 – Budmerice; 3 – Vác; 4 – Lieskovec; 5 – Veľká Lomnica; 6 – Stránska; 7 – Kopčany; 8 – Komjatice; 9 – Jelšovce; 10 – Šárovce; 11 – Bíňa; 12 – Bajč-Vlkanovo; 13 – Svodín; 14 – Bracovce; 15 – Zvolen; 16 – Bojnice; 17 – Pezinok; 18 – Slovenský Grob; 19 – Vysoké Tatry; 20 – Smižany; 21 – Žehra (podľa *Farkaš* 2009; *Malček* 2010; *Nevizánsky* 1999; *Novotná/Soják* 2013). Legenda: a – zoomorfne plastiky z boľerázkej skupiny; b – zvieracie depóniá boľerázkej skupiny; c – zoomorfne plastiky badenskej kultúry (III–IV); d – zvieracie depóniá badenskej kultúry (III–IV); e – oikumena jamovej kultúry v severnom Potisí.

Obr. 3. Severozápadné vnútorné Karpaty. Stredné a horné Ponitrie. Graf frekvencie využívania jaskynných priestorov v korelácii so zmenami klímy od neolitu po halštatskú dobu na lokalitách Bojnice-Prepoštská jaskyňa (*Bárta* 1980), Radošina-Čertová pec (*Bárta* 1959; 1980), Slatinka nad Bebravou-Dúpná diera (*Bárta* 1983), Omastiná-Vlčia diera (*Bárta* 1985) a Čierna Lehota-Dubná jaskyňa (*Wiedermann* 1985a, 51).

Obr. 4. 1 – Veľká Lomnica-Burchbrich. Pravdepodobne hlava plastiky koňa s naznačenou uzdou (*Novotná/Soják* 2013, obr. 100: 4); 2 – rekonštrukcia prehistorickej uzdy (<https://www.sciencedaily.com/releases/2009/03/090305141627.htm>); 3, 4 – príklady recentného (bezzubadlového a zubadlového) uzdenia.

Obr. 5. Nitriansky Hrádok-Zámeček. Hromadný hrob 18 jedincov so psom v strede z obdobia badenskej kultúry. Rekonštrukcia.

prof. PhDr. Jozef Vladár, DrSc.
Katedra muzeológie, FFUKF v Nitre
Hodžova 1
SK – 949 01 Nitra

prof. PhDr. Egon Wiedermann, CSc.
Katedra muzeológie, FFUKF v Nitre
Hodžova 1
SK – 949 01 Nitra
ewiedermann@ukf.sk

REKONŠTRUKCIA OSÍDLENIA V OKOLÍ HORNEJ A STREDNEJ TORYSY VO VYBRANÝCH OBDOBIACH PRAVEKU AŽ VČASNÉHO STREDOVEKU¹

Róbert Malček – Eva Horváthová – Lucia Luštíková – Rastislav Hreha

Key words: Upper and Central Torysa, geographic information systems, natural environment, settlement structure, Neolithic to the Early Middle Ages

Reconstruction of Settlement near the Upper and Central Torysa river Basin in selected Periods from Prehistory to the Early Middle Ages

In the study, we attempt to present an idea of possible settlement of part of Eastern Slovakia in the region of the Upper and Central Torysa river from the Middle Neolithic to the Early Middle Ages on the basis of obtained information. We deal with spatial relations of the source fund and by means of spatial analyses in GIS environment, we try to trace reactions of extinct civilizations to the landscape. We notice factors of preference of individual eco-parameters by human and we evaluate them in a wider context of conditions of the natural environment.

ÚVOD

Štúdia je zameraná na aktualizáciu údajov o výskyte a čo najpresnejšom lokalizovaní archeologických nálezísk v povodí hornej a strednej Torysy. Do úvahy sa bral úsek Torysy od jej prameňa vyvierajúceho neďaleko obce Torysky v Levočských vrchoch (n. v. 1080 m) a celé jej úvodie v Spišsko-šarišskom medzihorí, vrátane všetkých jej ľavostranných a pravostranných prítokov pritekajúcich zo susedných pohorí a geomorfologických celkov, oddielov, pododdielov a častí Slovenska (tabela 1; *Košický/Ivanič 2001*).² Najjužnejší bod sledovaného poriečia, ktorý sme vymedzili, sa nachádza v severnej časti Košickej kotliny, v mieste vyústenia Sekčova do Torysy. Monitorované povodie preteká centrálnou a severozápadnou časťou Šariša a pri svojej dĺžke 49,23 km odvodňuje plochu s rozlohou 30 280 ha. Z tejto oblasti dokážeme nateraz identifikovať 96 archeologických lokalít zasahujúcich do 25 katastrálnych území (obr. 1). Z nich 19 katastrov je administratívne zaradených do okresu Sabinov (kde na ploche 48 194 ha evidujeme 52 lokalít) a ďalších šesť spadá do okresu Prešov (na ploche 93 282 ha registrujeme 43 lokalít; tabela 2). Výskum sme vyhranili obdobím od stredného neolitu (reprezentovaným skupinou Tiszadob, 5300–5140 cal BC; *Stadler et al. 2000, 47*)³ až po éru včasného stredoveku (10.–11. stor. n. l.). Z vytvorenej databázy vyplýva, že až 78 % archeologických nálezísk evidujeme na základe povrchových prieskumov. Ďalších 18 % tvoria lokality s maloplošnými výskumnými aktivitami a len 4 % záznamov sa viaže k veľkoplošným výskumom realizovaných na systematicky skúmaných polohách.

Príspevok je nateraz prvým tematicky zameraným výstupom z územia východného Slovenska, v ktorom sa pokúšame analyzovať mieru vplyvu krajiny na osídlenie využitím nových metodických postupov pomocou priestorových analýz v prostredí GIS. Reagujeme tak na trend postupne pribúdajúcich štúdií zverejňujúcich výsledky výskumov sídelných stratégií vo vybraných regiónoch západného a stredného Slovenska (*Gabulová 2015; Malček 2018; Tóth 2010; 2013; Tóth/Oravkinová 2015*).

¹ Práca vznikla v rámci grantového projektu 2/0084/18 agentúry VEGA.

² Lokality viazané priamo na tok Torysy mimo jej prítokov (lokality 20, 31, 27, 32, 29, 30, 43, 42, 39, 49, 46, 50, 61, 62, 65, 67, 68, 77).

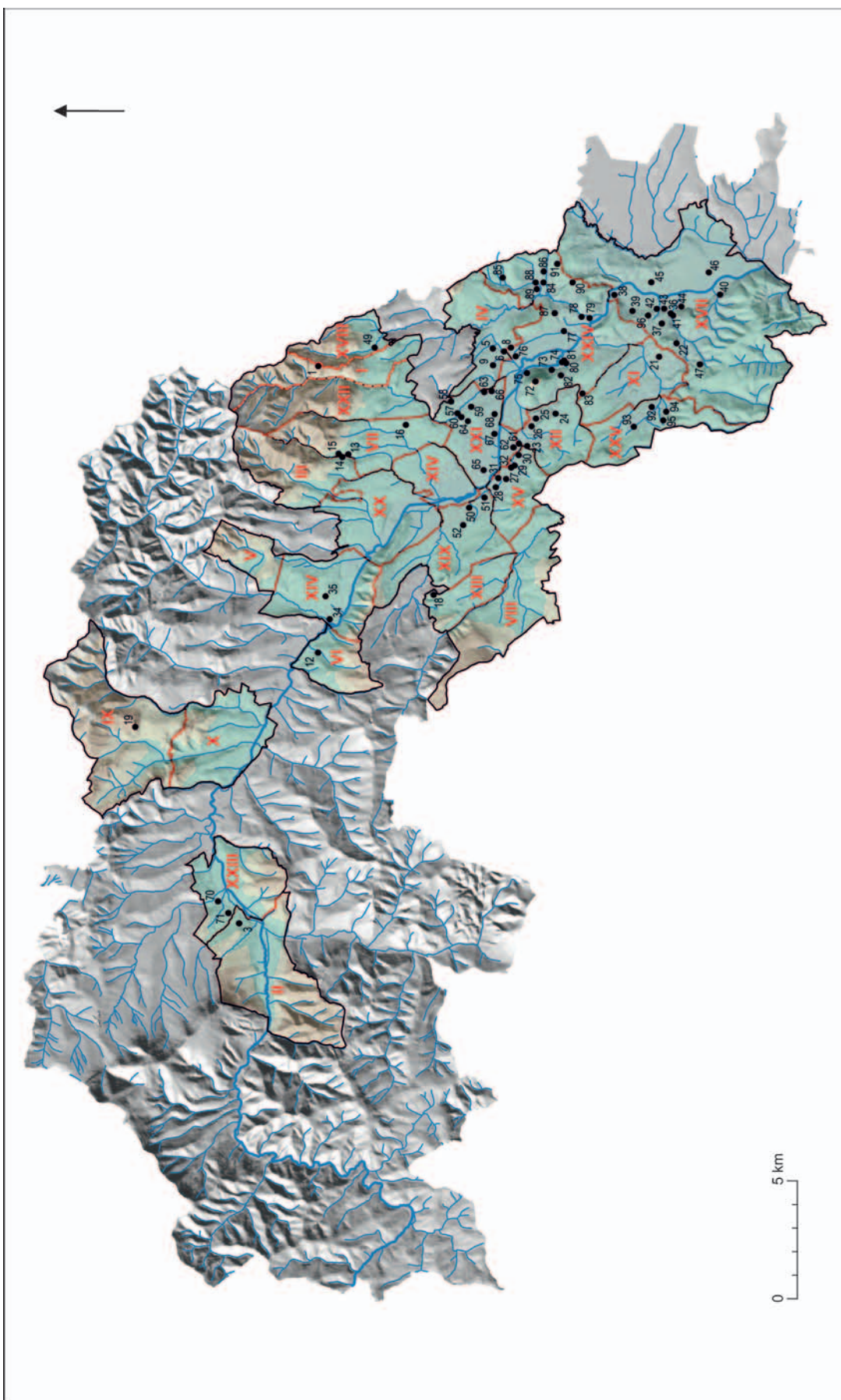
³ Uvedené rádiouhlíkové kalibrované dáta sa vzťahujú na vzorku 749 z lokality Košice-Barca pochádzajúcu z výskumu L. Kaminskej. Ide o najbližšie lokalizovanú a zároveň aj absolútne datovanú lokalitu skupiny Tiszadob k sledovanému regiónu Torysy.

Tabela 1. Zoznam prítokov horného a časti stredného toku Torysy a sledovanie ich trás vo vzťahu k geomorfologickým celkom a archeologickým lokalitám. Oddiely geomorfologických celkov: Bachureň, Čergov, Košická kotlina (Toryská pahorkatina), Levočské vrchy (Levočská vysočina, Levočské úbočia, Oľšavická planina), Spišsko-šarišské medzihorie (Hromovec, Ľubotínska pahorkatina, Šarišské podolie), Šarišská vrchovina (Sedlická brázda).

IČ	Názov toku	Typ prítoku	Pramení v	Tečie cez	Kataster	IČ lokality
1	Stará Hájnica	pravostranný	Levočská vysočina	–	1. Levoča 2. Torysky	–
2	Rovinný potok s prítokom	pravostranný	Oľšavická planina	–	Nižné Repaše	–
3	Oľšavica	pravostranný	Oľšavická planina	–	Oľšavica	–
4	Spišský potok	pravostranný	Levočská vysočina	–	Oľšavica	–
5	Pofana	pravostranný	Levočská vysočina	–	Blažov	–
6	Černákovec	pravostranný	Levočská vysočina	–	Tichý potok	–
7	Kráľovec	pravostranný	Levočská vysočina	–	1. Tichý potok 2. Brezovica	–
8	Jaškovec	pravostranný	Levočské úbočie	Šarišské podolie	Brezovica	–
9	Požiarovec	pravostranný	Levočské úbočie	Šarišské podolie	1. Brezovica 2. Brezovička	–
10	Slavkovský potok s prítokmi	pravostranný	Levočské úbočie	Šarišské podolie	Brezovica	–
11	Gerginovec	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	Ďačov	–
12	Bildov potok	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	Ďačov	–
13	Ďačovský potok	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	1. Ďačov 2. Sabinov	–
14	Dubovický potok	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	1. Dubovica 2. Lipany	–
15	Rožkoviansky potok	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	Rožkovany	–
16	Voliansky potok	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	1. Rožkovany 2. Jakubova Voľa	–
17	Kohút	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	Jakubova Voľa	12
18	Žabec	pravostranný	Bachureň	Šarišské podolie	Sabinov	–
19	Búchanec s prítokom	pravostranný	Šarišské podolie	–	1. Močidlany 2. Uzovský Šalgov 3. Sabinov 4. Ražňany	1: 18 3: 53
20	Ostroviansky potok	pravostranný	Šarišské podolie	–	1. Ostrovany 2. Ražňany	1: 28 2: 51, 52
21	Medziansky potok	pravostranný	Šarišské podolie	–	1. Medzany 2. Veľký Šariš	1: 23, 26
22	Paťovský potok	pravostranný	Šarišská vrchovina	–	1. Medzany 2. Malý Šariš 3. Veľký Šariš	1: 24, 25, 26 3: 72, 73, 74, 75, 76, 80, 81, 83
23	Šarišský potok s prítokmi	pravostranný	Šarišské podolie	–	1. Malý Šariš 2. Župčany 3. Veľký Šariš	1: 21, 22; 2: 92, 93, 94, 95
24	Vydumanec	pravostranný	Sedlická brázda	Toryská pahorkatina	Prešov	22, 36, 37, 41, 44, 47, 48
25	Malkovský potok	pravostranný	Sedlická brázda	Toryská pahorkatina	Prešov	40
26	Suchá dolina	ľavostranný	Levočská vysočina	–	Torysky	–
27	Kostelec	ľavostranný	Levočská vysočina	–	1. Torysky 2. Nižné Repaše	–
28	Zavortovský potok	ľavostranný	Levočská vysočina	–	1. Torysky 2. Nižné Repaše	–
29	Škapová s prítokmi	ľavostranný	Levočská vysočina	–	Blažov	–
30	Filipovec	ľavostranný	Levočská vysočina	–	Blažov	–
31	Tračov potok	ľavostranný	Levočská vysočina	–	Blažov	–
32	Zatrichovec	ľavostranný	Levočská vysočina	–	Blažov	–
33	Ráztoka s prítokom	ľavostranný	Levočská vysočina	–	Blažov	–

Tabela 1. Pokračovanie.

IČ	Názov toku	Typ prítoku	Pramení v	Tečie cez	Kataster	IČ lokality
34	Gelharovec	ľavostranný	Šarišské podolie	–	Brezovica	–
35	Táborský potok	ľavostranný	Šarišské podolie	Šarišské podolie	1. Brezovica 2. Poloma	–
37	Kučmanovský potok s prítokom	ľavostranný	Levočská vysočina	Šarišské podolie	1. Poloma 2. Bajerovce 3. Krásna Lúka 4. Šarišské Dravce 5. Torysa	5: 70
38	Hanovec	ľavostranný	Šarišské podolie	–	Torysa	–
39	Lačnovský potok	ľavostranný	Šarišské podolie	–	Krivany	–
40	Krivňanský potok	ľavostranný	Spišsko-šarišské medzihorie	Šarišské podolie	Krivany	–
41	Putnov potok	ľavostranný	Hromovec	Šarišské podolie	Krivany	–
42	Rohovčík	ľavostranný	Hromovec	Šarišské podolie	1. Krivany 2. Lipany	–
43	Lipiansky potok s prítokom	ľavostranný	Čergov	1. Ľubotinská pahorkatina 2. Hromovec 3. Šarišské podolie	1. Kamenica 2. Lipany	1: 19
44	Lúčanka s prítokom	ľavostranný	Čergov	1. Ľubotinská pahorkatina 2. Hromovec 3. Šarišské podolie	1. Kamenica 2. Lipany 3. Milpoš	–
45	Milpošský potok	ľavostranný	Čergov	1. Ľubotinská pahorkatina 2. Hromovec 3. Šarišské podolie	1. Milpoš 2. Hanigovce 3. Rožkovany 4. Červenica pri Sabinove	–
46	Hanigovský potok	ľavostranný	Ľubotínska pahorkatina	1. Hromovec 2. Šarišské podolie	1. Hanigovce 2. Červenica pri Sabinove	–
47	Ľutinka s prítokmi	ľavostranný	Čergov	Šarišské podolie	1. Pečovská Nová Ves 2. Ľutina 3. Olejníkov 4. Jakovany	–
48	Ginec	ľavostranný	Šarišské podolie	–	1. Pečovská Nová Ves 2. Jakovany	2: 11
49	Krakovský potok	ľavostranný	Šarišské podolie	–	1. Sabinov 2. Červená Voda	–
50	Drenický potok s prítokmi	ľavostranný	Čergov	Šarišské podolie	1. Sabinov 2. Červená Voda 3. Drienica	–
51	Telek s prítokom	ľavostranný	Čergov	Šarišské podolie	1. Sabinov 2. Drienica 3. Jakubovany	1: 56 2: 14 3: 13, 15
52	Jakuboviansky potok	ľavostranný	Čergov	Šarišské podolie	1. Orkucany 2. Jakubovany 3. Šarišské Sokolovce	1: 55 2: 16
53	Ketelský potok	ľavostranný	Šarišské podolie	–	1. Jakubovany 2. Šarišské Michalany 3. Orkucany	1: 17 2: 65 3: 54
54	Veľký potok s prítokmi	ľavostranný	Čergov	Šarišské podolie	1. Jakubovany 2. Šarišské Michalany 3. Šarišské Sokolovce 4. Bodovce 5. Ratvaj 6. Hubošovce 7. Gregorovce	2: 57–60, 63, 64, 66 3: 69 4: 1 7: 9, 10
55	Gregorovský potok	ľavostranný	Šarišské podolie	Toryská pahorkatina	1. Gregorovce 2. Veľký Šariš	1: 5, 6, 9
56	Dzikov potok s prítokmi	ľavostranný	Čergov	Šarišské podolie	1. Ratvaj 2. Bodovce 3. Gregorovce 4. Veľký Šariš	1: 49 3: 7 4: 78, 79, 84–91
57	Šidľovský potok	–	Šarišské podolie	–	Prešov	–

Obr. 1. Mapa sledovaného územia. Farebné a rímskymi číslami sú označené archeologicky pozitívne katastre obcí (I – Bodovce; II – Brezovica; III – Drienica; IV – Gregorovce; V – Jakovany; VI – Jakubova Vôľa; VII – Jakubovany; VIII – Jarovnice; IX – Kamenica; X – Lipany; XI – Malý Šariš; XII – Medzany; XIII – Močidlany; XIV – Okrucany; XV – Ostrovany; XVI – Pečovská Nová Ves; XVII – Prešov; XVIII – Ratvaj; XIX – Ražňany; XX – Sabinov; XXI – Šarišské Michalany; XXII – Šarišské Sokolovce; XXIII – Torysa; XXIV – Veľký Šariš; XXV – Župčany. Čísla archeologických lokalít na mape zodpovedajú číslam lokalít rozpisávaným v tabele 2.

FYZICKOGEOGRAFICKÁ CHARAKTERISTIKA

Krajina severovýchodného Slovenska, ktorej sa v štúdiu venujeme, sa z väčšej časti nachádza v subprovincii Vonkajších Západných Karpát. Takmer v celom rozsahu je súčasťou Podhŕľno-magurskej oblasti, kam patria geomorfologické celky ako Levočské vrchy, Spišsko-šarišské medzihorie, Bachureň a Šarišská vrchovina, no východným smerom zasahuje aj do oblasti Východných Beskýd, menovite do geomorfologickej jednotky Čergov (tabeľa 1). Osou celého územia je rieka Torysa, ktorej nivu lemujú terasy vytvorené zarezaním toku do pahorkatinového reliéfu, kde sa zemský povrch dvíha do hornatiny, vrchoviny, prípadne prudko stúpa až na úroveň vysočiny.

Zanedbateľná časť monitorovaného územia v okolí Prešova patrí do subprovincie Vnútrotných Západných Karpát a je súčasťou samostatného geomorfologického celku Košickej kotliny. Z jej severnej časti bolo do štúdie zahrnuté len osídlenie v okolí dvoch pravostranných prítokov (Vydumanec, Makovský potok), ktoré k Toryse pritekajú skrz Toryskú pahorkatinu.

Z hľadiska geologickej stavby pokrýva takmer celé územie sledovanej oblasti Šariša flyš, teda pieskovce a vápnité ílovce. Z hľadiska kvartérnych sedimentov tvoria nivu Torysy fluvialne sedimenty, nívne humózne hliny a hlinito-piesčité hliny. Terasy v okolí zase pokrývajú piesky a piesčité štrky, a to buď bez ďalšieho pokryvu alebo s pokryvom spraší, sprašových hĺn, či svahovín. Na miestach, kde sa reliéf dvíha zasa nachádzame hlinité, hlinito-piesčité, hlinito-kamenité, piesčito-kamenité až balvanovité svahoviny a sutiny (AKSR 2002, 84). V širšom údolí, v dolnej časti sledovaného toku južne od Sabinova, sa vyskytujú aj kultizemné čiernice, pseudoglejové hnedozeme a pseudogleje. Na vyššie položených miestach sa objavujú aj kambizeme. Nad líniou Sabinov-Drienica predstavujú nasýtené kambizeme prakticky jediný pôdny typ (AKSR 2002, 107).

Mikroklima v jednotlivých častiach územia kopíruje jeho nepravidelný reliéf. Široké údolie dolného toku Torysy je charakterizované ako teplý, mierne vlhký klimatický okrsok s chladnou zimou. V priestore Sabinova sa priemerné teploty s narastajúcou nadmorskou výškou znižujú. Na hornom toku, za mestečkom Lipany sa údolie Torysy síce opäť mierne rozširuje, no zo všetkých strán ho obklopujú hory, čoho výsledkom je oproti dolnému toku citeľné zníženie teploty.

HISTÓRIA BÁDANIA

Najstaršia zmienka o archeologických objavoch v sledovanom poriečí Torysy sa vzťahuje k dvom mimoriadne vzácnym hrobovým nálezom z doby rímskej, ktoré boli náhodne objavené v Ostrovanoch v rokoch 1790 a 1865 (*Henszlmann 1865*). S ohľadom na staršiu dobu vyzdvihnutia hrobových celkov z miesta *in situ*, v roku 1963 vykonal Archeologický ústav SAV v Ostrovanoch revízný výskum. Jeho účelom bolo priamo v teréne spresniť miesto prvého bohatého hrobu (objaveného v r. 1790) a v prípade pozitívneho zistenia sa mali preskúmať aj ďalšie predpokladané hroby v jeho okolí. Revízný výskum v Ostrovanoch na skúmaných plochách, Pri kaštieli a vo dvore a záhrade F. Štelbackého, doložil iba sídliskové nálezy pochádzajúce z viacerých prehistorických období a zo stredoveku (*Lamiová-Schmiedlová 1964*, 233–264). V prvej polovici 19. stor. sa na hradnom kopci vo Veľkom Šariši uskutočnili najstaršie štátom dotované vykopávky, ktoré mali zberateľský charakter.

Odborne monitorovaný prieskum a výskum územia v okolí stredného toku Torysy bolo možné realizovať až od polovice 20. stor. po zriadení Krajského múzea v Prešove. Na rekognoskácii terénu sa v tej dobe podieľali amatérski archeológovia J. Repčák, F. Blahuta, J. Leščák a neskôr aj O. Lórenc. Ich zistenia sa do odbornej literatúry dostávali priebežne pod odborným dohľadom V. Budinského-Kričku. S terénnou činnosťou F. Blahutu sa spájajú prvé záchranné výskumy v Prešove, v polohe situovanej južne od ulice Červenej armády, na ulici M. Čulena a v Cemjate na Zabíjanej, no i vo Veľkom Šariši Nad Dzikovým potokom (*Blahuta 1961b*, 227–232; 1963, 153–166, 169–171; *Budinský-Krička 1963*, 5, 37). V 50. a 60. rokoch 20. stor. sa na území východného Slovenska zrealizovali aj najstaršie metodicky odborne vedené archeologické výskumy. Skúmané boli lokality Jarovnice, časť Močidlany-Várhegy (*Budinský-Krička 1961*, 360, 361), Prešov-Pavlovičovo námestie, ul. Červenej armády a Budovateľská ulica (*Budinský-Krička 1963*, 5–7, 37) a už spomínané Ostrovany (*Lamiová-Schmiedlová 1964*). V 70. rokoch sa uskutočnilo niekoľko výskumov vo Veľkom Šariši na Šarišskom hrade (*Slivka 1979*, 247, 248; 1982, 141–159; *Slivka/Olexa 1977*, 258, 259). 80. a začiatok 90. rokov možno z pohľadu systematického terénneho výskumu centrálného Šariša označiť ako „zlatý vek archeologického bádania“. Počas šiestich výskumných sezón bolo z veľkej časti preskúmané polykultúrne osídlenie v Šarišských Michaľanoch, na ostrožnom výbežku Fedelemka.

Tabela 2. Zoznam archeologických lokalít z horného a časti stredného toku Torysy. Legenda: NE – neolit; EN – eneolit; BZ – doba bronzová; HA – doba halštatská; LT – doba laténska; NX – nedatovateľné; PK – pravěk; RI – doba rímska; SN – doba sťahovania národov; ST – stredovek; ba – badenská kultúra; bu – bukovohorská kultúra; ga – gávská kultúra; la – skupina Lažany; ll – kultúra s východnou lineárnou keramikou, mladšia fáza; lv – kultúra s východnou lineárnou keramikou; nz – kultúra Nyírség-Zátin; pi – pilinská kultúra; vm – skupina východoslovenských mohýl kultúry so šnúrovou keramikou; ml – mladá; sr – stredná; ne – neskorá; si – sídlisko; po – pohrebisko; no – nález ojedinelý; uh – nález hromadný; nc – neurčiteľné.

Číslo lokality	Obec	Časť obce	Okres	Poloha	Druh lokality	Datovanie	Literatúra a pramene
1	Bodovce	–	Sabinov	Hradisko	si	BZ-ga, ST (8.–10. stor.)	Béres 1974, 113–131; Budinský-Krička 1967a, 164–185; 1981, 43
2	Brezovica	–	Sabinov	Kvakov	si	PK	Timura 2012, 59
3	Brezovica	–	Sabinov	Nad brehmi	si	RI	Timura 2012, 60
4	Drienica	–	Sabinov	Vrch Lysá	si	NX	Budinský-Krička 1981, 35, 36
5	Gregorovce	–	Prešov	Lány (Dlžiny, kóta 298)	si	EN-ba	Derfiňák/Vizdal 2013, 90
6	Gregorovce	–	Prešov	Kóta 280	si	RI	Lamiová-Schmiedlová 1969, 408
7	Gregorovce	–	Prešov	Tanarok	si	RI	Lamiová-Schmiedlová 1969, 408
8	Gregorovce	–	Prešov	Kúty	si	NE-bu	Tomášová 1987, 103
9	Gregorovce	–	Prešov	Modoroš	si	NE-bu	Budinský-Krička 1984, 55
10	Gregorovce	–	Prešov	Stredné pole	si	ST (9.–10. stor.)	Tomášová 1986a, 225
11	Jakovany	–	Sabinov	Pod hájom	si	PK	Timura 2012, 64
12	Jakubova Vola	–	Sabinov	Za kostolom	nc	EN	Tomášová 1998, 158
13	Jakubovany	–	Sabinov	Poloha 1	si	EN-ba	Béres 1993, 27
14	Jakubovany/Drienica	–	Sabinov	Poloha 2	si	EN(?)	Béres 1993, 27
15	Jakubovany	–	Sabinov	Poloha 3	si	EN(?)	Béres 1993, 27
16	Jakubovany	–	Sabinov	Lapiš	nc	EN	Tomášová 1988, 134, 135
17	Jakubovany	–	Sabinov	Široké	si	PK, BZ-ga(?)	Slivka/Mačala 1985, 216
18	Jarovnice	Močidlany	Sabinov	Várhegy	si	NE-bu, EN-nz, HA, ST	Budinský-Krička 1961, 360–361; Bátora 1983, 189; Slivka/Vallašek 1991, 125
19	Kamenica	–	Sabinov	Hrad (V suťinách)	no	RI	Roth/Soják 2001, 168
20	Lipany	–	Sabinov	Predné pole	si	PK	Timura 2012, 66
21	Malý Šariš	–	Prešov	Na horu (Žibota)	si	EN-ba	Tomášová/Uličný/Miroššayová 1998, 3
22	Malý Šariš	–	Prešov	Sosienky	si	BZ-ml	Tomášová/Uličný/Miroššayová 1998, 3
23	Medzany	–	Prešov	Nižný Počkaj (Nižný Várhegy)	si	BZ-ml, RI-ml, ne	Budinský-Krička 1984, 54; Lamiová-Schmiedlová 1984a, 147; 1991, 62; Lamiová-Schmiedlová/Luštíková/Tomášová 2017, 11, 56–58
24	Medzany	–	Prešov	Bodorovec (Močaroše)	si	BZ-ga, ST(?)	Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1991, 62; Karabinoš 2007, 101; 2009, 107
25	Medzany	–	Prešov	Kamenec	si	NE	Správa z obliadky bez uvedenia autora (nepublikované)

Tabela 2. Pokračovanie.

Číslo lokality	Obec	Časť obce	Okres	Poloha	Druh lokality	Datovanie	Literatúra a pramene
26	Medzany	–	Prešov	Pod západným úpäťm hradného kopca	si	EN, BZ-ga, HA, LT-ne, RI, ST (9. stor.)	Budinský-Krička 1984, 55, 56
27	Ostrovany	–	Sabinov	Intravilán	si, no	NE-bu, EN-la, ba, LT, RI-ml	Kaminská 1983, 125; Tokárová/Vízdal 2013, 256
28	Ostrovany	–	Sabinov	Východne od cigánskej kolónie	si	NE-bu, RI-ml, ne	Budinský-Krička 1984, 54; Lamiová 1963a
29	Ostrovany	–	Sabinov	Južne od cintorína	si	RI-ml, ne	Budinský-Krička 1984, 54, 55
30	Ostrovany	–	Sabinov	Nad Imunou	si	NE-iv, BZ-ga, HA, RI-ml, ne, ST (8.–9. stor.)	Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1987, 65, 66; 1988, 86, 87; 1990, 105, 106; 1992, 68, 69; 1993, 79, 80; Lamiová-Schmiedlová/Luštíková/Tomášová, 2017, 9, 42–55, 58–67
31	Ostrovany	–	Sabinov	Pri kaštieli; Dvor a záhrada F. Štelbackého	knežací hrob; si	NE-bu, EN-la, BZ-st, HA, RI-ne, ST (12.–13. stor.)	Lamiová-Schmiedlová 1964, 238, 247; Prohászka 2006
32	Ostrovany	–	Sabinov	Za cestou naproti cintorínu	si	EN-ba, RI	Lamiová-Schmiedlová 1984b, 131–135; Šiška 1983
33	Ostrovany/Ražňany	–	Sabinov	Západne od cigánskej kolónie	si	ST	Lamiová-Schmiedlová 1963b
34	Pečovská Nová Ves	–	Sabinov	Na okružnej	no	RI	Nálezy III, 1978, 118
35	Pečovská Nová Ves	–	Sabinov	Nad JRD	si	RI	Timura 2012, 75–76
36	Prešov	–	Prešov	Mýto (ul. Červenej armády)	si	BZ-ml, RI	Budinský-Krička 1963, 5; Hajnalová 1978, 85
37	Prešov	–	Prešov	Rúrky (Na rúrkach)	si	EN	Tomášová 1987, 103
38	Prešov	–	Prešov	Pod Bikošom	si	NE-iv, bu, BZ, HA, LT-ne, RI-ml, ST (8.–9. stor.)	Béres/Tomášová 1991, 28; Tomášová 1990, 161; 1992, 97
39	Prešov	–	Prešov	Kráľova hora	si	NE-iv, bu	Luštíková, v tlači; Tomášová 1997, 175
40	Prešov	–	Prešov	Pod Kalváriou	si	NE, BZ, HA, LT-ne, RI, ST	Mirošayová/Tomášová 2001b, 153, 154
41	Prešov	–	Prešov	ul. M. Čulena (Sídliisko II)	si	BZ-sr, LT, SN	Blahuta 1963, 153–166; Budinský-Krička 1965, 39–46; Tomášová/Béres 2003, 149, 150
42	Prešov	–	Prešov	Hypermarket Tesco	si	NE-bu	Hreha 2008, 71, 72
43	Prešov	–	Prešov	Volgogradská ul.	po	BZ-sr	Tomášová 1986b, 225, 226
44	Prešov	–	Prešov	Južne od ul. Červenej armády	si	RI	Budinský-Krička 1963, 5, 37
45	Prešov	–	Prešov	Mičurínova ul.	uh	RI	Nálezy III, 1978, 52; Kolníková 1968, 247–253
46	Prešov	–	Prešov	Budovateľská ul. a Pavlovičovo námestie	si	RI	Blahuta 1961a, 194, 195; Budinský-Krička 1963, 5
47	Prešov	Cemjata	Prešov	Kúpeľný les	no	EN	Tomášová 1998, 158
48	Prešov	Cemjata	Prešov	Zabíjaná	po	EN-vm(?), ST (8.–9. stor.)	Blahuta 1961b, 227–232; Budinský-Krička 1984, 53; Tomášová/Béres 2002, 207
49	Ratvaj	–	Sabinov	Pod Čertinou	si	NE-bu	Tomášová 1987, 103

Tabela 2. Pokračovanie.

Číslo lokality	Obec	Časť obce	Okres	Poloha	Druh lokality	Datovanie	Literatúra a pramene
50	Ražňany	–	Sabinov	Juhovýchodne od obce	si	EN-ba, BZ-ml, LT-si, RI-st, ml, SN	Šiška 1966, 82; Pieta/Soják 2008, 122
51	Ražňany	–	Sabinov	Farské (Kamence, resp. Ostrovianske)	si	PK, RI-ml, ne	Karabinoš/Vizdal 2013, 113, 114; 2016, 125, 126; Lamiová 1962, 33, 34
52	Ražňany	–	Sabinov	Vyšňové (kóta 348,2)	si	PK, HA	Lamiová/Schmiedlová 1963c
53	Sabinov	–	Sabinov	Pri mlyne	si	PK	Správa z obhliadky bez uvedenia autora (nepublikované)
54	Sabinov	Orkucany	Sabinov	Lúky	si	PK	Timura 2012, 69
55	Sabinov	–	Sabinov	Nad Benžinkou	si	PK	Bárta 1983, 34
56	Sabinov	–	Sabinov	Kapoliňa (Vyšná kaplinka)	si	PK	Timura 2012, 78
57	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Fedelemtka (Pod lesom Giráš)	si, po	NE-iv, bu, EN-la, ba, BZ-ga	Budinský-Krička 1979, 56; 1981, 43; Čaplovič/Gašaj/Olexa 1978, 66; Horváthová 2010, 15–18, 106–126; Hreha/Šiška 2015, 174–201; Illášová 1990, 68; Jakab 1982, 109; Šiška 1982, 272–275; 1983, 239; 1984, 211; 1985, 227; 1986, 219, 220; 1988, 132, 133
58	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Giráš I–III	si	NE-bu, BZ, HA	Illášová 1990, 68; Timura 2012, 80, 81
59	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Za verchom	si	NE-iv, EN-ba, nz(?), RI	Budinský-Krička 1980, 47, 48
60	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Oproti Fedelemtke (za potokom)	si	NE-iv	Šiška 1982, 272
61	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Smelisko závodu Imuna	si	NE-bu, BZ-pi, RI, ST (9. stor.)	Lamiová-Schmiedlová 1983, 158, 159
62	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Imuna	si	EN-ba	Illášová 1990, 68
63	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Kóta 301	si	NE, BZ-ga, ST (8.–9. stor.)	Illášová 1990, 68; Timura 2012, 81
64	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Ortáš	si	NE	Illášová 1990, 68, 69
65	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Pri kaplnke	si	BZ, RI	Lorenc/Vizdal/Vizdal 2013, 165
66	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Stredné pole (pravobrežná terasa Veľkého potoka pri vodojeme)	si	HA	Lorenc/Vizdal/Vizdal 2013, 165
67	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Briežky	si	NE, EN	Timura 2012, 79
68	Šarišské Michaľany	–	Sabinov	Michaľanska hura	si	EN-ba, RI	Timura 2012, 82
69	Šarišské Sokolovce	–	Sabinov	Kóta 493,6	si	PK	Timura 2012, 84
70	Torysa	–	Sabinov	Roveň	si	EN	Timura 2012, 85
71	Torysa	–	Sabinov	Úvozy	si	RI	Timura 2012, 85
72	Veľký Šariš	–	Prešov	Hradný vrch	si	NE-iv, bu, EN-ba, BZ-ga, LT-ne, ST	Harčár/Uličný 2015, 103, 104; Slivka 1979, 247, 248; 1982, 141–159; Slivka/Olexa 1977, 258, 259
73	Veľký Šariš	–	Prešov	Záhradkárska osada	uh	BZ-ml	Miroššayová/Tomášová 2001b, 154, 155

Tabela 2. Pokračovanie.

Číslo lokality	Obec	Časť obce	Okres	Poloha	Druh lokality	Datovanie	Literatúra a pramene
74	Veľký Šariš	–	Prešov	Ihrisko (bývalý park Rákocziho kaštieľa)	si	NE-bu, EN-ba, BZ-ga, HA, RI-ml, ST-vc	Čaplovíč/Gašaj/Olexa 1978, 67; Slivka 1974
75	Veľký Šariš	–	Prešov	Severovýchodné úpätie hradného kopca	no	HA, LT,	Tomášová 2001, 202
76	Veľký Šariš	–	Prešov	Úpätie východného svahu hradného kopca	si	BZ-pl(?) , ga	Karabinoš/Vizdal 2007, 102
77	Veľký Šariš	–	Prešov	Pri železničnej stanici	si	BZ	Hreha 2004, 74
78	Veľký Šariš	–	Prešov	Terasa nad Dzíkovým potokom	si	NE, EN	Blahuta 1963, 169–178; Vizdal/Deřínák 2006, 213
79	Veľký Šariš	–	Prešov	Dúbrava	si	NE, EN	Vizdal/Deřínák 2004, 201
80	Veľký Šariš	–	Prešov	Na harmíny	si	NE-iv, bu, ne, EN-ba, LT(?), RI-ml, ne	Tomášová/Karabinoš 2006, 195
81	Veľký Šariš	–	Prešov	Kaplnka sv. Kunhuty	si, po	NE-bu, ne, EN-ba, BZ, LT, RI	Čurný 2015, 65–66; Horváthová et al. 2017, 1–22
82	Veľký Šariš	–	Prešov	Zárez cesty do Medzian (Hliník na Chmelníku)	si	BZ-sr, ml, RI	Lamiová-Schmiedlová 1969, 456, Šiška 1961, 298
83	Veľký Šariš	–	Prešov	Kóta 375,6	si	EN	Timura 2012, 89
84	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Šľachtiteľská stanica žrebčína	si	RI-ml	Budinský-Krička 1977, 74
85	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Pod prepadliskami	si	BZ-ga	Budinský-Krička 1977, 74, 75
86	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Stredný hrab	po	EN-vm, HA	Budinský-Krička 1967b, 280; 1984, 56
87	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Sordok	si	EN-ba, BZ-ml, ne	Budinský-Krička 1984, 56
88	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Záhraďa domu A. Klimku (č. 974)	si	LT-ne, HA(?)	Budinský-Krička 1984, 56
89	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Jahodová ulica	si	BZ, ST-vc	Hreha 2004, 75
90	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Kozí chrbát	si	EN-po	Budinský-Krička 1967b, 279
91	Veľký Šariš	Kanaš	Prešov	Okruhliak (Kozí rožok, Tri harby, Stredný harb)	po	EN-po	Budinský-Krička 1967b, 279
92	Župčany	–	Prešov	Medzi Šarišským potokom a cestou do Župčian	si	RI, ST	Budinský-Krička 1976, 50, 51
93	Župčany	–	Prešov	Východne od kostola	si	BZ-ml	Budinský-Krička 1976, 50, 51
94	Župčany	–	Prešov	Nad hradskou I	si	NE-bu, BZ	Hreha/Luščíková/Bielich 2008, 73
95	Župčany	–	Prešov	Nad hradskou II	si	NE-bu, BZ	Hreha/Luščíková/Bielich 2008, 73
96*	Prešov	–	Prešov	Za židovským cintorínom (kóta 296)	si	Ne-ll, ST (6.–8. stor.)	Vizdal 1992, 103

* Lokalita je zaradená mimo abecedného poradia z dôvodu dodatočného doplnenia tabely.

S prihladením na kvantitu objavených nálezov a kvalitu zdokumentovaných nálezových situácií môžeme polohu Fedelemka v širšej severopotiskej oblasti považovať za jednu z nosných lokalít pre výskum mladšej a neskorej doby kamennej (Horváthová 2010; Hreha/Šiška 2015, tam ďalšia citovaná literatúra). Pre poznanie mladšej doby rímskej na východnom Slovensku majú dodnes zásadný význam výsledky výskumu v Ostrovanoch, v polohe Nad Imunou (Lamiová-Schmiedlová/Lušítková/Tomášová 2017, 8, 9). Získané poznatky o podobe materiálnej kultúry miestneho obyvateľstva z doby rímskej vhodne doplnil aj ďalší len jednosezónny výskum v susedných Medzanoch, v polohe Nižný Počkaj, nazývanej aj Nižný Várhegy (Lamiová-Schmiedlová/Lušítková/Tomášová 2017, 11). V závere 20. stor. sa v súvislosti s rozvojom infraštruktúry Prešova a jeho okolia začali efektívnejšie sledovať stavebné zemné práce na už evidovaných i potenciálnych archeologických lokalitách. Spomenúť možno záchranné výskumy v Prešove na Volgogradskej ulici (Tomášová 1986b, 225, 226), Pod Bikošom (Béř/Tomášová 1991, 28; Tomášová 1990, 161; 1992, 97), na Kráľovej hore (Tomášová 1997, 175) či Pod Kalváriou (Miroššayová/Tomášová 2001b, 153). Trend stavebného rozvoja sa po roku 2000 ešte zintenzívnil a extenzívne pretrváva až dodnes. Na známych lokalitách v Prešove, evidovaných pod označením Sídliisko II a III, sa podarilo zdokumentovať viacero sídliskových objektov (Hreha 2008, 71; Tomášová/Béř 2003, 149, 150). Zaznamenané boli aj nové archeologické lokality s doloženým osídlením v niektorých z období mladšieho praveku až včasného stredoveku, konkr. Medzany-Bodorovec (Karabinoš 2007, 101; 2009, 107) a Župčany-Nad hradskou I, II (Hreha/Lušítková/Bielich 2008, 73). Prekvapivé výsledky priniesli taktiež výskumné aktivity na neskoroneolitickom a včasnოსlovenskom mohylníku v Prešove na Cemjate (Tomášová/Béř 2002, 207), na sídlisku z mladšej až neskorej doby rímskej v Ražňanoch, v polohe Farské (Karabinoš/Vizdal 2013, 113; 2016, 125, 126) a napokon aj vo Veľkom Šariši, poloha Na Harminy, kde sa archeologickým výskumom kombinovaným s geofyzikálnym prieskumom podarilo exaktne doložiť výskyt stavebných objektov a hrobov súvisiacich s existenciou už zaniknutého augustiniánskeho kláštora (Tomášová/Karabinoš 2006, 195, 196). Menšie sondážne výskumy boli uskutočnené v areáloch dvoch národných kultúrnych pamiatok vo Veľkom Šariši, na Hrade Šariš, presnejšie na ploche dovtedy archeologicky nepreskúmanej veže 9 (Harčar/Uličný 2015, 103, 104) a v interiéri a exteriéri Kaplnky sv. Kunhuty, kde bola zdokumentovaná sídlisková stratigrafia z novoveku, stredoveku, doby laténskej a bronzovej, no rovnako sa na tomto mieste podarilo odkryť aj stredoveké kostrové hroby, jeden neporušený a ďalší porušený žiarový hrob badenskej kultúry (Čurný 2015, 65, 66; Horváthová et al. 2017, 1–22). Téma zhodnotenia prehistorického a včasnohistorického osídlenia v okolí hornej Torysy, s dôrazom na prieskum terénu nad líniou Sabinov-Drienica, sa pred časom v magisterskej práci venoval aj J. Timura (2012).⁴

TVORBA INFORMAČNEJ BÁZY, METODIKA A KRITIKA PRAMEŇOV

Zdrojové dáta sú z väčšej časti vyexcerpované z publikovaných prameňov uvedených v zozname literatúry, prevažne však z neperiodickej série časopisu AVANS⁵ s vročením 1975 až 2016. Zohľadnené boli aj staršie nezverejnené záznamy uložené v archíve Oddelenia pre výskum východného Slovenska v Košiciach, novšie zistenia J. Timuru sprístupnené v jeho magisterskej práci, ako aj výsledky sporadických prieskumov horného toku Torysy autormi príspevku.

Za hlavné evidenčné jednotky sme zvolili jednotlivé archeologické náleziská, ktoré v súlade s príslušnou odbornou literatúrou definujeme ako komponenty, teda „*prostorové, chronologické [...] celky, vzniklé kumulací artefaktů a ekofaktů v někdejších areálech aktivit*“ (Kuna 2004, 305). V našom prípade evidované komponenty neponímame ako funkčné celky, keďže vzhľadom na stav výskumu tento rys často nedokážeme posúdiť.

Lokality boli signované do máp v podobe bodu. Ich poloha je udávaná absolútne (súradnice X a Y) i relatívne (slovný popis polohy) a podrobená je niekoľkonásobnej kontrole komparáciou so súčasnými mapovými podkladmi (základná mapa v mierke 1 : 10 000, topografická mapa v mierke 1 : 25 000, satelitné snímky). Po overení lokalít na mapových podkladoch sa zistilo, že niektoré polohy sú v citovanej literatúre zaradené do nesprávnych územno-technických jednotiek, katastrov. V týchto prípadoch sme zaradenie lokalít korigovali podľa aktuálnych katastrálnych hraníc zverejnených na internetovej stránke www.zbgis.skgeodesy.sk. (tabela 3). Ak sa lokality nedali na súčasných mapách spoľahlivo lokalizovať, z ďalších analýz

⁴ Ďakujeme J. Timurovi za poskytnutie jeho nepublikovanej magisterskej práce za účelom zohľadnenia výsledkov jeho prieskumov pri zostavovaní našej databázy nálezísk.

⁵ Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku. Časopis Archeologického ústavu SAV.

Tabela 3. Korigovanie archeologických lokalít v územno-technických jednotkách.

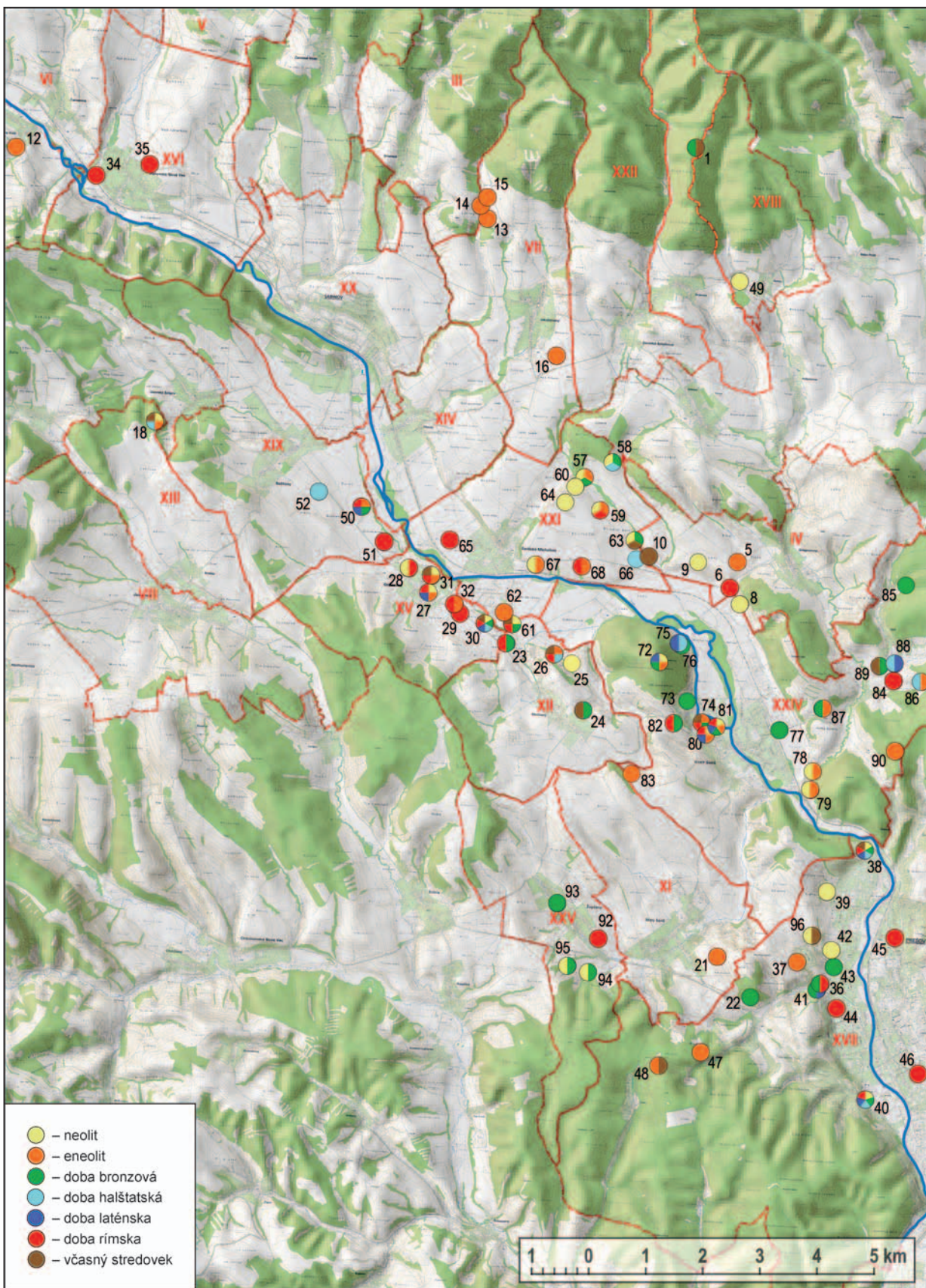
Číslo lokality	Súčasný označenie katastra	Pôvodné označenie katastra	Názov polohy	Literatúra
1	Bodovce	Šarišské Sokolovce	Hradisko	Béres 1974, 113-131; Budinský-Krička 1967a, 164-185; 1981, 43
8	Gregorovce	Veľký Šariš	Kúty	Tomášová 1987, 103
9	Gregorovce	Šarišské Michaľany	Modoroš	Budinský-Krička 1984, 55
10	Gregorovce	Šarišské Michaľany	Stredné pole	Tomášová 1986a, 225
14	Jakubovany/Drienica	Jakubovany	Poloha 2	Béres 1993, 27
17	Jakubovany	Orkucany	Široké	Slivka/Mačala 1985, 216
26	Medzany	Veľký Šariš	Pod západným úpäťm hradného kopca	Budinský-Krička 1984, 55, 56
48	Prešov	Malý Šariš	Zabíjaná	Blahuta 1961b, 227 nn; Budinský-Krička 1984, 53
55	Sabinov, miestna časť Orkucany	Orkucany	Nad benzinkou	Bárta 1983, 34

boli vyradené. Skompletizované údaje z overených lokalít sme v následnom procese zadávali do digitálneho modelu reliéfu krajiny vytvoreného v programe QGIS z vrstvenicovej mapy 1 : 50 000⁶. Našou snahou v tejto etape výskumu bolo roztriediť osídlenie na polohy toho istého typu, ktoré by mali zodpovedať konkrétnemu vzoru reakcie na životné prostredie a zrkadliť istý spôsob jeho využitia.

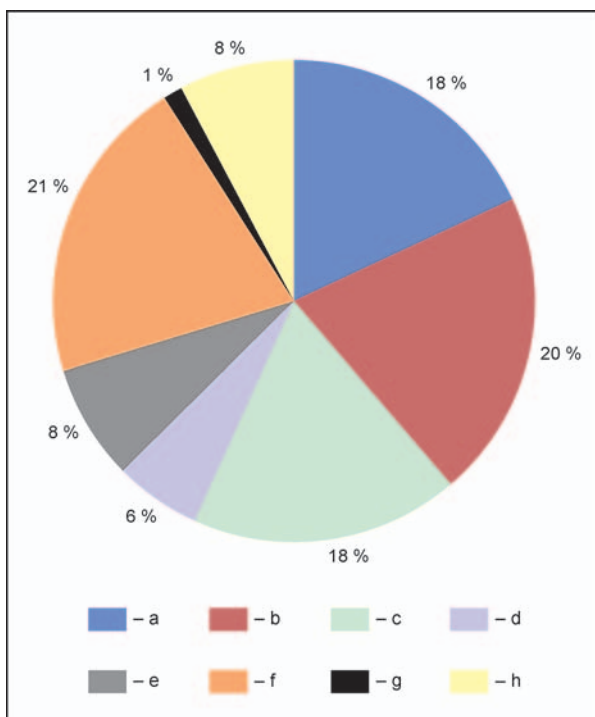
Sledované boli faktory potrebné pre výskum analýz: krajinného reliéfu (nadmorská výška, prevýšenie nad Torysou, prevýšenie nad okolím s polomerom 100 m, sklon terénu, orientácia), spresnenia vzdialenosti (vzdušná vzdialenosť k riečnej osi, teda Toryse, a vzdušná vzdialenosť k lokálnemu toku) a environmentálnych podmienok (skladba pôd na lokalite). Niektoré z faktorov, ktoré sa spomínajú v odbornej literatúre (pozri napr. Blažová/Lieskovský 2011; Lieskovský et al. 2015, 87 nn), neboli zámerne sledované, keďže vzhľadom na nedostatočný počet lokalít nezamýšľame vytvárať predikčný model osídlenia danej krajiny, ani uskutočniť hĺbkovú analýzu súboru. Sme si vedomí aj istých nepresností. Pri vzdialenostných analýzach uvádzame vzdialenosti lokalít k dnešným korytám miestnych tokov. Je známe, že toky v minulosti viackrát zmenili trasu, čo názorne ilustruje aj konfrontácia ich dnešných trás s mapami I. a II. vojenského mapovania, avšak presnejšie trasovanie riečnej siete v jednotlivých obdobiach praveku nie je v danom regióne za súčasného stavu poznatkov možné. Nepresnosti mohli vzniknúť aj pri faktore sledovania skladby pôd, keďže sme mali prístup len k relatívne málo presnej mape pôd v mierke 1 : 400 000.⁷ Črtajúci sa obraz osídlenia horného toku Torysy, tak ako sa javí v súčasnosti, bude nevyhnutné dopĺňať a korigovať. Naším zámerom bolo skôr základné triedenie nálezísk regiónu podľa období od neolitu po 10. stor. a zhodnotenie ich vzťahu k sledovaným ekoparametrom, no taktiež konfrontácia takto získaných výsledkov medzi jednotlivými archeologickými kultúrami navzájom. Vybraté faktory by mali k sledovaniu tohto cieľa podľa našej mienky dostačovať. Vyššie vymenované faktory, ktoré tvoria súčasť popisu lokalít, možno charakterizovať ako kardinálny typ deskriptora, preto pri ich vyhodnotení možno použiť niektoré zo štatistických metód. V tomto predstavuje výnimku faktor „pôdy“, kde bol zvolený postup už zmieneného autorského kolektívu (Lieskovský et al. 2015) a ako premennú sme použili „produkčný potenciál“, ktorá ohodnocuje pôdy v 100 bodovej stupnici. Údaje sme čerpali z citovanej publikácie (Lieskovský et al. 2015, 97 nn, tab. 4: 2). V prvom kroku rozboru, ktorý predstavovala analýza hlavných komponentov, sa ukázalo, že jedným z rozhodujúcich faktorov zoskupovania do zhlukov je vzdialenosť od hlavnej riečnej osi, teda od Torysy, s ktorou vzhľadom na charakter terénu (horské údolie) narastá nadmorská výška. To nás napokon priviedlo použiť ako najjednoduchšiu metódu triedenia zonáciu na základe regresného lineárneho modelu, v ktorom sa závislosť oboch sledovaných premenných a s tým súvisiaca zonácia zreteľne prejaví (k tomu pozri napr. Pekár/Brabec 2009, 41 nn). Triedenie sme realizovali v štatistickom

⁶ Uvedomujeme si, že vinou danej mierky mohlo dôjsť k istým nepresnostiam nameraných dát avšak podrobnejšiu mapu sme k dispozícii nemali.

⁷ Mapa je dostupná na internetovej adrese http://sscri.vupop.sk/arcgis/services/vupop_wms/MapServer/WMServer?REQUEST=GetCapabilities&SERVICE=WMS&VERSION=1.3.0.

Obr. 2. Osídlenie sledovaného toku Torysy od stredného neolitu po včasný. Číslovanie katastrov označené rímskymi číslami sa zhoduje s ich popisom pod obr. 1. Čísla na mape zodpovedajú číslam lokalít v tabele 2. Ostatné pozri legendu.

Obr. 3. Percentuálne zastúpenie osídlenia v jednotlivých obdobiach praveku a včasného stredoveku. Legenda: a – NE; b – EN; c – BZ; d – HA; e – LT; f – RI; g – SN; h – ST.

ženým obdobiam, aj keď v komparácii prihladneme i na ostatné, menej zastúpené éry. Musíme napokon priznať, že ani zmienené výraznejšie osídlenie počas neolitu, eneolitu a doby bronzovej, striktné vzaté, nedisponuje štatisticky významným počtom lokalít, najmä ak pracujeme s dátami prislúchajúcimi konkrétnym archeologickým kultúram. Z tohto dôvodu z neolitu našu pozornosť sústredíme na bukovohorskú kultúru a potlačíme v regióne menej zastúpenú kultúru s východnou lineárnou keramikou (skupinu Tiszadob). V eneolite sa zameriame na badenskú kultúru, v dobe bronzovej budeme dovedna hodnotiť pilinskú a gávsku kultúru a pomineme náleziská zo staršej doby bronzovej. Iba dobu laténsku, rímsku a obdobie včasného stredoveku vnímame s ohľadom na kontext ako tri samostatné celky.

Neolit

Na sledovanom území rozpoznávame zásah dvoch neolitických kultúr, staršej kultúry s východnou lineárnou keramikou, zastúpenej najmä skupinou Tiszadob, resp. Kapušany-Tiszadob a mladšej bukovohorskej kultúry. Viaceré lokality z tohto obdobia sa nepodarilo kultúrne identifikovať, no minimálne na dvoch polohách (Veľký Šariš, 80 a 81) vieme doložiť aj nálezy z najmladšej vývojovej etapy neolitu (Čurný 2015, 65, 66; Tomášová/Karabinoš 2006, 195). Z vymenovaných entít sa budeme podrobnejšie venovať len polohám s preukázaným osídlením bukovohorskej kultúry, keďže kultúru s východnou lineárnou keramikou nezastupuje dostatočný počet nálezísk (spolu ich je sedem, no len štyri z nich autori správ priradujú skupine Tiszadob). V regióne sa našlo spolu 18 lokalít s bukovohorským osídlením, pričom na ôsmich z nich sa zrealizovali maloplošné záchranné výskumy. Systematický výskum sa uskutočnil len v Šarišských Michaľanoch, v polohe Fedelemka (Hreha/Šiška 2015, 174–201, tam ďalšia citovaná literatúra). Lokality bukovohorskej kultúry sú rozptýlené na polohách s nadmorskou výškou dosahujúcou od 255 do 560 m asi na 15 km dlhom úseku v prešovskom údolí⁹ a na južnom

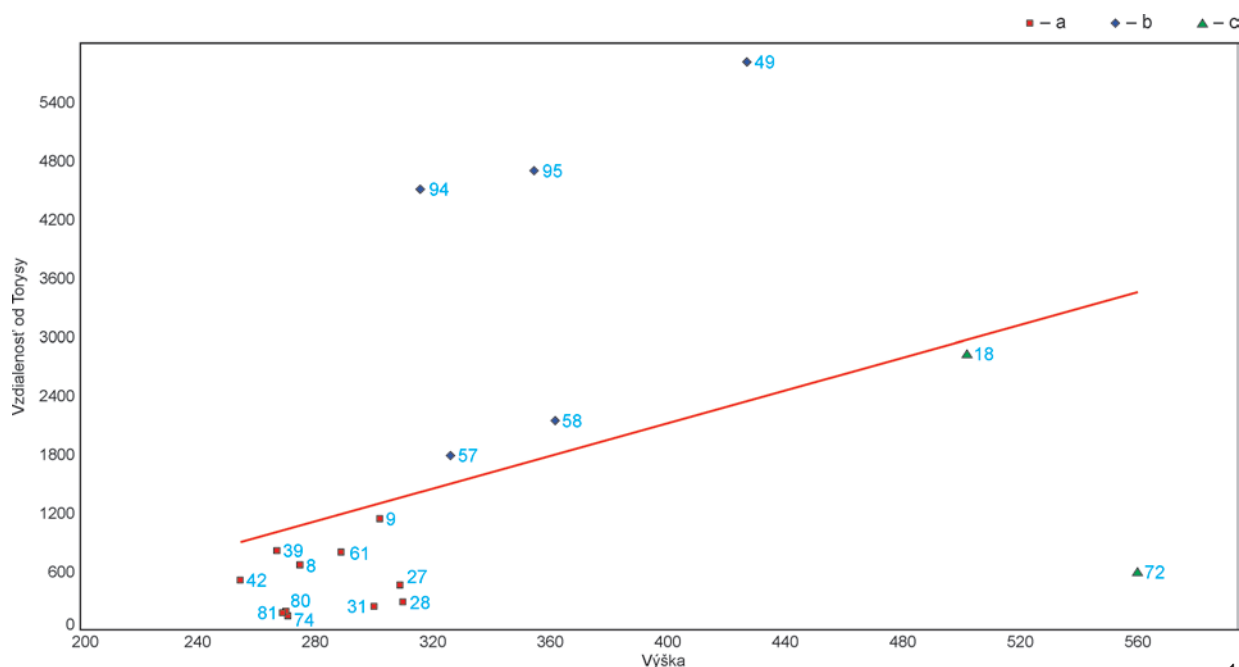
programe Past3. Vytriedené skupiny s istými obmenami zodpovedali zhlukom získaným analýzou hlavných komponentov.⁸ Zistené rozdiely sú uvedené pri popise jednotlivých skupín.

Analýza sídliskových pomerov

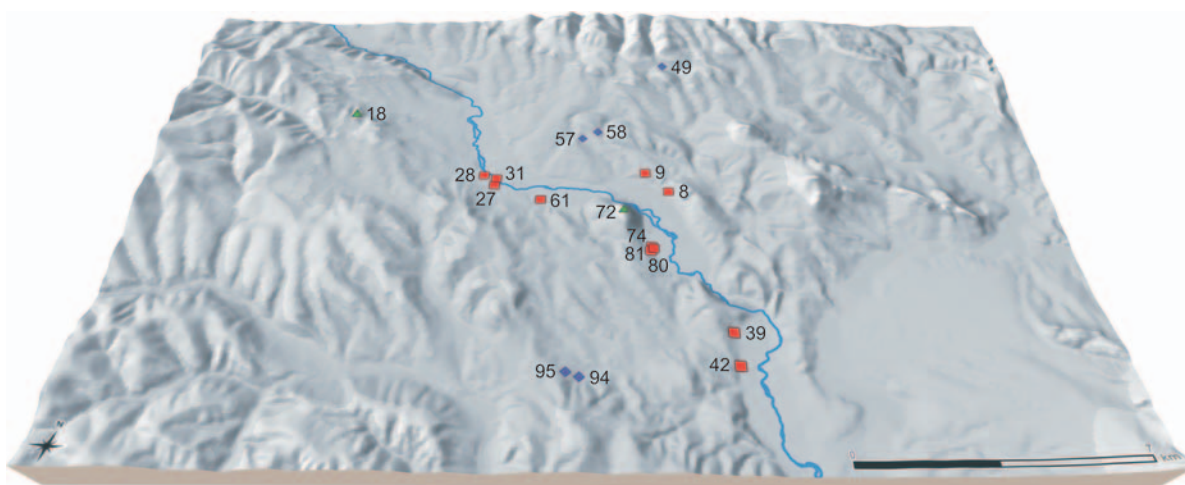
Hodnotený súbor pozostáva z 96 lokalít zachytených v katastroch 23 obcí a ich administratívnych častí. Z viacerých lokalít disponujeme dokladmi o polykultúrnom osídlení, naopak na niektorých z nich sa objavili nálezy len z jedného obdobia (tabela 2). Súhrnom možno uviesť, že v sledovanom regióne evidujeme náleziská z neolitu, eneolitu, doby bronzovej, halštatskej, laténskej, rímskej, sťahovania národov a včasného stredoveku (obr. 2). V súbore je početom nálezísk najhojnejšie zastúpený neolit, eneolit, doba bronzová, laténska a rímska (ich podiel s výnimkou laténu osciluje okolo 20 %), kým zo staršej doby železnej, doby sťahovania národov a včasného stredoveku pri súčasnom stave výskumu v regióne registrujeme výrazne menej lokalít (obr. 3). Vzhľadom na to, že pri analýze sídliskových pomerov (najmä pri štatistickom spracovaní) hrá rolu aj veľkosť hodnotenej vzorky, budeme sa v ďalšom texte venovať najmä početnejším dolo-

⁸ Pretože sme sa napokon rozhodli použiť inú metódu triedenia (pozri vyššie) a aby sme nezahltli text rozsiahlou grafickou prílohou, výsledky analýzy hlavných komponentov v grafickej podobe nepublikujeme a spomínáme ich, len keď je to nutné.

⁹ Termín prešovské údolie (resp. údolie/dolina Prešova) používame aj v ďalšom texte ako pomocné pomenovanie pre výbežok Košickej kotliny, ktorý nemá vlastný geografický názov. Ide o asi 4 km dlhú a 1,5 km širokú dolinu orientovanú severo-južne, ktorú v súčasnosti celú zaberá mestská zástavba Prešova.

1

2

Obr. 4. Osídlenie bukovohorskej kultúry. 1 – zonácia osídlenia, model závislosti nadmorskej výšky a vzdialenosti od Torysy. 2 – situovanie lokalít v teréne (čísla zodpovedajú číslam lokalít v tabele 2). Legenda: a – 1. zóna osídlenia; b – 2. zóna osídlenia; c – 3. zóna osídlenia.

konci Šarišského podolia, a to ako v údolí, tak i v priľahlej pahorkatine (obr. 4: 1). V lineárnom modeli, v ktorom sa sledoval vzťah nadmorskej výšky a vzdialenosť od riečnej osi, sa lokality zoskupujú do troch, resp. štyroch zón (obr. 4: 2).

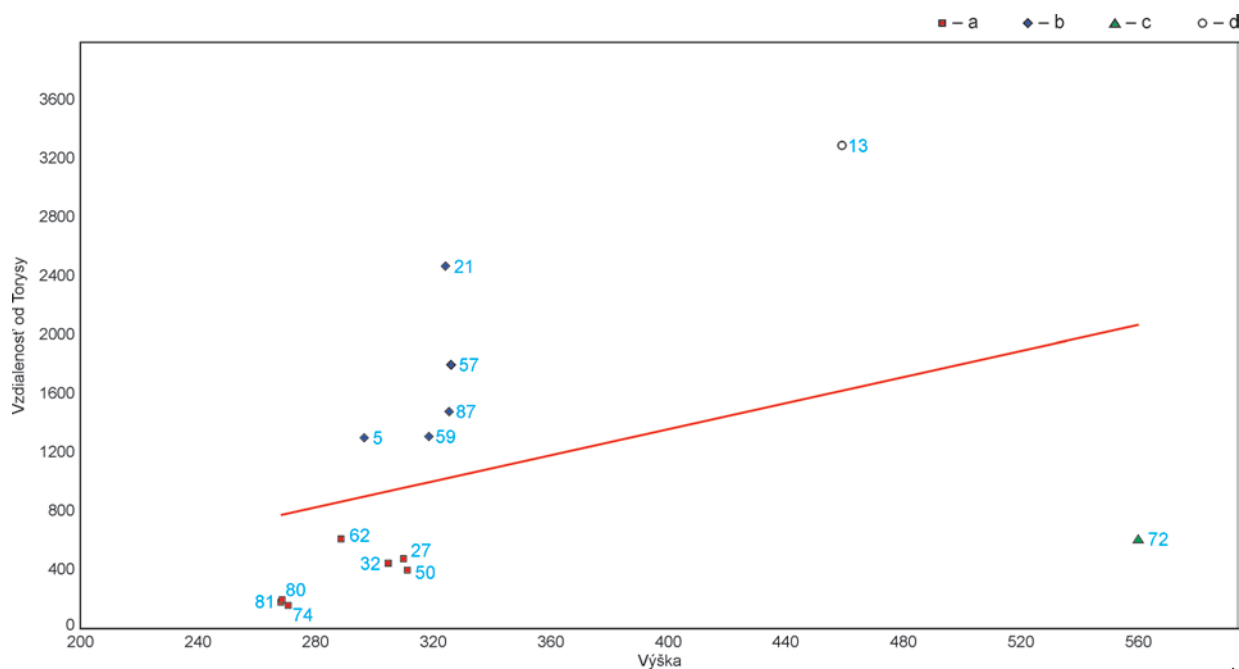
Najpočetnejšia skupina polôh sa nachádza v 1. zóne, ktorá zaberá inundačné územie Torysy. Sem náleží 11 lokalít, teda 61 % položiek z bukovohorského súboru (8, 9, 27, 28, 31, 39, 42, 61, 74, 80, 81). Osídlenie 1. zóny je doložené v nadmorskej výške 254,6 až 309,9 m, avšak najviac lokalít sa vyskytuje v intervale 268 až 302 m. Stredová hodnota (medián) nadmorskej výšky je 274,9 m. Vzhľadom na polohu (v inundácii) sa lokality nachádzajú relatívne blízko dnešného toku Torysy (od 300 do 1170 m, najčastejší výskyt od 394 do 811 m, priemerne 596 m, medián 476 m). V inundácii sú najvzdialenejšie situované lokality v katastri Gregoroviec na východnom okraji údolia (8, 9). Polohy majú blízko aj k miestnym tokom, stredná vzdialenosť má hodnotu 113 m, najčastejšie sa vzdialenosť pohybuje v intervale 57 až 260 m, extrém (838 m) tu predstavuje poloha Prešov-Kráľová hora (39). Keďže sa polohy nachádzajú v plochom teréne inundácie, vysoké hodnoty nedosahuje ani prevýšenie nad dnom údolia (od 0 do

26 m, najčastejšie od 3 do 17 m, stred na 6 m) a najbližším okolím (od 0 do 17 m, najčastejšie od 3 do 9 m, stred na 0 m), ba ani sklon terénu (od 0,4 do 4,7°, najčastejšie od 0,7 do 2,8°, stred na 2°). Z hodnotených deskriptorov sa javí zaujímavá orientácia náleziska na svetovú stranu. Zistené hodnoty sa síce pohybujú v rozmedzí 30 až 207°, avšak s najčastejším výskytom v intervale 50 až 105° a stredom na 93°. Extrémne vysoké hodnoty dosahujú lokality v katastri Gregoroviec situovaných na opačnú stranu údolia ako väčšina položiek súboru. Práve orientácia polôh z Gregoroviec (8, 9), zdá sa, potvrdzuje pravidlo, že bukovohorská populácia v 1. zóne okupovala terén s výhľadom na Torysy, teda na komunikačnú os priestoru. Poslednou hodnotenou položkou bol pôdny pokrov na lokalite. Aj v tomto prípade sa črtá pomerne jednotná charakteristika osídlenia zóny. Lokality sa z veľkej časti nachádzali na fluvizemiach, resp. i na hnedozemiach pseudoglejových, teda na pôdach v miestnom kontexte úrodných, a len v polohe Gregorovce-Modoroš (Dĺžiny 9) sa vyskytli pôdy skôr neúrodné (kambizeme). Ako už bolo spomenuté, pri konfrontácii lineárneho modelu s výsledkami analýzy hlavných komponentov sa ukázalo, že od pomerne homogénnej skupiny nálezísk v 1. zóne sa odlišuje lokalita Prešov-Kráľova hora (39), a to najmä dvoma hodnotami, totiž prevýšením nad miestnym tokom (v tomto prípade Torysy) a sklonom terénu. Bukovohorský objekt sa zistil v ryhe na vcelku strmej stráni nad dnom údolia, bol teda umiestnený pomerne atypicky (*Luščíková, v tlači*).

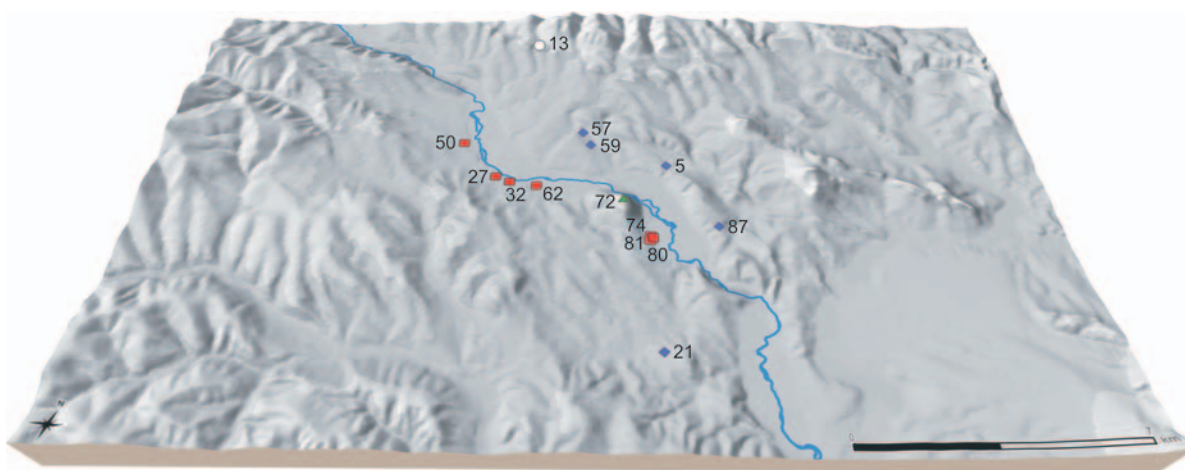
Do 2. zóny lineárneho modelu osídlenia regiónu spadá päť bukovohorských lokalít, čo z celkového počtu zodpovedá 28 %. Patria sem položky 49, 57, 58, 94 a 95, ktoré s ohľadom na vzdialenosť od Torysy možno rozdeliť na dve skupiny. Náleziská 57 a 58 v katastri Šarišských Michalian (2170 m, resp. 825 m) sa touto hodnotou približujú skôr polohám z 1. inundačnej zóny. Lokality 94, 95 zo Župčian a 49 z Ratvaja sú od Torysy značne vzdialené (4540 m, resp. 4725 m). Takéto rozdelenie potvrdzujú aj analýzy hlavných komponentov. Do spoločnej zóny ich tak možno zaradiť s ohľadom na nadmorskú výšku (rozptyl od 316 do 428 m, najčastejší výskyt v intervale 321 až 395 m s mediánom na 355 m, extrémnu výšku má poloha Ratvaj-Pod Čertinou, 427 m) a situovanie na horný koniec bočných údolí. Ako je už uvedené, vzdialenosť od riečnej osi u podskupín určuje hĺbka bočného údolia (medián 1987 m verzus 5037 m). Vzhľadom na zvlhnený ráz terénu má prevýšenie nad dnom hlavného údolia Torysy vcelku veľký rozptyl (od 36 do 147 m n. m. s najčastejším výskytom od 46 do 121 m a s mediánom na 78 m). Prevýšenie nad okolím má rozptyl menší (od 0 do 21 m, najčastejšie medzi 0 a 13 m, s mediánom na 3 m, teda v tomto sa podobajú polohám z 1. zóny). Lokality sa opäť nachádzajú v blízkosti lokálneho vodného zdroja (od 26 do 236 m, najčastejšie od 43 do 165 m, medián na 83 m), avšak sklon terénu majú väčší ako náleziská 1. zóny (od 3,4 do 8,9°, najčastejšie od 4 do 7,3°, medián 5,3°). Tu sa ukazuje situovanie nálezísk do podhorských častí kraja. Umiestnenie sídlisk ovplyvnila aj orientácia polôh, ktoré sú zväčša obrátené na juhovýchod (v rozpätí 81 až 161°, najčastejšie od 84 do 150°, medián 138°). Pri konfrontácii s mapovým podkladom možno teda konštatovať, že preferované boli polohy s výhľadom do údolia, vystavené aspoň časť dňa slnečnému svitu. Nepomer k 1. zóne sa napokon prejavuje aj v skladbe pôd tejto zóny. V 2. zóne totiž dominujú pôdy v miestnom kontexte menej úrodné, ktoré sa aj dnes využívajú skôr ako trvalé trávne porasty alebo na pestovanie menej náročných plodín (pseudogleje resp. hnedozeme pseudoglejové, kambizeme (*Lieskovský et al. 2015, tab. 4. 2*).

V 3. zóne sa z bukovohorského súboru zobrazujú len dve lokality, ktoré možno charakterizovať ako výšinné (Jarovnice-Močidlany, poloha Várhegy a Veľký Šariš-Hrad; položky 18 a 72). V takejto malej skupine samozrejme nedochádza k veľkému rozptylu nameraných hodnôt. Obe lokality sa nachádzajú v nadmorskej výške nad 500 m (502 a 560 m), dominujú okoliu (prevýšenie nad údolím Torysy má priemer/medián¹⁰ 221,6 m a nad najbližším okolím 166,5 m) a umiestnené sú relatívne ďaleko od lokálneho vodného zdroja (v priemere asi 590 m, avšak tu treba brať v ohľad aj ich značné prevýšenie). Keďže sú situované na temená vrchov, údaje o orientácii a sklone terénu nie sú relevantné. Obe polohy majú neúrodný pôdny pokrov (vzhľadom na situovanie a veľkosť obývateľnej plochy na nich ale ani poľnohospodárske aktivity nepredpokladáme). Odlišujú sa od seba vzdialenosťou k riečnej osi (Šarišský hrad 661 m, Várhegy v Močidlanoch 2770 m) a vzdialenosťou k ďalším bukovohorským lokalitám. Kým Šarišský hradný vrch je od všetkých bukovohorských lokalít v regióne vzdialený v priemere 4085 m, močidlanský Várhegy až 9825 m. Rozdiel sa ešte zvýrazní, keď sa vezme ohľad len na vzdialenosť k najbližším susedom (1430 verzus 5450 m). Z uvedeného vyplýva, že poloha Veľký Šariš-Hrad sa nachádza v centre bukovohorského osídlenia regiónu, naopak, poloha Jarovnice-Močidlany, Várhegy je situovaná excentricky.

¹⁰ V súboroch s dvoma lokalitami sa medián zhoduje s priemerom. Platí to aj ďalej.

1

2

Obr. 5. Osídlenie badenskej kultúry. 1 – zonácia osídlenia, model závislosti nadmorskej výšky a vzdialenosti od Torisy. 2 – situovanie lokalít v teréne (čísla zodpovedajú číslam lokalít v tabele 2). Legenda: a – 1. zóna osídlenia; b – 2. zóna osídlenia; c – 3. zóna osídlenia; d – nezarané.

Eneolit

Neskorú dobu kamennú v regióne zastupuje 32 nálezísk s dokladmi osídlenia skupiny Lažňany, badenskej kultúry, kultúry Nyírség-Zatín a skupiny Východoslovenských mohýl kultúry so šnúrovou keramikou. Viacero polôh s eneolitickým osídlením nevieme kultúrne identifikovať. Počtom primerané reprezentatívne zastúpenie má iba badenská kultúra, ktorá preukázateľne osídlila minimálne 14 lokalít. Záchrané výskumy menšieho rozsahu boli zrealizované na štyroch lokalitách, v rámci ktorých sa zdokumentovali pozostatky sídliskových objektov a ojedinelých žiarových hrobov (Horváthová et al. 2017). Veľkoplošný výskum na vedecké účely sa počas niekoľkých výskumných sezón uskutočnil len v Šarišských Michaľanoch, v polohe Fedelemka (Horváthová 2010, tam ďalšia citovaná literatúra). Badenské osídlenie sa zobrazuje iba na južnom okraji Šarišského podolia v dĺžke asi 14 km, v nadmorskej výške 268 až 560 m (obr. 5: 1). V priľahlej časti Košickej kotliny (v prešovskom údolí) sa neregistruje. V lineárnom

modeli, v ktorom sledujeme vzťah nadmorskej výšky a vzdialenosť od riečnej osi je zrejmé, že lokality sa zoskupujú do troch zón (obr. 5: 2).

Najpočetnejšia skupina polôh sa nachádza v 1. zóne, v inundačnom území pravého brehu Torysy. Náleží sem sedem lokalít, teda 50 % položiek z badenského súboru (27, 32, 50, 62, 74, 80, 81). Osídlenie sa viaže na polohy s nadmorskou výškou 268,3 až 311,3 m, avšak najčastejšie sa lokality vyskytujú v rozmedzí 269 až 310 m, medián nadmorskej výšky je približne na 289 m. Vysoké hodnoty nedosahuje ani prevýšenie nad dnom údolia (od 0 do 18 m, najčastejšie od 3 do 12 m, medián na 6 m) a najbližším okolím (od 0 do 4 m, najčastejšie okolo 3 m, medián na 3 m). To isté možno konštatovať aj pri sklone terénu (od 0 do 3°, najčastejšie od 1 do 2°, stred na 2°). Lokality ležia blízko dnešného toku Torysy (od 303 do 607 m, najčastejšie od 390 do 464 m, priemere 432 m, medián 401 m) a taktiež k miestnym tokom (rozptyl od 14 do 303 m, najčastejšie 18 až 122 m, priemerne 106 m, medián 98 m). Azimut sklonu terénu s badenskými náleziskami v inundácii vykazuje podobné hodnoty ako v 1. zóne bukovohorského osídlenia, pohybuje sa v rozmedzí 29 až 120°, s najčastejším výskytom v intervale 60 až 105° a mediánom na 81°. To značí, že aj badenské obyvateľstvo v záplavovej zóne okupovalo terén sklonený k Toryse. Pôdny pokrov badenských lokalít 1. zóny má jednotný charakter. Vo všetkých prípadoch ho tvorili fluvizeme, teda pôdy v miestnom kontexte úrodné (ale podmäčkané a zaplavované).

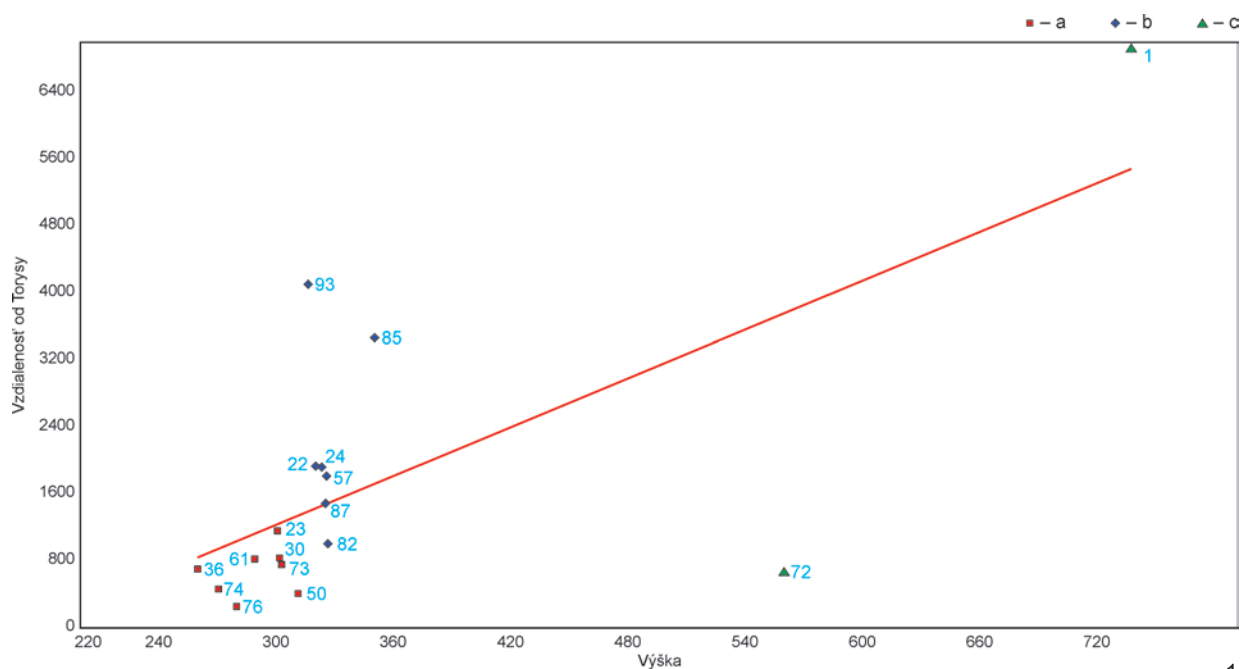
Do 2. zóny lineárneho modelu osídlenia regiónu spadá päť badenských lokalít, teda 36 % z celkového počtu (5, 21, 57, 59 a 87). Náleziská v 2. zóne netvoria takú homogénnu skupinu ako lokality z 1. zóny. Potvrdzuje to aj konfrontácia s výsledkom analýzy hlavných komponentov. Väčší rozptyl vykazujú deskriptory prevýšenie či orientácia, avšak testovanie normality aj pri nich ukázalo konvenčné rozdelenie dát. Tak či onak, náleziská tejto zóny zväčša evidujeme na svahoch v pahorkovitom teréne ľavobrežia Torysy. Výnimku predstavuje len poloha Malý Šariš-Na horu v údolí Šarišského potoka (21). Táto lokalita sa v sledovanej zóne nachádza najďalej od Torysy. 2. zóna sa podľa výsledkov analýzy rozkladá v nadmorskej výške od 296 do 326 m, s najväčšou pravdepodobnosťou výskytu lokalít v pásme 307 až 326 m a mediánom na 324 m. Vysoké hodnoty vykazuje aj sledovaný faktor prevýšenia lokalít nad dnom údolia Torysy (23 až 79 m, najpravdepodobnejšie medzi 28 až 72 m, medián 36 m). Naopak nad blízkym okolím lokality tejto zóny nemusia dominovať (prevýšenie tu dosahuje rozptyl 6 do 12 m s najväčšou pravdepodobnosťou výskytu v intervale 6 až 10 m a mediánom na 7 m). Je to aj prípad preskúmaného pseudoostrožného opevneného sídliska Fedelemka v katastri Šarišských Michalian, ktoré sa prevýšením nad najbližším okolím (6 m) neodlišuje od ostatných lokalít tejto zóny. Situovaniu na stráňach napokon zodpovedá aj sklon terénu na lokalitách (od 3–7°, najčastejšie od 4 do 6°, medián 4,5°). Istú odľahlosť týchto polôh (podobne ako v prípade bukovohorských lokalít) prezrádza aj ich vzdialenosť od Torysy (od 1295 do 2475 m, najčastejší výskyt od 1300 do 2145 m, priemer 1675 m, medián 1490 m). Ako sme už uviedli, najvzdialenejšia je protiľahlá lokalita 21. K dnešnému lokálnemu vodnému zdroju väčšina zo sídelných polôh nemá ďaleko (rozptyl od 25 do 582 m, najčastejšie od 60 do 531 m, medián 242 m). V rámci nich sa črtá delenie na dve skupiny, keď dve lokality (21 a 87) sú od vody vzdialenejšie (582 a 480 m). Od ostatných lokalít ich oddeľuje aj azimut sklonu terénu (294 a 226°), keďže medián tejto zóny má hodnotu 139° (rozptyl od 67 do 294°, najpravdepodobnejší výskyt v intervale 80–260°). Aj tieto parametre naznačujú, že osídlenie 2. zóny nemuselo bezprostredne súvisieť s poľným hospodárením. Napokon to potvrdzuje aj skladba pôd, pretože na týchto lokalitách, s výnimkou Gregoroviec (čiernice), sa evidujú pôdy skôr neúrodné (pseudogleje).

3. zónu badenského osídlenia regiónu zastupuje jedna lokalita, totiž opäť Šarišský hradný vrch v katastri Veľkého Šariša, ktorú sme popisovali vyššie. V prípade badenskej etapy vývoja osídlenia regiónu, mala táto výšinná osada viac-menej centrálnu polohu s prevýšením až 271 m nad dnom hlavného údolia, ktorému dominuje.

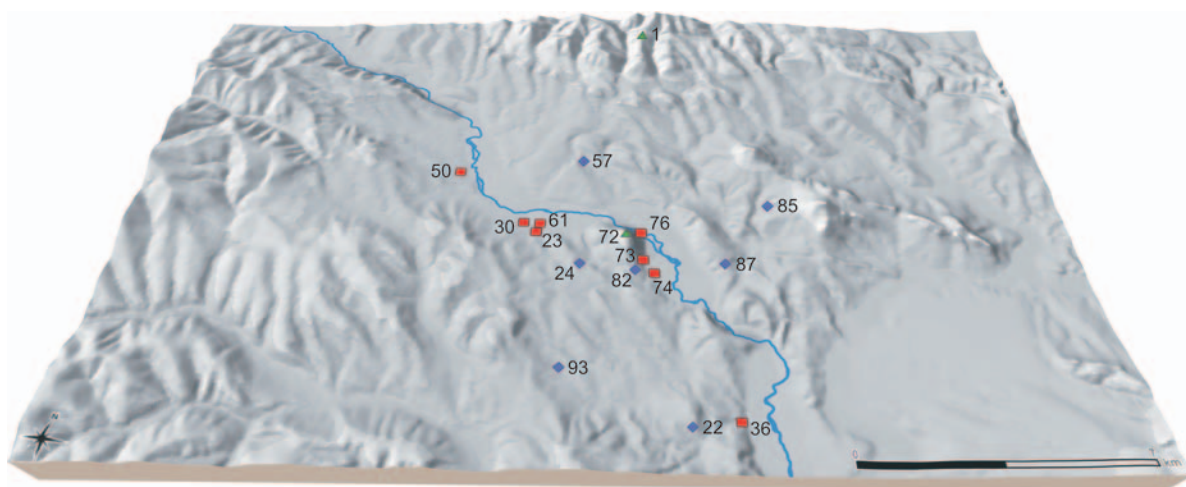
Napokon sa zmienime o nálezisku Jakubovany poloha 1 (13) s nadmorskou výškou 459 m, ktorú sme pre jej excentrické situovanie do zonácie nezahrnuli, hoci sa viacerými parametrami približuje lokalitám 2. zóny.

Doba bronzová

Toto obdobie v regióne dohromady reprezentuje 38 lokalít, avšak z veľkej časti kultúrne nezaradených. V analýze sa preto budeme venovať len polohám s doloženým osídlením pilinskej a gávskej kultúry z konca strednej až neskorej doby bronzovej, ktorých je spolu 17. Tak ako v predchádzajúcich prípadoch, aj tu možno konštatovať, že väčšina polôh je známa len zo zberov, aj keď na piatich z nich sa realizoval väčší odkryv. Zmienené osídlenie z konca strednej až neskorej doby bronzovej sa zachytilo asi v 13 km

1

2

Obr. 6. Osídlenie z konca strednej až neskorkej doby bronzovej. 1 – zonácia osídlenia, model závislosti nadmorskej výšky a vzdialenosti od Torysy. 2 – situovanie lokalít v teréne (čísla zodpovedajú číslam lokalít v tabele 2). Legenda: a – 1. zóna osídlenia; b – 2. zóna osídlenia; c – 3. zóna osídlenia.

dĺhom úseku na južnom okraji Šarišského podolia s istým presahom do Košickej kotliny (priľahlej prešovskej doliny) a Čergova v nadmorských výškach 260 až 738 m (obr. 6: 1).

V lineárnom modeli, v ktorom sa sledoval vzťah nadmorskej výšky a vzdialenosť od riečnej osi, sa lokality zoskupujú do troch zón, avšak v posudzovanom prípade 1. a 2. zónu neoddeľuje výrazná cezúra (obr. 6: 2). 2. zóna sa v tomto modeli javí skôr ako periféria 1. zóny, napriek tomu sa pri testovaní nameraných hodnôt zobrazujú štatisticky významné rozdiely medzi oboma zónami, ktoré potvrdzuje aj analýza hlavných komponentov zahŕňajúca všetky sledované deskriptory. Navyše sa obe zóny líšia aj priestorovou distribúciou.

Najpočetnejšia skupina polôh zahŕňa osem položiek, t. j. 47 % lokalít (23, 30, 36, 50, 61, 73, 74, 76) a náleží do 1. zóny. Náleziská sú rozptýlené po okraji hlavného údolia na pravom brehu Torysy, kde okupujú mierne vyvýšené dnové terasy či terasy na úpätí svahov. Nachádzajú sa v nadmorskej výške 260 až 311 m (najčastejšie v pásme 273 až 303 m s mediánom na 295). Tieto lokality prevyšujú dno

údolia Torysy v pomerne veľkom rozmedzí 0 až 38 m, avšak s najväčším výskytom v intervale 3,5 až 14 m a mediánom na 11 m. Sledované polohy presahujú bezprostredné okolie o 1 až 25 m, no najčastejšie ich rozpätie dosahuje 2–6 m (medián 3 m). Vzdialenosť od riečnej osi vcelku kolíše (od 255 do 1158 m, najčastejšie od 422 do 829 m, priemer 675 m, medián 731 m), ovplyvňuje to skutočnosť, že aj niektoré lokality v hlavnom údolí (23, Medzany-Nižný Počkaj) sú od Torysy pomerne ďaleko. Napriek tomu, tieto náleziská majú blízko k lokálnemu vodnému zdroju, ku ktorému navyše nebolo treba zdolávať prirodzené prekážky (od 17 do 160 m, najčastejšie od 73 do 120 m, medián 95 m). Tieto polohy sa s výnimkou Veľkého Šariša-Chmeľníka (Záhradkárska osada; 73), ktorý leží na strmšom svahu na úpätí šarišského hradného vrchu, rozkladajú na vcelku plochom teréne (v pásme 0 až 16°, avšak s najčastejším výskytom v pásme 1 až 8° a s mediánom na 2°) a orientované sú na východ, teda opäť s výhľadom do údolia a na Torysu (výseč horizontu 0 až 121°, najčastejšie od 10 do 94°, medián 52°). Z veľkej väčšiny sa nachádzajú v miestach s pokrovom úrodných pôd (fluvizeme typické a hnedozeme pseudoglejové).

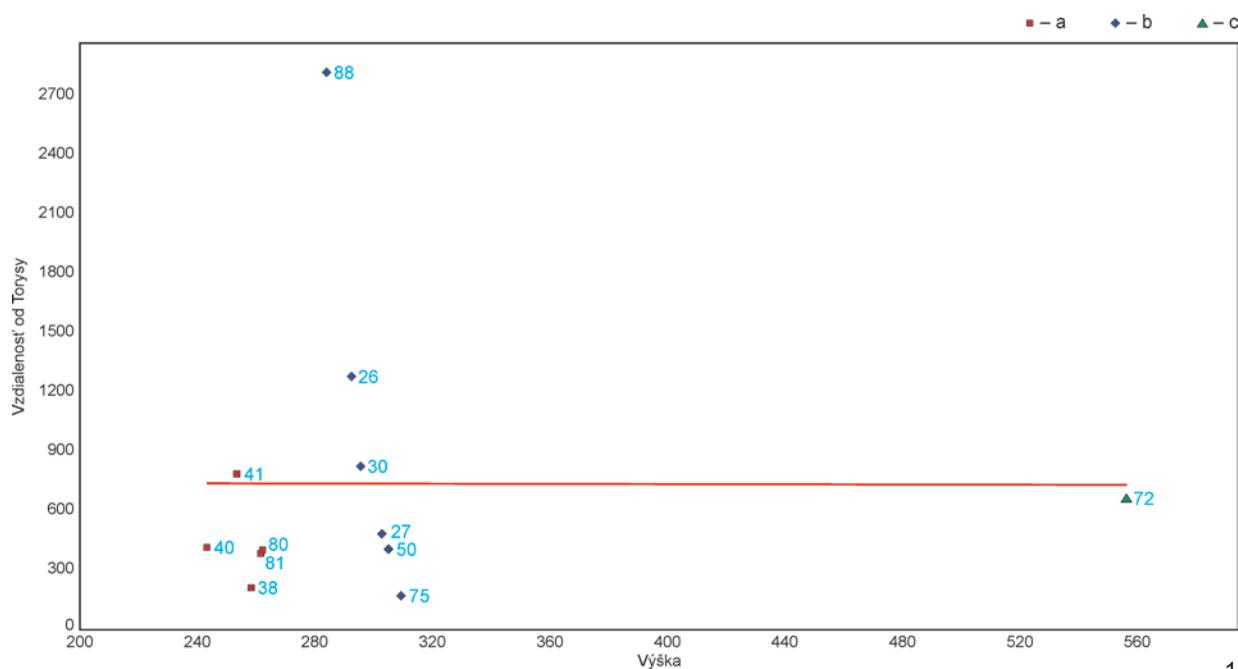
Aj keď sa lokality 2. zóny s osídlením v strednej až neskorej dobe bronzovej s ohľadom na nadmorskú výšku zásadne neodlišujú od zóny 1 (ležia v pásme 317 až 350 m, najčastejšie však v pásme 320 až 327 m, s mediánom na 325 m), celkom inak sa javí ich priestorová distribúcia. Do tejto zóny patrí spolu sedem polôh (41 % súboru; položky 22, 24, 57, 82, 85, 87, 93) rozptýlených v pahorkatine po oboch stranách hlavného údolia, niektoré sú navyše od riečnej osi značne vzdialené (položky 87 a 93). To sa samozrejme prejavuje aj v súhrnnej štatistike (vzdialenosť od Torysy v pásme 1008 až 4102 m, najčastejšie od 1490 do 3470 m, s mediánom na 1920 m). Oproti 1. zóne sa taktiež zväčšuje vzdialenosť k lokálnemu vodnému zdroju (rozpätie 23 až 490 m, najčastejšie od 30 do 450 m, medián na 95 m), ku ktorému bol často prístup po svahu (prevýšenie polôh nad okolím dosahuje rozpätie 2 až 26 m, najčastejšie od 3 do 16 m s mediánom na 10 m). Situovanie nálezísk ovplyvňuje aj ich prevýšenie nad dnom hlavného údolia (od 34 do 79 m, najčastejšie od 36 do 75 m, medián 61 m) a orientácia terénu, na ktorom sú rozložené (hoci má pomerne veľký rozptyl od 50 do 228°, najčastejšie od 81 do 210°, medián 138°). Opätovne tu platí už skôr konštatované pravidlo, že sa v hornatom teréne okupovali miesta jednak s výhľadom do miestneho údolia, jednak aspoň v časti dňa oslnené. Hospodárske využitie týchto polôh naznačuje potenciál okolitých pôd. Tak ako v iných obdobiach sa aj tu vyskytujú zväčša pôdy menej až málo úrodné (pseudogleje a kambizeme), výnimku predstavuje lokalita Šarišské Michaľany (57) v susedstve ostrova pseudoglejovej hnedozeme.

3. zónu osídlenia doby bronzovej v regióne možno podobne ako v predchádzajúcich prípadoch označiť ako zónu extrém. Náležia sem dve výšinné polohy, opäť Šarišský hradný vrch (pozri vyššie) a excentricky umiestnené hradisko gávskej kultúry v hone Bodovce-Hradová (kóta 738; položka 1). V najbližšom okolí vrchu Hradová (nadmorská výška 737,6 m, prevýšenie nad dnom hlavného údolia 420 m, nad bezprostredným okolím temena 36 m, avšak nad úpäťm 145–193 m; vzdialenosť od Torysy 6920 m, od lokálneho toku 505 m, sklon svahov od 13 do 21°) predbežne neevidujeme súdobé osídlenie. Napriek tomu lokalita typologicky zodpovedá extrémne položeným neskorobronzovým výšinným sídliskám situovaným na horný koniec horského údolia, ktoré sa skúmali napr. na Gemeri a plnili snáď úlohu refúgií (Tisovec-Hradová, Muráň-Hrad; Bartík/Horanský/Hutka 2002; Malček/Šimkovic, v tlači).

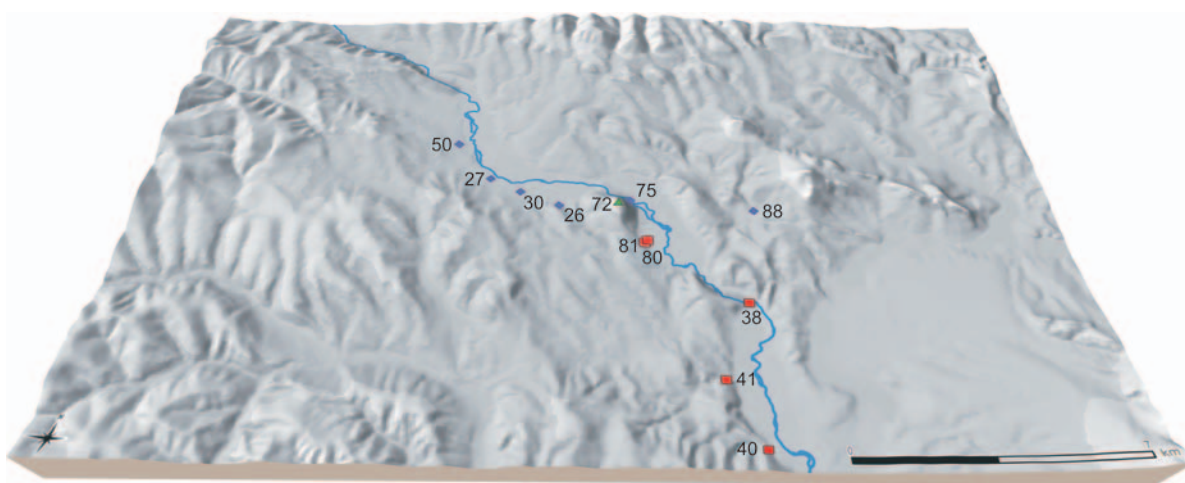
Doba laténska

Toto obdobie v sledovanom regióne reprezentuje 12 lokalít, teda množstvo o niečo menšie ako v predchádzajúcich prípadoch. Oproti skôr popísaným súborom, lokality doby laténskej boli o niečo podrobnejšie skúmané. Na viacerých sa uskutočnili menšie odkryvy, Prešov-Pod Bikošom (38), Prešov-Pod Kalváriou (40; Béreš/Tomášová 1991, 28, 29; Miroššayová/Tomášová 2001a, 153, 154; Tomášová 1990, 161; 1992, 97; 1997, 175, 176 atď.) a v jednom prípade aj rozsiahlejšie plošné výskumy, Ostrovany-Nad Imunou (30; Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1987, 65, 66; 1988, 86, 87; 1990, 105, 106; 1992, 68, 69; 1993, 79; Lamiová-Schmiedlová/Luštíková/Tomášová 2017, 9, 42–55, 58–67).

Laténske osídlenie sa zachytilo na asi 15 km dlhom úseku v prešovskom údolí v južnej časti Šarišského podolia, a to v nadmorskej výške 250 až 560 m (obr. 7: 1). V lineárnom modeli, v ktorom sa sledoval vzťah nadmorskej výšky a vzdialenosť od riečnej osi, sa lokality síce zoskupujú do troch zón, avšak na rozdiel od predchádzajúcich prípadov sú prvé dve skupiny zjavne alternáciou toho istého modelu v dvoch výškových pásmach daných pomerne miernym sklonom údolia Torysy, ako také určujúcim, a v podstate umelým faktorom triedenia je iba nadmorská výška, kým vzdialenosť od Torysy tu ne-

1

2

Obr. 7. Osídlenie v dobe laténskej. 1 – zonácia osídlenia, model závislosti nadmorskej výšky a vzdialenosti od Torysy. 2 – situovanie lokalít v teréne (čísla zodpovedajú číslam lokalít v tabele 2). Legenda: a – 1. zóna osídlenia; b – 2. zóna osídlenia; c – 3. zóna osídlenia.

zohráva významnejšiu úlohu (obr. 7: 2). Doposiaľ evidované polohy sú až na jednu výnimku (Veľký Šariš-Kanaš, 88) rozložené v blízkosti Torysy na jej pravom brehu. Istú homogenitu súboru potvrdzuje analýza hlavných komponentov, podľa ktorej náleziská prvých dvoch nižšie popisovaných zón tvoria jeden zhluk, k nemu nepatrí len lokalita Medzany-Pod západným úpäťím hradného kopca (26).

Do 1. zóny teda náleží päť lokalít, t. j. 42 % súboru (38, 40, 41, 80, 81), evidovaných na mierne vyvýšených dnových terasách či terasách na úpäťí svahov západného okraja hlavného údolia južne od Šarišského hradného vrchu. Náležia sem jednak polohy nachádzajúce sa ešte v Košickej kotline, jednak náleziská z južného okraja Šarišského podolia. Situované sú v pásme nadmorskej výšky 250 až 269 m, s najčastejším výskytom v intervale 255 až 268 m a mediánom na 265 m. Vzhľadom na situovanie veľmi neprevyšujú ani dno údolia (3 až 15 m, najčastejšie 4 až 13 m, medián na 9 m), ani najbližšie okolie (0 až 8 m, najčastejšie 0 až 4,5 m, medián 0 m). Ide teda o polohy ploché, to prezrádza aj ich sklon (0 až 5°, najčastejšie 0 až 4°, stred na 2°). Ako sme už uviedli, lokality sa nachádzajú pomerne blízko hlavnej riečnej

osi (min. 214, max. 788 m, najčastejšie 302 až 603 m, medián na 401 m) a taktiež pomerne blízko lokálneho vodného zdroja (od 17 do 214 m, najčastejšie od 19 do 162 m, medián 33 m). Obdobný majú aj potenciál pôdneho pokrovu, ktorý zastupujú len fluvizeme alebo pseudoglejové hnedozeme, pôdy úrodné. Naopak azimut sklonu terénu vykazuje pomerne veľký rozptyl (od 0 do 336 m, najčastejšie medzi 26 a 209 m, s mediánom na 81 m), to však zapríčiňujú dve polohy (40 a 41), ktoré ležia v hrdle bočných údolí, a to na úpätí severného svahu. Zvyšné lokality sú opäť, ako sa to v inundácii opakuje v rôznych obdobiach, orientované na hlavnú riečnu os.

Do 2. zóny, ktorá sa tiahne v Šarišskom podolí po západnom okraji údolia severne od Šarišského hradného vrchu v dĺžke asi 5,5 km, náleží 6 lokalít, t. j. 50 % súboru (26, 27, 30, 50, 75, 88). Iba lokalita 88 predstavuje výnimku, umiestnená je excentricky na okraj bočného údolia v ľavobreží Torysy. Polohy ležia v pásme nadmorskej výšky 290 až 316 m, s najčastejším výskytom v intervale 297 až 312 m a mediánom 306 m. Prevýšenie nad dnom údolia dosahuje hodnoty vyššie ako v 1. zóne (od 9 do 38 m, najčastejšie od 11 do 29 m, medián 12 m), nad najbližším okolím sú namerané hodnoty nižšie (od 0 do 36 m, najčastejšie do 2 do 19 m, medián 4,5 m). Lokality opäť zväčša okupujú relatívne plochý terén, avšak patria sem i náleziská na strmom úbočí vrchov (75), pri ktorých ale nemožno vylúčiť ani sekundárnu polohu evidovaných nálezov. Tak či onak, sklon terénu dosahuje rozpätie 0 až 19°, s najčastejšou hodnotou medzi 1 až 10° a mediánom na 2°, teda azimut sklonu polohy rešpektuje pravidlo, podľa ktorého sa aj v dobe laténskej osídľovali miesta aspoň v časti dňa oslnené a s výhľadom na riečnu, komunikačnú os krajiny (min. 0°, max. 121°, najčastejšie 17 až 77°, medián 45°). Ako sme už spomínali, aj táto zóna sa rozkladá v blízkosti Torysy, namerané hodnoty však ovplyvňuje excentricky umiestnená lokalita 88 v bočnom údolí (min. 292 m, max. 2824 m, najčastejšie 383 až 1667 m, medián 658 m; bez polohy 88: min. 292 m, max. 1058 m, najčastejšie od 352 do 1058 m, medián na 486 m). Vzdialenosť k lokálnemu vodnému zdroju, ku ktorému nebolo treba prekonávať prirodzené prekážky, je taktiež pomerne malá (od 40 do 381 m, najčastejšie od 93 do 248 m, medián 146 m). Ohľadom doposiaľ rozoberaných deskriptorov dodáme, že do 2. zóny patrí aj lokalita 26 v katastri Medzian, ktorá sa podľa analýzy hlavných komponentov odlišuje od daného súboru, a to vzdialenosťnými parametrami a sklonom terénu. V tomto prípade sa poloha identifikovala na severovýchodnom úpätí vršku nad plytkým výbežkom hlavného údolia do pahorkového valu západne od Šarišského hradu a rozprestiera sa, tak ako je v zóne obvykle, na nižšej terase. Tým sa približuje inej, omnoho excentrickejšie položenej polohe 88, s ktorou ju spája aj potenciál pôdneho pokrovu (kambizeme), kým ostatné polohy v zóne sa nachádzajú na úrodných pôdach (fluvizeme typické).

Treba uviesť, že sa analýzou rozptylu, resp. viacerých parametrov (prevýšenie, vzdialenosť) v prvých dvoch výškových zónach nezistili štatisticky významné rozdiely. V oboch pásmach skupiny laténskeho obyvateľstva aplikovali obdobnú sídliskovú stratégiu a aj tak sa vyjavuje, že na skúmanom území môže ísť o jeden nadkomunitný areál s rovnakou ekonomikou jednotlivých častí.

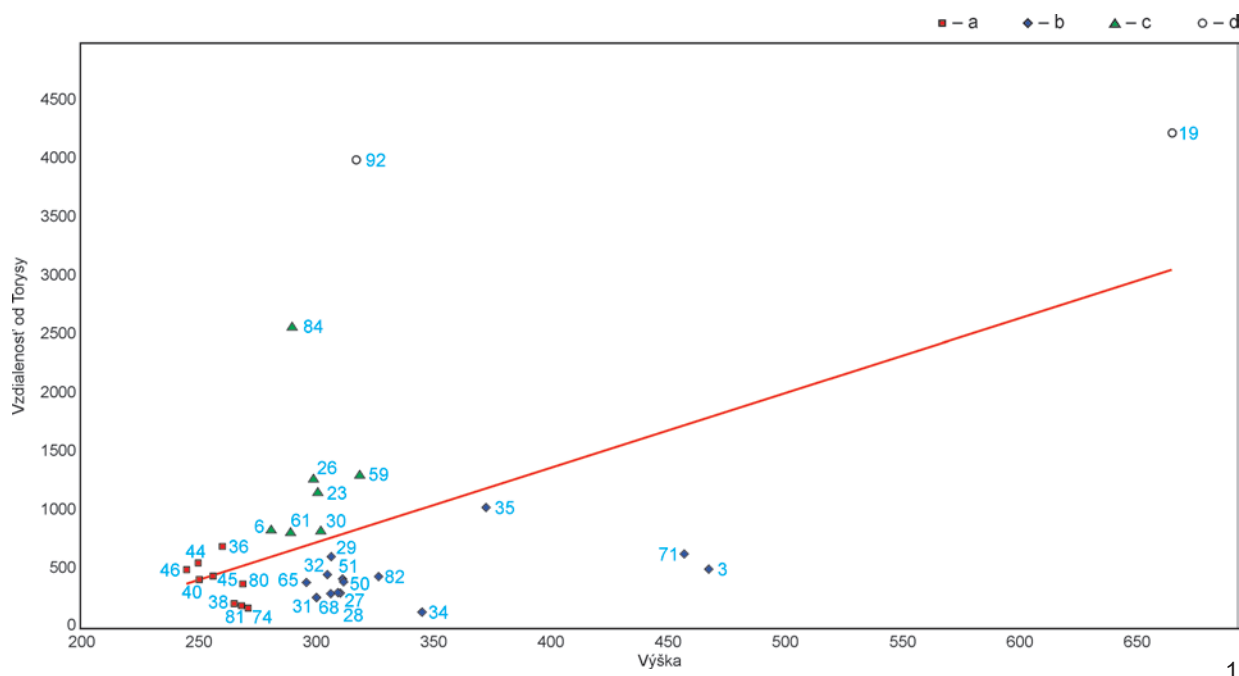
Do 3. zóny patrí opäť vyššie popísaná výšinná poloha Šarišský hradný vrch v katastri Veľkého Šariša.

Doba rímska

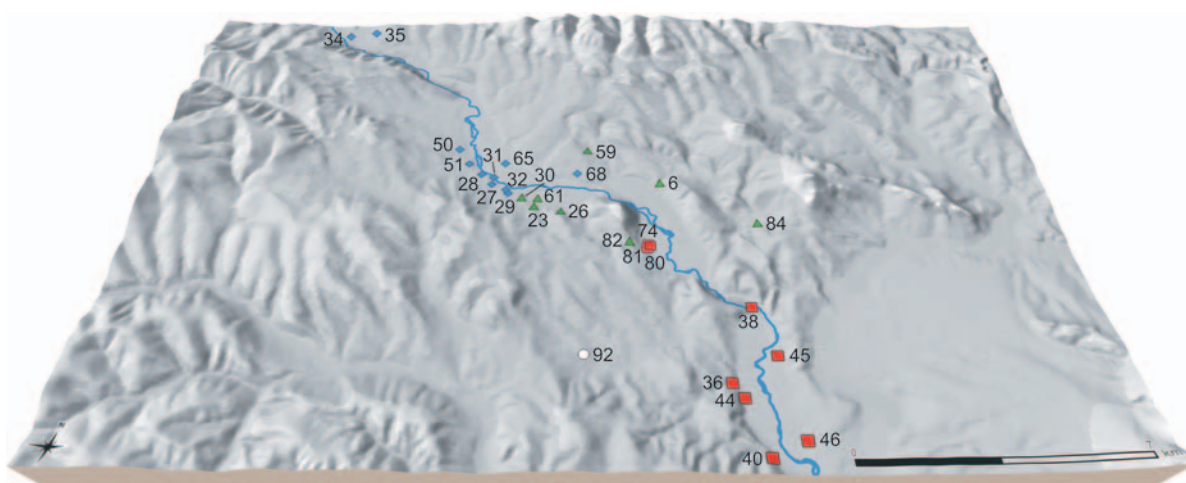
Dobu rímsku v sledovanom regióne reprezentuje spolu 32 lokalít, ide o najväčší hodnotený súbor. V tomto prípade sme do hodnotenia, podobne ako aj v dobe laténskej, zahrnuli všetky evidované lokality, keďže vývoj osídlenia v tejto epoche bol relatívne krátky. Stav výskumu lokalít doby rímskej v regióne je však nedostačujúci. Asi 70 % polôh poznáme len z povrchových zberov a iba na dvoch z nich (6 %) sa realizoval väčší výskum (Ostrovany 30, Medzany 23). Táto skutočnosť, napokon tak ako v predchádzajúcich prípadoch, obmedzuje každú analýzu.

Osídlenie doby rímskej sa identifikovalo v pásme nadmorskej výšky 245 až 665 m v dĺžke asi 38 km, a to v troch geomorfologických častiach, Košickej kotline, Šarišskom podolí a v Čergove. Prvýkrát sa tak osídlenie zachytilo aj v údolí hornej Torysy (obr. 8: 1).

V lineárnom modeli, v ktorom sa sledoval vzťah nadmorskej výšky a vzdialenosť od riečnej osi, sa lokality zoskupujú zhruba do troch zón (obr. 8: 2). Dve lokality (19 a 92, teda polohy Kamenica-Hrad a Župčany) sa svojou extrémnou polohou zonácii vymykajú. V iných prípadoch si možno všimnúť aj isté prelínanie jednotlivých zhlukov a to do takej miery, že sa k nim priradujú aj polohy nejakým spôsobom odľahlé (položky 3, 35 a 71 k 2. zóne, položka 84 k 3. zóne). Napriek uvedenému ale analýza rozptylu potvrdila medzi jednotlivými zónami štatisticky významné rozdiely (s ohľadom na nadmorské výšky vo všetkých troch zoskupeniach a s ohľadom na vzdialenosti od riečnej osi medzi 2. a 3. zónou).

1

2

Obr. 8. Osídlenie v dobe rímskej. 1 – zonácia osídlenia, model závislosti nadmorskej výšky a vzdialenosti od Torisy. 2 – situovanie lokalít v teréne (čísla zodpovedajú číslam lokalít v tabele 2). Legenda: a – 1. zóna osídlenia; b – 2. zóna osídlenia; c – 3. zóna osídlenia; d – nezarané.

K 1. zóne osídlenia doby rímskej na sledovanom území patrí 9 lokalít, t. j. 28 % súboru (36, 38, 40, 44–46, 74, 80 a 81), ktoré sa nachádzajú rovnako ako lokality 1. zóny laténskeho osídlenia v údolí Torisy južne od Šarišského hradu, teda na južnom okraji Šarišského podolia a v príľahlej prešovskej doline (výbežku Košickej kotliny). No tentoraz obsadzujú oba brehy rieky, rozkladajú sa na riečnych terasách, resp. na úpätiach pahorkových valov na oboch stranách údolia, a to v nadmorských výškach od 245 do 271 m, najčastejšie však medzi 250 a 269 m, s mediánom na 260 m. Z uvedeného vyplýva, že ide o plochý terén s malým prevýšením nad dnom údolia (min. 3, max. 15 m, najčastejšie od 5 do 10 m, medián 6 m) a nad bezprostredným okolím (min. 0, max. 8 m, najčastejšie od 0 do 4 m, medián 1 m), s malým sklonom (min. 0, max. 11°, najčastejšie od 1 do 4°, medián 2°). Orientácia svahov opäť kolíše. V závislosti od situovania polohy platí vyššie uvedené pravidlo a na úplne plochom teréne dosahuje nulovú hodnotu (min. 0, max. 255°, najčastejšie od 26 do 161°, medián 81°). Z nameraných hodnôt napokon vysvitá, že osídlenie južne od Šarišského hradu sa nevzdalovalo od Torisy (min. 214, max. 701 m, najčastejšie od 395 do

530 m, medián 447 m), malo blízko k lokálnemu vodnému zdroju (od 16 do 500 m, najčastejšie od 19 do 340 m, medián 110 m) a obsadzovalo plochy s úrodnými pôdami (fluvizeme typické, resp. hnedozeme pseudoglejové).

Do 2. zóny osídlenia doby rímskej náleží 13 lokalít, t. j. 41 % súboru (3, 27–29, 31, 32, 34, 35, 50, 51, 65, 68, 71), ktoré sa zväčša nachádzajú v dolnej časti Šarišského podolia severne od Šarišského hradu (katastre Ostrovian, Ražnian a Šarišských Michalian), ale do zóny sme zaradili aj polohy odľahlejšie zo strednej a severnej časti Šarišského podolia (3, 34, 35, 71 v katastroch Pečovskej Novej Vsi, Torysy a Brezovice). Ohľadom štatistických údajov možno konštatovať, že tieto lokality ležia v nadmorských výškach od 295 do 467 m, najčastejšie však od 305 do 359 m, s mediánom na 338 m. Rozmiestnené sú väčšinou po oboch okrajoch hlavného údolia na riečne terasy a úpätia či svahy pahorkov, zriedkavejšie aj na jeho dno, prevýšenie nad ktorým tak dosahuje rozsah od 0 do 27 m, najčastejšie 6 až 18 m, medián 12 m. Takémuto situovaniu zodpovedá vcelku mierna svahovitosť terénu so sklonom od 0 do 11°, najčastejšie však od 1 do 4° a mediánom na 2°. Orientácia terénu opäť rešpektuje zmienené pravidlo (výhľad na rieku, pokiaľ možno oslnenie), jej hodnoty majú preto široký rozptyl (od 0 do 257°, najčastejšie od 35 do 158°, medián 100°). Podobne ako v 1. zóne sa ani v popisovanej zóne 2 osídlenie príliš nevzdalovalo od Torysy (rozptyl od 136 po 1030 m, najčastejšie od 300 do 560 m, medián 415 m), vyhľadávali sa polohy v blízkosti vodného zdroja (rozptyl od 22 do 436 m, najčastejšie od 90 do 332 m, medián 153 m) s úrodnou pôdou (fluvizeme typické), avšak severnejšie situované lokality majú pôdny pokrov málo úrodný (kambizeme pseudoglejové, resp. pseudogleje).

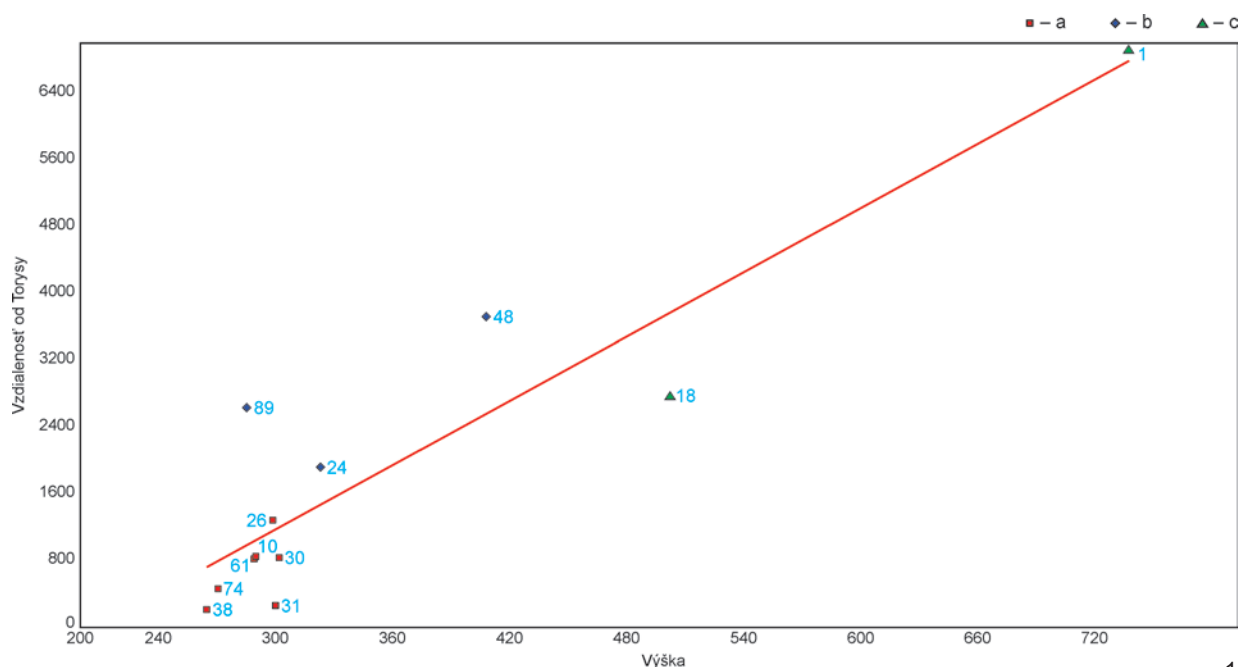
3. zóna germánskeho osídlenia regiónu v dobe rímskej z pohľadu rozmiestnenia lokalít viac-menej vyplní priestor medzi 1. a 2. zónou. Rozkladá sa v bližšom či vzdialenejšom okolí Šarišského hradu, ale jej osídlenie evidujeme aj v bočných údoliach južného záveru Šarišského podolia. Oproti prvým dvom zónam jej lokality okupujú vyššie situované miesta ďalej od Torysy. Patrí k nej osem nálezísk, t. j. 25 % súboru (6, 23, 26, 30, 59, 61, 82, 84), nachádzajúcich sa v nadmorských výškach 281 až 326 m, najčastejšie od 289 do 314 m, s mediánom na 300 m. Ako sme uviedli, lokality sú umiestnené vyššie nad dno Torysy, skôr na svahy pahorkov (aj v bočných údoliach), no vyskytujú sa i na terasách hlavného údolia. Prevýšenie tak dosahuje 0 až 61 m, najčastejšie 9 až 32 m s mediánom na 11 m. Ani tu sa na osídľovanie nevyberali príliš prudké svahy, no ich sklon je väčší ako v 1. a 2. zóne (min. 0, max. 9°, najčastejšie 2 až 7°, medián 4°) a orientovaný obdobne ako v predchádzajúcich prípadoch (min. 0, max. 258°, najčastejšie od 27 do 206°, medián 100°). Lokality v 3. zóne nedominovali ani najbližšiemu okoliu (prevýšenie min. 1 m, max. 13 m, najčastejšie 3 až 10 m, medián 6 m), nachádzali sa v blízkosti lokálneho vodného zdroja (od 43 do 120 m, najčastejšie od 76 do 346 m, medián 116 m), no od Torysy boli pomerne vzdialené (min. 825 m, max. 2580 m, najčastejšie od 830 do 1300 m, s mediánom na 1085 m). Pôdny pokrov je tu pestrejší, avšak dominujú skôr pôdy menej úrodné (kambizeme, pseudogleje), aj keď sa vyskytli aj úrodné pôdy (fluvizeme, v jednom prípade čierne).

Včasný stredovek

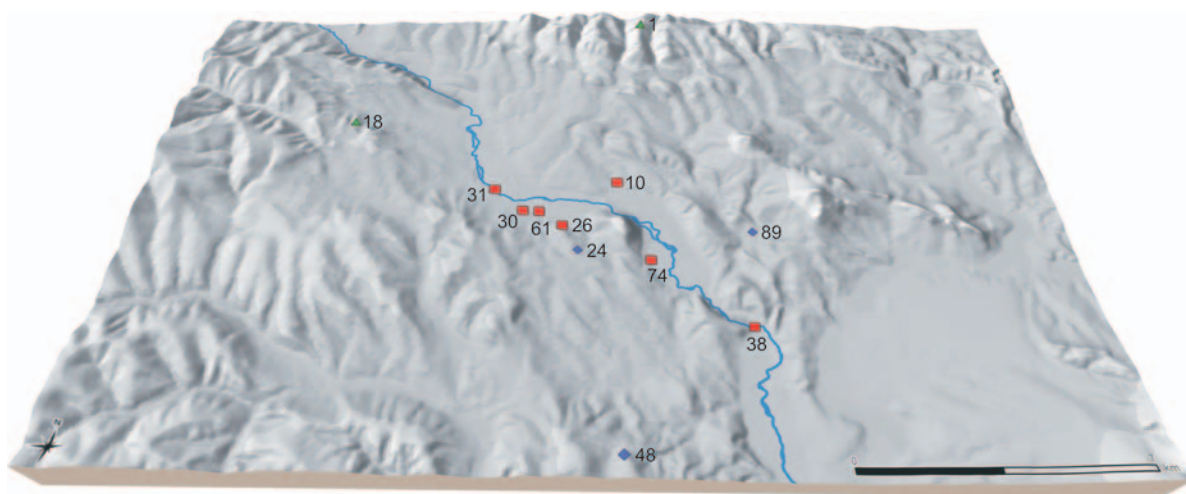
Do včasnostredovekého súboru sme na sledovanom území zahrnuli lokality datované od 6. až 10./11. stor. Súbor spolu tvorí podobne ako v dobe laténskej 12 polôh, ktoré sú rozptýlené na asi 15 km úseku v južnej časti Šarišského podolia a v prilahlej pahorkatine (obr. 9: 1). Osídlenie zasahuje až do Čergova, naopak v susednej časti Košickej kotliny (v prešovskom údolí) sa nezobrazuje. Na rozmedzí oboch geomorfologických jednotiek nateraz evidujeme len jednu polohu (38, Prešov-Pod Bikošom).

Včasnostredoveké osídlenie sa zachytilo v pásme nadmorskej výšky približne od 265 do 740 m s mediánom na 300 m. V lineárnom modeli, v ktorom sa sledoval vzťah nadmorskej výšky a vzdialenosť od riečnej osi, sa lokality zoskupujú zhruba do troch zón (obr. 9: 2). Toto rozdelenie je však sporné pretože 2. zóna netvorí zovretý zhluk ale možno ju skôr ponímať ako perifériu 1. zóny. To dokazuje aj analýza rozptylu, ktorá nepreukázala medzi zónami štatisticky významné rozdiely. Aj tu sa potvrdzuje nevýhoda testovania malých súborov dát. Vyčlenenie 2. zóny naopak potvrdila analýza hlavných komponentov a na jej základe sme do nej zaradili taktiež medzné prípady ako lokalitu 48 (Prešov-Cemjata, Zabíjaná).

Do 1. zóny včasnostredovekého osídlenia teda náleží sedem lokalít (položky 10, 26, 30, 31, 38, 61 a 74), ktoré spolu predstavujú 58 % včasnostredovekého súboru a nachádzajú sa v pásme nadmorskej výšky 265 až 302 m s mediánom na 290 m, najčastejšie však v pásme 271 až 300 m. Keďže ide o polohy v údolí, neležia vysoko nad jeho dnom (prevýšenie dosahuje rozptyl 0 až 11 m s mediánom na 7 m, najčastejšie

1

2

Obr. 9. Včasnostredoveké osídlenie. 1 – zonácia osídlenia, model závislosti nadmorskej výšky a vzdialenosti od Torysy. 2 – situovanie lokalít v teréne (čísla zodpovedajú číslam lokalít v tabele 2). Legenda: a – 1. zóna osídlenia; b – 2. zóna osídlenia; c – 3. zóna osídlenia.

však 3 až 10 m), ani neprevyšujú výrazne najbližšie okolie (min. 1, max. 10 m, najčastejšie 1 až 8 m, medián 5 m). Zväčša ich evidujeme na plochých terasách, ale taktiež na málo sklonených úpätiach pahorkov lemujúcich údolie, väčšinou na pravom a výnimočne (položka 10) aj na ľavom brehu Torysy (sklon terénu dosahuje rozpätie 0 až 8°, najčastejšie 0 až 5°, s mediánom na 2°). Orientované sú na Torysu (v rozpätí 1 až 202°, najčastejšie 23 až 72°, medián 44°), pravidlo potvrdzuje poloha 10 na ľavobreží s extrémnou hodnotou azimutu (202°) či poloha 26 „ukrytá“ za šarišským hradným vrchom a otočená viac-menej na sever (23°), teda do údolia. Lokality nie sú príliš vzdialené od Torysy (min. 214 m, max. 1285 m, najčastejšie 263 až 848 m, medián 824 m), no blízko majú najmä k lokálnemu vodnému zdroju (min. 22 m, max. 381 m, najčastejšie 71 až 214 m, medián 99 m). Väčšinou sú situované na miestach s úrodným pôdnym pokrovom (fluvizeme, resp. v jednom prípade pseudoglejové hnedozeme), no dve polohy na úbočiach (10 a 26) pokrývajú menej úrodné pôdy (pseudogleje či kambizeme), no i tieto sa nachádzajú v tesnom susedstve pôd úrodných.

Ako sme uviedli vyššie, 2. zónu včasnostredovekého osídlenia regiónu netvorí rovnorodý zhluk. Skôr ide o skupinu medzných polôh 1. (lokality 24 a 89) a 3. zóny (lokalita 48) rozptýlených v bočných údoliach zasahujúcich do pahorkatiny či priamo v pahorkatine. Spolu však pri malom počte včasnostredovekých nálezísk aj tak predstavujú 25 % súboru. 2. zóna zaberá len o niečo vyššie situované pásmo ako 1. zóna (min. 285, max. 408 m, medián 323 m), no jej polohy sú odľahlejšie od riečnej osi (min. 1920, max. 3724 m, medián 2643 m) a väčšie hodnoty dosahuje tiež prevýšenie nad dnom hlavného údolia (min. 22, max. 163 m, medián 34 m). Navyše sú situované na väčšmi sklonený terén (medián 8° oproti 2° 1. zóny; min. 3°, max. 8°), aj keď rozdiely sa na pohľad stierajú pre lokality 1. zóny situované na úbočia. Podobne sa javí aj porovnanie prevýšenia nad najbližším okolím (min. 3 m, max. 13 m, ale medián 12 m). Ďalej ako v 1. zóne majú náleziská 2. zóny aj k lokálnemu vodnému zdroju (min. 168 m, max. 492 m, medián 351 m). Orientáciu terénu ovplyvňuje spomenutá priestorová distribúcia nálezísk, teda ich umiestnenie na svah. V tomto prípade stráca zmysel orientácia na riečnu os, ktorá nebola na dohľad. Výber miesta tak zrejme ovplyvnil výhľad do lokálnej preliačiny (min. 50, max. 312°, medián 215°). Nesúrodosť súboru sa prejavuje aj v parametri pôdny pokrov, polohy evidujeme na pseudoglejoch, kambizemiach i hnedozemiach. Prechodný ráz tejto zóny dobre ilustruje odľahlá poloha 48, Prešov-Cemjata, Zabíjaná. Ide o mohylník z 8.–9. stor., situovaný na pomerne strmé severné úbočie kopca Zabíjaná, ktorý pripomína lokality 3. zóny (Tomášová/Béres 2002, 208).

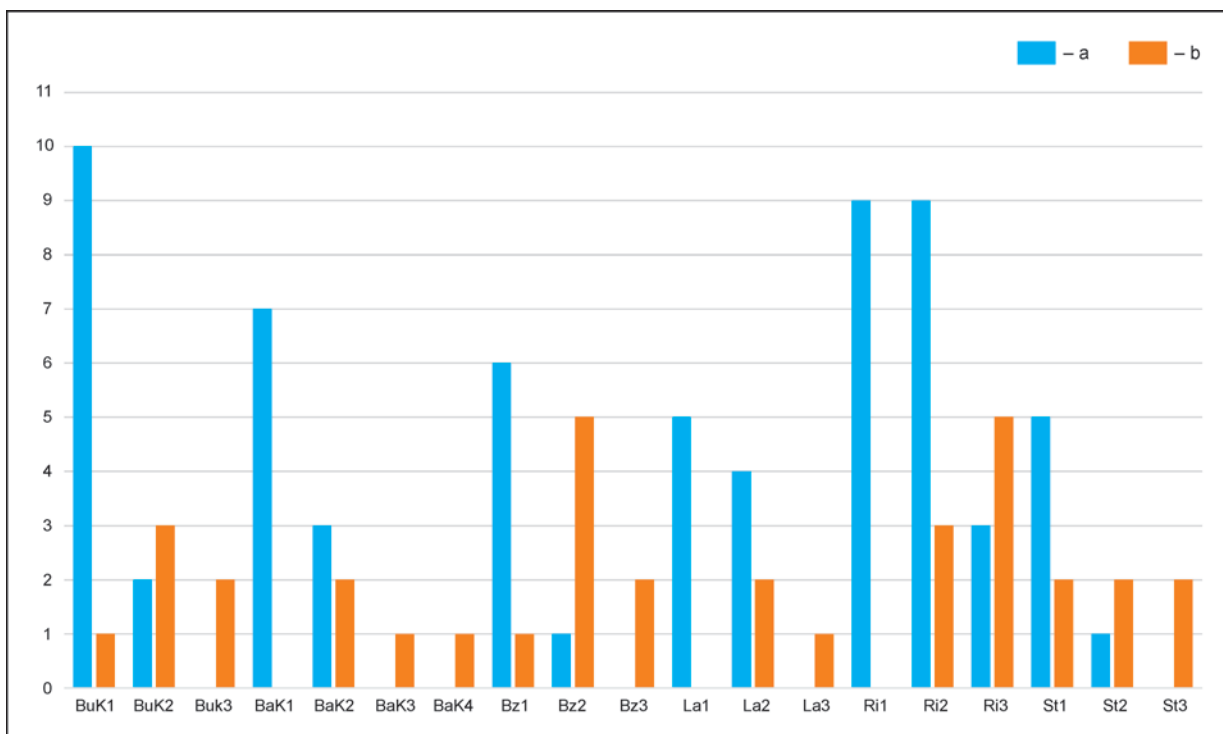
Do spomenutej 3. zóny včasnostredovekého osídlenia regiónu patria len dve lokality (položky 1 a 18), teda 17 % hodnoteného súboru. Obe sa už spomenuli v predchádzajúcom texte. Ide o pravé výšinné polohy (prevýšenie nad dnom hlavného údolia má medián 296 m, nad najbližším okolím 49 m), v oboch prípadoch situované excentricky, ďaleko od iných súdobých lokalít, a vzhľadom na miestny kontext do veľkých nadmorských výšok (502 a 737,6 m). S tým samozrejme súvisí aj ich vzdialenosť od dna hlavného údolia (medián 4846 m), relatívne ďaleko majú k lokálnemu vodnému zdroju (medián 528 m), navyše po strmom svahu (úbočia majú miestami 19 až 22 stupňový sklon). V oboch prípadoch tvoria ich pôdny pokrov kambizeme.

VYHODNOTENIE SÍDLISKOVÝCH POMEROV

Tento príspevok predkladáme ako úvodný vstup do hlbšieho a širšieho štúdia reakcií pravekých a včasnohistorických populácií na prírodné pomery horného Potisia, pričom rovnaký metodický postup plánujeme aplikovať aj pri sumarizácii dát a rekonštrukcii osídlenia celého toku Torysy, vrátane ďalších slovenských tokov súvisiacich s poriečím Tisy. Z mapových podkladov, na ktorých sú vyznačené miesta archeologických lokalít v sledovaných obdobiach praveku až včasného stredoveku, možno vypočítavať koncentráciu sídelných zón hlavne do okolia Veľkého Šariša a Prešova. Zasídlenie okolia Sabinova je v porovnaní s nimi minimálne (obr. 2). Pokiaľ zhrnieme výsledky triedenia osídlenia povodia strednej a hornej Torysy na základe lineárneho modelu, možno skúmanú oblasť rozložiť približne na tri sídelné pásma. Prvé pásmo zahŕňa hlavné údolie, druhé bočné údolia a priľahlú pahorkatinu a do tretieho pásma patria typické výšinné polohy, ktoré sa môžu nachádzať buď uprostred prvých dvoch pásiem, ale môžu byť umiestnené aj excentricky. Okrem toho sa v hodnotenom súbore sporadicky vyskytujú aj lokality nezarané.

Do prvého sídelného pásma (t. j. inundačné územie) náleží 1. zóna bukovohorského (283 m)¹¹, badenského (289 m), „bronzového“ (290 m), laténskeho (262 m), germánskeho (260 m) a včasnostredovekého (288 m) osídlenia, taktiež však 2. zóna laténskeho (306 m) a germánskeho (310 m) osídlenia. Do druhého sídelného pásma patrí 2. zóna bukovohorská (344 m), badenská (324 m) a „bronzová“ (325 m), ďalej ešte 3. zóna germánska (300 m) a 2. včasnostredoveká zóna (323 m). Tretie sídelné pásmo zahŕňa najčastejšie polohu Šarišský hradný vrch (560 m), ku ktorej sa v neolite a dobe bronzovej pridávajú ďalšie lokality (Jarovnice-Močidlany – Várhegy 502 m, Bodovce-Hradová 737,6 m). V tomto ohľade sa zaujímavo javí skutočnosť, že na šarišskom hrade sa nedoložili sídliskové nálezy z doby rímskej, a práve týmto rysom sa germánske osídlenie výrazne odlišuje od predchádzajúcich období. Šarišský hradný vrch nebol obývaný ani vo včasnom stredoveku, avšak z tohto obdobia na iných, ale excentricky situovaných výšinných polohách osídlenie evidujeme. Toto a ostatné pojednané obdobia majú štruktúru osídlenia výraznejšie

¹¹ V zátvorkách uvádzame pre ľahšiu orientáciu len mediány nadmorskej výšky (resp. i iných deskriptorov) jednotlivých zón.

Obr. 10. Stredná Torysa, skladba pôd. Porovnanie podľa úrodnosti pôd. Legenda: a – úrodné; b – menej úrodné.

hierarchizovanú. Tretie sídelné pásmo sa napokon s ohľadom na počet lokalít k nemu zahrnutých javí ako pásmo extrémne s odlišnou funkciou než prvé dve zóny. Výšinnými sídliskami a ich miestom v sociálnej štruktúre sa zaoberá celý segment odbornej literatúry (za všetkých napr. *Furmánek/Mitáš 2015*, 254 nn; *Neustupný 1995*, 199–201, 205–207). Lokalita Šarišský hradný vrch je práve typom návršia, ku ktorého obsadzovaniu nemuseli viesť len dôvody utilitárne (strategická poloha, prirodzená pevnosť), ale aj symbolické (výrazný tvar, dominanta širokého okolia).

U prvých dvoch sídelných pásiem možno najskôr predpokladať hospodársku exploatáciu. Ako vyplýva z analýzy, v niektorých sledovaných parametroch existujú medzi oboma zónami zhody, ale taktiež rozdiely. Zhodne sa napr. v oboch sídelných pásmach zväčša vyberali miesta relatívne blízko vodného zdroja, odlišnosť medzi nimi vidieť najmä vo svahovitosti terénu a skladbe pôd. Kým v prvom pásme sa osídľujú ploché polohy (2°), v druhom pásme má terén väčší sklon (5°). Avšak ako dokladá aj súčasnosť, stupeň svahovitosti v okolí lokalít druhého pásma zväčša nie je natoľko veľký, aby to bránilo obrábaniu polí (hoci to samozrejme závisí aj od osvojenej agrotechniky a poľnohospodárskej „metodiky“, ktorá bola iná u neolitických a iná u keltských či germánskych spoločností). V tomto ohľade je zaujímavé, že v druhom sídelnom pásme neevidujeme laténske lokality (to však môže súvisieť aj s veľkosťou laténskeho súboru). Keďže juhovýchodná časť Spišsko-šarišského medzihoria, kde sa nachádza sledovaný región, predstavuje geograficky vcelku malú oblasť s nevýrazným prevýšením pahorkatinnej a údolnej časti, medzi oboma pásmami nemožno očakávať ani výrazné klimatické rozdiely (juhovýchodná časť tohto geomorfologického celku má v súčasnosti mierne teplú kotlinovú klímu (*Slovensko 1981*, 562)). Väčším determinantom poľnohospodárskeho využitia sa preto javí úrodnostný potenciál pôdných typov doložených v oboch sídelných pásmach. V celom regióne možno sledovať okupovanie piatich pôdných typov. Z nich tri (čierne, fluvizeme a hnedozeme glejové) sú úrodné, kým pseudogleje a kambizeme patria k stredne až menej úrodným pôdam. Pseudogleje sa využívajú najmä ako trvalé trávne porasty, kambizeme sú pôvodom hnedé lesné pôdy vhodné len pre „užší sortiment nenáročnejších poľnohospodárskych polí“ (*Lieskovský et al. 2015*, 98, tabeľa 4. 2). Typy okupovaných pôd v regióne tak možno rozdeliť na dve kategórie, na pôdy úrodné a menej úrodné. Ich zastúpenie na lokalitách jednotlivých kultúr a období je vyobrazené názorne (obr. 10). V prvom sídelnom pásme dominujú pôdy úrodné, v druhom (a aj v treťom) pásme majú v pôdnom vzorci výrazné zastúpenie pôdy menej úrodné. Skladba pôd

tak naznačuje možnosť aj alternatívnej exploatácie krajiny (napr. pasienkárstvo – pseudogleje). Pokiaľ sa na daný problém pozrieme z tohto zorného uhla, výrazné percentuálne zastúpenie má v druhom pásme najmä badenské a „bronzové“ osídlenie, mizivé naopak osídlenie laténske.

V poslednom kroku rozboru si možno napokon všimnúť mieru zhody osídľovania regiónu v doložených obdobiach. V tomto kroku hodnotíme deskriptor nadmorská výška, ktorý sa ukázal pri zonácii ako jeden z jej určujúcich komponentov. Preukázalo sa, že v regióne bolo v jednotlivých vývojových etapách osídľované približne totožné výškové pásmo (medián 302 m, najčastejší výskyt v rozmedzí 273 až 325 m). Takmer vo všetkých obdobiach sa však vyskytujú extrémne situované lokality, častokrát ale ide o totožné polohy (Šarišský hradný vrch 560 m, Jarovnice-Močidlany – Várhegy 502 m, Bodovce-Hradová 737,6 m). Túto skutočnosť potvrdzujú aj výsledky testovania celých súborov analýzou rozptylu. Štatisticky významný rozdiel sa identifikoval len medzi osídlením doby bronzovej a laténskej (317 verus 294 m), inak sa ale javia výsledky tohto typu analýzy po jednotlivých pásmach. V tomto prípade sa v prvom sídelnom pásme (údolie Torysy) ukazujú štatisticky významné rozdiely medzi súbormi staršieho praveku (1. zóna bukovohorského 275 m, badenského 289 m a „bronzového“ 290 m osídlenia) na jednej strane a súbormi protohistorickými (1. a 2. zóna laténskeho 265, 309 m a 1. a 2. zóna germánskeho osídlenia 260 a 310 m) na strane druhej. Tieto dve zoskupenia v údolí obsadzujú rôzne výškové hodnoty (pravek 289 m, protohistorické spoločenstvá 262 m – 1. zóna, resp. 310 m – 2. zóna). Vo vnútri týchto zoskupení panujú zhody (napr. zonácia doby rímskej v údolí kopíruje zonáciu laténsku). Naopak, osídlenie včasnostredoveké zase evidujeme v pásme obsadzovanom pôvodne populáciami pravekými (290 m). Podobne sa javia aj výsledky analýzy osídlenia druhého sídelného pásma, t. j. štatisticky sa od 3. zóny germánskeho osídlenia (300 m) odlišuje osídlenie bukovohorské (355 m) a „bronzové“ (325 m). Treba však podotknúť, že výsledky analýzy takého rozdielu, aj napriek odlišným hodnotám mediánu, nediagnostikujú medzi dobou rímskou (300 m), stredným eneolitom (324 m) a včasným stredovekom (323 m).

Možno teda zhrnúť, že v osídlení regiónu sa črtajú dve výraznejšie trhliny, jedna sa prejavuje v priestore (rozklad na viacero výškových pásiem), jedna v čase (posun v pásmach medzi starším a mladším obdobím). Jedna môže naznačovať aj alternatívnu exploatáciu krajiny, druhá buď zmenu (inováciu) poľného hospodárenia, alebo zmenu miestnych podmienok (premena klímy, presun koryta Torysy a pod.). Výsledky analýzy rozptylu parametra nadmorská výška ale naznačujú, že včasnostredoveké populácie kopírujú v osídľovaní krajiny skôr praveký model.

LITERATÚRA

- AKSR 2002
 Bartík/Horanský/Hutka 2002
 Bárta 1983
 Bátora 1983
 Béreš 1974
 Béreš 1993
 Béreš/Tomášová 1991
 Blahuta 1961a
 Blahuta 1961b
 Blahuta 1963
 Blažová/Lieskovský 2011
 Budinský-Krička 1961
 Budinský-Krička 1963
 Budinský-Krička 1965
- Atlas krajiny Slovenskej republiky*. Banská Bystrica 2002.
 J. Bartík/P. Horanský/D. Hutka: Päť rokov výskumu v Tisovci-Hradovej. *AVANS v roku 2001, 2002*, 24–27.
 J. Bárta: Prieskum paleolitických komunikačných priechodov v Nízkych Beskydách. *AVANS v roku 1982, 1983*, 32–35.
 J. Bátora: Záver eneolitu a začiatok doby bronzovej na východnom Slovensku. *Historica Carpatica* 14, 1983, 169–227.
 J. Béreš: Výsledky doterajšieho výskumu slovanského hradiska v Šarišských Sokolovciach. *Nové Obzory* 16, 1974, 113–131.
 J. Béreš: Sídľiskové nálezy z Jakubovian. *AVANS v roku 1992, 1993*, 27, 28.
 J. Béreš/B. Tomášová: Druhá etapa výskumu v Prešove. *AVANS v roku 1989, 1991*, 28, 29.
 F. Blahuta: Archeologický príspevok k dejinám vzniku a prvého rozvoja Prešova. *Nové Obzory* 3, 1961, 193–196.
 F. Blahuta: Výskum eneolitickej mohyly pri Cemjate. *Študijné zvesti AÚ SAV* 6, 1961, 227–232.
 F. Blahuta: Nálezy na Sídľisku 2 v Prešove v rokoch 1961–1962. *Študijné zvesti AÚ SAV* 11, 1963, 153–166.
 E. Blažová/T. Lieskovský: Využitie GIS a jeho nástrojov na tvorbu archeologického predikčného modelu. *Študijné zvesti AÚ SAV* 49, 2011, 5–23.
 V. Budinský-Krička: Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku. *Slovenská archeológia* 9, 1961, 347–390.
 V. Budinský-Krička: Sídľisko z doby rímskej a zo začiatku sťahovania národov v Prešove. *Slovenská archeológia* 11, 1963, 5–58.
 V. Budinský-Krička: Doba laténska, rímska a sťahovanie národov od Kelto v prvým Slovonom. In: I. Sedláč (zost.): *Dejiny Prešova I*. Prešov 1965, 39–46.

- Budinský-Krička 1967a* V. Budinský-Krička: Pokusný výskum na slovenskom hradisku v Šarišských Sokolovciach, okr. Prešov. *Nové Obzory* 9, 1967, 164–185.
- Budinský-Krička 1967b* V. Budinský-Krička: Východoslovenské mohyly. *Slovenská archeológia* 15, 1967, 277–388.
- Budinský-Krička 1976* V. Budinský-Krička: Archeologické prieskumy a nálezy na východnom Slovensku v roku 1975. *AVANS v roku 1975, 1976*, 46–55.
- Budinský-Krička 1977* V. Budinský-Krička: Nálezy z prieskumu na východnom Slovensku. *AVANS v roku 1976, 1977*, 65–76.
- Budinský-Krička 1979* V. Budinský-Krička: Nové nálezy na východnom Slovensku. *AVANS v roku 1978, 1979*, 46–62.
- Budinský-Krička 1980* V. Budinský-Krička: Nové nálezy na východnom Slovensku. *AVANS v roku 1979, 1980*, 41–52.
- Budinský-Krička 1981* V. Budinský-Krička: Nové nálezy na východnom Slovensku. *AVANS v roku 1980, 1981*, 35–53.
- Budinský-Krička 1984* V. Budinský-Krička: Nové nálezy na východnom Slovensku. *AVANS v roku 1983, 1984*, 51–61.
- Čaplovič/Gašaj/Olexa 1978* D. Čaplovič/D. Gašaj/L. Olexa: Archeologické prieskumy na stavbách socializmu na východnom Slovensku. *AVANS v roku 1977, 1978*, 62–69.
- Čurný 2015* M. Čurný: Nové nálezy z východného Slovenska. *AVANS v roku 2010, 2015*, 63–68.
- Derfiňák/Vizdal 2013* P. Derfiňák/M. Vizdal: Výsledky povrchovej prospekcie v extraviláne Gregoroviec. *AVANS v roku 2009, 2013*, 90.
- Furmánek/Mitáš 2015* V. Furmánek/V. Mitáš: Hradiská a fortifikácie. In: V. Furmánek (zost.): *Staré Slovensko 4. Doba bronzová*. Nitra 2015, 254–259.
- Gabulová 2015* M. Gabulová: Štúdium krajiny a osídlenie na hornom Požitaví v praveku až včasnej dobe dejinnej. *Študijné zvesti AÚ SAV* 57, 2015, 97–168.
- Hajnalová 1978* E. Hajnalová: Prehľad nálezov a analýz rastlinných makrozvyškov z archeologických výskumov. *AVANS v roku 1977, 1978*, 95, 96.
- Harčar/Uličný 2015* P. Harčar/M. Uličný: Archeologický výskum na hrade Šariš. *AVANS v roku 2010, 2015*, 103, 104.
- Henszlmann 1865* I. Henszlmann: Osztrópataikai régiségek. *Archaeologiai Közlemények* 5, 1865, 89–96.
- Horváthová 2010* E. Horváthová: Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia. Nitra 2010.
- Horváthová et al. 2017* E. Horváthová/A. Zastawny/M. Čurný/A. Szczepanek: Burials of the Baden Culture from Veľký Šariš and their Importance for the Investigation of the Studied Culture in the Northern Tisza Region. *Slovenská archeológia* 65, 2017, 1–21.
- Hreha 2004* R. Hreha: Výsledky prieskumov na líniových stavbách v okolí Prešova. *AVANS v roku 2003, 2004*, 74, 75.
- Hreha 2008* R. Hreha: Záchranný výskum v Prešove. *AVANS v roku 2006, 2008*, 72, 73.
- Hreha/Šiška 2015* R. Hreha/S. Šiška: *Bukovohorská kultúra na Slovensku vo svetle výskumov v Šarišských Michal'anoch a Zemplínskych Kopč'anoch*. Nitra 2015.
- Hreha/Lušítková/Bielich 2008* R. Hreha/L. Lušítková/M. Bielich: Záchranný výskum na stavbe diaľnice D1 Svinia-Prešov. *AVANS v roku 2006, 2008*, 73.
- Illášová 1990* L. Illášová: Petrografické analýzy kamenných artefaktov. *AVANS v roku 1988, 1990*, 68, 69.
- Jakab 1982* J. Jakab: Kostrové zvyšky ľudu bukovohorskej kultúry zo Šarišských Michalian. *AVANS v roku 1981, 1982*, 109, 110.
- Kaminská 1983* E. Kaminská: Nové nálezy z východoslovenských lokalít. *AVANS v roku 1982, 1983*, 124–126.
- Karabinoš 2007* A. Karabinoš: Sídľiskový objekt z mladšej doby bronzovej v Medzanoch. *AVANS v roku 2005, 2007*, 101, 102.
- Karabinoš 2009* A. Karabinoš: Ďalší nález sídľiskového objektu v Medzanoch. *AVANS v roku 2007, 2009*, 107–109.
- Karabinoš/Vizdal 2007* A. Karabinoš/M. Vizdal: Nové nálezy z Veľkého Šariša. *AVANS v roku 2005, 2007*, 102, 103.
- Karabinoš/Vizdal 2013* A. Karabinoš/M. Vizdal: Archeologický výskum polohy Farské v Ražňanoch v roku 2009. *AVANS v roku 2009, 2013*, 113, 114.
- Karabinoš/Vizdal 2016* A. Karabinoš/M. Vizdal: Výskumná sezóna 2011 v Ražňanoch. *AVANS v roku 2011, 2016*, 125–127.
- Kolníková 1968* E. Kolníková: Hromadný nález rímskych mincí v Prešove. *Nové Obzory* 10, 1968, 247–253.
- Košický/Ivanič 2001* D. Košícký/B. Ivanič: *Geomorfologické členenie Slovenska* (Mapa 1: 500 000). Bratislava 2011.
- Kuna 2004* M. Kuna: Povrchový sběr. In: M. Kuna a kol.: *Nedestruktivní archeologie. Teorie, metody a cíle*. Praha 2004, 305–352.
- Lamiová 1962* M. Lamiová: Nové nálezy z doby rímskej na východnom Slovensku. *Nové Obzory* 4, 1962, 29–36.
- Lamiová-Schmiedlová 1964* M. Lamiová-Schmiedlová: Kontrolný výskum v Ostrovanoch. *Študijné zvesti AÚ SAV* 13, 1964, 233–264.

- Lamiová-Schmiedlová 1969 M. Lamiová-Schmiedlová: Romerzeitlichen Siedlungskeramik in der Sudostslowakei. *Slovenská archeológia* 17, 1969, 403–501.
- Lamiová-Schmiedlová 1983 M. Lamiová-Schmiedlová: Praveké a včasnohistorické sídlisko v Šarišských Michaloch. *AVANS v roku* 1982, 1983, 158, 159.
- Lamiová-Schmiedlová 1984a M. Lamiová-Schmiedlová: Výskum sídliska z doby rímskej v Medzanoch. *AVANS v roku* 1983, 1984, 147.
- Lamiová-Schmiedlová 1984b M. Lamiová-Schmiedlová: Nové nálezy z doby sťahovania národov z Ostrovan (okr. Prešov). In: *Zborník prác Ľudmily Kraskovskej k životnému jubileu*. Bratislava 1984, 131–135.
- Lamiová-Schmiedlová/Lušítková/Tomášová 2017 M. Lamiová-Schmiedlová/L. Lušítková/M. Tomášová: *Osady doby rímskej v Ostrovanoch a Medzanoch*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Catalogi XVII. Nitra 2017.
- Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1987 M. Lamiová-Schmiedlová/B. Tomášová: Zisťovací výskum v Ostrovanoch. *AVANS v roku* 1986, 1987, 65, 66.
- Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1988 M. Lamiová-Schmiedlová/B. Tomášová: Výskum sídliska v Ostrovanoch. *AVANS v roku* 1987, 1988, 86, 87.
- Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1990 M. Lamiová-Schmiedlová/B. Tomášová: Pokračovanie výskumu v Ostrovanoch. *AVANS v roku* 1988, 1990, 105, 106.
- Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1991 M. Lamiová-Schmiedlová/B. Tomášová: Výskum v Medzanoch. *AVANS v roku* 1989, 1991, 62.
- Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1992 M. Lamiová-Schmiedlová/B. Tomášová: Štvrtá etapa výskumu v Ostrovanoch. *AVANS v roku* 1990, 1992, 68, 69.
- Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1993 M. Lamiová-Schmiedlová/B. Tomášová: Piata etapa výskumu v Ostrovanoch. *AVANS v roku* 1992, 1993, 79, 80.
- Lieskovský et al. 2015 T. Lieskovský/J. Faixová-Chalachanová/R. Ďuračiová/E. Blažová/L. Karell: *Archeologické predikčné modelovanie z pohľadu Geoinformatiky. Metódy a princípy*. Bratislava 2015.
- Lorenc/Vizdal/Vizdal 2013 O. Lorenc/Marek Vizdal/Marián Vizdal: Neskorobronzové a halštatské nálezy zo Šarišských Michalí. *AVANS v roku* 2009, 2013, 165.
- Lušítková, v tlači L. Lušítková: Záchranný výskum v Prešove na Nešporovej ulici. *AVANS v roku* 2015, v tlači.
- Malček 2018 R. Malček: Výsledky výskumu na lokalite Ožďany-Lapoš/Roveň v kontexte osídlenia Juhoslovenskej kotliny. *Študijné zvesti AÚ SAV* 63, 2018, 7–72.
- Malček/Šimkovic, v tlači R. Malček/M. Šimkovic: Výsledky výskumu tzv. Domu veliteľa na hrade Muráň. *AVANS v roku* 2013, v tlači.
- Miroššayová/Tomášová 2001a E. Miroššayová/B. Tomášová: Záchranný výskum na diaľničnom privádzači Prešov – Západ. *AVANS v roku* 2000, 2001, 153, 154.
- Miroššayová/Tomášová 2001b E. Miroššayová/B. Tomášová: Hromadný nález bronzových predmetov z Veľkého Šariša. *AVANS v roku* 2000, 2001, 154, 155.
- Nálezy III J. Hlinka/E. Kolníková/L. Kraskovská/J. Novák (eds.): *Nálezy mincí na Slovensku III*. Bratislava 1978.
- Neustupný 1995 E. Neustupný: The significance of facts. *Journal of European Archaeology* 3, 1995, 189–212.
- Pekár/Brabec 2009 S. Pekár/M. Brabec: *Moderní analýza biologických dat. Zobecněné lineární modely v prostředí* R. 1. díl. Praha 2009.
- Pieta/Soják 2008 K. Pieta/M. Soják: Nové laténske a rímske nálezy z povodia Torysy. *AVANS v roku* 2006, 2008, 122–124.
- Prohászka 2006 P. Prohászka: *Das vandalische Königsgrab von Osztrópataka (Ostrovany, SK)*. Budapest 2006.
- Roth/Soják 2001 P. Roth/M. Soják: Nálezy zo stredovekých hradov. *AVANS v roku* 2000, 2001, 167, 168.
- Slivka 1979 M. Slivka: Správa o výsledkoch výskumu na hrade Šariš. *AVANS v roku* 1978, 1979, 247, 248.
- Slivka 1982 M. Slivka: Praveké a ranostredoveké osídlenie šarišského hradného vrchu. *Nové Obzory* 24, 1982, 141–159.
- Slivka/Mačala 1985 M. Slivka/P. Mačala: Terénny prieskum v jednom z mikroregiónov Šariša. *AVANS v roku* 1984, 1985, 215–218.
- Slivka/Olexa 1977 M. Slivka/L. Olexa: Ďalšia etapa systematického výskumu Šarišského hradu. *AVANS v roku* 1976, 1977, 258, 259.
- Slivka/Vallašek 1991 M. Slivka/A. Vallašek: *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice 1991.
- Slovensko 1981 Kol. autorov: *Encyklopédia Slovenska*. V. zväzok. R–Š. Bratislava 1981.
- Stadler et al. 2000 P. Stadler/S. Draxler/H. Friesinger/W. Kutschera/A. Priller/W. Rom/P. Steier/E. Wild: *Status of the Austrian Science Fund Project P-12253-PHY: Absolute Chronology for Early Civilisations in Austria and Central Europe using ¹⁴C Dating with Accelerator Mass Spectrometry*. Manuskript, 130.
- Šiška 1961 S. Šiška: Archeologický prieskum Svinky a hornej Torysy. *Študijné zvesti AÚ SAV* 6, 1961, 297–299.

- Šiška 1966 S. Šiška: Neskorá doba kamenná – eneolit. Kultúra s kanelovanou keramikou. In: Kolektív autorov. *Malá monografia východného Slovenska VIII/1*. Pravek východného Slovenska. Košice 1966, 69–86.
- Šiška 1982 S. Šiška: Sídliisko z mladšej doby kamennej v Šarišských Michaľanoch. *AVANS v roku 1981, 1982*, 272–275.
- Šiška 1983 S. Šiška: Druhý rok výskumu sídliska z mladšej doby kamennej v Šarišských Michaľanoch. *AVANS v roku 1982, 1983*, 239–241.
- Šiška 1984 S. Šiška: Tretia etapa výskumu sídliska z mladšej doby kamennej v Šarišských Michaľanoch. *AVANS v roku 1983, 1984*, 210–212.
- Šiška 1985 S. Šiška: Štvrtý rok výskumu neolitického a eneolitického sídliska v Šarišských Michaľanoch. *AVANS v roku 1984, 1985*, 226–228.
- Šiška 1986 S. Šiška: Piata etapa výskumu neolitickej a eneolitickej osady v Šarišských Michaľanoch. *AVANS v roku 1985, 1986*, 219–221.
- Šiška 1988 S. Šiška: Ukončenie výskumu v Šarišských Michaľanoch. *AVANS v roku 1987, 1988*, 132, 133.
- Tokárová/Vizdal 2013 L. Tokárová/M. Vizdal: Sídliisko badenskej kultúry v Ostrovčanoch. *AVANS v roku 2009, 2013*, 256.
- Tomášová 1986a B. Tomášová: Prieskum v okrese Prešov. *AVANS v roku 1985, 1986*, 224, 225.
- Tomášová 1986b B. Tomášová: Urnový hrob z Prešova. *AVANS v roku 1985, 1986*, 225, 226.
- Tomášová 1987 B. Tomášová: Prieskum v okrese Prešov. *AVANS v roku 1986, 1987*, 103, 104.
- Tomášová 1988 B. Tomášová: Sekeromlat z Jakubovian. *AVANS v roku 1987, 1988*, 134, 135.
- Tomášová 1990 B. Tomášová: Záchranný výskum v Prešove. *AVANS v roku 1988, 1990*, 161.
- Tomášová 1992 B. Tomášová: Výskum polykultúrneho sídliska v Prešove. *AVANS v roku 1990, 1992*, 97.
- Tomášová 1997 B. Tomášová: Zisťovací výskum v Prešove. *AVANS v roku 1995, 1997*, 175, 176.
- Tomášová 1998 B. Tomášová: Kamenná industria z okolia Prešova. *AVANS v roku 1996, 1998*, 158.
- Tomášová 2001 B. Tomášová: Sklenený náhrdelník z Veľkého Šariša. *AVANS v roku 2000, 2001*, 202.
- Tomášová/Béres 2002 B. Tomášová/J. Béres: Revízný výskum mohylníka v Prešove-Cemjate. *AVANS v roku 2001, 2002*, 208.
- Tomášová/Béres 2003 B. Tomášová/J. Béres: Výskum na sídlisku II v Prešove. *AVANS v roku 2002, 2003*, 149, 150.
- Tomášová/Karabinoš 2006 B. Tomášová/A. Karabinoš: Objav augustinianskeho kláštora vo Veľkom Šariši. *AVANS v roku 2004, 2006*, 195, 196.
- Tóth 2010 P. Tóth: Poiplie v mladšej dobe kamennej. *Štúdijské zvesti AÚ SAV* 47, 2010, 63–148.
- Tóth 2013 P. Tóth: Sídlné stratégie kultúry s lineárnou keramikou na Pohroní. In: I. Cheben/M. Soják (eds.): *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín 2010*. Nitra 2013, 329–345.
- Tóth/Oravkinová 2015 P. Tóth/D. Oravkinová: Sídlné stratégie v závere staršej doby bronzovej na Slovensku. In: J. Bátora/P. Tóth (eds.): *Keď bronz vystriedal meč*. Nitra 2015, 217–242.
- Vizdal 1992 M. Vizdal: Prieskum výšinných polôh v extraviláne Prešova. *AVANS v roku 1990, 1992*, 102, 103.
- Vizdal/Derfiňák 2004 M. Vizdal/P. Derfiňák: Výsledky povrchovej prospekcie v extraviláne Veľkého Šariša. *AVANS v roku 2003, 2004*, 201.
- Vizdal/Derfiňák 2006 M. Vizdal/P. Derfiňák: Ďalšie nálezy z Veľkého Šariša. *AVANS v roku 2004, 2006*, 213.

PRAMENE

- Lamiová-Schmiedlová 1963a M. Lamiová-Schmiedlová: *Ostrovany. Poloha Východne od cigánskej kolónie*. Správa z obhliadky 144/63. Archeologický ústav Nitra. Oddelenie pre výskum východného Slovenska Košice. Košice 1963. Nepublikované.
- Lamiová-Schmiedlová 1963b M. Lamiová-Schmiedlová: *Ostrovany. Poloha Západne od cigánskej kolónie*. Správa z obhliadky 144/63. Archeologický ústav Nitra. Oddelenie pre výskum východného Slovenska Košice. 1963. Nepublikované.
- Lamiová-Schmiedlová 1963c M. Lamiová-Schmiedlová: *Ražňany. Poloha Višňové*. Správa z obhliadky 167/63. Archeologický ústav Nitra. Oddelenie pre výskum východného Slovenska Košice. Košice 1963. Nepublikované.
- Slička 1974 M. Slička: *Veľký Šariš. Poloha Park Rákocziho kaštieľa*. Správa z obhliadky 7049/74. Archeologický ústav Nitra. Oddelenie pre výskum východného Slovenska Košice. Košice 1974. Nepublikované.
- Šiška 1983 S. Šiška: *Ostrovany. Poloha Za cestou naproti cintorínu*. Správa z obhliadky bez uvedenia čísla. Archeologický ústav Nitra. Oddelenie pre výskum východného Slovenska Košice. Košice 1983. Nepublikované.
- Timura 2012 J. Timura: *Osídlenie povodia hornej Torusy v praveku a v rannej dobe dejinnej*. Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta. Ústav pro pravěk a rannou dobu dějinnou. Diplomová práca. Praha 2012. Nepublikované.
- Tomášová/Uličný/Miroššayová 1998 B. Tomášová/M. Uličný/E. Miroššayová: *Správa z archeologického prieskumu úseku diaľnice D1 – Fričovce – Prešov*. Košice 1998. Nepublikované.

Reconstruction of Settlement near the Upper and Central Torysa River Basin in Selected Periods from Prehistory to the Early Middle Ages

Róbert Malček – Eva Horváthová – Lucia Luščíková –
Rastislav Hreha

Summary

The study is explicitly focused on updating information related to occurrence and precise localization of archaeological sites in the Upper and Central Torysa river basin from the Middle Neolithic to the Early Middle Ages. We studied the part of the Torysa river from its spring in the Levočské vrchy hills as far as its confluence with the Sekčov river. The monitored river basin runs through the central and northwestern part of the Šariš region and with its length of 49.23 km, it drains area of 30 280 ha. The Torysa's flood plain is lined with terraces created by the stream cutting into the hilly relief where the surface rises to foothills, uplands or steeply ascends to the level of highland. 95 archeological sites belonging to 25 cadastral areas can be identified in this area (Fig. 1; Tab. 2).

The following factors were monitored at analyses – topographical relief, specification of distance and environmental conditions (composition of soils on the site). We have recorded sites from the Neolithic, Eneolithic, Bronze Age, Hallstatt, LaTène and Roman periods, Great Migration period and Early Middle Ages (Fig. 2). The article deals mainly with frequently represented periods – the Bükk culture from the Neolithic (18 sites), the Baden culture from the Eneolithic (14 sites), the Piliny and Gáva cultures from the Bronze Age (17 sites in total), the LaTène period (12 sites), the Roman period (32 sites) and the Early Middle Ages (12 sites).

Sites of the Bükk and Baden cultures and of the LaTène period are distributed on localities reaching altitudes between 250 and 560 m and are found within a 14–15 km long sector in the valley of Prešov¹² and in the southern edge of the Šarišské podolie valley – they are in the valley itself or in the adjacent foothills (Fig. 4: 1; 5: 1; 7: 1). Settlement from the end of the Middle and from the Late Bronze Age was detected along an area of approx. 13 km at the southern edge of the Šarišské podolie valley with certain extension in the Košická kotlina basin (the adjacent valley of Prešov) and the Čergov hills in altitudes from 260 to 738 m (Fig. 6: 1). Settlement from the Roman period was identified in the altitude zone of 245–665 m along a 38-m length in three geomorphological units – the Košická kotlina basin, Šarišské podolie valley and the Čergov hills. Thus, settlement was detected in the Upper Torysa river valley for the first time (Fig. 8: 1). Sites from the Early Middle Ages (6th to 10th/11th centuries) are distributed along approx. 15-km length in the southern part of the Šarišské podolie valley and in the adjacent foothills (Fig. 9: 1). The settlement reaches as far as the Čergov hills; on the other hand, it does not show in the neighbouring part of the Košická kotlina basin (the valley of Prešov). The early medieval settlement was detected in the altitude zone of approx. 265–740 m.

A concentration of settlement zones – mainly near Veľký Šariš and Prešov – was observed on maps with indicated archaeological sites in the studied periods from prehistory to the Early Middle Ages. Settlement around Sabinov is – in comparison – only minimum (Fig. 2).

If we are to sum up results of classification of the settlement in the Central and Upper Torysa river basin on the basis of linear models studying the relation between altitude and distance from the river axis, the researched area can be divided into approx. three settlement zones (Fig. 4: 2; 5: 2; 6: 2; 7: 2; 8: 2; 9: 2).

The first settlement zone includes the main valley, the second one includes the side valleys and the adjacent foothills; typical upland sites which can be located in the middle of first two zones or excentrically situated ones belong to the third zone. Besides, unclassified sites sporadically occur in the evaluated collection.

The first settlement zone (i. e. inundation area) includes the 1st zone of the Bükk (283 m)¹³, Baden (289 m), Bronze (290 m), LaTène (262 m), Germanic (260 m) and early medieval (288 m) settlements as well as the 2nd zone of the LaTène (306 m) and Germanic (310 m) settlement. The second settlement zone includes the 2nd Bükk (344 m), Baden (324 m) and Bronze (325 m) zone and the 3rd Germanic zone (300 m) and the 2nd early medieval zone (323 m). The third settlement zone includes most often the site of Šarišský hradný vrch castle hill (560 m), to which other sites are added in the Neolithic and the Bronze Age (Jarovnice-Močidlany – Várhegy 502 m, Bodovce-Hradová 737.6 m). With regard to this, the fact that no settlement finds from the Roman period were documented from the Šariš castle seems interesting; this feature makes Germanic settlement significantly different from previous periods. The site of Šarišský hradný vrch was not settled in the Early Middle Ages either; from this period, however, settlement of other excentrically situated upland sites has been recorded. Finally, with regard to the number of sites included, the third settlement zone seems to be an extreme zone with a function different from the first two zones. On the contrary, we can assume economic exploitation in the first two settlement zones.

¹² The term of the valley of Prešov (or Prešov valley) is used in the text as an auxiliary name of the jut of the Košice basin without a geographical name. It is an approx. 4 km long and 1.5 km wide N-S oriented valley which is now completely occupied by the urban area of Prešov.

¹³ For easier orientation, we only give medians of altitudes (or other descriptors) of individual zones in brackets.

As follows from the analysis, there are certain similarities as well as differences between both zones in the studied parameters. Flat sites (2°) are settled in the first zone, while in the second zone, the terrain is steeper (5°). However, as documented by the present time, slopes near the sites in the second zone are not too steep to make cultivation of fields impossible. We have not recorded any LaTène sites in the second settlement zone, which can be related to the size of the LaTène collection. Since the southeastern part of the Spišsko-šarišské medzihorie intermontane area, where the studied region is situated, is a rather small geographical region with minor altitude difference between the valley and the foothills, we cannot expect significant climatic differences. The fertility potential of soil types documented in both settlement zones is a more important determinant of agricultural use. We can observe occupation of 5 soil types in the whole region. Three of them (chernozems, fluvisols and brown earths, gley) are fertile, while pseudo-gleys and cambisols rank among average or less fertile soils.

Thus, the types of occupied soils in the region can be divided into two categories – fertile and less fertile soils. Their representation at the sites of individual cultures and periods is illustrated (Fig. 10). Fertile soils prevail in the first settlement zone; in the second zone (and the third one as well), less fertile soils are significantly represented in the soil pattern. Composition of soils suggests possible alternative exploitation of land (e. g. pasturage – pseudo-gleys). If we look at the problem from this point of view, there is high percentage of mainly Baden and Bronze settlement in the second settlement zone; on the other hand, LaTène settlement is almost absent.

Finally, in the last step of the analysis, we can notice the degree of conformity in the region's settlement in the documented periods. Here, we evaluate altitude – the descriptor which turned out to be one of the determinative components for zonation. It was confirmed that approx. identical altitude zone (median of 302 m, the most frequent occurrence between 273 and 325 m) was settled in individual development stages in the region. Extremely situated sites occur in almost all periods; however, they are often the same sites (Šarišský hradný vrch 560 m, Jarovnice-Močidlany – Várhegy 502 m, Bodovce-Hradová 737.6 m). This fact is confirmed by results of testing of whole collections by means of analysis of variance. Statistically important difference was identified only between the settlements of the Bronze Age and the LaTène period (317 vs. 294 m). Nevertheless, results of this type of analysis of individual zones seem to be different. The first settlement zone (the Torysa valley) shows statistically significant differences between the collections from the late prehistory (1st zone of the Bükk 275 m, Baden 289 m and “Bronze” 290 m settlements) on the one hand and protohistoric collections (1st and 2nd zone of the LaTène 265 a 309 m and the 2nd zone of the Germanic settlement 260 a 310 m) on the other. These two groups occupy different altitudes in the valley (prehistory – 289 m, protohistoric societies – 262 m 1st zone, or 310 m 2nd zone). There are similarities within the groups (e. g. zonation of the Roman period in the valley copies the LaTène zonation). On the contrary, early medieval settlement was recorded in the zone originally occupied by prehistoric population (290 m). Results of the analysis of the settlement in the second settlement zone look similar, i. e. the Bükk (355 m) and “Bronze” (325 m) settlements are statistically different from the third zone of the Germanic settlement. Nevertheless, we must say that the analysis results – in spite of different values of median – do not distinguish the Roman period (300 m), Middle Eneolithic (324 m) and Early Middle Ages (323 m).

To sum up, we can state that two distinctive ruptures emerge in the settlement of the region – one of them is expressed in space (division into several altitude zones) and one can be seen in time (movement in zones between the older and younger periods). One can suggest alternative exploitation of the land, the second might suggest either a change (innovation) in agriculture or a change in local conditions (climate change, move of the Torysa riverbed, etc.).

Fig. 1. Map of the studied territory, scale 1 : 25,000. Archaeologically positive cadastral areas of villages are indicated with colours and Roman numerals (I – Bodovce; II – Brezovica; III – Drienica; IV – Gregorovce; V – Jakovany; VI – Jakubova Voľa; VII – Jakubovany; VIII – Jarovnice; IX – Kamenica; X – Lipany; XI – Malý Šariš; XII – Medzany; XIII – Močidlany; XIV – Orkucany; XV – Ostrovany; XVI – Pečovská Nová Ves; XVII – Prešov; XVIII – Ratvaj; XIX – Ražňany; XX – Sabinov; XXI – Šarišské Michaľany; XXII – Šarišské Sokolovce; XXIII – Torysa; XXIV – Veľký Šariš; XXV – Župčany. Numbers of archaeological sites on the map correspond with the numbers of the sites written in Table 2.

Fig. 2. Settlement of the studied Torysa river basin from the Middle Neolithic to the Early Middle Ages on the map, scale 1 : 100 000. Numbers of cadastral areas written in Roman numerals are identical with their description under Fig. 1. Numbers on the map correspond with the numbers of the sites in Table 2. For others, see the legend.

Fig. 3. Percentages of settlement in individual periods of prehistory and the Early Middle Ages.

Fig. 4. Settlement of the Bükk culture. 1 – zonation of settlement, model of relation between altitude and distance from the Torysa river. 2 – location of sites in terrain (numbers correspond with the numbers of the sites in Table 2). Legend: a – 1st zone of settlement; b – 2nd zone of settlement; c – 3rd zone of settlement.

Fig. 5. Settlement of the Baden culture. 1 – zonation of settlement, model of relation between altitude and distance from the Torysa river. 2 – location of sites in terrain (numbers correspond with the numbers of the sites in Table 2). Legend: a – 1st zone of settlement; b – 2nd zone of settlement; c – 3rd zone of settlement; d – unclassified.

Fig. 6. Settlement from the end of the Middle to the Late Bronze Age. 1 – zonation of settlement, model of relation between altitude and distance from the Torysa river. 2 – location of sites in terrain (numbers correspond with the numbers of the sites in Table 2). Legend: a – 1st zone of settlement; b – 2nd zone of settlement; c – 3rd zone of settlement.

Fig. 7. Settlement in the LaTène period. 1 – zonation of settlement, model of relation between altitude and distance from the Torysa river. 2 – location of sites in terrain (numbers correspond with the numbers of the sites in Table 2). Legend: a – 1st zone of settlement; b – 2nd zone of settlement; c – 3rd zone of settlement.

Fig. 8. Settlement in the Roman period. 1 – zonation of settlement, model of relation between altitude and distance from the Torysa river. 2 – location of sites in terrain (numbers correspond with the numbers of the sites in Table 2). Legend: a – 1st zone of settlement; b – 2nd zone of settlement; c – 3rd zone of settlement; d – unclassified.

Fig. 9. Settlement in the Early Middle Ages. 1 – zonation of settlement, model of relation between altitude and distance from the Torysa river. 2 – location of sites in terrain (numbers correspond with the numbers of the sites in Table 2). Legend: a – 1st zone of settlement; b – 2nd zone of settlement; c – 3rd zone of settlement.

Fig. 10. The Central Torysa river basin, composition of soils. Comparison of fertility.

Table 1. List of tributaries of the Upper and Central Torysa river and following their flows in relation to geomorphological units and archaeological sites. The table shows sections of the following geomorphological units: Bachureň, Čergov, Košická kotlina basin (Toryská pahorkatina), Levočské vrchy hills (Levočská vysočina, Levočské úbočia, Olšavická planina), Spišsko-Šarišské medzihorie intermontane area (Hromovec Ľubotínska pahorkatina, Šarišské podolie), Šarišská vrchovina upland (Sedlická brázda).

Table 2. List of archaeological sites from the Upper and part of Central Torysa river basin. Legend: NE – Neolithic; EN – Eneolithic; BZ – Bronze Age; HA – Hallstatt period; LT – LaTène period; NX – undated; PK – prehistory; RI – Roman period; SN – Great Migration period; ST – Middle Ages; ba – Baden culture; bu – Bükk culture; ga – Gáva culture; la – Lažňany group; ll – Eastern Linear Pottery culture, younger phase; lv – Eastern Linear Pottery culture; nz – Nyírség-Zatín culture; pi – Piliny culture; vm – Eastern Slovak Barrow group of the Corded Ware culture; ml – early; sr – middle; ne – late; si – settlement; po – cemetery; no – unique find; uh – mass find; nc – indeterminable.

Table 3. Rectification of archaeological sites in territorial-technical units.

Translated by Mgr. Viera Tejbusová

Mgr. Róbert Malček, PhD.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 01 Nitra
malcek@savzv.sk

PhDr. Eva Horváthová, PhD.
Archeologický ústav SAV, OVVS
Hrnčiarska 13
SK – 040 01 Košice
ehorvath@saske.sk

Mgr. Lucia Luštíková, PhD.
Archeologický ústav SAV, OVVS
Hrnčiarska 13
SK – 040 01 Košice
lustikova@saske.sk

Mgr. Rastislav Hreha, PhD.
Archeologický ústav SAV, OVVS
Hrnčiarska 13
SK – 040 01 Košice
hreha@saske.sk

ZUR MOBILITÄT VON KRIEGERN AM ÜBERGANG VON DER ÄLTEREN ZUR JÜNGEREN RÖMISCHEN KAISERZEIT IM LICHT DER VERBREITUNG DER DOPPELDORNSCHNALLEN¹

Jacek Andrzejowski – Renata Madyda-Legutko

Key words: Buckles with double tongue, warrior belts, Barbaricum, Early Roman Iron Age, Younger Roman Iron Age

On warrior mobility at the turn of the Early and Younger Roman Iron Age – insights from the distribution range of buckles with a double tongue

At the end of the Early Roman Iron Age and the beginning of the Younger Roman Iron Age (phases B2b–C1a) a characteristic element of the outfit of warriors in the central European *Barbaricum* are relatively broad belts fastened with a rectangular buckle with a double tongue. The buckles are a rather mixed group in terms of the construction of their frame (uni- or bi-partite), proportions and size, the shape of the tongue (forked or H-shaped), the presence (or not) of a chape, ornamentation, and also, their material. Recent years have significantly added to our record on buckles with a double tongue from the European *Barbaricum*, as shown by the increase of the number of these finds from c. 105 to over 240 specimens, largely thanks to the newly gained access to archival materials from the territory of the former East Prussia. The map of the distribution of broad belts fastened with a buckle with a double tongue and fitted with a heavy strap-end (eg, with a ring- or a sub-rectangular terminal) in the European *Barbaricum*, phases B2b and C1a, is almost certain to be a reflection of contacts between groups of warriors originating from different cultural environments, and definitely, of their substantial mobility. This is true particularly of warriors from the territory of the Przeworsk Culture, West Balt Bogaczewo and Dollkeim-Kovrovo Cultures, and presumably, also of the Wielbark Culture. Apparently, from this region buckles with a double tongue spread to the lands on the Elbe, Jutland and the islands of Denmark. It is reasonable to attribute finds of these buckles recorded south of the Carpathians to Przeworsk Culture influences, and recognize bronze buckles found to the north of the Black Sea as evidence of the penetration of the Pontic region by the Wielbark Culture people. The latter interpretation would be confirmed by references in the written sources to the migration of Gothic peoples to the land of *Oium*.

Das mitteleuropäische *Barbaricum* in der ausgehenden älteren und beginnenden jüngeren Kaiserzeit zeigte Symptome einer Destabilisierung der kulturellen Verhältnisse und der Besiedlungsstrukturen. Aufgrund von archäologischen wie auch von Schriftquellen können für diese Zeit zahlreiche Bevölkerungsbewegungen und intensive Kontakte zwischen verschiedenen Gruppen des „barbarischen“ Europas erschlossen werden. Als ein Zeichen derartiger Kontakte mögen charakteristische Trachtbestandteile von Kriegerern gelten, die in die entwickelte Stufe B2 und in die Phase C1a datieren und eine weiträumige Verbreitung haben. Dazu zählen relativ breite Gürtel mit massiven, rechteckigen Gürtelschnallen mit Doppeldorn. Derartige Schnallen bilden hinsichtlich der Rahmenkonstruktion (ein- oder zweiteilig), ihren Proportionen und Maßen, der Form des Dorns (gabel- oder H-förmig), der An- oder Abwesenheit eines Beschlages sowie der Verzierung eine recht heterogene Gruppe. Sie wurden von K. Raddatz (1957, 37 ff., Karte 5) besprochen und später dann detailliert von R. Madyda-Legutko (1987; 1990), die sie im Rahmen der Typen G35–G45 des mitteleuropäischen *Barbaricums* erfasste. Als eine der wichtigsten Eigenschaften dieser Stücke gilt neben der Rahmenkonstruktion die Form des Dorns, womit die Aufgliederung in Exemplare mit Gabeldorn (Typen G35–G41) und solche mit H-förmigem Dorn (Typen G42–G44)

¹ Der vorliegende Text wurde 2012 für das 24. Internationale Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum. Neue Forschungen zu den Markomannenkriegen: Zeitliches und räumliches Umfeld – Ursache, Verlauf, Auswirkungen. Seit dieser Zeit sind weitere Arbeiten erschienen, die inhaltlich mit der im vorliegenden Aufsatz behandelten Problematik zusammenhängen. Es sind dies: J. Andrzejowski: Ze studiów nad związkami przeworsko-wielbarskimi na wschodnim Mazowszu – cmentarzysko w Wyszku nad Bugiem. In: J. Andrzejowski (Hrsg.): *In Medio Poloniae Barbaricae. Agnieszka Urbaniak in memoriam*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina Tomus III, Warszawa 2014, 19–43; I. V. Bruško, A. N. Dzigovskij, R. Madyda-Legutko: Studia Baltica et Pontica (Sarmato-germanskij kompleks na gorodiše Kartal v nizov'ah Duna). *Stratum Plus* 2017, No 4, 233–265.

einherging. Eine Sonderstellung haben Schnallen mit einem Dorn inne, dessen Basis stark verbreitet ist (Typ G45).

Seit 1990 ist die Zahl der bekannten Doppeldornschnallen stark angestiegen, was vor allem auf den Zugang zu Archiven zurückzuführen ist, die Informationen zu Funden aus dem ehemaligen Ostpreußen enthalten², aber auch auf Recherchen in Museen durch die Autoren des vorliegenden Textes sowie auf Neufunde. Dieser Zuwachs macht eine Modifizierung der Gliederung der Doppeldornschnallen notwendig, vor allem aber verändert er ihr Verbreitungsbild. Bis 1990 waren 105 Exemplare bekannt (*Madyda-Legutko* 1990, Abb. 1), gegenwärtig übersteigt ihre Zahl 245 Belege (Abb. 1). Von Bedeutung ist der starke Anstieg von Doppeldornschnallen in dem Gebiet des Westbaltischen Kulturkreises, vor allem der Bogaczewo-Kultur in Masuren. Heute kennen wir von dort über 110 Exemplare, wovon allein ca. 30 von den beiden Gräberfeldern PL Babięta, Kr. Mrągowo/Babienten, Kr. Sensburg (ca. 18 Ex.) und PL Spychówko, Kr. Szczytno/Kl. Puppen, Kr. Ortelsburg (ca. 12 Ex.) vorliegen. Dieser Umstand zwingt zu einer Neubetrachtung der Frage nach der Ausbreitung der Form „Doppeldornschnalle“ im Barbaricum, die bislang als ein fast ethnographisch zu wertendes Merkmal der Männertracht der Przeworsk-Kultur in der Phase B2b und der Phase B2/C1–C1a galt (*Madyda-Legutko* 1987, 85 f., 91; 1990; *Nowakowski* 1991, 54; 1994a, 374). Gegenwärtig sind aus dem ausgedehnten Gebiet der Przeworsk-Kultur 80 Schnallen bekannt. In den anderen Gebieten des mitteleuropäischen *Barbaricums* treten Doppeldornschnallen bedeutend seltener auf.

Betrachtet man die Rechteckschnallen mit Doppeldorn aus Mittel- und Nordeuropa, ist zu bemerken, dass es sich mehrheitlich um recht große Exemplare mit zweiteiligem Rahmen, also mit von den Rahmenabschlüssen gehaltener Dornachse, handelt (Typen G37 und G43), die eine durchschnittliche Rahmenhöhe von 7,3 bzw. 8,5 cm aufweisen. Die zweigliedrige Konstruktion des Rahmens garantierte eine größere Elastizität des Verschlusses als im Falle eines einteiligen Rahmens. Es ist sehr wahrscheinlich, dass die „großen“ Schnallen ursprünglich alle einen Beschlag aufwiesen, was eine feste Verbindung mit dem breiten Gurt ermöglichte. Die meisten Doppeldornschnallen verfügen über einen Gabeldorn (über 150 Ex.), 90 dieser Stücke gehören zum Typ G37, den ein zweiteiliger Rahmen und ein Beschlag kennzeichnet. Weniger zahlreich, aber deutlich größer als Gabeldornschnallen, sind Schließen mit H-förmigem Dorn (ca. 60 Ex.). Die durchschnittliche Rahmenhöhe dieser Exemplare überschreitet 8 cm, im Falle der größten Schnallen³ erreicht sie 10–11 cm. Die durchschnittliche Höhe der Schnallen mit Gabeldorn beträgt hingegen unter 7 cm und nur im Falle von vier Schnallen⁴ überschreitet die Rahmenhöhe 10 cm. Allerdings treten sowohl bei den Stücken mit Gabeldorn als auch bei jenen mit H-förmigem Dorn vereinzelt Exemplare mit einer Rahmenhöhe von ca. 4–5 cm und sogar noch unter diesen Werten liegenden Maßen auf.⁵

² Fundarchiv des ehem. Prussia-Museums (Fundakten), Museum für Vor- und Frühgeschichte – Staatliche Museen zu Berlin; Inventarbücher des ehem. Prussia-Museums in Königsberg, Kaliningradskij oblastnoj istoriko-hudožestvennyj muzej; Nachlass von Martin Jahn, Instytut Archeologii, Uniwersytet Warszawski; Nachlass von Herbert Jankuhn, Archäologisches Landesmuseum, Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen Schloß Gottorf, Schleswig; Nachlass von Martha Schmiedehelm, Ajaloo Instituut, Tallin, und Instytut Archeologii, Uniwersytet Warszawski; Nachlass von Kurt Voigtmann, Museum für Vor- und Frühgeschichte – Staatliche Museen zu Berlin, Berlin. Wir möchten Dr. Anna Juga-Szymańska, Warszawa, die den Nachlass von Marta Schmiedehelm bearbeitet, für Hilfe und Zugänglichmachung von Informationen für die Fundliste danken.

³ Z. B. PL Chmielów Piaskowy, Kr. Ostrowiec Świętokrzyski, Lesefunde (*Godtowski/Wichman* 1998, 44, Taf. LXXXVII: 4, XCIII: 4; *Madyda-Legutko* 1990, Abb. 2: 5); PL Cieblowice Duże, Kr. Tomaszów Mazowiecki, Grab 82 (*Dzięgielewska/Kulczyńska* 2008, 30 [hier irrtümlich H 99 mm], 55, Taf. LXI/82: 1); PL Opoki, Kr. Aleksandrów Kujawski, Grab 205 (*Bednarczyk* 1994, Taf. 400: 10); PL Spychówko, Kr. Szczytno/Klein-Puppen, Kr. Ortelsburg, Gräber 46, 106, 128, 143 (Schmiedehelm-Nachlass, 7.13–33, 7.22–41; *Bitner-Wróblewska et al.* 2011, Abb. S. 256); PL Starachowice, Kr. Starachowice, Grab XVII (*Jamka* 1959, 48, Abb. 30: c; *Madyda-Legutko* 1990, Abb. 9: 2).

⁴ PL Janowo (Jędrzychowo-J.), Kr. Mrągowo/Heinrichsdorf, Kr. Sensburg, Grab 170 (Schmiedehelm-Nachlass, 7.22b–107.108); PL Łączany, Kr. Radom, Lesefunde (unpubliziert; freundlicher Hinweis von Beata Bujakowska, Iłża); PL Stryczowice, Kr. Ostrowiec Świętokrzyski, Grab o. Nr. (*Liana* 1962, 49, Taf. XIV: 2, 6; *Madyda-Legutko* 1990, 572, 583, Abb. 8: 3); PL Witaszewice, Kr. Łęczyca, Grab 22 (*Kaszewska* 1971, Taf. 167/2: 11; *Madyda-Legutko* 1990, 572, Abb. 2: 6, 9: 1; 2009, 778, Taf. 3: 1a).

⁵ Z. B. Typ G35: PL Cedynia, Kr. Gryfino, Grab o. Nr. (*Wołagiewicz* 1960, 136, Taf. XI: 3); PL Modła, Kr. Mława, Grab 49 (unpubliziert; Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej, Mława); PL Wymysłowo, Kr. Gostyń, Grab 225 (*Jasnosz* 1952, 153, Abb. 216: 4); Typ G36: DK Astrup, Randers amt, Grab o. Nr. (H 22–25 mm; unpubliziert; Nationalmuseet København, C 25785); PL Gogolin (ehem. Strzybnów/Strebinow, Kr. Groß Strehlitz), Kr. Krapkowitz, Grab o. Nr. (*Jahn* 1919, 92, Taf. IV: 16); PL Kamieńczyk, Kr. Wyszaków, Grab 1 (*Dąbrowska* 1997, 12, Taf. I/1: 3); Typ G37: D Hagenow, Kr. Ludwigslust, Grab 5/1995 (*Voß* 2008, Abb. 5: 2); PL Oblin, Kr. Garwolin, Grab 45b (*Czarnecka* 2007, 22, Taf. XLVIII: 45b/19); PL Sobienie Biskupie, Kr. Otwock, Lesefunde (unpubliziert; freundlicher Hinweis von Józef Bednarczyk, Poznań); Typ G42: DK Tärnholm, Sorø amt, Einzelfund (unpubliziert; Nationalmuseet København, C 6926); RUS Kovrovo, Kr. Kaliningrad/Dollkeim, Kr. Fischhausen, Grab 35 (*Kulakov*

Auch die Zahl der verzierten Schnallen, z. B. mit Silberdraht, ist gestiegen. Bislang war nur ein derartiges Exemplar bekannt (Typ G44), das aus Grab VII/1907 von D Hagenow, Kr. Ludwigslust stammt (Geisler 1975, 192, Taf. 26: a–c; *Madyda-Legutko* 1987, 54; 1990, 560, Abb. 3: 4; *Vofß* 2008, 263, Abb. 5: 1). Weitere Stücke liegen nun aus Mecklenburg⁶ und dem Gebiet der Przeworsk-Kultur vor.⁷ Archivalien lieferten den Hinweis auf eine weitere verzierte Schnalle: Ihr Beschlag ist mit scheibenförmigen Fortsätzen versehen (Typ G38).⁸

Deutlich stieg auch die Zahl der Schnallen ähnlich Typ G45. Es handelt sich um Exemplare mit ein- oder zweiteiligem Rahmen, die einen Dorn (gabel- oder H-förmig) mit in Richtung Rahmenschmalseiten verbreiteter Dornbasis aufweisen. Diese kann schmal⁹ oder deutlich verbreitet sein und damit das Rahmeninnere ausfüllen.¹⁰ In manchen Fällen, wenn die Dornbasis nur wenig verbreitet ist, fällt eine Abgrenzung gegen die „klassischen“ Schnallen mit Gabeldorn der Typen G36 und G37 schwer.¹¹

Einige Schnallen mit Doppeldorn sind nicht in das Gliederungsschema einzupassen (*Madyda-Legutko* 1987). Es handelt sich um Exemplare mit ein- oder zweiteiligem Rahmen und einem auf einer beweglichen inneren Achse sitzenden Dorn¹² sowie drei Schnallen mit jeweils zwei einzelnen Dornen.¹³ Aufgrund ihrer Ausformung dürften einige davon in die fortgeschrittene jüngere Kaiserzeit (Stufe C2) datieren, also später als jene des hier diskutierten Horizontes.

Im gesamten Verbreitungsgebiet der Doppeldornschnallen dominieren eiserne Exemplare. Die Zahl der Bronzeschnallen hat sich zwar erhöht, beträgt aber dennoch nur 14 % (Abb. 1; vgl. *Andrzejowski/Madyda-Legutko* 2013). Gelegentlich sind Beschläge von Eisenschnallen mit Bronzenieten versehen.¹⁴

Sowohl die eisernen als auch die bronzenen Doppeldornschnallen waren für die männliche Tracht charakteristisch. In einigen Fällen bezeugt die Grabausstattung aber, dass solche Schnallen auch Element der Frauentracht sein konnten. Dieses betrifft aber nur einzelne Funde aus dem gesamten Verbreitungsgebiet der Doppeldornschnallen.¹⁵ Eine nicht sehr große Bronzeschnalle aus einem Grab mit weiblicher

2004, 18, Abb. 29: 5; *Nowakowski* 1996, Taf. 10: 6; *Raddatz* 1993, Abb. 12: 2).

⁶ D Badow, Ldkr. Nordwestmecklenburg, Grab 658 (Typ G37?; *Bemmann* 1999, 101, Taf. 100/658: 2); D Hagenow, Kr. Ludwigslust, Grab 5/1995 (Typ G37; *Vofß* 2008, 256, 263, Abb. 5: 2).

⁷ PL Oblin, Kr. Garwolin, Grab 46b (Typ G37; *Czarnecka* 2007, 22, Taf. XLIX/45b: 18); PL Starachowice, Kr. Starachowice, Grab (?; ein Unikum, wahrscheinlich mit Silberinkrustation; unpubliziert; Nachlass von Stefan Roel, Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa).

⁸ PL Koczek II, Kr. Szczytno/Koczek II, Kr. Johannsburg, Grab 67 (*Juga/Ots/Szymański* 2003, 216, Nr. 2622: 4).

⁹ Z. B. PL Bartlikowo, Kr. Giżycko/Bartlickshof, Kr. Lötzen, Grab 319 (Schmiedehelm-Nachlass, 7.20d-17; *Szymański* 2005, 33, Anm. 63, Abb. 5: 5).

¹⁰ Z. B. PL Nikutowo, Kr. Mrągowo/Nikutowen, Kr. Sensburg, Grab 409 (*Gaerte* 1929, Abb. 173: a).

¹¹ Z. B. PL Arbasy, Kr. Siemiatycze, Grab 121 (Typ G45; unpubliziert; Muzeum Podlaskie, Białystok); PL Jakuszowice, Kr. Kazimierza Wielka, Fpl. 2, Lesefunde (Typ G45; unpubliziert; Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński, Kraków); PL Kraśnik-Piaski, Kr. Kraśnik, Grab 11 (Typ G37; *Wichrowski* 2004, 318 f., Abb. 117.81).

¹² PL Kamień, Kr. Mrągowo/Kamien, Kr. Sensburg, Grab 2C (*Juga/Ots/Szymański* 2003, Nr. 2622: 3); PL Opatów, Kr. Kłobuck, Lesefunde Nr. 237 (*Madyda-Legutko/Rodzińska-Nowak/Zagórska-Telega* 2011, 382, Taf. CDXVII: 237 [Es ist nicht auszuschließen, dass es sich hierbei um ein neuzeitliches Stück handelt]); PL Starachowice, Grab (?; s. Anm. 7).

¹³ RUS Lazovskoe, Kr. Kaliningrad/Trömpau, Kr. Königsberg, Grab 10 (unpubliziert; Jankuhn-Nachlass); D Westerwanna, Lkr. Cuxhaven, Grab 1355 (*Zimmer-Linfeld* 1960, 45, Taf. 174/1355: a); PL Zdżarów, Kr. Sochaczew, Lesefunde (*Nowakowski* 2003, 306, Taf. LV: 22).

¹⁴ PL Chmielów Piaskowy, Lesefunde (s. Anm. 3); PL Czacz, Kr. Kościan, Lesefunde (*Kostrzewski* 1956, 76, Nr. 55, Abb. 9: 6; *Madyda-Legutko* 1990, Abb. 7: 2; 2011, 142); PL Drozdowo, Kr. Łomża, Grab 37 (unpubliziert; Muzeum Północno-Mazowieckie, Łomża, und freundlicher Hinweis von Mieczysław Bienia, Biała Podlaska); PL Janowo (Jędrzychowo-J.), Grab 341 (unpubliziert; Fundarchiv des Prussia-Museum, 610/1–141-142; Schmiedehelm-Nachlass, 7.20d-9; *Schmiedehelm* 2011, 144); PL Stryczowice, Grab o. Nr. (s. Anm. 4).

¹⁵ Przeworsk-Kultur: PL Chmielów Piaskowy, Grab 15 (*Godtowski/Wichman* 1998, 21, Taf. XVII/15: 5; *Madyda-Legutko* 1990, Anm. 68); PL Zawyki, Kr. Białystok, Grab I-1 (*Jaskanis* 1961, 409; *Madyda-Legutko* 1990, Anm. 68); Luboszyce-Kultur: PL Sadzarzewice, Kr. Krosno Odrzańskie/Sadersdorf, Kr. Guben, Grab 42 (*Jentsch* 1895, 49; *Madyda-Legutko* 1990, Anm. 68); Wielbark-Kultur: PL Jelonki, Kr. Elbląg/Hirschfeld, Kr. Preußisch Holland, Fund I (*Nowakowski* 1994b, 168, Taf. V, VI: 11–14); PL Leśno, Kr. Chojnice, Grab II/1 (*Walenta* 2009, 14, 16, Taf. XIII); PL Ruże, Kr. Golub-Dobrzyń, Grab 8 (*Romanowska-Grabowska* 1972, Abb. 6; *Romanowska-Grabowska/Janikowski* 1982, 108, Taf. X); PL Weklice, Kr. Elbląg, Grab 448 (*Natuniewicz-Sekuła/Okulicz-Kozaryn* 2011, 112, Taf. CXCVII); Westbaltische Kreis: PL Sławosze (Święty Kamień-S.), Kr. Kętrzyn/Henriettenfeld, Kr. Gerdauen, Grab 6 (*Heydeck* 1879, 19; Schmiedehelm-Nachlass, 7.25.47-128, 7.13d-393; *Madyda-Legutko* 1990, Anm. 68). Hinsichtlich der Bestimmung der Bestattungen von Weklice und Leśno s. *Andrzejowski/Madyda-Legutko* 2013, Anm. 11 u. 12.

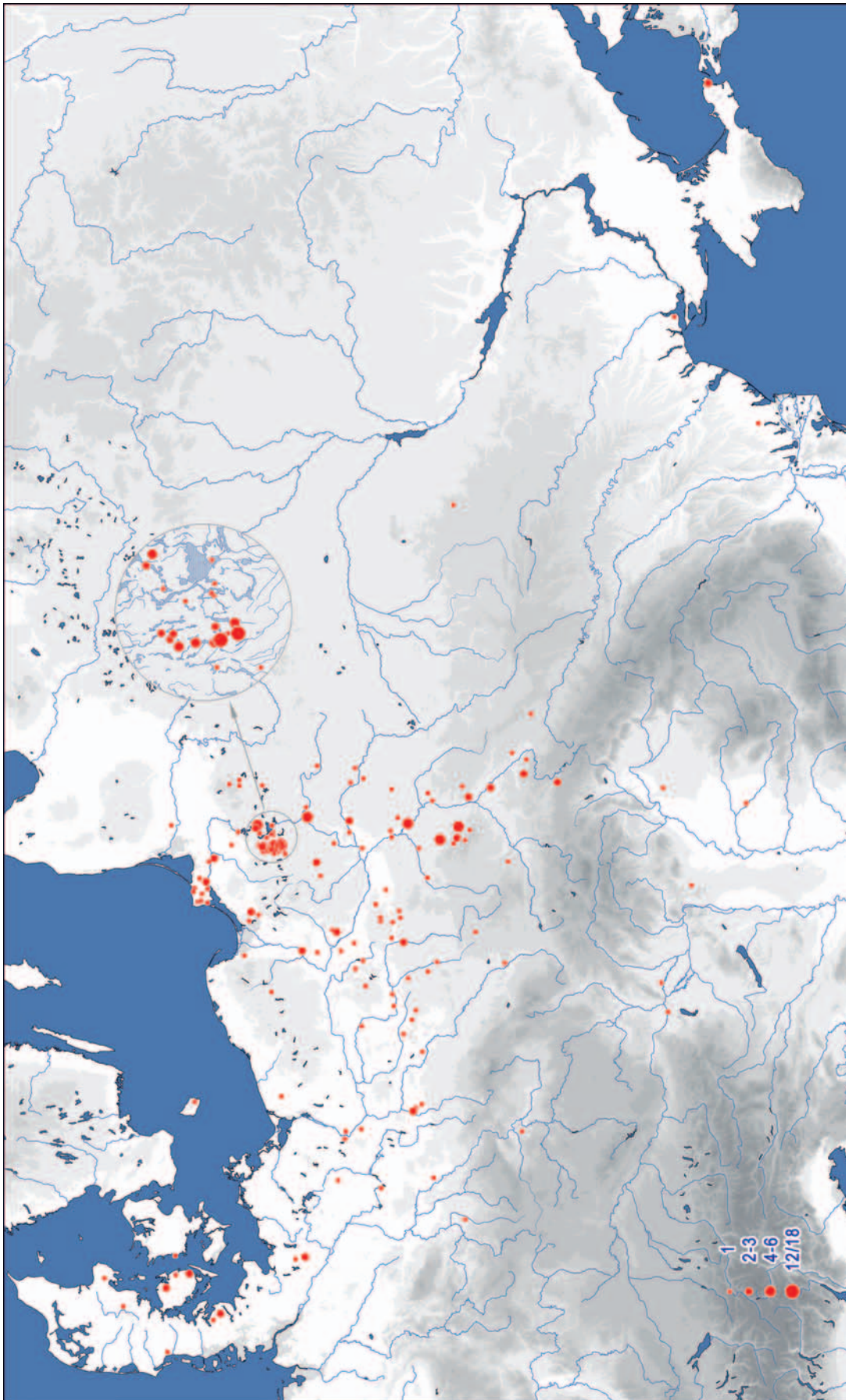

Abb. 1. Verbreitung der Doppeldornschnallen im Barbaricum (nach Andrzejowski/Madyda-Legutko 2013).

Ausstattung von D Kemnitz, Lkr. Potsdam-Mittelmark (Grab 356) in Brandenburg barg der anthropologischen Analyse nach Reste eines Kindes im Alter *infans I* (Geisler 1974, 42; 1984, 163; Madyda-Legutko 1990, Anm. 68). Eine kleine Doppeldornschnalle der Heeresausrüstungsniederlegung von DK Illerup Ådal, Skanderborg amt, gehörte zum Pferdegeschirr (Ilkjær 1993a, 154, 168; 1993b, Taf. 100: PVZ).

Die Verbreitung der Doppeldornschnallen im europäischen *Barbaricum* erlaubt auch ohne Berücksichtigung der Unterschiede bei Konstruktion und Material interessante Schlussfolgerungen (vgl. Abb. 1). Eine deutliche Konzentration zeichnet sich im Gebiet der Westbalten ab, vor allem innerhalb der Grenzen der Bogaczewo-Kultur in Masuren. Seltener sind Doppeldornschnallen hingegen im Gebiet der Dollkeim/Kovrovo-Kultur im Samland anzutreffen. Relativ zahlreich sind derartige Schnallen auch im Gebiet der Przeworsk-Kultur. Dort und bei den Westbalten dominieren Exemplare mit Gabeldorn, die massiven Stücke mit H-förmigem Dorn sind seltener. Doch lassen sich gewisse regionale Merkmale bei der Konstruktion erkennen: Besonders für den Westbaltischen Kulturkreis sind Stücke mit verbreiteter Dornbasis charakteristisch, die etwa dem Typ G45 entsprechen (Szymański 2005, 33, Abb. 5: 3–11). Vereinzelte Funde aus Schleswig¹⁶, Jütland¹⁷ und Brandenburg¹⁸ sind mit dem Auftreten solcher Formen im Ostseegebiet zu verbinden. Der Vergleich der Verbreitungskarte der Doppeldornschnallen mit der Karte sicher in B2/C1–C1a datierbarer Exemplare der Przeworsk-Kultur zeigt, dass solche Stücke in Schlesien und Westkleinpolen selten sind. Gleiches gilt für Böhmen, von wo nur eine Doppeldornschnalle vorliegt¹⁹, obwohl hier sonst deutliche stilistische Bezüge der Metallbestandteile von Männergürteln zu solchen der Krieger der Przeworsk-Kultur herzustellen sind (Madyda-Legutko 1984, 100). Ohne Zweifel ist etwa ein Dutzend Schnallen Typ G35–45 aus dem mittleren Odergebiet (sog. Luboszyce-Kultur) und bei den Elbgermanen auf Einflüsse seitens der Przeworsk-Kultur zurückzuführen. Gleiches gilt auch für Schnallen aus dem Mitteldonauroaum (Niederösterreich, Südwestslowakei) und von sarmatischen Gräberfeldern in der Ungarischen Tiefebene. Entsprechend den deutlichen Beziehungen zwischen der Wielbark-Kultur und der östlichen Zone der Przeworsk-Kultur fehlen Doppeldornschnallen im Gräbern der Wielbark-Kultur der Phase B2/C1–C1a in Nord- und Ostmasowien sowie in Podlasien, einzige Ausnahme ist eine solche Schnalle von PL Wyszaków, Kr. Wyszaków.²⁰

Deutlich zeichnet sich jetzt eine Konzentration von Schnallen der Typen G35–45 im Nordteil des *Barbaricums* – in Jütland und auf den dänischen Inseln – ab. Die Schnallen aus diesem Raum bilden zwar eine heterogene Gruppe, doch kann man festhalten, dass hier kleine Exemplare mit einteiligem Rechteckrahmen und Gabeldorn charakteristisch sind, die etwa dem Typ G35 entsprechen. Solche sind von Angeln²¹, Jütland²², Fünen²³ sowie von Bornholm²⁴ bekannt. Völlig unikat jedoch ist die kleine Schnalle mit einteiligem Rahmen und H-förmigem Dorn von Seeland.²⁵ Die großen Schnallen mit zweiteiligem Rahmen von den Heeresausrüstungsniederlegungen aus dem D Thorsberger Moor (Typ G45 und Typ G37/41; s. Anm. 16 und Raddatz 1957, Taf. 1: 10; Blankenfeldt 2015, 361, Taf. 10: P62), und vom DK Vimose (Typ G37/41; Engelhardt 1869, Taf. 12: 23; Pauli Jensen 2003, 229, Abb. 4; Raddatz 1957, Taf. 1: 10) schließen stilistisch an die Exemplare aus den Gebieten südlich der Ostsee und auch an jene der Przeworsk-Kultur an und dürften wohl „Importe“ aus diesem Raum darstellen. Eine kleine Gruppe von Doppeldornschnallen liegt auch aus dem nördlichen Schwarzmeergebiet vor.

Die Verbreitung der rechteckigen Doppeldornschnallen aus Bronze²⁶ unterscheidet sich recht deutlich von jener der eisernen Exemplare. Aus dem Gebiet der Wielbark-Kultur liegen fast ausschließlich

¹⁶ D Thorsberger Moor, Kr. Süderbrarup, Angeln (Blankenfeldt 2015, 361, Taf. 10: P61; Engelhardt 1863, 83, Taf. 11: 67; Madyda-Legutko 1990, 585, Abb. 3: 6).

¹⁷ DK Brokær mark, Ribe amt, Doppelgrab (oder zwei Gräber) aus 1877 (Rasmussen 1995, 52 ff., Abb. 12: c).

¹⁸ D Rauschendorf, Lkr. Oberhavel, Brandenburg (Geisler 1975, 192, Abb. 1b; Madyda-Legutko 1990, 554, Abb. 3: 7).

¹⁹ CS Třebusice, Kr. Kladno, Lesefunde (unpubliziert; freundlicher Hinweis von Prof. Eduard Droberjar, Olomouc).

²⁰ Lesefunde; Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa (Andrzejowski 2014 [S. Anm. 1], 19, 20, Abb. 2: 2).

²¹ D Husby, Kr. Schleswig-Flensburg, Schleswig-Holstein, Grab 383 (Raddatz 1974, 36 f., Taf. 80: 383c).

²² DK Illerup A (Ilkjær 1993a, 154, 168; 1993b, Taf. 100: PVZ).

²³ DK Møllegårdsmarken, Svendborg amt, Befunde A2154, A2155 (unpubliziert; Odense Bys Museer, Odense); DK Vimose, Odense amt, Deposit II (unpubliziert; Odense Bys Museer, Odense).

²⁴ DK Slamrebjerg, Bornholms amt, Lesefunde (unpubliziert; Nationalmuseet København, C 4437).

²⁵ DK Tårnholm, Einzelfund (Anm. 5).

²⁶ S. Andrzejowski/Madyda-Legutko 2013, dort vollständige Liste der Bronzeschnallen.

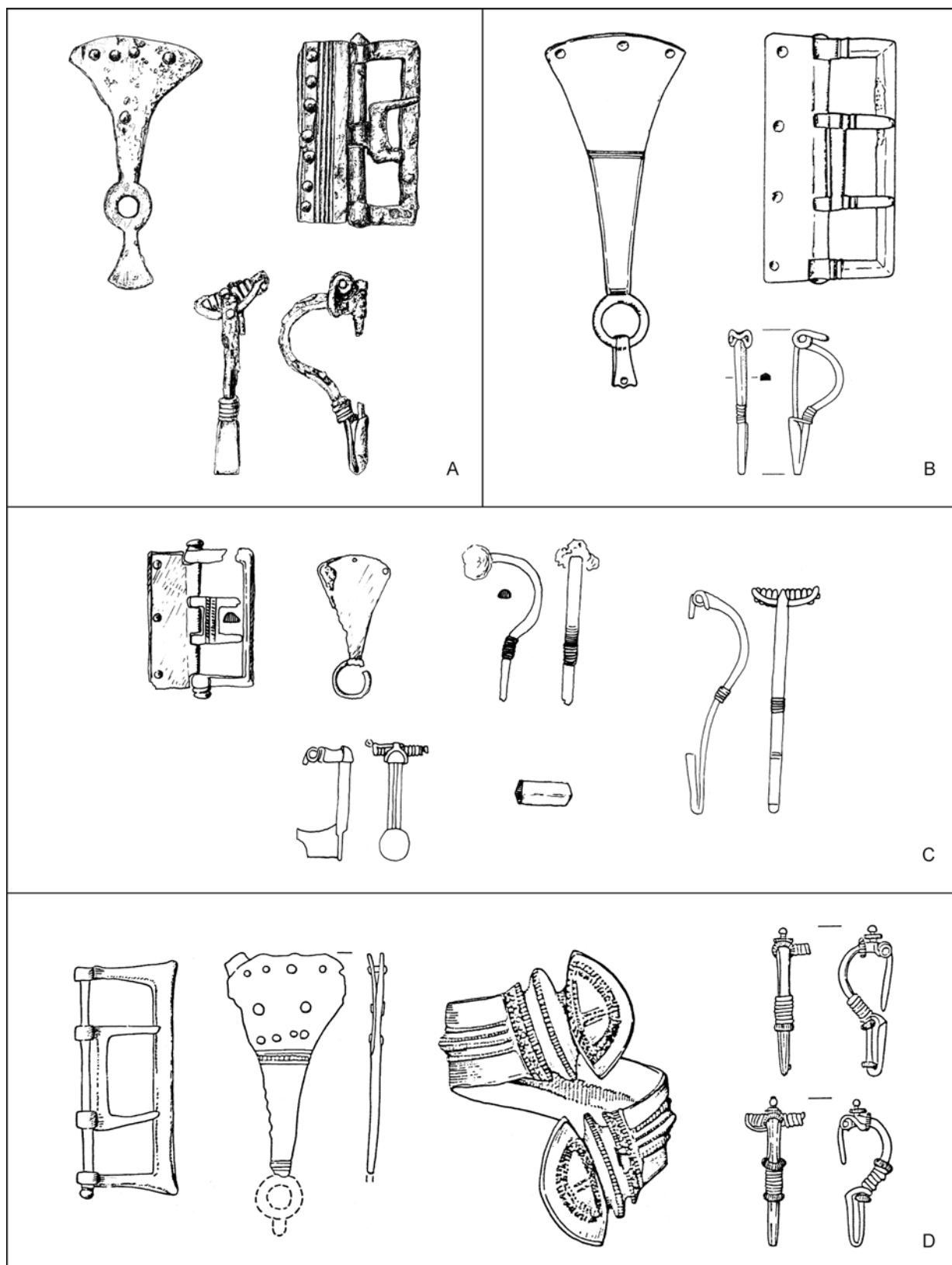

Abb. 2. Ausgewählte Grabkomplexe der Phase C1a mit Doppeldornschnallen. A – PL Łączany, Kr. Radom, Grab 14A (nach Bujakowska 2004; Muzeum Regionalne, Iłża); B – PL Opoki, Kr. Aleksandrów Kujawski, Fpl. 17, Grab 205 (nach Bednarczyk 1994); C – RUS Sovchoznoe (Kaliningrad-S.; nach Raddatz 1999); D – PL Jelonki, Kr. Elbląg, Fund I (nach Nowakowski 1994b).

bronzenen Schnallen vor. Nur drei Stücke aus Eisen sind von dort bekannt: Ein eiserner Gabeldorn stammt von PL Elbląg-Pole Nowomiejskie, Kr. Elbląg/Elbing-Neustädter Feld, Kr. Elbing, Grab 106: 22 (*Schmiedehelm* 2011, 145), kürzlich wurden eine Schnalle G36 und ein Gabeldorn bei PL Kołat, Kr. Lipno (*Sobczyk* 2004, 22, Abb. 11: 4; 2011, 347, Abb. 8: 8) gefunden. Einige Bronzeschnallen liegen vom Gebiet des Westbaltischen Kulturkreises (5 Ex.) sowie der Przeworsk-Kultur (4 Ex.) vor. Kein einziges Bronzeexemplar kam südlich des Karpatenbogens zum Vorschein, dafür einige Stücke aus Eisen. Bronzeschnallen sind auch bei den Elbgermanen selten (2 Ex.), treten aber häufiger im nördlichen Teil des Barbaricums auf, in Schleswig (2 Ex.) und Jütland sowie auf den dänischen Inseln (3 Ex.). Nur aus Bronze sind die Doppeldornschnallen aus dem nördlichen Schwarzmeerraum (3 Ex.) gefertigt. Das Halbfabrikat eines bronzenen Dorns von einer Schnalle Typ G36/37 stammt aus dem ukrainischen Teil Polesiens²⁷ und verbindet geographisch die Schnallen aus dem Schwarzmeergebiet mit jenen der Wielbark-Kultur. Die Bronzeschnallen im Pontusgebiet stehen vermutlich mit der Durchdringung dieses Raumes von Wielbark-Gruppen im Zusammenhang, die in der Phase B2/C1–C1a weite Teile der ehemaligen östlichen Zone der Przeworsk-Kultur einnahmen und bis nach Wolhynien gelangten. Ein weiteres Mal können archäologische Funde die Schriftquellen bestätigen, die von der Gotenwanderung in das Land *Oium* sprechen (*Andrzejowski/Madyda-Legutko* 2013).

Die Datierung der Doppeldornschnallen, sowohl der eisernen als auch der bronzenen, hat sich trotz der angewachsenen Fundzahl nicht grundlegend verändert. Sie treten von der Phase B2b bis zur Phase C1a auf, einzelne Exemplare waren noch etwas länger in Gebrauch (*Madyda-Legutko* 1987, 52 ff.; 1990, 557 ff; *Raddatz* 1957, 42 f.). Auch die Feststellung, dass die Schnallen mit einteiligem Rahmen und Gabeldorn tendenziell älter sind als die großen, massiven Stücke mit zweiteiligem Rahmen und H-förmigem Dorn, kann aufrecht erhalten bleiben.

Von den Neufunden ist das Inventar von Grab 149B der Wielbark-Nekropole PL Pruszcz Gdański, Kr. Pruszcz Gdański, Fpl. 7, mit einer Bronzeschnalle mit Gabeldorn (Typ G37) mit mehreren Riemenbeschlägen sowie einer Fibel Almgren 60 bedeutsam.²⁸ Derartige Fibeln gelten allgemein als Leitfunde der älteren Stufe B2. Der Schnallenbeschlag ist mit einem Motiv verziert, das an entsprechende Verzierungen von norisch-pannonischen Gürtelschließen anknüpft. Dieser Umstand spricht ebenfalls für eine ältere Zeitstellung, die auf B2a eingegrenzt werden kann. Bei der Schnalle von Pruszcz Gdański handelt es sich um das älteste Exemplar mit Doppeldorn aus dem mitteleuropäischen *Barbaricum*, wobei keine der eisernen Schnallen der Typen G35–45 sicher vor den jüngeren Abschnitt der Stufe B2 datiert werden kann.

Die Zahl der in die Phase C1a datierenden Komplexe mit Schnallen mit Doppeldorn hat sich deutlich erhöht (Abb. 2). Dies betrifft vor allem die Przeworsk-Kultur²⁹ und den Westbaltischen Kulturkreis³⁰, doch sind so datierende Ensembles auch von der Wielbark-Kultur bekannt.³¹ In C1a datieren auch die Schnallen der Niederlegung aus dem D Thorsberger Moor (*Blankenfeldt* 2015, 123–125), während die kleine Schnalle mit Gabeldorn der Niederlegung A von DK Illerup in C1b datiert (*Ilkjær* 1990a, 25 f.; 2003, 44 ff., Abb. 2). Recht spät, nämlich an das Ende des 2. Jhs. bzw. den Beginn des 3. Jhs. sowie in die erste Hälfte des 3. Jhs., gehören die Schnallen aus dem Schwarzmeergebiet.³²

²⁷ UA Divočky, Kr. Žitomir, Einzelfund (unpubliziert; freundlicher Hinweis von Maksim Levada, Kiew).

²⁸ Freundlicher Hinweis von Mirosław Pietrzak und Małgorzata Tuszyńska, Gdańsk (*Andrzejowski/Madyda-Legutko* 2013, 10, Abb. 2; *Pietrzak/Rożnowski* 2015, 541, Abb. 4/149B).

²⁹ Z. B. PL Brzezie, Kr. Pleszew, Grab 16 (Typ G43; *Pudętko* 1990, 36, Abb. 7j; Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej, Kalisz); PL Chmielów Piaskowy (Anm. 3), Grab 18N (Typ G36; *Godłowski/Wichman* 1998, 22, Taf. XXI/18N: 2,3); PL Drozdowo, Grab 37 (Typ G37; Anm. 14); PL Kraśnik-Piaski, Grab 11 (Typ G37; Anm. 11, und *Biborski* 2000, 52 f. Abb. 2: 1–6); PL Łączany, Kr. Radom, Grab 14a (Typ G37; *Bujakowska* 2004, 292; freundlicher Hinweis von Beata Bujakowska, Ilża); PL Opoki, Gr. 205 (Typ G43; Anm. 3); PL Starachowice, Kr. Starachowice, Grab o. Nr. (Typ G37; *Orzechowski* 1998, 53 ff., Abb. 5); PL Sobótka, Kr. Łęczyca, Grab 1/1937 (Typ G42; *Biborski/Ilkjær* 2006, 386; *Ryćel* 1983, 250, Taf. II); PL Żegotki, Kr. Mogilno, Grab A58 (*Bednarczyk* 2000).

³⁰ PL Babięta, Kr. Mrągowo/Babienten, Kr. Sensburg, Grab 58 (Typ AG42; *Andrzejowski* 1992, 161; *Bitner-Wróblewska et al.* 2008, 270 f., Taf. LXXIII, LXXIV; PL Babięta, Grab 416 (Typ G43; Prussia-Museum, Inv. Buch 7/090; *Schmiedehelm-Nachlass*, 7.13-18); PL Sławosze, Grab 6 (Typ?; Anm. 15); RUS Sovhoznoe (Kaliningrad-S.)/Groß Friedrichsberg, Kr. Königsberg, Grab 10 (Typ AG43; *Jankuhn-Nachlass*; *Raddatz* 1999, 189, Abb. 11); PL Wawrochy, Kr. Szczytno/Wawrochen, Kr. Ortelsburg, Grab 142 (Typ G35–37; Prussia-Museum, Inv. Buch 8/162; *Schmiedehelm-Nachlass*, 7.25.12-10,11).

³¹ PL Jelonki, Fund I (Typ G43; *Nowakowski* 1994a, 168 f., Taf. V, VI); PL Weklice, Grab 139 (Typ G43; *Natuniewicz-Sekuła/Okulicz-Kozaryn* 2011, 52, Taf. LIV/139); PL Weklice, Grab 448 (ähnlich Typ G40; *Natuniewicz-Sekuła/Okulicz-Kozaryn* 2011, 112, Taf. CXC VII/448).

³² UA Olbia/Olvija, Kr. Mykolaiv, Gruft 32/1910 (Typ G37; *Bažan/Gerceger* 1993, 107, Abb. 1: 1; *Vasilev* 2005, 279, Abb. 2: 9; *Vasilev* 2011, 136, Abb. 2: 17); UA Holms'ke, Kr. Odessa, Grab 16 (Typ G37; *Guđkova/Fokeev* 1984, 16, Abb. 6: 2).

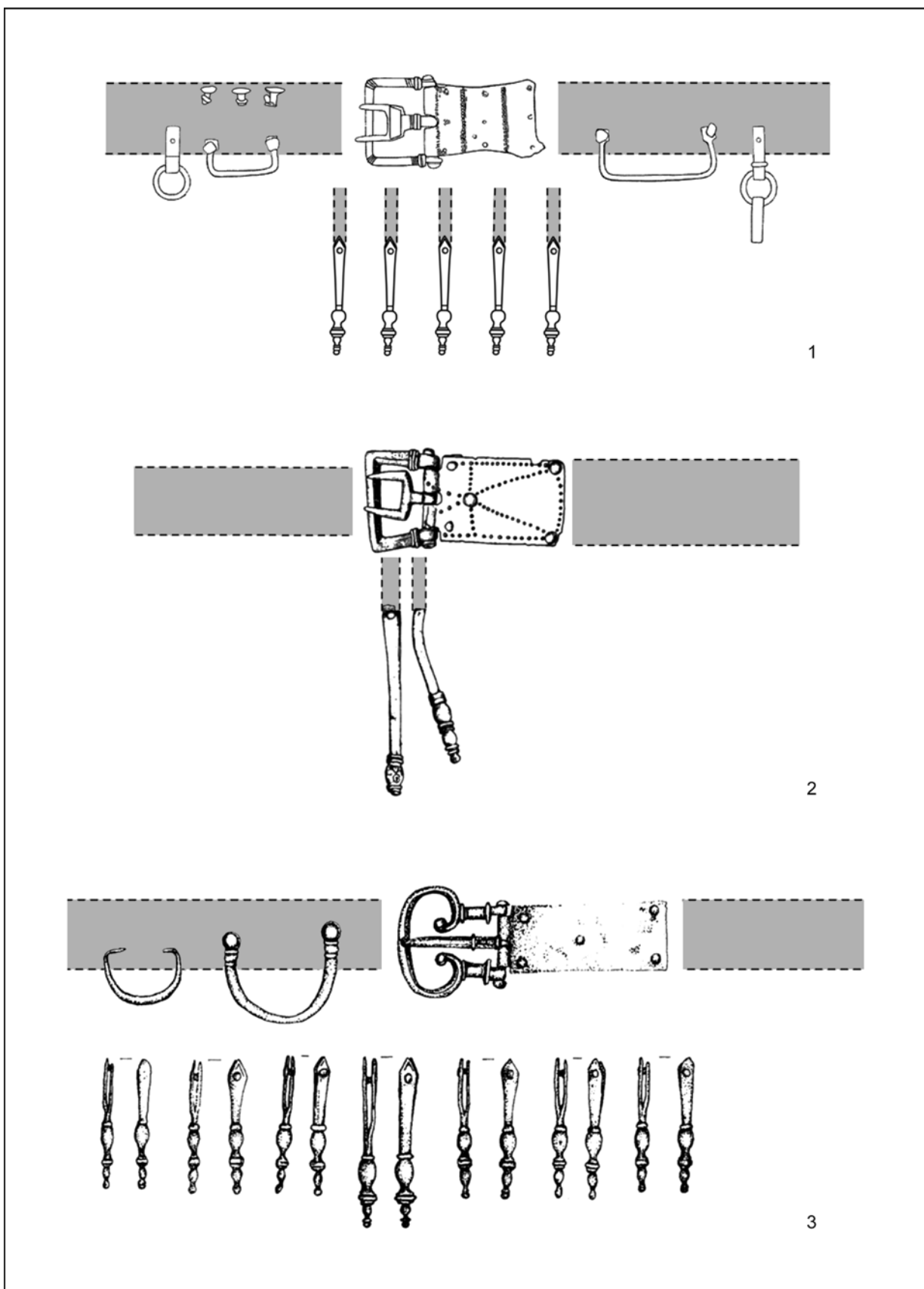

Abb. 3. Gürtelrekonstruktionen. 1 – PL Kamieńczyk, Kr. Wyszaków, Grab 98; 2 – D Kemnitz, Ldkr. Potsdam-Mittelmark, Grab 356; 3 – PL Lešno, Kr. Chojnice, Fpl. 2, Grab 81.

Im *Barbaricum* treten zusammen mit Doppeldornschnallen häufig massive Riemenendbeschläge auf. Derartige Sätze sind recht heterogen, was auf stilistische Veränderungen an der Wende von der älteren zur jüngeren Kaiserzeit zurückzuführen ist. Sie wurden nicht nur aus Eisen gefertigt, sondern auch aus Bronze, was eine effektvolle goldene Färbung verlieh und den Prunkcharakter derartiger Gürtelsätze unterstrich. Dies betrifft nicht nur Gürtel aus dem Gebiet der Wielbark-Kultur, sondern auch aus anderen Kulturmilieus (Anm. 26). Prunkcharakter konnten auch Silbereinlagen (oben, und Anm. 6 und Anm. 7), und Verzierungen aus Bronze (Anm. 14) verleihen.

Als stilistisch älteste Gürtelsätze müssen jene betrachtet werden, zu denen neben einer Doppeldornschnalle mehrere Riemenzungen mit profiliertem Schaft und verschiedene Riemenbeschlägen zur Befestigung der persönlichen Ausrüstung gehören. Solche Garnituren stammen aus PL Pruszcz Gdański, Fpl. 7, Grab 149B, sowie aus Grab 98 von PL Kamieńczyk, Kr. Wyszaków (*Dąbrowska* 1997, 29, Taf. LII/98: 2–13; Abb. 3: 1). Ihnen ähnelt auch die Garnitur aus Grab 356 von D Kemnitz, Ldkr. Potsdam-Mittelmark (Abb. 3: 2), die jedoch aus weniger Elementen besteht (*Geisler* 1974, 42, Taf. 32/356; *Madyda-Legutko* 1990, Abb. 7: 4). Ihre Ausprägung knüpft deutlich an die im mitteleuropäischen *Barbaricum* nicht sehr häufig auftretenden Gürtel an, die von verschiedengestaltigen Schnallen geschlossen wurden und zu denen eine größere Zahl von Riemenzungen mit profiliertem Schaft und Riemenbeschläge gehörten. Solche Gürtel datieren in die frühe Stufe B2 und sind von der Przeworsk-Kultur³³, der Wielbark-Kultur³⁴ (Abb. 3: 3), aber auch aus Westmecklenburg³⁵ bekannt.

Für die jüngere Stufe B2 (Phase B2b) sowie die Phase C1a sind im mitteleuropäischen *Barbaricum* Garnituren charakteristisch, die sich aus Doppeldornschnallen und Riemenzungen mit Ringabschluss (Typ 5.2/1–3 nach *Madyda-Legutko* 2011; Fundliste 1, Abb. 4; 5: 1; 7: 2), mit Ringabschluss mit Fortsatz (Typ 6.2 und 6.3 nach *Madyda-Legutko* 2011; Fundliste 2, Abb. 5: 2) bzw. flachen Riemenzungen von annähernder Rechteckform (Typ 9.4 und 9.5, nach *Madyda-Legutko* 2011; Fundliste 4, Abb. 6; 7: 1a) zusammensetzen. Eine singuläre Garnitur besteht aus Doppeldornschnalle und Riemenzunge mit Schälchenende (Typ 8 nach *Madyda-Legutko* 2011; Fundliste 3, Abb. 5: 3). Sporadisch sind Doppeldornschnallen auch mit einer großen rechteckigen Platte kombiniert³⁶, die auf dem Riemen gesessen (*Madyda-Legutko* 1990, 572, Abb. 8: 1; 9: 13), aber auch ähnlich wie die großen Beschläge vom Typ 9.5 als Endbeschlag fungiert haben könnte.

Die Mehrzahl der massiven Riemenendbeschläge von breiten Gürteln stammt, wie die Doppeldornschnallen, aus den Gebieten des Westbaltischen Kulturkreises und der Przeworsk-Kultur östlich der Weichsel (Abb. 8; vgl. *Madyda-Legutko* 2011, 117 ff., Liste 17, Karte 27). Allerdings muss betont werden, dass Doppeldornschnallen in ihrer Verbreitung weiter streuen als massive Riemenendbeschläge. Letztere sind aus der Ungarischen Tiefebene und dem Nordschwarzmeergebiet fast nicht bekannt (siehe: Orlivka, Odes'ka obl. in Ukraine; I. V. Bruško, A. N. Dzigovskij, R. *Madyda-Legutko* 2017 [Anm. 1]). Dieser Umstand könnte auf eine regionale Tradition zurückzuführen sein, Hüftgürtel nicht mit Endbeschlägen zu versehen.

Die weiträumige Verbreitung von breiten Gürteln mit massiven Endbeschlägen und Verschlüssen in Form von Doppeldornschnallen spricht für bestimmte interkulturelle Verbindungen, was besonders am Fundstoff von Bogaczewo- und Przeworsk-Kultur ablesbar ist. In beiden Gebieten treten recht häufig Gürtel mit massiven Endbeschlägen mit Ringabschluss (Typ 5.2; Fundliste 1) oder in annähernder Rechteckform (Typ 9.4 und 9.5; Fundliste 3) auf, wobei beide Garniturvarianten entschieden häufiger bei den Westbalten sind. Einzelne Garnituren mit Riemenzungen mit Ringabschluss (Typ 5.2) sind darüber hinaus auch in lockerer Streuung in anderen Gebieten des *Barbaricums* bezeugt, z. B. im Gebiet der Wielbark-Kultur, an der mittleren Oder sowie bei den Elbgermanen.

³³ Z. B. PL Marzęcin, Fpl. 2, Kr. Pińczów, Skelettgrab (Kaczanowski/Poleski 1990, 282 f., Abb. 2: 1–9, 11, 12; *Madyda-Legutko* 2011, 110, Taf. XLVII: 2).

³⁴ Z. B. PL Kowalewko, Kr. Oborniki, Grab 62 (*Skorupka* 2001, 28f., Taf. 17/62: 1–8c, Abb. 21/62); PL Leśno, Fpl. 2, Kr. Chojnice, Grab 12 und Grab 81 (*Walenta* 1992, 174, Taf. II: 1–8, 12, 15; 1996, 79, Abb. 2: 1–10; 2009, 40, 52, 66, Taf. LXXVIII: 1–9, 13, 16, XCVI: 3–12).

³⁵ D Hagenow, Kr. Ludwigslust, Grab 9/1995 (*Liith/Voß* 2001, 191, Abb. 15, 16; *Voß* 2008, Abb. 9); D Marwedel, Kr. Lüchow-Dannenberg, Grab I (*Laux* 1993, 323, Abb. 7: 1–7).

³⁶ PL Spicymierz, Kr. Poddębice, Grab 200 (Typ G43; *Kietlińska/Dąbrowska* 1963, 172, Taf. XXVIII: 4–6; *Madyda-Legutko* 1990, Abb. 8: 1; 2011, 73, Anm. 212); PL Starachowice, Grab XVII (Typ G43; Anm. 3; *Jamka* 1959, 48 f., Abb. 30: b, c, f; *Madyda-Legutko* 1990, Abb. 9: 2); PL Stryczowice, Grab o. Nr. (Anm. 4); PL Witaszewice, Kr. Łęczycza, Grab 22 (Typ G37/39, durchbrochen gearbeitete Platte; *Kaszevska* 1971, Taf. 167: 11, 13; *Madyda-Legutko* 1990, Abb. 9: 1); H Gyulavári, kom. Bekes, Grab (Typ G37 oder G43; *Vadaj* 1987, 73, Abb. 1: 4, 5).

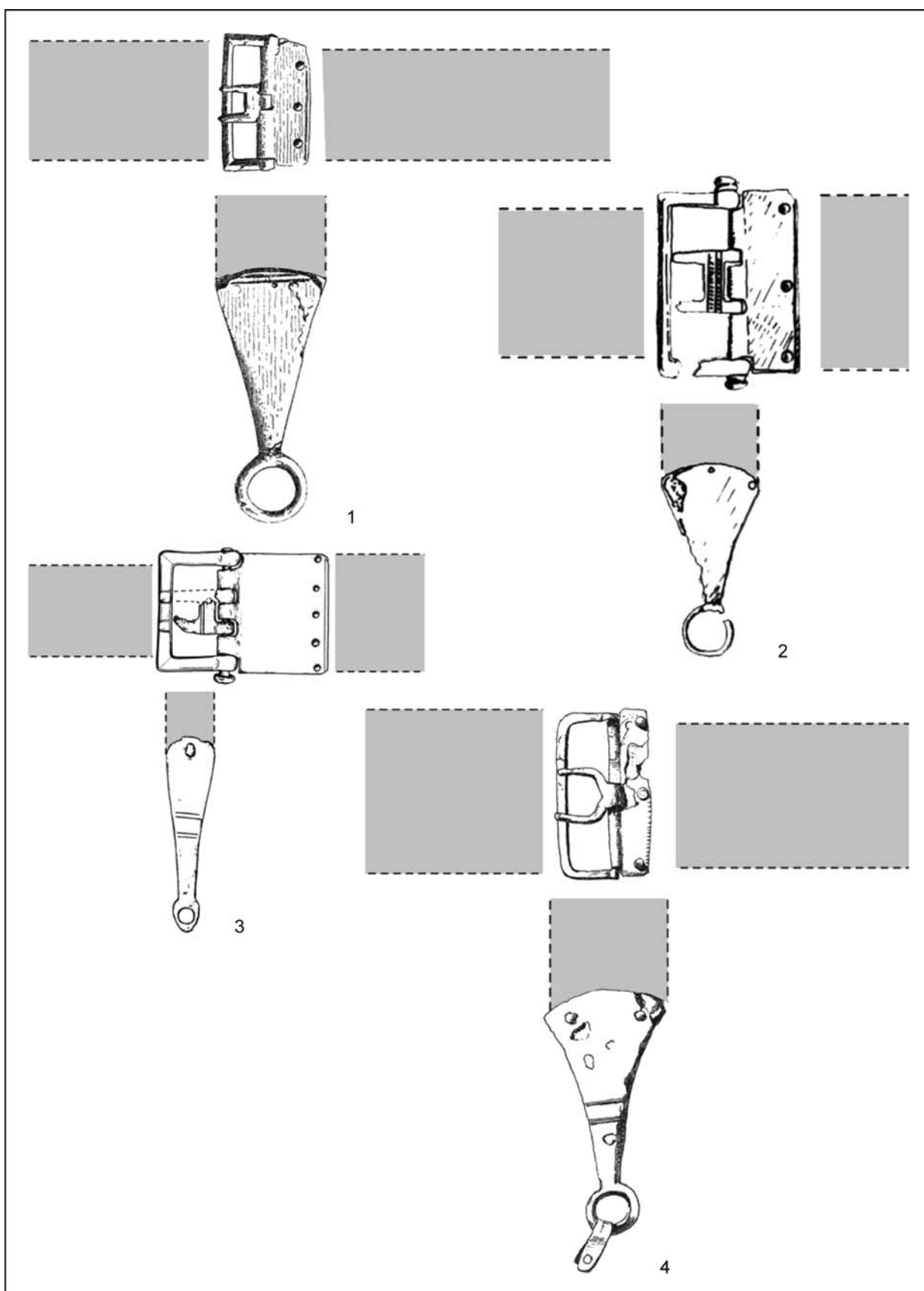

Abb. 4. Gürtelrekonstruktionen. 1 – PL Młodzikowo, Kr. Środa Wielkopolska, Grab 35; 2 – RUS Sovchoznoe (Kalinin-grad-S.), Grab 10; 3 – PL Weklice, Kr. Elbląg, Grab 139; 4 – PL Spychówko, Kr. Szcztytno, Grab 151.

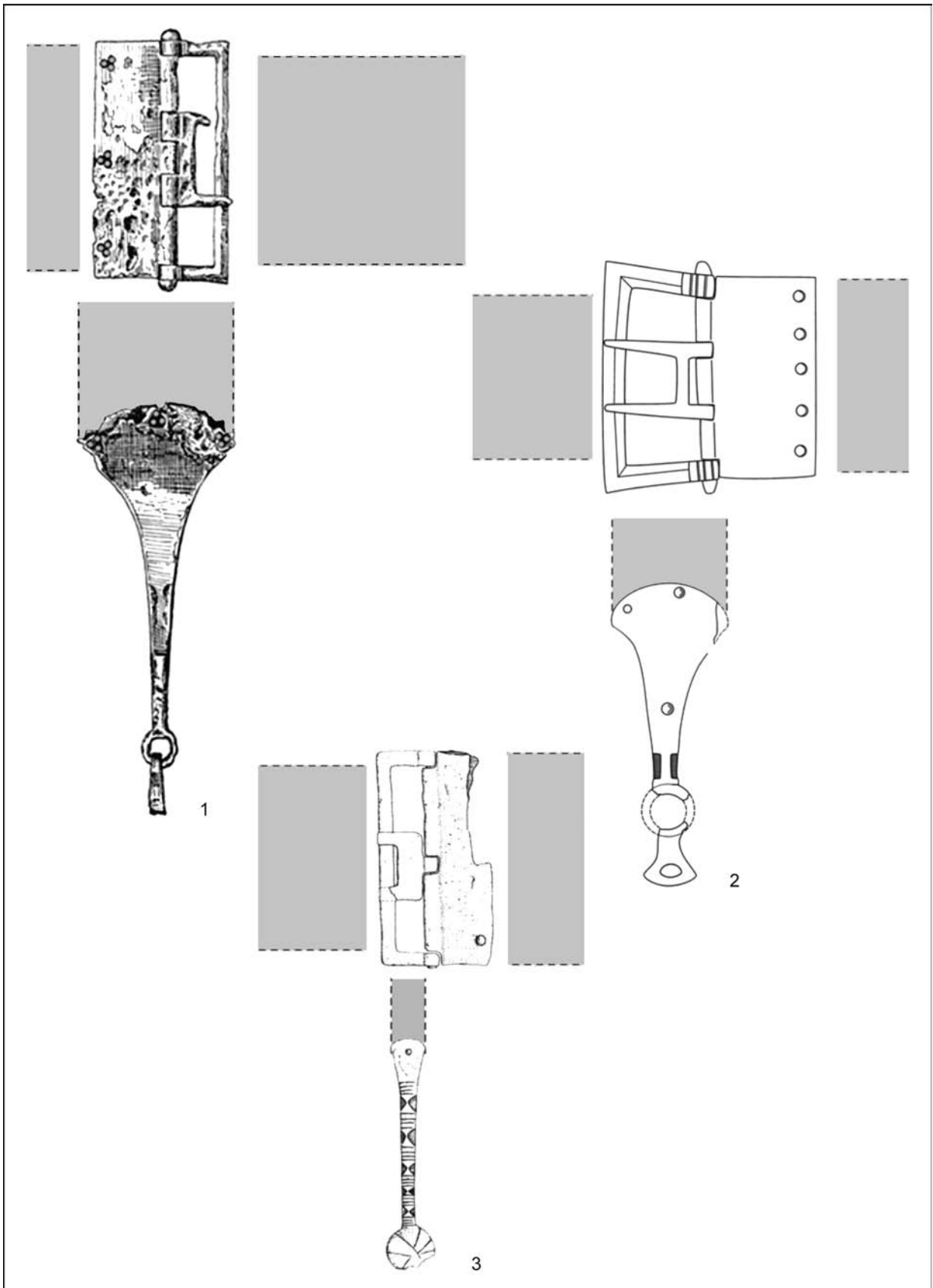

Abb. 5. Gürtelrekonstruktionen. 1 – PL Czacz, Kr. Kościan, Einzelfund; 2 – PL Prusiek, Kr. Sanok, Fpl. 25, Grab 40; 3 – PL Szurpiły, Kr. Suwałki, Hügel XV, Grab A3.

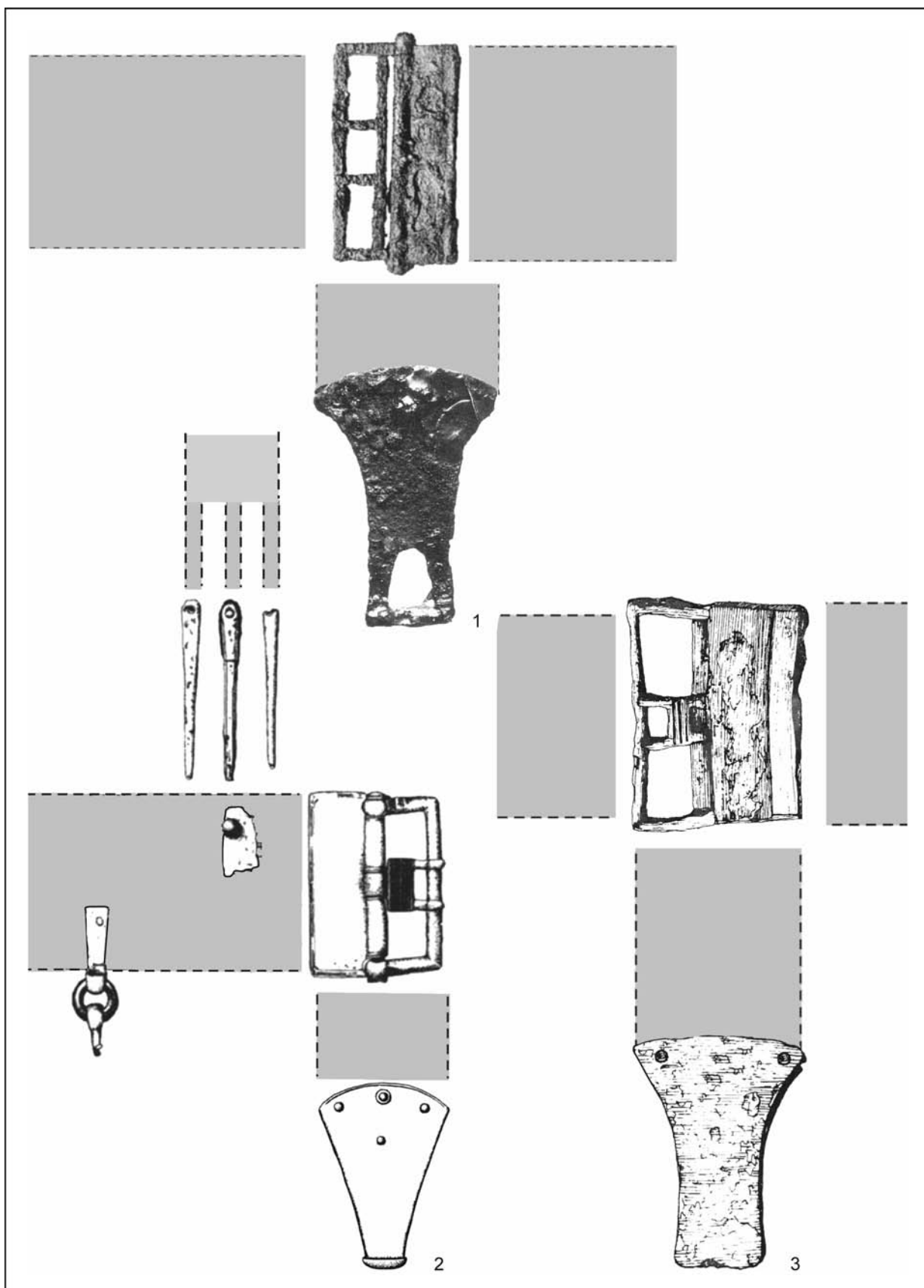

Abb. 6. Gürtelrekonstruktionen. 1 – PL Kamień, Kr. Mrągowo, Grab 2c; 2 – PL Kowalewko, Kr. Oborniki, Grab 369; 3 – PL Kamieńczyk, Kr. Wyszaków, Grab 170.

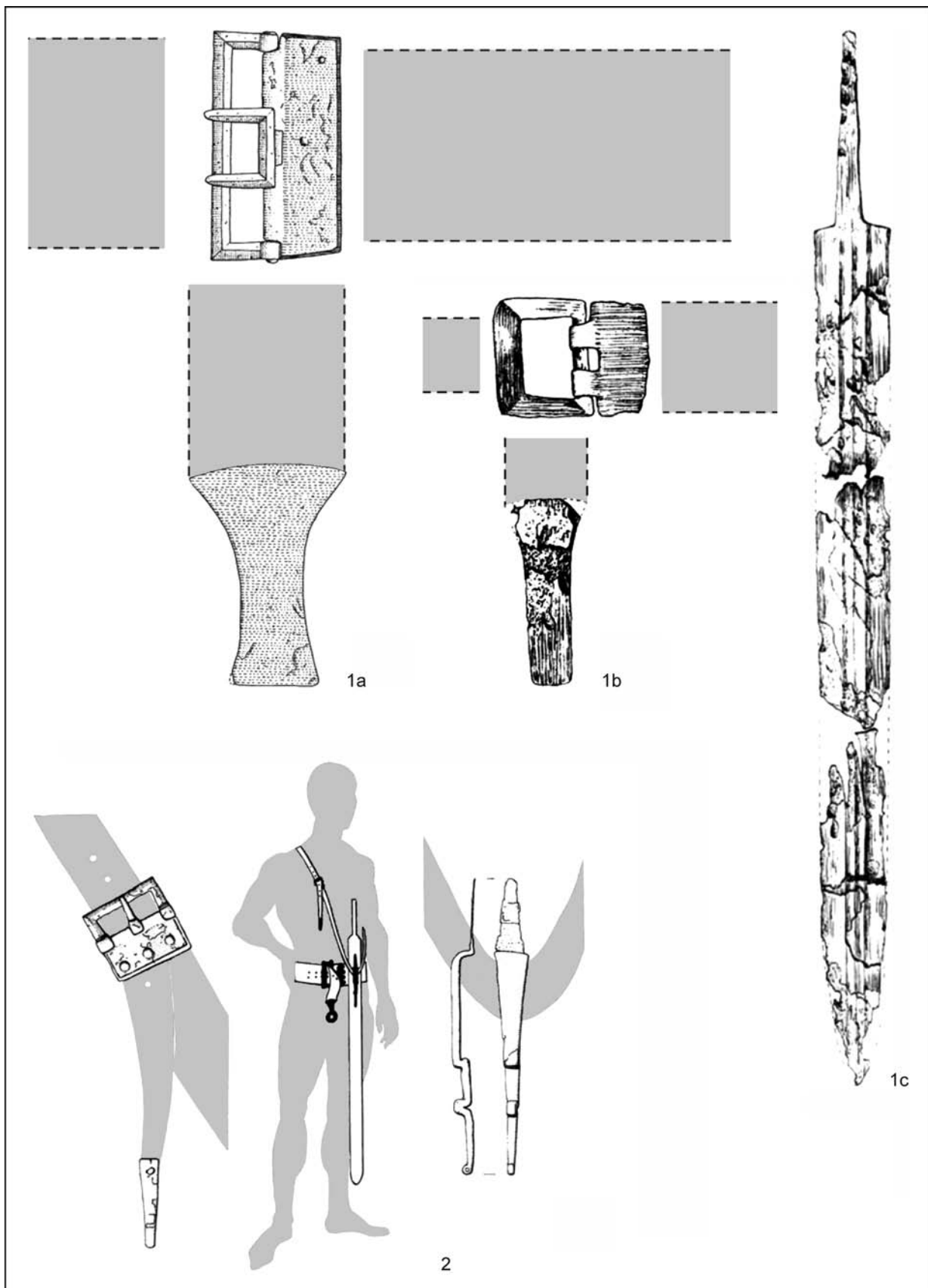

Abb. 7. Gürtelrekonstruktionen. 1a–c – PL Krasusze Gołowierzchy, Kr. Łuków, Grab; 2 – PL Chmielów Piaskowy, Kr. Ostrowiec Świętokrzyski, Grab 20.

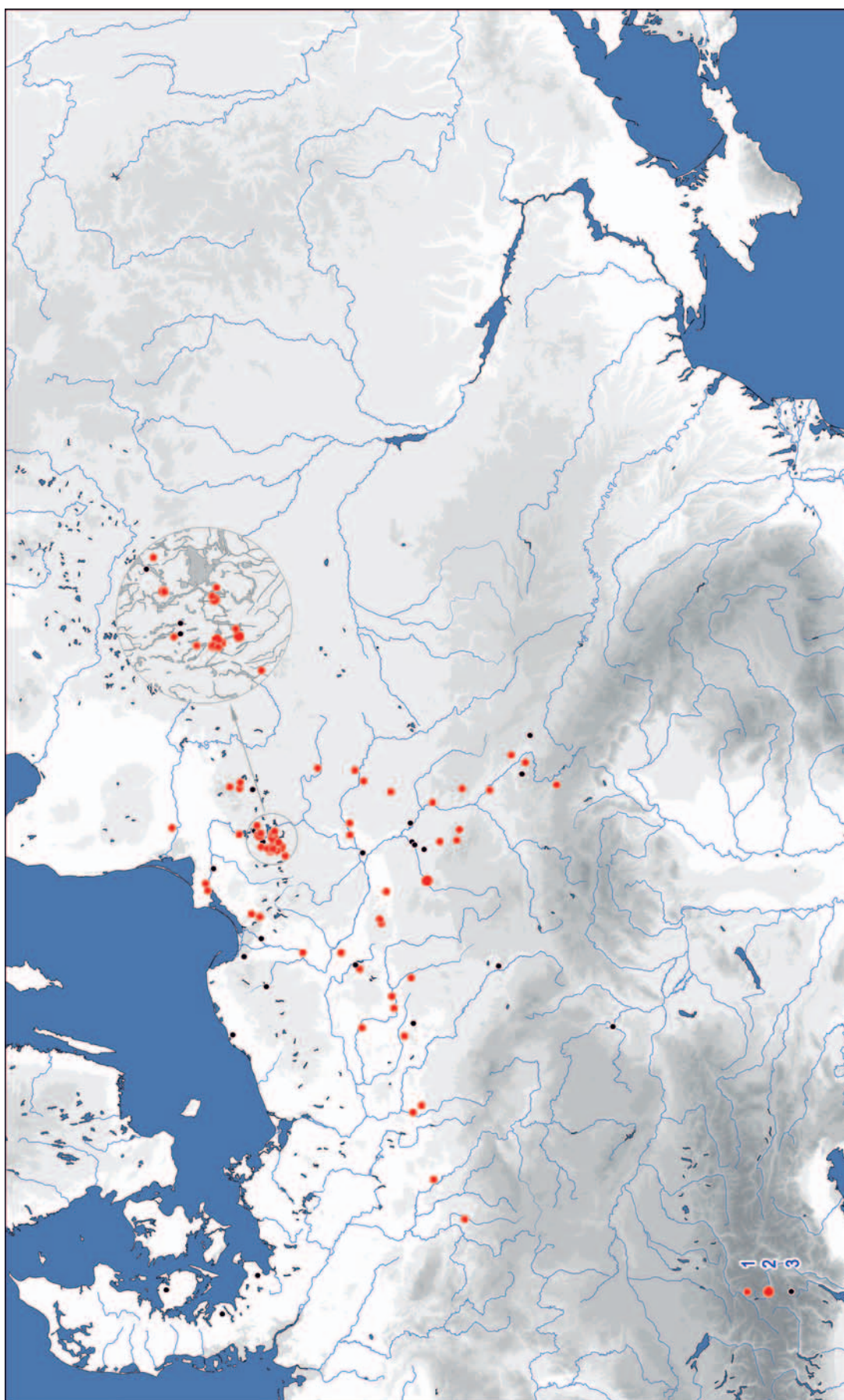

Abb. 8. Verbreitung der Garnituren aus Doppeldornschnallen und massiven Riemenendbeschlägen (nach Fundlisten 1–4) sowie der massiven Riemenendbeschlägen (nach *Madyda-Legutko 2011*, Fundliste 17). Legende: 1 – Eins oder zwei Garnituren aus Doppeldornschnallen und massiven Riemenendbeschlag; 2 – Drei oder mehr Garnituren aus Doppeldornschnallen und massiven Riemenendbeschlag; 3 – massive Riemenendbeschläge ohne Vergesellschaftung mit einer Doppeldornschnallen.

Massive Riemenzungen dieser Form sind auch von den skandinavischen Heeresausstattungsdeponierungen bekannt³⁷ und dürften hier aller Wahrscheinlichkeit nach zu Garnituren mit Doppeldornschnallen gehört haben. Kleiner ist das Verbreitungsgebiet der Garnituren aus Doppeldornschnallen und annähernd rechteckigen Riemenzungen (Typ 9.4 und Typ 9.5). Neben Funden aus den Gebieten des Westbaltischen Kulturkreises und der Przeworsk-Kultur liegt eine solche Garnitur von einer Wielbark-Nekropole in Großpolen (Kowalewko, Grab 369) vor. Mit der Wielbark-Kultur ist wohl auch eine weitere Garnitur aus Ostmasowien (Wyszków, Lesefunde) zu verbinden. Ein Beschlag vom Typ 9.5 kam auch in Ostholstein zu Tage.³⁸ Für die Przeworsk-Kultur charakteristisch ist hingegen die nur in ihrem Gebiet bezeugte Garnitur aus Doppeldornschnalle und Riemenzunge mit Ringende und Fortsatz (Typ. 6.3). Ein Beschlag dieses Typs vom Gräberfeld Prusiek, Kr. Sanok, am oberen San, zeigt bestimmte stilistische Anknüpfungen an ähnliche Exemplare vom Gebiet der Wielbark-Kultur (*Madyda-Legutko* 2011, 11 f.). Die vereinzelt Garnituren aus Doppeldornschnallen und Riemenzungen mit Ringabschluss und Fortsatz (Typ 6.1 und 6.2) aus den Gebieten des Westbaltischen Kulturkreises und der Wielbark-Kultur können gegenwärtig nicht als charakteristisch für diese Regionen gelten.

Ein weiteres Zeugnis von stilistischen Verbindungen zwischen Przeworsk-Kultur und Westbaltischem Kulturkreis (Bogaczewo- und Sudauische Kultur) ist die Durchbruchsverzierung (*Madyda-Legutko* 2009). Sie tritt bei massiven Riemenendbeschlägen auf, hauptsächlich bei den annähernd rechteckigen (Typ 9.5/1), in der Przeworsk-Kultur auch bei Doppeldornschnallen (*Madyda-Legutko* 2009; 2011, 117, Anm. 356). Die Motive dieser Durchbruchsverzierungen unterscheiden sich aber voneinander trotz ihres wohl gemeinsamen Ursprungs, der im provinzialrömischen Milieu zu suchen ist. Bei den Balten dominiert das Dreiecksmotiv, die Träger der Przeworsk-Kultur verwendeten kompliziertere Muster, die sich aus langen Rechtecken, Dreiecken, Halbkreisen und Vierpässen zusammensetzen (*Madyda-Legutko* 2009).

Die Grabinventare der Phasen B2b und C1a mit Doppeldornschnallen und massiven Riemenendbeschlägen erlauben für das mitteleuropäische *Barbaricum* Trachtmodelle für Krieger zu erschließen, die auf zwei Gurten basieren (*Madyda-Legutko* 2011, 119 ff.). Der breitere Gurt wurde mit der Doppeldornschnalle verschlossen, der schmalere mit einer Schnalle mit rechteckigem oder D-förmigem Rahmen³⁹; in der Regel verfügten beide Gurte über Endbeschläge (Abb. 7; *Madyda-Legutko* 2011, 120, Anm. 362, Taf. LI: 2a,b; LII: 1a,b). Sporadisch tritt auch eine Tracht mit drei Gurten auf, z. B. in Grab 37 von PL Drozdowo, das in C1a datiert (Abb. 9; Anm. 14). Gelegentlich begleiteten den breiten Gürtel mit Doppeldornschnalle und massivem Endbeschlag auch stabförmige Riemenzungen (Typ 3), meist in mehreren Exemplaren. Sie gehörten wohl zu einem zweiten, schmalen Gurt, der nicht immer durch eine Schnalle bezeugt ist.⁴⁰

³⁷ D Thorsberger Moor (*Engelhardt* 1863, Taf. 15: 37; *Raddatz* 1957, Taf. 13: 3, 12; 1987, Kat. Nr. 219, 228); DK Vimose (*Engelhardt* 1869, Taf. 15: 37, 39).

³⁸ D Kasseedorf, Lkr. Ostholstein (*Articus* 2004, 219, Taf. 6: 27h).

³⁹ Z. B. Przeworsk-Kultur: PL Chmielów Piaskowy, Grab 20 (*Godtowski/Wichman* 1998, 24, Taf. XXVI/20: 2–5); PL Krasusze Gołowierzchy, Grab o. Nr. (*Dąbrowska* 1970, 286, Abb. 2: c–f). Luboszyce-Kultur: PL Biecz, Kr. Żary, Grab 8 (*Domański* 2002, 264, Taf. III: 1–5). Westbaltischer Kulturkreis: PL Babięta, Grab 63 (Schmiedehelm-Nachlass, 7.13-18; *Bitner-Wróblewska et al.* 2008, tabl. CXVIII); PL Babięta, *Reitergrab* (Jahn-Nachlass; Schmiedehelm-Nachlass, 7.25.2-4, 7.13-18; *Nowakowski* 2009, 45, Abb. 2c); PL Bartlikowo, Grab 9a und Grab 20 (Schmiedehelm-Nachlass, 7.13-21, 7.13d-1138, 7.20d-11, 15, 7.21-395a, 7.25.3-13); PL Dłużec Fpl. I, Kr. Mragowo/Langendorf I, Kr. Sensburg, Grab 140 (Schmiedehelm-Nachlass, 7.13-24, 7.13e-41.85.97); PL Dłużec Fpl. II, Grab 90 (Schmiedehelm-Nachlass, 7.13.24); PL Mojtyn, Kr. Mragowo/Moythienen, Kr. Sensburg, Grab 17 und Grab 58 (*Hollack/Peiser* 1904, 45 f., 52, Taf. III/17: b, i, IX/58: a, b); PL Nikutowo, Grab 409 (Schmiedehelm-Nachlass, 7.12-18, 7.13e-212, 7.13-27; *Gaerte* 1929, Abb. 173: a).

⁴⁰ Z. B. Przeworsk-Kultur: PL Kamieńczyk, Grab 170 (Typ G42, Riemenzunge 9.4, 2 Ex. Riemenzungen 3; *Dąbrowska* 1997, 42, Taf. XC/170: 2, 4, 6; *Madyda-Legutko* 2011, 136, 156, Taf. XXXIII: 1; XI: 10; LII: 2a,b); PL Kraśnik Piaski, Grab 11 (Typ G37, Riemenzunge 9.5, Riemenzunge 3; *Biborski* 2000, 52 f.; *Madyda-Legutko* 2011, 136, 156, Taf. XI: 11, XXXIV: 2; *Wichrowski* 2004, 318 f.). Westbaltischer Kulturkreis: PL Babięta, Grab 53a (Typ G43, Riemenzunge 5.2?; Schmiedehelm-Nachlass, 7.13-18, 7.13e-90.104.146); PL Gaśior, Kr. Pisz/Jaskowska-See vel Gonschor, Kr. Sensburg, Grab 244 (Typ G43, Riemenzunge 5.2/1, 3 Ex. Riemenzungen 3; *Madyda-Legutko* 2011, 136, 142; *Schmiedehelm* 2011, 49 f., Taf. XV: 3–8); PL Paprotki Kolonia, Kr. Giżycko, Fpl. 1, Grab 72 (Typ G42, Riemenzunge 5.2, 2 Ex. Riemenzungen 3; *Bitner-Wróblewska/Karczewska/Karczewski* 2001, 75, Abb. 9: 1, 2, 3, 19; *Madyda-Legutko* 2011, 136, 142, Taf. XXII: 5). Wielbark-Kultur: PL Kowalewko, Kr. Oborniki, Grab 369 (Typ G37, Riemenzunge 9.4/5, 3 Ex. Riemenzungen 3; *Skorupka* 2001, 99, Taf. 115/369: 1–3, Abb. 21; stabförmiger Beschlag rekonstruiert als am breiten Gürtel). Luboszyce-Kultur: PL Biecz, Grab 8 (Typ G37, Riemenzunge 5.2, Riemenzunge 3; Anm. 39; *Madyda-Legutko* 2011, 136, 142, Taf. XXII: 2). Elbgermanen: D Zauschwitz, Kr. Borna, Gr. 42 (Typ G37, beschädigte Riemenzunge 5, Riemenzunge 3; *Meyer* 1969, 148, Abb. 57: 3, 7, 8, Taf. 33: 1, 2; 34: 4; *Madyda-Legutko* 2011, 142).

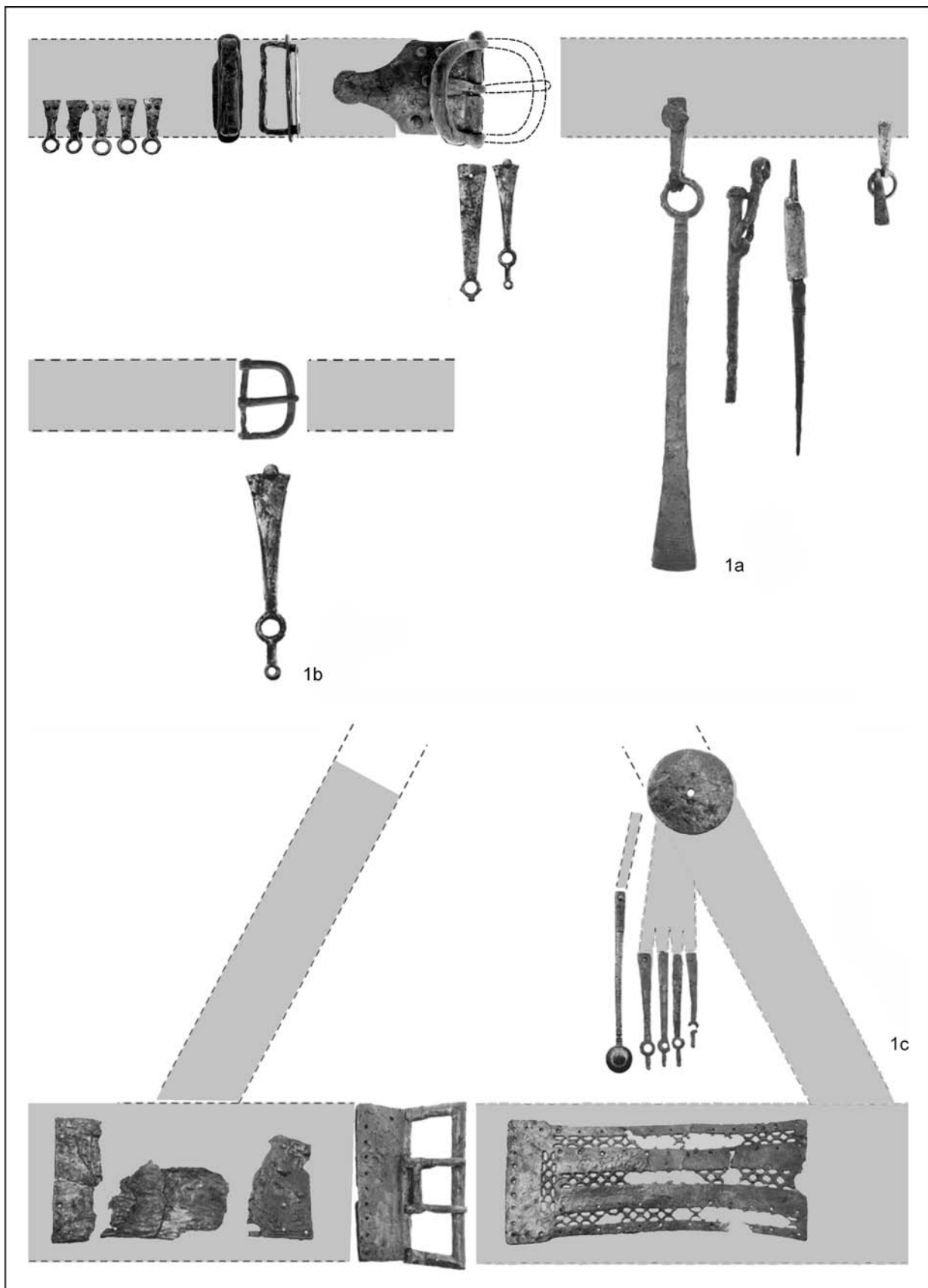

Abb. 9. Rekonstruktionen der Gürteln von PL Drozdowo, Kr. Łomża, Grab 37.

Das Trachtmodell mit mehreren Gürteln ist vor allem für die Przeworsk- und die Bogaczewo-Kultur bezeugt, tritt aber auch in anderen Gegenden des mitteleuropäischen *Barbaricums* auf. Zweifache Gürtelgarnituren werden in Gräbern häufig von einem Schwert begleitet, was Grund für die Annahme bietet, dass ein breiter Hüftgürtel und ein schmalerer Schulter- bzw. Schwertgurt getragen wurden. Die gelegentlich auftretenden Ösenbeschläge dienten wohl zur Befestigung persönlicher Ausrüstung am Hüftgürtel⁴¹. Mit dem Einsatz mehrerer Gurte zeigen sich Bezüge zu den rekonstruierten Gürtelgarnituren aus der Niederlegung A von DK Illerup (*von Carnap-Bornheim/Ilkjær 1996, Abb. 207–209*).

Die weite Verbreitung der breiten Gürtel mit Doppeldornschnallen und massiven Riemenzungen im europäischen *Barbaricum* während der Phasen B2b und C1a kann mit großer Wahrscheinlichkeit mit Kontakten zwischen Kriegergruppen mit unterschiedlichem kulturellen Hintergrund und ihrer Mobilität erklärt werden. Dieses betrifft vor allem Krieger der Przeworsk-, der Bogaczewo-, der Dollkeim-Kovrovo- und auch der Wielbark-Kultur. Von jenen Gebieten aus gelangte das Muster der Doppeldornschnalle auch zu den Elbgermanen, nach Jütland und auf die dänischen Inseln, wo die Schnallen dann wohl auch in einheimischen Werkstätten gefertigt wurden.

FUNDLISTE 1. SÄTZE AUS DOPPELDORNSCHNALLEN UND RIEMENZUNGE MIT RINGENDE

(Typ 5.2 nach *Madyda-Legutko 2011*)

Westbaltische Kreis

1. PL Babięta, Kr. Mrągowo/Babienten, Kr. Sensburg, Einzelfund 38 – Grab 1 (Typ G36; *Bitner-Wróblewska et al. 2008, Taf. CXXI; Madyda-Legutko 2011, 142*);
2. PL Babięta, Grab 44 (Typ G37; *Bitner-Wróblewska et al. 2008, Taf. LXVIII; Madyda-Legutko 2011, 142*);
3. PL Babięta, Grab 45 (typ Typ G35–45; Schmiedehelm, Archiv, 7.13-18; *Schmiedehelm 2011, 143, 149; Bitner-Wróblewska et al. 2008, Taf. LXVIII*);
4. PL Babięta, Grab 53 (Typ G43; Prussia-Museum, Inv.-Buch 7/021; Schmiedehelm, Archiv, 7.13-18, 7.13e-146; *Schmiedehelm 2011, 143, 149*);
5. PL Babięta, Grab 58 (Typ G42 2 Ex., 2 Riemenzungen, davon eine durchbrochen gearbeitete; *Bitner-Wróblewska et al. 2008, Taf. LXXIII; Madyda-Legutko 2011, 142; Peiser 1916, 21*);
6. PL Bartlikowo, Kr. Giżycko/Bartlickshof, Kr. Lötzen, Grab 9a (Typ G35–45; Schmiedehelm, Archiv, 7.13-21; *Schmiedehelm 2011, 149*);
7. PL Bartlikowo, Grab 41 = Stelle P41 (Typ G37; *Kemke 1900, 115, Taf. III: 12–16; Schmiedehelm, Archiv, 7.25.3-24, 7.13-21; Schmiedehelm 2011, 149; Madyda-Legutko 2011, 142*);
8. PL Bartlikowo, Grab 319 (Typ G45; Schmiedehelm, Archiv, 7.20d-17, 7.13-21; *Schmiedehelm 2011, 149; Szymański 2005, 33, Anm. 63; Abb. 5: 5*);
9. PL Dłużec, Kr. Mrągowo, Fpl. II/Langendorf II, Kr. Sensburg, Grab 90 (Typ G35–45; Schmiedehelm, Archiv, 7.13-24, 7.13e-169);
10. PL Gąsior, Kr. Pisz/Jaskowska-See *vel* Gonschor, Kr. Sensburg, Grab 244 (Typ G43; *Schmiedehelm 2011, 49 f., Taf. XV: 6, 7; Madyda-Legutko 2011, 142*);
11. PL Janowo (Jędrychowo-J.), Kr. Mrągowo/Heinrichsdorf, Kr. Sensburg, Grab 141 (Typ G37; Schmiedehelm, Archiv, 7.22b-83, 7.22b-84, 7.13-18, 7.13e-87.103.142; *Schmiedehelm 2011, 144, 149*);
12. PL Machary, Kr. Mrągowo/Macharren, Kr. Sensburg, Grab 6 (Typ G37, Riemenzunge wie Typ 5.2, mit Scheibe statt Ringende; Prussia-Museum, Inv.-Buch 12/062; Schmiedehelm, Archiv, 7.12-8, 7.13-27; *Bitner-Wróblewska et al. 2008, Taf. CCXXIV; Gaerte 1929, Abb. 175: d; Schmiedehelm 2011, 144, 149; Madyda-Legutko 2011, 156, Taf. XXXVIII: 1*);
13. PL Onufryjewo, Kr. Pisz/Onufriowen, Kr. Sensburg, Grab 302a (Typ G37/41; Schmiedehelm, Archiv, 7.12-106, 7.13-24; Jankuhn, Archiv; *Raddatz 1999, 189, Abb. 11: 1, 4; Schmiedehelm 2011, 144, 149*);
14. PL Paprotki Kolonia, Kr. Giżycko, Fpl. 1, Grab 72 (Typ G42; *Bitner-Wróblewska 1999, 109, Abb. 1: 1, 2; Bitner-Wróblewska/Karczewska/Karczewski 2001, 75, Abb. 9: 1, 19; Madyda-Legutko 2011, 142, Taf. XXII: 5*);
15. RUS Sovhoznoe (Kaliningrad-S.)/Groß Friedrichsberg, Kr. Königsberg, Grab 10 (Typ Typ G43; Jankuhn, Archiv; *Raddatz 1999, 189, Abb. 11: 5, 6; Raduš/Skvorcov 2008, Abb. 8: 14, 17; Madyda-Legutko 2011, 142*);
16. PL Spychówko, Kr. Szczytyn/Kl. Puppen, Kr. Ortelsburg, Grab (H2) 46 (Typ G42/43; Schmiedehelm, Archiv, 7.12-21, 7.13-33, 7.22-43; *Gaerte 1929, Abb. 174: f; Schmiedehelm 2011, 149*);

⁴¹ Z. B. PL Kutno, Kr. Kutno, Fpl. 2, Grab 4 (Typ G42; *Moszczyński 1994, 214, Taf. IV: 4, 6, 7*); PL Pięckowo, Kr. Środa Wielkopolska, Grab II (Typ G42; *Kostrzewski 1956, Abb. 27: 3, 4*); PL Kołat, Grab 2/2002 (Typ AG35; *Sobczyk 2004, Abb. 11: 4, 12, 13; 2011, Abb. 8: 8*).

17. PL Spychówko, Grab 106 (Typ G43; Prussia-Museum, Archiv, 1781/2-033; Schmiedehelm, 7.22-41, 7.13-33; Voigtmann, Archiv; *Schmiedehelm* 2011, 149);
18. PL Spychówko, Grab 151 (Typ G37; Prussia-Museum, Inv.-Buch 10/029; Prussia-Museum, Archiv 1781/2-010; Voigtmann, Archiv; Schmiedehelm, Archiv, 7.13-33; *Bitner-Wróblewska et al.* 2008, Taf. CCI; *Schmiedehelm* 2011, 149);
19. PL Spychówko, Grab 253 (Typ G42; Prussia-Museum, Inv.-Buch 10/047; Prussia-Museum, Archiv 1781/2-027; Voigtmann, Archiv; Schmiedehelm, Archiv, 7.13-33, 7.13e-82; *Schmiedehelm* 2011, 149).
20. PL Spychówko, Grab 257 (Typ G45; Prussia-Museum, Inv.-Buch 10/048; Voigtmann, Archiv; Schmiedehelm, Archiv, 7.13-33, 7.22-45; *Szymański* 2005, 33 Anm. 63, Abb. 5: 3).

Przeworsk-Kultur

1. PL Brzezie, Kr. Pleszew, Grab 16 (Typ G43; *Pudelko* 1990, Abb. 7: j; *Madyda-Legutko* 2011, 141, Taf. XVII: 3);
2. PL Chłopice, Kr. Jarosław, Grab (Typ G43; *Franz* 1932, 41, Abb. 4: 5, 11; *Madyda-Legutko* 2011, 141);
3. PL Chmielów Piaskowy, Kr. Ostrowiec Świętokrzyski, Grab 20 (Typ G38; *Godłowski/Wichman* 1998, 44, Taf. XXVI/20: 2, 4; *Madyda-Legutko* 2011, 141, Taf. XVII: 2);
4. PL Cieblówice Duże, Kr. Tomaszów Mazowiecki, Grab 58 (Typ G37; *Dzięgielewska/Kulczyńska* 2008, 25, Taf. XLV/58: 2, 4; *Madyda-Legutko* 2011, 141, Taf. XVII: 5);
5. PL Cieblówice Duże, Grab 82 (Typ G43, Riemenzunge 5.2/1, durchbrochen gearbeitet; *Dzięgielewska/Kulczyńska* 2008, 30, Taf. LXI/82: 1, 2; *Madyda-Legutko* 2011, 143, Taf. XX: 2);
6. PL Czacz, Kr. Kościan, Lesefunde (Typ G43, Riemenzunge 5.2/1; *Kostrzewski* 1956, 76, Abb. 9: 6, 12; *Madyda-Legutko* 2011, 142, Taf. XIX: 2);
7. PL Kutno, Kr. Kutno, Fpl. 2, Grab 4 (Typ G42, Riemenzunge beschädigt; *Madyda-Legutko* 2011, 141, Taf. XVIII: 3; *Moszczyński* 1994, 214, Taf. IV: 6, 7);
8. PL Kutno, Kr. Kutno, Fpl. 3, Grab 2 (Typ G43, Riemenzunge beschädigt; *Moszczyński* 1994, 215, Taf. VIII: 14, 16; *Madyda-Legutko* 2011, 141, Taf. XVIII: 2);
9. PL Młodzikowo, Kr. Środa Wielkopolska, Grab 35 (*Dymaczewski* 1958, 206, Abb. 61: 1, 2; *Madyda-Legutko* 2011, 141, Taf. XVII: 1);
10. PL Opoki, Kr. Aleksandrów Kujawski, Fpl. 17, Grab 205 (Typ G43, Riemenzunge 5.2/1; *Bednarczyk* 1994, Taf. 400 (2): 10, 11; *Madyda-Legutko* 2011, 143, Taf. XIX: 1);
11. PL Puławy-Włostowice, Kr. Puławy, Grab 3 (Typ G37; unpubliziert; freundlicher Hinweis von Prof. Andrzej Kokowski, Lublin);
12. PL Starachowice, Kr. Starachowice, Grab o. N. (Typ G37, Riemenzunge beschädigt; *Orzechowski* 1998, 59, Abb. 5: 8, 14);
13. PL Żegotki, Kr. Mogilno, Fpl. 5, Grab A58 (Typ G43, Riemenzunge beschädigt; *Bednarczyk* 2000, 50, Abb. 3: 1, 4; *Madyda-Legutko* 2011, 142, Taf. XVIII: 1).

Wielbark-Kultur

1. PL Podwiesk, Kr. Chełmo/Podwitz, Kr. Kulm, Grab aus 1876 (Typ G37; *Kleemann* 1938, Taf. V: s, v; *Madyda-Legutko* 2011, 142);
2. PL Jelonki, Kr. Elbląg/Hirschfeld, Lkr. Elbing, *Fund I* (Typ G43, Riemenzunge beschädigt; *Madyda-Legutko* 2011, 142; *Nowakowski* 1994b, 168, Taf. VI: 11, 12).

Luboszyce-Kultur

1. PL Biecz, Kr. Żary, Grab 8 (Typ G37; *Domański* 2002, 264, Taf. III: 1, 4; *Madyda-Legutko* 2011, 142, Taf. XXII: 2);
2. PL Sadzarzewice, Kr. Krosno Odrzańskie/Sadersdorf, Kr. Guben, Grab 38 (*Jentsch* 1895, 45; *Madyda-Legutko* 2011, 142);
3. D Zwethau, Kr. Torgau, Grab 7 (Typ G37; *Madyda-Legutko* 2011, 142, Taf. XXII: 1; *Meyer* 1971, 295, Abb. 171: 1, 3).

Elbgermanischer Kreis

1. D Zauschwitz, Kr. Borna, Grab 42 (Typ G37, Riemenzunge beschädigt; *Madyda-Legutko* 2011, 142; *Meyer* 1969, 148, Abb. 57: 7, 8; Taf. 33: 1, 2).

FUNDLISTE 2. SÄTZE AUS DOPPELDORNSCHNALLEN UND RIEMENZUNGEN MIT RINGENDE UND ZAPFENABSCHLUSS

(Typ 6.1, 6.2 und 6.3 nach *Madyda-Legutko 2011*)

Riemenzungen vom Typ 6.1

Wielbark Kultur

1. PL Weklice, Kr. Elbląg, Grab 139 (Typ G43, Riemenzunge ähnlich Typ 6.1; *Natuniewicz-Sekuła/Okulicz-Kozaryn 2011*, 52, Taf. LIV/139: 2, 3).

Riemenzungen vom Typ 6.2

Westbaltische Kreis

1. PL Janowo (Jędrychowo-J.), Kr. Mrągowo/Heinrichsdorf, Kr. Sensburg, Grab 170 (Typ G37; Schmiedehelm, Archiv, 7.22b-107,108, 7.13-18; *Schmiedehelm 2011*, 144, 149);
2. PL Koczek, Kr. Szczytno/Koczek II, Kr. Johannisburg, Grab 67 (Jankuhn, Archiv; *Juga/Ots/Szymański 2003*, 216, Taf. (Nr 2622): 4, 6).

Riemenzungen vom Typ 6.3

Przeworsk Kultur

1. PL Kompina, Kr. Łowicz, Grab 13 (Typ G37, Riemenzunge beschädigt; *Madyda-Legutko 2011*, 148, Taf. XXVI: 6; *Tyszler 1998*, 104 ff., Taf. III: 5, 6);
2. PL Łączany, Kr. Radom, Grab 14A (Typ G37; *Bujakowska 2004*, 292, Kat. Nr. 9.14–15; *Madyda-Legutko 2011*, 148, Taf. XXVI: 3; freundlicher Hinweis von Beata Bujakowska, Iłża);
3. PL Prusiek, Kr. Sanok, Fpl. 25, Grab 40 (Typ Typ G43; *Madyda-Legutko 2011*, 148, Taf. XXVI: 5; *Madyda-Legutko/Rodzińska-Nowak/Zagórska-Telega 2007*, 65)

FUNDLISTE 3. SÄTZE AUS DOPPELDORNSCHNALLE UND RIEMENZUNGE MIT SCHÜSSELFÖRMIGEM ENDE

(Typ 8 nach *Madyda-Legutko 2011*)

Westbaltische Kreis

1. PL Szurpiły, Hügel XV, Grab A3 (*Madyda-Legutko 2011*, 149, Taf. XXX: 6; *Żurowski 1961*, 59, Taf. XIII: 6, 8).

FUNDLISTE 4. SÄTZE AUS DOPPELDORNSCHNALLEN MIT FLACHER RIEMENZUNGE IN ANNÄHERNDER RECHTECKFORM

(Typ 9.4 und 9.5 nach *Madyda-Legutko 2011*)

Westbaltische Kreis

1. PL Babięta, Kr. Mrągowo/Babienten, Kr. Sensburg, Grab 416 (Typ G43, Riemenzunge 9.5; Prussia-Museum, Inv. Buch. 7/090; Schmiedehelm, Archiv, 7.13-18, 7.13d-956.1137, 7.13e-180; *Schmiedehelm 2011*, 143, 150);
2. PL Bartlikowo, Kr. Giżycko/Bartlickshof, Kr. Lötzen, Grab 20 (Typ G36-45, Riemenzunge 9.5; Schmiedehelm, Archiv, 7.20d-15, 7.13-21, 7.13d-1138; *Kemke 1900*, 112, Taf. III: 13; *Madyda-Legutko 2011*, 156; *Schmiedehelm 2011*, 143, 150);
3. RUS Bolšoe Isakovo, Kr. Kaliningrad, Grab 64 (Typ G37, Riemenzunge 9.5; unpubliziert; freundlicher Hinweis von Konstatntin Skvorcov, Kaliningrad);
4. PL Dłużec, Kr. Mrągowo, Fpl. I/Langendorf I, Kr. Sensburg, Grab 140 (Typ G36/37 oder Typ G42/43, Riemenzunge 9.5; Schmiedehelm, Archiv, 7.13-24, 7.13e-85.97);
5. PL Dłużec, Kr. Mrągowo, Fpl. II/Langendorf II, Kr. Sensburg, Grab 141 (Typ G35-45, Riemenzunge 9.5; Schmiedehelm, Archiv, 7.13-24, 7.13e-163);
6. PL Gąsior, Kr. Pisz/Jaskowska-See vel Gonschor, Kr. Sensburg, Grab 257 (Typ G43, Riemenzunge 9.5/1; *Schmiedehelm 2011*, 51, Taf. XVI: 1, 2; *Madyda-Legutko 2009*, Taf. 2: 3a, 3b; *2011*, 156);
7. PL Gąsior, Kr. Pisz/Jaskowska-See vel Gonschor, Kr. Sensburg, Grab 260 (Typ G36, Riemenzunge ähnlich Typ 9.5, aber schlanker; *Madyda-Legutko 2011*, 156; *Schmiedehelm 2011*, 52, Taf. XV: 6, 7);

8. PL Kamień, Kr. Mrągowo, Grab 2c (Schnalle mit innerer Achse, Riemenzunge 9.5/1; *Juga/Ots/Szymański* 2003, 214, Taf. (Kat.-Nr. 2622): 3, 5; *Madyda-Legutko* 2009, Taf. I: 3a, 3b; 2011, 157; *Schmiedehelm* 2011, 144, 150; *Szter* 2010, 253 f., Taf. I: 3, 4);
9. PL Machary, pow. Mrągowo, Grab 228 (Typ G36, Riemenzunge 9.5/1; Prussia-Museum, Inv.-Buch 12/049; *Schmiedehelm*, Archiv, 7.13-27; *Gaerte* 1929, Abb. 175: f; *Schmiedehelm* 2011, 144, 150);
10. PL Marcinkowo, Kr. Mrągowo, Fpl. II/Mertinsdorf II, Kr. Sensburg, Grab 57 (Typ G35–37, Riemenzunge 9.5; *Schmiedehelm*, Archiv, 7.13-18, 7.13d-320.1 138.1143; *Schmiedehelm* 2011, 144, 150);
13. PL Mojtyny, Kr. Mrągowo/Moythienen, Kr. Sensburg, Grab 17 (Typ G37, Riemenzunge 9.5; *Hollack/Peiser* 1904, 45, Taf. III: b, e; *Madyda-Legutko* 2011, 156);
14. PL Mojtyny, Grab 58 (Typ G43 2 Ex., Riemenzungen 9/5 und 9/2–3; *Hollack/Peiser* 1904, 52, Taf. IX/58: a, d; *Madyda-Legutko* 2011, 156, Taf. XXXVIII: 2);
15. PL Mojtyny, Grab 60 (Typ G37, Riemenzunge 9/5; *Hollack/Peiser* 1904, 53, Taf. VIII/60: c, l; *Madyda-Legutko* 2011, 156, Taf. XXXVIII: 4);
16. PL Osowa, Kr. Suwałki, Hügel 114, Grab 2 (Typ G43, Riemenzunge 9.5/1; *Jaskanis* 1962, 274 f., Taf. VII: 8, 9; *Madyda-Legutko* 2009, Taf. I: 4a, 4b; 2011, 157, Taf. XXXIX: 1);
17. PL Ruska Wieś, Kr. Węgorzewo/Reussen, Kr. Angerburg, Grab 4 (Typ G41, Riemenzunge 9.4; *Jankuhn*, Archiv; *Jahn*, Archiv; *Schmiedehelm*, Archiv, 7.13-12, 7.13e-35; *Madyda-Legutko* 2011, 157; *Schmiedehelm* 2011, 144, 150);
18. PL Spychówko, Kr. Szczytno/Klein Puppen, Kr. Ortelsburg, Grab 200 (Typ G35–45, Riemenzunge 9.5; *Schmiedehelm*, Archiv, 7.13-33; *Schmiedehelm* 2011, 143, 150);
19. LT Strazdai (Jeciškės), Kr. Tauragė, Grab 5 (Typ G43, Riemenzunge 9.5; *Tamulynas* 2004, 21, Abb. 9: 1, 2);
20. PL Szwajcaria, Kr. Suwałki, Hügel L, Grab 2 (Typ G36, Riemenzunge 9.5/1; *Jaskanis/Kaczyński* 1981, Kat. Nr. 22; *Madyda-Legutko* 2009, 773, Taf. I: 1a, 1b; 2011, 157, Taf. XXXIX: 3; *Jaskanis* 2013, 50, 51, Taf. LVI: 1, 2 [Anm.: *Jaskanis/Kaczyński* 1981 und *Madyda-Legutko* 2009; 2011 als Grab 1 vom Ar 9, Q.9]);
21. PL Wawrochy, Kr. Szczytno/Wawrochen, Kr. Ortelsburg, Grab 142 (Typ G35–37, Riemenzunge 9.5, beschädigt; *Schmiedehelm*, Archiv, 7.25.12-10.11, 7.13-33, 7.13d-1139; *Schmiedehelm* 2011, 143, 150).

Przeworsk-Kultur

1. PL Chmielów Piaskowy, Kr. Ostrowiec Świętokrzyski, Grab 15 (Typ G37, Riemenzunge 9.5/1; *Godłowski/Wichman* 1998, 15, Taf. XVII/15: 5, 8; *Madyda-Legutko* 2009, Taf. 3: 4a, 4b; 2011, 157, Taf. XXXV: 1);
2. PL Kamieńczyk, Kr. Wyszaków, Grab 170 (Typ G42, Riemenzunge 9.4; *Dąbrowska* 1997, 42, Taf. XC/170: 2, 6; *Madyda-Legutko* 2011, 156, Taf. XXXIII: 1);
3. PL Kopki, Kr. Nisko, Grab 23 (Typ G43, Riemenzunge 9.4/2; *Jamka* 1936, 16, Abb. 16: 2,8; *Madyda-Legutko* 2011, 156);
4. PL Korczew, Kr. Siedlce, Grab (Typ G36?, Riemenzunge 9.4; *Werner* 1947, 196 f., Abb. 2; *Madyda-Legutko* 2011, 156);
5. PL Krasusze-Gołowierzchy, Kr. Łuków, Grab o. N. (Typ G37, Riemenzunge 9.5; *Dąbrowska* 1970, 286, Abb. 2: c, f; *Madyda-Legutko* 2011, 156, Taf. XXXIV: 1);
6. PL Kraśnik-Piaski, Kr. Kraśnik, Grab 11 (Typ G37, Riemenzunge 9.5; *Biborski* 2000, 52 f.; *Madyda-Legutko* 2011, 156, Taf. XXXIV: 2; *Wichrowski* 2004, 318 f., Abb. 117.81);
7. PL Krupice, Kr. Siemiatycze, Grab 106 (Typ G37, Riemenzunge 9.4; *Jaskanis* 2005, 32, Taf. XXIX/106: 8, 9; *Madyda-Legutko* 2011, 156, Taf. XXXIII: 2);
8. PL Łączany, Kr. Radom, Grab 25 (Typ G36, Riemenzunge 9.4, beschädigt; Muzeum Regionalne, Iłża; freundlicher Hinweis von Beata Bujakowska, Iłża);
9. PL Pięczkowo, Kr. Środa Wielkopolska, Grab II (Typ G42, Riemenzunge 9.5; *Kostrzewski* 1956, Abb. 27: 3, 4; *Madyda-Legutko* 2011, 156, Taf. XXXIV: 3);
10. PL Radawa, Kr. Jarosław, Grab 33 (Typ G37, Riemenzunge 9.4/3; *Kieferling* 2001, 37, Abb. 4: 3, 4; *Madyda-Legutko* 2009, Taf. 3: 5; 2011, 156, Taf. XXXIII: 7);
11. PL Zawyki, Grab II (Typ G36, Riemenzunge 9.4/2; *Jaskanis* 1961, 409, Taf. XXVI: 1, 2; *Madyda-Legutko* 2011, 156, Taf. XXXIII: 6).

Wielbark-Kultur

1. PL Kowalewko, Kr. Oborniki, Grab 369 (Typ G37, Riemenzunge ähnlich Typ 9.4–5; *Madyda-Legutko* 2011, 157, Taf. XXXVII: 9; *Skorupka* 2001, 99, Taf. 115/369: 1, 2);
2. PL Wyszaków, Kr. Wyszaków, Lesefunde (aus einem Grab?; Typ G43, Riemenzunge 9.4; Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa, Inv. IV/10487; *Madyda-Legutko* 2011, 156, Taf. XXXIII: 4, hier Przeworsk-Kultur; *Andrzejowski* 2014 [S.Anm. 1], 19, 20, 27, Abb. 2: 2, 3, hier Przeworsk- oder Wielbark-Kultur).

Übersetzt von Jan Schuster

LITERATUR

- Andrzejowski 1992 J. Andrzejowski: The Roman Period Brooches Made of Decoratively Coiled Wire. In: *Studia z archeologii ludów barbarzyńskich z wybrzeża Bałtyku i dorzecza Wisły*. Barbaricum 2. Warszawa 1992, 160–185.
- Andrzejowski/Madyda-Legutko 2013 J. Andrzejowski/R. Madyda-Legutko: Bronze Belt Buckles with Doubled Tongue between Scandinavia and Black Sea. In Search of Local and Inter-Regional Connections during the Roman Period. In: I. Khrapunov/F.-A. Stylegar (Hrsg.): *Inter Ambo Maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand – Simferopol 2013, 6–25.
- Articus 2004 R. Articus: *Das Urnengräberfeld von Kasseedorf, Lkr. Ostholstein. Die Entwicklung des südöstlichen Schleswig-Holstein während der jüngeren römischen Kaiserzeit*. Internationale Archäologie 74. Rahden/Westf. 2004.
- Bažan/Gerceger 1993 I. A. Bažan/D. S. Gerceger: Bronzovaja prjažka rimskogo vremeni iz Ol'vii. *Petersburgskij archeologičeskij vestnik* 4, 1993, 107–111.
- Bednarczyk 1994 J. Bednarczyk: *Sépultures de la Civilisation de Przeworsk en Couiavie*. Inventaria Archaeologica. Pologne, Fasc. 66. Łódź 1994.
- Bednarczyk 2000 J. Bednarczyk: Grób wojownika z okresu rzymskiego w Żegotkach, stanowisko 5, województwo kujawsko-pomorskie. In: *Archaeologia et Historia. Księga jubileuszowa dedykowana pani Profesor Romanie Barycz-Gupieńcowej*. Łódź 2000, 49–57.
- Bemmann 1999 G. Bemmann: *Badow. Ein Gräberfeld der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und älteren römischen Kaiserzeit in Nordwestmecklenburg*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 34. Lübstorf 1999.
- Biborski 2000 M. Biborski: Nowe znaleziska rzymskich mieczy z Barbaricum w świetle problemów konserwatorskich. In: R. Madyda-Legutko/T. Bochnak (Hrsg.): *Superiores Barbari. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*. Kraków 2000, 49–80.
- Biborski/Ilkjær 2006 M. Biborski/J. Ilkjær: *Illerup Ådal 11. Die Schwerter. Textband*. Jutland Archaeological Society Publications XXV. Århus 2006.
- Bitner-Wróblewska 1999 A. Bitner-Wróblewska: Elementy bałtyjskie na cmentarzysku w Paprotkach Kolonii, stanowisko 1, województwo warmińsko-mazurskie. Przyczynek do kontaktów bałtyjsko-przeworskich. In: J. Andrzejowski (Hrsg.): *Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*. Warszawa 1999, 109–114.
- Bitner-Wróblewska/Karczewska/Karczewski 2001 A. Bitner-Wróblewska/M. Karczewska/M. Karczewski: Nowa odmiana uzdy z wodzami łańcuchowymi z cmentarzyska kultury bogaczewskiej w Paprotkach Kolonii. Stanowisko 1, województwo warmińsko-mazurskie. *Wiadomości Archeologiczne* 55, 2001, 65–86.
- Bitner-Wróblewska et al. 2008 A. Bitner-Wróblewska/T. Nowakiewicz/A. Rzeszotarska-Nowakiewicz/W. Wróblewski: *Inhalt und Bedeutung der wieder gewonnenen Inventarbücher des Prussia-Museum*. In: A. Bitner-Wróblewska (Hrsg.): *Die archäologischen Inventarbücher aus dem ehemaligen Prussia-Museum*. Aestiorum Hereditas I. Olsztyn 2008, 129–189.
- Bitner-Wróblewska et al. 2011 A. Bitner-Wróblewska/T. Nowakiewicz/A. Rzeszotarska-Nowakiewicz: Katalog. In: T. Nowakiewicz (Hrsg.): *Das archäologische Vermächtnis Ostpreußens im Archiv des Feliks Jakobson*. Aestiorum Hereditas II. Warszawa 2011, 60–511.
- Blankenfeldt 2015 R. Blankenfeldt: *Das Thorsberger Moor Band 2. Die persönlichen Ausrüstungen*. Schleswig 2015.
- Bujakowska 2004 B. Bujakowska: Łączany, pow. radomski, woj. mazowieckie. In: J. Andrzejowski/A. Kokowski/Ch. Leiber: *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku. Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 8. marca–16. czerwca 2004*. Katalog wystawy. Lublin – Warszawa 2004, 292.
- Czarnecka 2007 K. Czarnecka: *Oblin. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Südmasowien*. Monumenta Archaeologica Barbarica 13. Warszawa 2007.
- Dąbrowska 1970 T. Dąbrowska: Grób kultury przeworskiej z miejscowości Krasusze-Gołowierzchy, pow. Łuków, a niektóre zagadnienia chronologii. *Wiadomości Archeologiczne* 32, 1970, 286–302.

- Dąbrowska 1997 T. Dąbrowska: *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk Kultur in Ostmasowien*. Monumenta Archaeologica Barbarica 3. Kraków 1997.
- Domański 2002 G. Domański: Cmentarzysko w Bieczu, gm. Brody, pow. Żary. In: J. Andrzejowski (Hrsg.): *Varia Barbarica Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina I. Warszawa-Lublin 2002, 263–276.
- Dymaczewski 1958 A. Dymaczewski: Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 8/9, 1958, 179–442.
- Dzięgielewska/Kulczyńska 2008 M. Dzięgielewska/M. Kulczyńska: *Cieblówice Duże. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im südwestlichen Masowien*. Monumenta Archaeologica Barbarica 14. Warszawa 2008.
- Engelhardt 1863 C. Engelhardt: *Thorsbjerg Mosefund. Beskrivelse af de Oldsager, som i Aarene 1858-61 ere udgravede af Thorsbjerg Mose ved Sønder-Brarup i Angeln*. Sønderjydske Mosefund I. Kjøbenhavn 1863.
- Engelhardt 1869 C. Engelhardt: *Vimose Fundet. Fynske Mosefund II*. Kjøbenhavn 1869.
- Franz 1932 L. Franz: Aus einer Privatsammlung. *Sudeta, Zeitschrift für Vor- und Frühgeschichte* 8, 1932, 39–41.
- Gaerte 1929 W. Gaerte: *Urgeschichte Ostpreußens*. Königsberg 1929.
- Geisler 1974 H. Geisler: *Das germanische Urnengräberfeld bei Kemnitz, Kr. Potsdam-Land. Teil I. Katalog*. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 8. Berlin 1974.
- Geisler 1975 H. Geisler: Eine Doppeldornschnalle der frühen römischen Kaiserzeit aus Hagenow. *Ausgrabungen und Funde* 20, 1975, 192–195.
- Geisler 1984 H. Geisler: *Das germanische Urnengräberfeld bei Kemnitz, Kr. Potsdam-Land. Teil II. Text*. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 18. Berlin 1984.
- Godłowski/Wichman 1998 K. Godłowski/T. Wichman: *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk Kultur im Świętokrzyskie-Gebirge*. Monumenta Archaeologica Barbarica VI. Kraków 1998.
- Gudkova/Fokeev 1984 A. B. Gudkova/M. M. Fokeev: *Zemledel'cy i kočevniki v nizovâh Dunajâ 1–IV vv. n. è*. Kiev 1984.
- Heydeck 1879 J. Heydeck: Das Gräberfeld zu Korklack, Kreis Gerdauen. *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia zu Königsberg* 5, 1879, 17–21.
- Hollack/Peiser 1904 E. Hollack/F. E. Peiser: *Das Gräberfeld von Moythienen*. Königsberg 1904.
- Ilkjær 1990 J. Ilkjær: *Illerup Ådal 1. Die Lanzen und Speere. Textband*. Jutland Archaeological Society Publications 25. Århus 1990.
- Ilkjær 1993a J. Ilkjær: *Illerup Ådal 3. Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör. Textband*. Jutland Archaeological Society Publications 25. Århus 1993.
- Ilkjær 1993b J. Ilkjær: *Illerup Ådal 4. Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör. Tafelband*. Jutland Archaeological Society Publications 25/4. Århus 1993.
- Ilkjær 2003 J. Ilkjær: Danish war booty sacrifices. In: L. Jørgensen/B. Storgaard/L. Gebauer Thomsen (Hrsg.): *The Spoils of Victory – The North in the shadow of the Roman Empire*. Copenhagen 2003, 44–65.
- Jahn 1919 M. Jahn: Die ober-schlesischen Funde aus der römischen Kaiserzeit. *Prähistorische Zeitschrift* 10, 1919, 80–149.
- Jamka 1936 R. Jamka: Cmentarzysko w Kopkach (pow. niski) na tle okresu rzymskiego w Małopolsce Zachodniej. *Przegląd Archeologiczny* 5, 1936, 23–62.
- Jamka 1959 R. Jamka: Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Starachowicach. *Przegląd Archeologiczny* 11, 1959, 32–61.
- Jaskanis 1961 D. Jaskanis: Groby ciałopalne z okresu rzymskiego w miejscowości Zawyki, pow. Łapy. *Rocznik Białostocki* 2, 1961, 401–416.
- Jaskanis 1962 J. Jaskanis: Wyniki badań cmentarzyska kurhanowego we wsi Osowa, pow. Suwałki w latach 1960–1961. *Rocznik Białostocki* 3, 1962, 233–297.
- Jaskanis 2005 J. Jaskanis: *Krupice. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark Kultur in Ostpolen*. Monumenta Archaeologica Barbarica 10. Warszawa 2005.
- Jaskanis 2013 J. Jaskanis: *Szwajcaria. Cmentarzysko bałtyjskie kultury sudowskiej w północno-wschodniej Polsce*. Warszawa 2013.
- Jaskanis/Kaczyński 1981 D. Jaskanis/M. Kaczyński: *Bałtowie – północni sąsiedzi Słowian. Wystawa ze zbiorów polskich muzeów*. Warszawa 1981.
- Jasnosz 1952 S. Jasnosz: Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysławie, pow. Gostyń. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 2, 1952, 1–284.
- Jentsch 1895 H. Jentsch: Das Gräberfeld bei Sadersdorf, Kr. Guben und andere Niederlausitzer Fundstellen der La Tène und der provinzialrömischen Zeit. *Niederlausitzer Mittheilungen* 4, 1895, 1–143.

- Juga/Ots/Szymański 2003 A. Juga/M. Ots/P. Szymański: Über die Vorteile der Bildung einer „didaktischen Kollektion“. Materialien der Bogaczewo-Kultur und Olsztyn-Gruppe in Ajaloo Instituut in Tallinn (Estland). In: A. Bursche/R. Ciołek (Hrsg.): *Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Warszawa 2003, 205–243.
- Kaczanowski/Poleski 1990 P. Kaczanowski/J. Poleski: Materiały grobowe kultury przeworskiej z Marzęcina, woj. Kielce. *Sprawozdania Archeologiczne* 42, 1990, 281–292.
- Kaszewska 1971 E. Kaszewska: *Witaszewice, distr. de Łęczycza, dép. de Łódź*. Inventaria Archaeologica. Pologne, Fasc. 27. Warszawa 1971.
- Kemke 1900 H. Kemke: Das Gräberfeld von Bartlickshof. *Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg* 41, 1900, 108–134.
- Kieferling 2001 G. Kieferling: Archeologiczne badania wykopaliskowe przeprowadzone w 2000 r. na wielokulturowym stanowisku nr. 8 w Radawie, pow. Jarosław. *Rocznik Przemyski* 37, 2001, 33–42.
- Kietlińska/Dąbrowska 1963 A. Kietlińska/T. Dąbrowska: Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicymierz, powiat Turek. *Materiały Starożytne* 9, 1963, 143–254.
- Kleemann 1938 O. Kleemann: Die Funde des Elbinger Kreises im Prussia-Museum. In: H. Bauer/W. Neugebauer/W. Radig (Hrsg.): *Festschrift für Bruno Ehrlich zum 70. Geburtstag dargebracht. Elbinger Jahrbuch* 25. Elbing 1938, 23–33.
- Kostrzewski 1956 B. Kostrzewski: Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Czaczu i w Kokorzynie w pow. kościańskim i w Pięckowie w pow. Średzkim. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 6, 1956, 65–103.
- Kulakov 2004 V. I. Kulakov: *Doll'kajm-Kovrovo. Issledovaniâ 1879 g. Prussia Antiqua* 2. Minsk 2004.
- Laux 1993 F. Laux: Überlegungen zu den germanischen Fürstengräbern bei Marwedel, Gde. Hitzacker, Kr. Lüchow-Dannenberg. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 73, 1993, 315–376.
- Liana 1962 T. Liana: Znaleźiska z okresu późnolateńskiego i rzymskiego z terenu województwa kieleckiego w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego. *Wiadomości Archeologiczne* 28, 1962, 42–58.
- Lüth/Voß 2001 F. Lüth/H.-U. Voß: Neue Römergräber aus Hagenow – ein Vorbericht. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 48, 2001, 193–212.
- Madyda-Legutko 1984 R. Madyda-Legutko: Próba rekonstrukcji pasów z metalowymi częściami na obszarze środkowoeuropejskiego Barbaricum w okresie wpływów rzymskich i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów. *Przegląd Archeologiczny* 31, 1984, 91–133.
- Madyda-Legutko 1987 R. Madyda-Legutko: *Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. B. A. R. International Series 360. Oxford 1987.
- Madyda-Legutko 1990 R. Madyda-Legutko: Doppeldornschnallen mit rechteckigem Rahmen im europäischen Barbaricum. *Germania* 68, 1990, 551–585.
- Madyda-Legutko 2009 R. Madyda-Legutko: Uwagi o ornamentyce ażurowej w kręgu zachodniobałtyjskim. In: A. Bitner-Wróblewska/G. Iwanowska (Hrsg.): *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, Seminarium Bałtyjskie II. Warszawa 2009, 773–786.
- Madyda-Legutko 2011 R. Madyda-Legutko: *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*. Kraków 2011.
- Madyda-Legutko/Rodzińska-Nowak/Zagórska-Telega 2007 R. Madyda-Legutko/J. Rodzińska-Nowak/J. Zagórska-Telega: Wyniki dalszych badań na cmentarzysku kultury przeworskiej w Prusieku stan. 25, pow. Sanok. *Rocznik Przemyski* 43, 2007, 61–69.
- Madyda-Legutko/Rodzińska-Nowak/Zagórska-Telega 2011 R. Madyda-Legutko/J. Rodzińska-Nowak/J. Zagórska-Telega: *Opatów Fpl. 1. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im nordwestlichen Klempolen. Katalog. Tafeln. Monumenta Archaeologica Barbarica* 15/1–2. Warszawa – Kraków 2011.
- Meyer 1969 E. Meyer: *Das germanische Gräberfeld von Zauschwitz, Kr. Borna. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege Beiheft* 6. Berlin 1969.
- Meyer 1971 E. Meyer: *Die germanischen Bodenfunde der spätrömischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit in Sachsen*. I. Katalog. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege Beiheft 9. Berlin 1971.
- Moszczyński 1994 J. Moszczyński: Cmentarzyska kultury przeworskiej z okresu rzymskiego w Kutnie. woj. płockie (st. 2, 3, 6). In: J. Gurba/A. Kokowski (Hrsg.): *Kultura Przeworska III*. Lublin 1994, 213–236.

Natuniewicz-Sekuła/Okulicz-Kozaryn 2011

M. Natuniewicz-Sekuła/J. Okulicz-Kozaryn: *Weklice. A Cemetery of the Wielbark Culture on the Eastern Margin of Vistula Delta (Excavations 1984–2004)*. Monumenta Archaeologica Barbarica XVII. Warszawa 2011.

Nowakowski 1991

W. Nowakowski: Kulturowy krąg zachodniobałtyjski w okresie wpływów rzymskich. Kwestia definicji podziałów wewnętrznych. In: *Archeologia bałtyjska*. Olsztyn 1991, 42–66.

Nowakowski 1994a

W. Nowakowski: Kultura przeworska a zachodniobałtyjski krąg kulturowy. In: J. Gurba/A. Kokowski (Hrsg.): *Kultura Przeworska I*. Lublin 1994, 373–388.

Nowakowski 1994b

W. Nowakowski: *Kultura wielbarska na wschód od dolnej Wisły. Materiały z dawnych badań i przypadkowych odkryć w zbiorach berlińskich i norymberskich*. Barbaricum 3. Warszawa 1994, 163–181.

Nowakowski 1996

W. Nowakowski: *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*. Veröffentlichung des Vorgesellschaftlichen Seminars Marburg, Sonderband 10. Marburg – Warszawa 1996.

Nowakowski 2009

W. Nowakowski: Cmentarzysko z „Atlantydy Północy”. In: *Blisko i daleko. Księga jubileuszowa Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego*. Warszawa 2009, 41–46.

Nowakowski 2003

Z. Nowakowski: Cmentarzysko kultury przeworskiej w Żdźdarowie, pow. sochaczewski. *Wiadomości Archeologiczne* 56, 2003, 283–379.

Orzechowski 1998

M. Orzechowski: Miecz rzymski z cmentarzyska w Starachowicach, woj. kieleckie. Kontekst archeologiczny odkrycia. In: J. Kolendo (Hrsg.): *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I*. Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum. Supplement 1. Warszawa 1998, 53–64.

Pauli Jensen 2003

X. Pauli Jensen: Der Moorfund aus Vimose. In: L. Jørgensen/B. Storgaard/L. Gebauer Thomsen (Hrsg.): *Sieg und Triumph. Der Norden im Schatten des Römischen Reiches*. Kopenhagen 2003, 224–238.

Peiser 1916

F. E. Peiser: *Das Gräberfeld von Pajki bei Prassnitz in Polen*. Altertumsgesellschaft Prussia – Sonderschrift N. R. I. Königsberg i. Pr. 1916.

Pietrzak/Rożnowski 2015

M. Pietrzak/F. Rożnowski: Dwa interesujące groby szkieletowe ludności kultury wielbarskiej odkryte na cmentarzysku w Pruszczu Gdańskim, stan. 7. In: B. Kontny (Hrsg.): *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*. Światowit. Supplement Series P. Prehistory and Middle Ages 11. Warszawa 2015, 539–548.

Pudelko 1990

E. Pudelko: Nowe cmentarzysko z okresu rzymskiego w Wielkopolsce odkryte w Brzeziu gm. Pleszew. *Kaliskie Zeszyty Muzealne* 1, 1990, 17–38.

Raddatz 1957

K. Raddatz: *Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*. Offa-Bücher 13. Neumünster 1957.

Raddatz 1974

K. Raddatz: Husby. *Ein Gräberfeld der Eisenzeit in Schleswig*. Offa-Bücher 30. Neumünster 1974.

Raddatz 1987

K. Raddatz: *Der Thorsberger Moorfund. Teile von Waffen und Pferdegeschirr, sonstige Fundstücke aus Metall und Glas, Ton- und Holzgefäße, Steingeräte*. Katalog. Offa-Bücher 65. Neumünster 1987.

Raddatz 1993

K. Raddatz: Der Wolka-See, ein Opferplatz der Römischen Kaiserzeit in Ostpreußen. *Offa* 49/50, 1993, 127–187.

Raddatz 1999

K. Raddatz: Der Dowesee bei Braunschweig, ein Opferplatz der frühen Völkerwanderungszeit in Niedersachsen. In: *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 21. Neumünster 1999, 169–230.

Radůš/Skvorcov 2008

O. A. Radůš/K. N. Skvorcov: Nahodki detalej šitov v areale sambijsko-natangijskoj kul'tury. In: *Drevnosti Central'noj i Vostočnoj Evropy èpohi rimskogo vliâniâ i pereseleniâ narodov*. Germania-Sarmatia. Sbornik materialov. Kaliningrad 2008, 122–157.

Rasmussen 1995

B. M. Rasmussen: Brokær. Ein Reichzentrum der römischen Kaiserzeit in Südwestjütland. *Acta Archaeologica* 66, 1995, 39–109.

Romanowska-Grabowska 1972

O. Romanowska-Grabowska: Badania ratownicze na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Ruży (Róży), pow. Golub-Dobrzyń w roku 1968. In: *Komunikaty Archeologiczne. Badania wykopaliskowe na terenie województwa bydgoskiego w latach 1968–1969*. Bydgoszcz 1972, 55–61.

Romanowska-Grabowska/Janikowski 1982

O. Romanowska-Grabowska/J. Janikowski: Wyniki badań na cmentarzysku ciałopalnym z okresu wpływów rzymskich w Ruży (Róży), dawny pow. Golub-Dobrzyń. *Rocznik Muzeum w Toruniu* 8, 1982, 105–144.

- Rycel 1983 G. Rycel: Cmentarzysko kultury przeworskiej w Sobótce (st. 1), woj. konińskie. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, seria archeologiczna* 28, 1983, 249–272.
- Schmiedehelm 2011 M. Schmiedehelm: *Das Gräberfeld am Jaskowska-See in Masuren. Studien zur west-masurischen Kultur der römischen Eisenzeit*. Warszawa 2011.
- Skorupka 2001 T. Skorupka: Kowalewko 12. Cmentarzysko birtualne ludności kultury wielbarskiej (od połowy I w. n. e. do początku III w. n. e.). Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego II. Wielkopolska. Teil 3. Poznań 2001.
- Sobczyk 2004 P. Sobczyk: Penetracje terenowe Działu Archeologicznego MZKiD w latach 2001–2003. *Rocznik Muzealny* 10, 2004, 5–39.
- Sobczyk 2011 P. Sobczyk: Wielokulturowe stanowisko nr 2 w Kołacie na Ziemi Dobrzyńskiej. In: M. Fudziński/H. Paner (Hrsg.): *XVII Sesja Pomoroznawcza 1. Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*. Gdańsk 2011, 343–366.
- Szter 2010 I. Szter: Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich i z okresu wędrówek ludów w Kamieniu na Pojezierzu Mazurskim. *Wiadomości Archeologiczne* 61, 2010, 200–331.
- Szymański 2005 W. Szymański: *Mikroregion osadniczy z okresu wpływów rzymskich w rejonie jeziora Salet na Pojezierzu Mazurskim*. Światowit. Supplement Series P. Prehistory and Middle Ages 10. Warszawa 2005.
- Tamulynas 2004 L. Tamulynas: Strazdų, Ječiškių kapinynas: nauji duomenys apie laidoseną Nemuno žemupyje I tūkst. pr. Kr. ir romėniškajame laikotarpyje. *Archaeologia Litvana* 5, 2004, 16–32.
- Tyszler 1998 L. Tyszler: *Terra sigillata na ziemiach Polski, część I: Tekst, część II: Katalog i tablice*, *Acta Archaeologica Lodziensia* 43 und 44. Łódź 1998.
- Vaday 1987 A. H. Vaday: Der Grabfund von Gyulavári. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1987, 1987, 73–82.
- Vasilev 2005 A. A. Vasilev: Germanskie voinskie prążki i nakonečniki remnej na Bospore. *Bosporskiye issledovaniâ* 9, 2005, 280–292.
- Vasilyev 2011 A. A. Vasilyev: Druzhnoye and Thorsberg: some aspects of the study of belt sets from the Late Roman Period. In: I. Khrapunov/F.-A. Stylegar (Hrsg.): *Inter Ambo Maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. Kristiansand – Simferopol 2011, 236–246.
- Voß 2008 H.-U. Voß: Zwischen Vanus-Reich und Vimose – Die elitären Krieger von Hagenow. In: A. Abegg-Wigg/A. Rau (Hrsg.): *Aktuelle Forschungen zu Kriegsbeuteopfern und Fürstengräbern im Barbaricum*. Schriften des Archäologischen Landesmuseums Ergänzungsreihe 4. Neumünster 2008, 253–257.
- von Carnap-Bornheim/Ilkjær 1996 C. von Carnap-Bornheim/J. Ilkjær: *Illerup Ådal 5. Die Prachtausrüstungen*. Textband. Jutland Archaeological Society Publications 25/5. Moesgård 1996.
- Walenta 1992 K. Walenta: Przyczynek do genezy wielbarskich cmentarzysk kurhanowych z kręgami kamiennymi. *Folia Archaeologica* 16, 1992, 169–177.
- Walenta 1996 K. Walenta: Grób nr 81 z cmentarzyska kurhanowego w Leśnie gm. Brusy – przyczynek do funkcji i rozprzestrzenienia guzowatych okuć rogów do picia typu B. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 2, 1996, 79–85.
- Walenta 2009 K. Walenta: *Leśno i mikroregion w okresie rzymskim*. Chojnice 2009.
- Werner 1947 B. Werner: Grób popielnicowy z okresu rzymskiego z Korczewa, pow. sokołowski. *Światowit* 18, 1947, 193–197.
- Wichrowski 2004 Z. Wichrowski: Kraśnik Piaski, pow. kraśnicki, woj. lubelskie, stan. 2. In: J. Andrzejowski/A. Kokowski/Ch. Leiber (Hrsg.): *Wandalowie, strażnicy bursztynowego szlaku. Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 8. marca–16. czerwca 2004. Katalog wystawy*. Lublin – Warszawa 2004, 318, 319.
- Wołagiewicz 1960 R. Wołagiewicz: Osada i grób z okresu rzymskiego w Cedyni nad Odrą. *Materiały Zachodniopomorskie* 6, 1960, 97–158.
- Zimmer-Linfeld 1960 K. Zimmer-Linfeld: *Westerwanna I*. Beiheft zum Atlas der Urgeschichte 9. Hamburg 1960.
- Żurowski 1961 T. Żurowski: Sprawozdanie z badań w 1957 r. cmentarzyska kurhanowego na stanowisku 2 we wsi Szurpiły, pow. Suwałki. *Wiadomości Archeologiczne* 27, 1961, 58–81.

Presuny bojovníkov na prelome včasnej a mladšej doby rímskej vo svetle rozšírenia praciek s dvojitém trňom

Jacek Andrzejowski – Renata Madyda-Legutko

Súhrn

Na konci včasnej doby rímskej a na začiatku mladšej doby rímskej (fázy B2b–C1a) v stredoeurópskom barbariku boli jednou z charakteristických súčastí bojovníckeho výstroja relatívne široké pásy upevnené masívnymi obdĺžnikovými prackami s dvojitém trňom. Tieto pracky tvoria pomerne rôznorodú skupinu vzhľadom na konštrukciu rámu (jedno alebo dvojdielny), jeho pomery a rozmery, tvar trňa (vidlicovitý alebo tvaru H), prítomnosť alebo neprítomnosť platničky, výzdobu a surovinu, z ktorej boli vyrobené. V posledných rokoch došlo k výraznému nárastu počtu praciek s dvojitém trňom, pochádzajúcich z európskeho barbarika, od približne 105 do viac ako 240 kusov, a to najmä vďaka sprístupneniu archívnych materiálov z bývalého Východného Pruska.

Rozšírenie širokých pásov upevnených prackou s dvojitém trňom a opatrených masívnym nákončím (napr. ukončeným kruhom alebo v podobe obdĺžnika) vo fázach B2b a C1a na území európskeho barbarika poukazuje s vysokou pravdepodobnosťou na vzťahy medzi skupinami bojovníkov, pochádzajúcich z rôznych kultúrnych prostredí, a predovšetkým na ich značnú mobilitu. Vzťahuje sa to predovšetkým na bojovníkov z oblasti przeworskej kultúry, západobaltských kultúr bogaczewskej a Dollkeim-Kovrovo, ako aj wielbarskej kultúry. Z oblastí týchto kultúr, ako sa predpokladá, sa pracky s dvojitém trňom rozšírili na územia ležiace nad Labem, v Jutsku a dánskych ostrovoch. S vplyvmi przeworskej kultúry by mali súvisieť nálezy praciek na juh od Karpát. Na druhej strane sa prítomnosť praciek na severnom pobreží Čierneho mora viaže s prienikom populácie wielbarskej kultúry do pontickej zóny. Tieto nálezy potvrdzujú informácie z písomných zdrojov o presune gótskeho obyvateľstva do krajiny „*Oium*“.

- Obr. 1. Rozšírenie praciek s dvojitém hrotom na území barbarika (podľa Andrzejowski/Madyda-Legutko 2013).
 Obr. 2. Vybraté hrobové celky z fázy C1a s prackami s dvojitém hrotom. A – PL Łączany, pow. Radom, hrob 14A (podľa Bujakowska 2004; Muzeum Regionalne, Iłża); B – PL Opoki, pow. Aleksandrów Kujawski, stan. 17, hrob 205 (podľa Bednarczyk 1994); C – RUS Sovchoznoe (Kaliningrad-S.; podľa Raddatz 1999); D – PL Jelonki, pow. Elbląg, nálezisko I (podľa Nowakowski 1994b).
 Obr. 3. Rekonštrukcie pásov. 1 – PL Kamieńczyk, pow. Wyszków, hrob 98; 2 – D Kemnitz, Ldkr. Potsdam-Mittelmark, hrob 356; 3 – PL Lešno, pow. Chojnice, stan. 2, hrob 81.
 Obr. 4. Rekonštrukcie pásov. 1 – PL Młodzikowo, pow. Środa Wielkopolska, hrob 35; 2 – RUS Sovchoznoe (Kaliningrad-S.); 3 – PL Weklice, pow. Elbląg, hrob 139; 4 – PL Spychówko, pow. Szczecino, hrob 151.
 Obr. 5. Rekonštrukcie pásov. 1 – PL Czacz, pow. Kościan, povrchový nález; 2 – PL Prusiek, pow. Sanok, stan. 25, hrob 40; 3 – PL Szurpiły, pow. Suwałki, mohyla XV, hrob A3.
 Obr. 6. Rekonštrukcie pásov. 1 – PL Kamień, pow. Mrągowo, hrob 2e; 2 – PL Kowalewsko, pow. Oborniki, stan. 12, hrob 369; 3 – PL Kamieńczyk, pow. Wyszków, hrob 170.
 Obr. 7. Rekonštrukcie pásov. 1a–c – PL Krasusze Gołowiez, pow. Łuków, hrob bez čísla; 2 – PL Chmielów Piaskowy, pow. Ostrowiec Świętokrzyski, hrob 20.
 Obr. 8. Rozšírenie garnitúr opaskových kovaní pozostávajúcich z pracky s dvojitém hrotom a masívneho nákončia (podľa zoznamov 1–4) alebo samotného masívneho nákončia (podľa Madyda-Legutko 2011, zoznam 17). Legenda: 1 – jedna alebo dve garnitúry opaskových kovaní, pozostávajúcich z pracky s dvojitém hrotom a masívneho nákončia; 2 – tri alebo viac garnitúr opaskových kovaní, pozostávajúcich z pracky s dvojitém hrotom a masívneho nákončia; 3 – masívne nákončia vyskytujúce sa bez praciek s dvojitém trňom.
 Obr. 9. Rekonštrukcia pásov z PL Drozdowa, pow. Łomża, hrob 37.

Jacek Andrzejowski, PhD.
 Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
 Długa 52
 PL – 00-241 Warszawa
 j.andrzejowski@pma.pl

Renata Madyda-Legutko, Prof. PhD.
 Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński
 Gołębia 11
 PL – 31-007 Kraków
 rmlegutko@o2.pl

RIZOMÉLIA V SLOVENSKOM PRAVEKU A VO VČASNEJ DOBE DEJINNEJ¹

Július Jakab

Key words: Paleopathology, Slovakia, Prehistory, Protohistory

Rhisomelia in Slovak Prehistory and in Early Historical Period

In Archaeological Institute the SAS in Nitra mutually within anthropological analysis found out a very rare casuistic, called „shortened shoulder bone“: in one prehistoric settlement pit and once in early medieval grave. The shape and surface were rated macroscopically, structure were rated by sciagrams. It is a defect of development and grow apart of proximal part of shoulder bones, i. e. they were unsymmetrical shortened and deformed due to achondroplasia, obviously it was rhisomelia.

ÚVOD

Pri rutinnej analýze antropologického materiálu z archeologických výskumov Archeologického ústavu SAV v Nitre sa v rokoch 2006–2009 našli aj dva jedinečné nálezy veľmi zriedkavého vrodeného ochorenia, tzv. skrátaná ramenná kosť (Goel *et al.* 2017; Teja/Manne/Mahita 2016). Jeden z nálezov bol súčasťou kostry ženy z pravekého sídliskového objektu a ďalší patrili mužovi z včasnostredovekého hrobu. Nálezy dokumentujú, že toto zriedkavé vrodené ochorenie sprevádzalo ľudstvo minimálne od praveku a jeho ľahšie formy umožnili život postihnutých jedincov do zrelej dospelosti.

V roku 2006 sa počas analýzy antropologického materiálu z kostrového pohrebiska z doby sfahovania národov v Tesárskych Mlyňanoch, poloha Gočol, zistil pri kostre z hrobu 45 prvý nález skrátenej ramennej kosti. Ďalšiu podobnú skrátenu ramennú kosť vyzdvihol autor v roku 2009 z pravekého objektu 32 (jedinec B) na lokalite Nitra-Selenec, poloha Križovatka R1. O diagnózu tejto abnormality nebol záujem.

V roku 2010 prof. E. Strouhal diagnostikoval chorobné zmeny pravého pleca kostry muža z hrobu 45 v Tesárskych Mlyňanoch na základe makroskopického hodnotenia nasledovne: „... výrazní osteopatologické zmeny na kostech pravého ramenného kĺbu. Chýbí hlavice pravé ramenní kosti (aplasie). Došlo k vytvoreniu atypického pakloubu v pravém rameni, pričom následnými zmenami boli postihnuté: *cavitas glenoidalis scapulae*, nasedajúca časť humeru a akromiálny koniec klavikuly. Z proximálnej polovice diafýzy ramenní kosti sa vyvinula pravdepodobne len polovina jej dĺžky. Os diafýzy je čiastočne zmenená. *Fossa rhomboidea* pravé klavikuly je výrazná. Její akromiálny koniec je zhrubnut (16 mm) a rozšíren (35 mm) po vytvorení hladké, ploché cystické dutiny, ze které vycházejí na spodní straně kloaky, čiastočne kryté nově vytvořenou kostí. Navzdor uvedenému, pravděpodobně vývojovému defektu, je na diafýze extrémně vytvořen reliéf svalových úponů.“

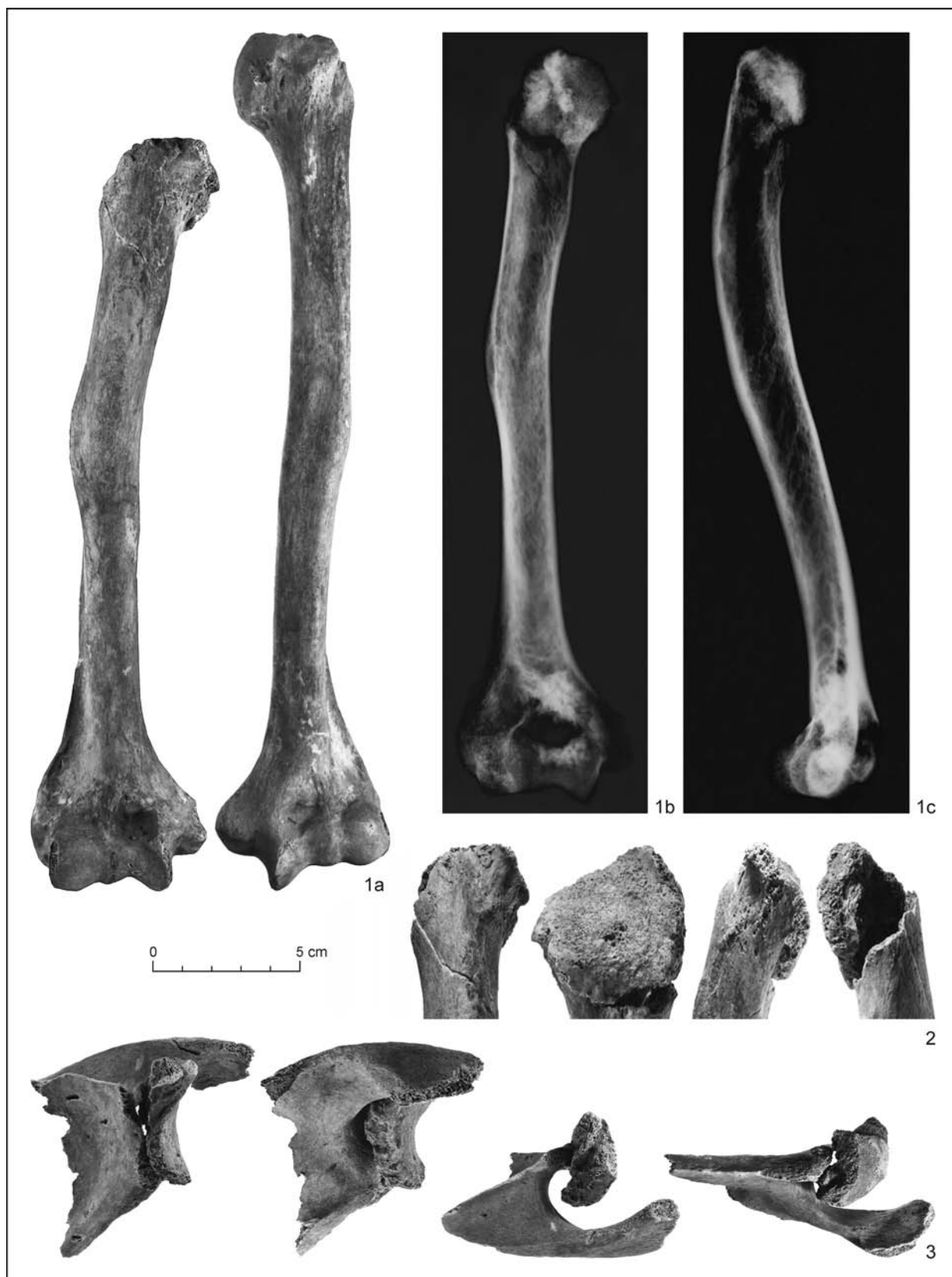
Ochorenie, v podobe krátkeho ramena, je na prvý pohľad evidentné i laikovi. O presnejšiu diagnostiku sa pokúsil autor následným vyhodnotením a vyhotovením skiagramov.

„Krátke ramená“ u oboch kostí z archeologických výskumov slovenského praveku a včasnej doby dejinnej treba považovať za jedinečné a veľmi zriedkavé kazuistiky mimoriadneho významu.

MATERIÁL A METÓDY

Prvý prípad skrátenej a deformovanej hornej polovice ramennej kosti sa v Archeologickom ústave SAV v Nitre našiel v roku 2006 pri hodnotení kostry 40 až 50 ročného muža s mongoloidnými črtami. Vyzdvihnutá bola v roku 2003 z pohrebiska, datovaného do obdobia sfahovania národov v Tesárskych

¹ Práca vznikla v rámci grantového projektu 2/0121/15 agentúry VEGA.

Obr. 1. Tesárske Mlyňany. Hrob muža z doby sťahovania národov. 1a – rekonštruované, neúplné ramenné kosti muža z hrobu z doby sťahovania národov, predná strana; 1b – ventrodorzálny skiagram pravého humeru; 1c – lateromediálny skiagram pravého humeru; 2 – aplázia hlavy pravej ramennej kosti (štyri pohľady); 3 – krček a kĺbová jama lopatky pravého ramenného zhybu (*collum scapulae et cavitas glenoidalis scapulae lat. dx.*, štyri pohľady).

Mlyňanoch z hrobu 45 (poloha Gočol, vedúci výskumu M. Ruttkay, okr. Zlaté Moravce). Muž bol vysoký 172,9 cm (*Manouvrier*), mal robustnú telesnú stavbu a mohutne vyvinutý reliéf svalových úponov. Z kostí sa z oblasti kĺbu pravého pleca zachovala okrem ramennej kosti aj väčšia časť deformovanej čiastočne rekonštruovanej lopatky a takmer úplná deformovaná kľúčna kosť.

Druhý prípad skrátenej a deformovanej hornej polovice ramennej kosti sa zistil pri kostre ženy z eneolitickej (možno zo starobronzovej) sídliskovej jamy v Nitre (poloha Selenec, vedúci výskumu M. Ruttkay a M. Gabulová). Našla sa v hromadnom hrobe v objekte 32, odkrytého v roku 2009, ako jedinec B. Zomrela násilnou smrťou vo veku 30–40 rokov a na lebke i kostiach končatín mala početné zlomeniny z perimortálneho obdobia (*Gabulová/Bistáková/Jakab 2013; Jakab 2010*). Mala strednú až robustnú telesnú stavbu, stredne mohutný reliéf svalových úponov a bola vysoká 167,4 cm (*Manouvrier*). Kongenitálna achondroplázia sa u nej prejavila okrem ľavého humeru aj na kľbovej jame lopatky.

Uvedené chorobné skrátenia a deformácie proximálnych častí diafýz ramenných kostí boli jednoznačné. Ochorenie však malo u obidvoch hodnotených jedincov odlišný prejav, intenzitu a zrejme aj následky. Zmeny tvaru a povrchu postihnutých kostí sa hodnotili makroskopicky a štruktúra sa hodnotila na skiagramoch. Všetky pracovné metódy (napr. určovanie veku a pohlavia, hodnotenie opisných a metrických znakov, výpočty, atď.) sa riadili rovnakými postupmi ako v súbore kostier z Pobedimu (*Jakab, v tlači*).

Kostrové zvyšky obidvoch jedincov sa uložili v depozitári Archeologického ústavu SAV v Nitre. Podrobný opis a vyhodnotenie kostier, anomálie i patologické zmeny postihnutých kostí, ako aj ich detailná fotografická dokumentácia boli zaradené do antropologických posudkov, uložených v dokumentačných fondoch Archeologického ústavu SAV v Nitre pod číslami 17832/12 a 18134/13.

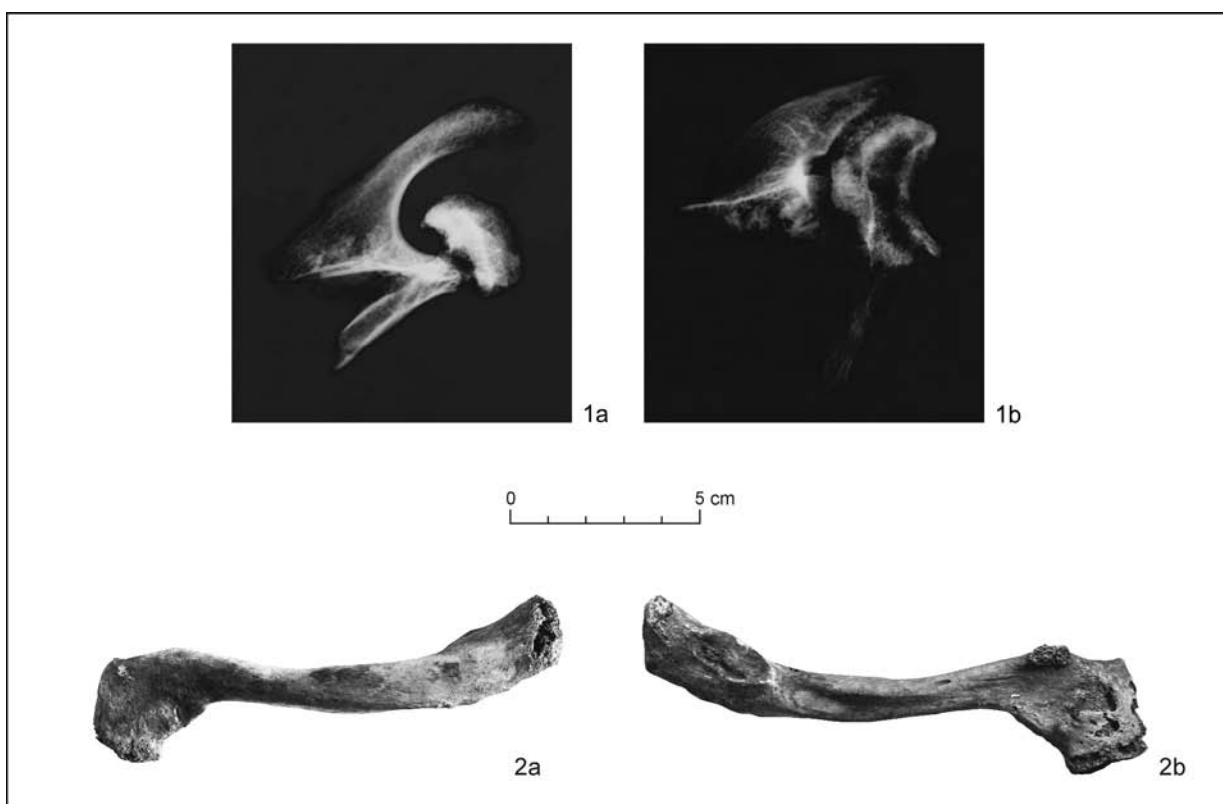
DISKUSIA

Išlo o kosti dospelých jedincov z archeologických nálezísk s kongenitálnou telesnou chybou pleca. Obidvaja jedinci mali v podstate rovnakú poruchu, ktorá bola spojená s abnormálnym vývojom a rastom postihnutých kostí a chrupiek, t. j. s vrodenou genetickou poruchou, achondropláziou. Ochorenie má veľmi široké spektrum prejavu na ktorejkoľvek časti kosti (*Goel et al. 2017; Tretter et al. 2018*). V prípade obidvoch nálezov išlo o poruchu vývinu a rastu bližšej (proximálnej) časti ramennej kosti. Postihnuté časti ramenných kostí boli disproporčne skrátené a deformované v dôsledku vrodenej achondroplázie, t. j. išlo zrejme o rizoméliu, jednu z foriem zakrpatenia (*Morgan et al. 2018; Romero et al. 2018*).

VÝSLEDKY

Na kostiach pravého pleca muža z pohrebiska, datovaného do obdobia sťahovania národov (hrob 45/2003, Tesárske Mlyňany-Gočol), sa evidovali okrem skrátenia proximálnej časti humeru (odmeraná dĺžka „skráteného“ pravého humeru: 286 mm; max. dĺžka ľavého humeru: 326 mm; obr. 1: 1, 2) aj výrazné patologické zmeny na krčku a kľbovej jame lopatky (obr. 1: 3) i na kľúčnej kosti, hlavne na jej akromiálnom konci (obr. 2: 2a, 2b). Z dĺžky proximálnej polovice diafýzy humeru sa vyvinuli pravdepodobne iba dve tretiny a čiastočne sa tiež vychýlila os diafýzy kosti. Hlava ramennej kosti (*caput humeri*) sa nevytvorila (obr. 1: 2). Reliéf svalových úponov však bol na všetkých kostiach kosti (aj na postihnutej ramennej kosti) mohutný. Na lopatke sa patologické zmeny prejavili hlavne deformáciou tvaru, okrajov i povrchu *cavitas glenoidalis scapulae* i *collum scapulae* (obr. 1: 3; 2: 1). *Fossa rhomboidea* (synonymum: *impresio ligamenti costoclavicularis*) na sternálnom konci pravej kľúčnej kosti bola vytvorená markantne a jej plocha bola predĺžená v mediolaterálnom smere (*Paraskevas et al. 2009*). Akromiálny koniec pravej kľúčnej kosti bol výrazne patologicky zmenený (hyperplázia; obr. 2: 2a, 2b). Bol zhrubnutý a rozšírený (max. hrúbka 16 mm, max. šírka 35 mm). Vytvorila sa v ňom plochá a hladká cystická dutina, ktorá mala na spodnej strane dva hlavné vývody, čiastočne prekryté novovytvorenou kosťou. Patologicky zväčšený a zmenený bol tiež tvar veľmi poškodeného *tuberculum conoideum*. Zhrubnutie, výrazné rozšírenie i ďalšie chorobné zmeny na akromiálnom konci vznikli v priebehu osifikácie pravého ramenného kĺbu, pri dlhodobom a zrejme nadmernom zaťažovaní chorého pleca tohto jedinca. Predpokladaná kongenitálna achondroplázia na kostiach pravého pleca zapríčinila hypofunkciu pravej hornej končatiny bez ankylózy ramenného kĺbu.

V kostrových zvyškoch ženy z pravekej (koniec eneolitu alebo staršia doba bronzová) sídliskovej jamy (objekt 32/2009 – jedinec B, Nitra-Selenec) sa zistila skrátená a deformovaná proximálna časť ľavej

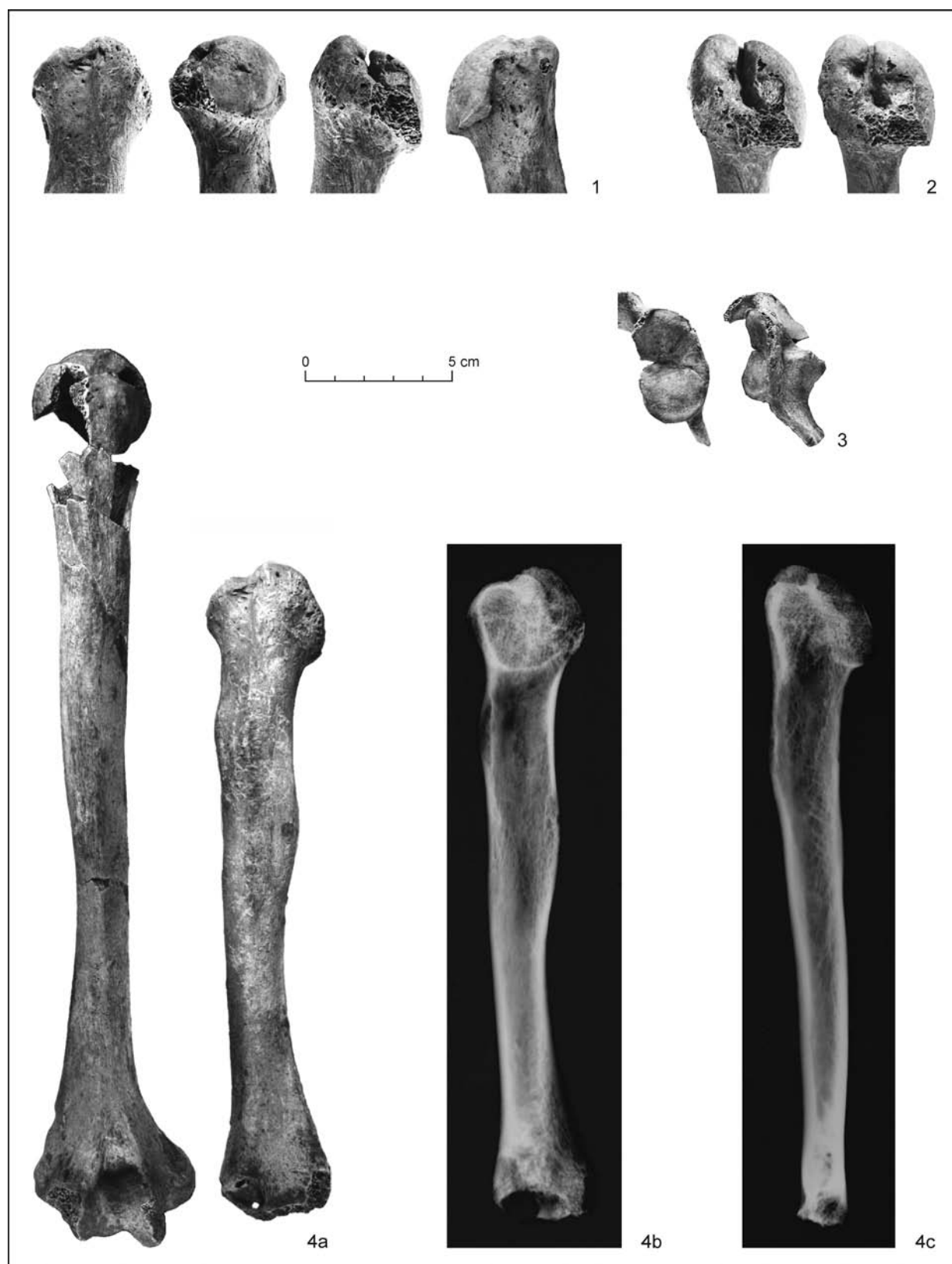
Obr. 2. Tesárske Mlyňany. Hrob muža z doby sťahovania národov. 1a, 1b – dva skiagramy rekonštruovanej pravej lopatky; 2a – pravá kľúčna kosť z kraniálnej strany; 2b – pravá kľúčna kosť z kaudálnej strany.

ramennej kosti (max. dĺžka vpravo 330 mm; odmeraná dĺžka zachovaného fragmentu vľavo 233 mm; obr. 3: 4a–4c), s deformovanou hlavou (obr. 3: 1, 2) a čiastočne zmenenou osou, ako aj deformovaný tvar a povrch kĺbovej jamy i krčka ľavej lopatky (obr. 3: 3).

Táto vrodená telesná chyba sa u ženy z pravekej sídliskovej jamy z Nitry-Selenca prejavila v nižšej intenzite ako u muža z včasnostredovekého hrobu v Tesárskych Mlyňanoch. Proximálna polovica diafýzy humeru ženy dosiahla pravdepodobne tiež iba dve tretiny z predpokladanej dĺžky, ale čiastočne sa vytvorila deformovaná hlava ramennej kosti (*caput humeri*; obr. 3: 1, 2). Lopatky sa zachovali v podobe fragmentov. Hodnotiť bolo možné čiastočne chorobne zmenenú kĺbovú jamu a krček ľavej lopatky (obr. 3: 3). Kľúčne kosti sa zachovali v poškodenom stave a neboli patologicky zmenené.

ZÁVER

Obidvaja jedinci mali čiastočnú hypofunkciu hornej končatiny bez ankylózy ramenného kĺbu. Títo dospelí fyzicky handicapovaní jedinci mali jednoznačne slabšiu a menej výkonnú jednu ruku, predovšetkým v dôsledku patologického ramenného kĺbu, sprevádzaného o. i. skrátením a čiastočnou deformáciou tvaru i postavenia ramennej kosti. Z uvedených dvoch jedincov mal výraznejšie obmedzenia zrejme muž z Tesárskych Mlyňan. Išlo o odlišné prejavy rizomélie (disproporčné skrátenie a deformácia proximálnych častí ramenných kostí). V civilizovanom svete sa v súčasnosti tieto poruchy evidujú už v prenatálnom období (22.–29. týždeň tehotenstva; *Tretter et al. 2018*) a po narodení nasleduje mnohoročné liečenie. V dnešnom svete so štandardnou medicínskou starostlivosťou prakticky neexistujú dospelí jedinci s úplným rozvojom tejto poruchy.

Obr. 3. Nitra-Selenec. Objekt 32/09, praveká sídlisková jama, jedinec B, žena. 1 – zmenšená a deformovaná hlava ľavej ramennej kosti (štyri pohľady); 2 – deformovaná hlava ľavej ramennej kosti (dva pohľady); 3 – deformovaný krček a kĺbová jama lopatky ľavého ramenného zhybu (*collum scapulae et cavitas glenoidalis scapulae lat. sin.*, dva pohľady); 4a – čiastočne rekonštruovaná pravá a neúplná ľavá ramenná kosť z prednej strany; 4b – frontodorzálny skiagram ľavého humeru; 4c – lateromediálny skiagram ľavého humeru.

LITERATÚRA

- Gabulová/Bistáková/Jakab 2013* M. Gabulová/A. Bistáková/J. Jakab: Ľudské skelety na sídlisku ludanickej skupiny v Nitre-Selenci. In: *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín 2010*. Nitra 2013, 57–74.
- Goel et al. 2017* A. Goel/Y. Weerakkody, et al.: *Skeletal dysplasia*. <https://radiopaedia.org/articles/skeletal-dysplasia> [15. 1. 2018]
- Jakab 2010* J. Jakab: Intencionálne zásahy na kostrách z hromadného hrobu ludanickej skupiny v Selenci pri Nitre. *Slovenská antropológia* 13, 2010, 24–30.
- Jakab, v tlači* J. Jakab: *Analýza kostí z areálu veľkomoravského hradiska v Pobedime v polohe Hradištia*. Nitra, v tlači.
- Morgan et al. 2018* M. A. Morgan/H. Salam et al.: *Short limb skeletal dysplasia*. <https://radiopaedia.org/articles/short-limb-skeletal-dysplasia> [22. 1. 2018]
- Paraskevas et al. 2009* G. Paraskevas/K. Natsis/S. Spanidou/A. Tzaveas/P. Kitsoulis/A. Raikos/B. Papaziogas/N. Anastasopoulos: Excavated type of rhomboid fossa of the clavicle: a radiological study. *Folia morphologia* 68, 2009, 163–166.
- Romero et al. 2018* R. Romero/G. Pilu/Ph. Jeanty/A. Ghidini/J. C. Hobbins 1987–2002: *Prenatal Diagnosis of Congenital Anomalies*. Appleton & Lange Norwalk, Connecticut/San Mateo, California. http://www.freefullpdf.com/?gclid=EAIaIQobChMI1cXTm_je2AIVxqwYCh3TAQjAEAMYASAAEgIUkPD_BwE#gsc.tab=0&gsc.q=1987-2002%20Romero-Pilu-Jeanty-Ghidini-Hobbins&gsc.sort [17. 1. 2018]
- Teja/Manne/Mahita 2016* S. R. Teja/B. Manne/B. D. Mahita: Skeletal Dysplasias: Clinico-radiological Review. *International Journal of Scientific Study* 4, 2016, 223–229.
- Tretter et al. 2018* A. E. Tretter/R. C. Saunders/C. M. Meyers/J. S. Dungan/K. Grumbach/Ch.-Ch. J. Sun/A. B. Campbell/E. A. Wulfsberg: *Antenatal diagnosis of lethal skeletal dysplasias*. *Am. J. Med. genet.*, 75, 2018, 518–522. [http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/\(SICI\)1096-8628\(19980217\)75:5%3C518::AID-AJ-MG12%3E3.0.CO;2-N/full](http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/(SICI)1096-8628(19980217)75:5%3C518::AID-AJ-MG12%3E3.0.CO;2-N/full) [16. 1. 2018]

Rhisomelia in Slovak Prehistory and in Early Historical Period

Július Jakab

Summary

Rhisomelia in Slovak prehistory and in early historical period. In years from 2006 to 2009 the routine analysis of anthropological material from archaeological investigations the Archaeological Institute the SAS in Nitra showed very rare congenital disease called „shortened shoulder bone“. It was found in one prehistoric settlement pit and once in early medieval grave. Findings have been considered as unique and very rare casuistic with extraordinary importance. The changes of shape and surface were rated macroscopically. The structure of deformed bones were rated by sciagrams. In both cases it is a defect of development and grow apart of proximal part of shoulder bone. Deformed parts of shoulder bones were unsymmetrical shortened and deformed due to congenital achondroplasia – it was obviously rhisomelia which caused hypofunction of upper limbs without ankylosis of shoulder joints. In the civilized world with standard medicine practise are these kinds of diseases registered already in prenatal period and after born is executed long term treatment. This very rare congenital disease affects humankind minimally from prehistory ages. Its lighter forms have allowed the life of affected individuals till the mature adulthood.

Fig. 1. Tesárske Mlyňany. Grave the man from migration period. 1a – reconstructed, defective humeri of man from grave from migration period, anterior view; 1b – ventrodorsal radiograph of the right humerus; 1c – lateromedial radiograph of the right humerus; 2 – humeral head agenesis on the right humerus (four views); 3 – the neck and the glenoid cavity of the shoulder bone of the right upper limb joint (*collum scapulae. et cavitas glenoidalis scapulae lat. dx.*).

Fig. 2. Tesárske Mlyňany. Grave the man from migration period. 1a, b – two skiagrams of the reconstructed right blade-bone; 2a – the right collarbone from the cranial side; 2b – the right collarbone from the caudal side.

Fig. 3. Nitra-Selenec. Object 32/09, prehistoric settlement pit, individuum B, female. 1 – the reduced and deformed left humeral head (four views); 2 – The deformed left humeral head; 3 – The deformed neck and the glenoid cavity the left upper limb joint (*collum scapulae lat. sin. et cavitas glenoidalis scapulae lat. sin.*, two views); 4a – partially reconstructed right and incomplete left humerus from anterior; 4b – ventrodorsal radiograph of the left humerus; 4c – lateromedial radiograph of the left humerus.

Translated by author

RNDr. Júliu Jakab, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
julius.jakab@savba.sk

EIN MITTELLATÈNEZEITLICHER BRANDOPFERPLATZ IN SLATINA NAD BEBRAVOU¹

Karol Pieta

Key words: Middle La Tène Period, Slovakia, sacrificial fire place, offerings, burning

Middle La Tène Period Sacrificial Fire Place from Slatina nad Bebravou

In Slatina nad Bebravou nearby a hillfort on the top of Udrina hill (652 m a. s. l.) two deposits of burnt pottery, bones, glass, and metal objects were found coincidentally, laid close to the pits. The metal inventory – brooches, belt fragments, and a spur – belongs to the Middle La Tène Period (LTC1b). The find assemblage embraced also the fragments of two Hellenistic bronze reliefs, designated as the parts of an armour (R. Thomas). The paper compares the location and inventory of the feature with other sacrificial fire places in the Western Carpathians that probably originated as a result of the southern colonization wave.

Die Brandopferplätze gehören zu den bekannten Phänomenen der latènezeitlichen Besiedlung der Westkarpaten, ihre ausführlichere Interpretation verbleibt aber immer noch in der Ebene der Hypothesen. Die geringe Zahl bisheriger Lokalitäten dieser Art hat ein neues Objekt im Hinterland des bekannten Burgwalls Udrina bei Slatina nad Bebravou, Bezirk Bánovce nad Bebravou erhöht. Bruchstücke wertvoller antiken bronzenen Reliefs aus dem Mittelmeerraum als Bestandteil des hier gewonnenen Fundmaterials betonen die Bedeutung dieser Fundstelle. Die hellenistische Bronzeplastik stellt einen spezifischen Umkreis der Forschung dar. Der Verfasser will sich an dieser Stelle bei Frau Prof. R. Thomas von der Universität Köln bedanken, dass sie diese Aufgabe übernommen hat. Ihre hervorragenden Ergebnisse sind in einer selbständigen Studie in diesem Band veröffentlicht (Thomas 2018). Der vorgelegte Artikel stellt einen vorläufigen Bericht über den Fund dar und soll gleichzeitig zu einer Präzisierung der Informationen über von der erwähnten Forscherin interpretierten Artefakten beitragen.

Ondrej Valach, ein Bürger aus Dubnica nad Váhom, wies den Autor auf Gegenstände hin, die er im bewaldeten Erosionsterrain dicht neben dem markierten Touristenpfad an der Grenze der Gemeindekataktern Slatina und Timoradza gefunden hatte (Abb. 1). Es handelte sich um durchgeglühte Keramik, kleine verschmolzene Bronzestücke und eiserne Gegenstände. Bei der Besichtigung im Mai 2016 wurde der Fundort eingemessen und gegen die Bodenerosion und gegen eventuellen Eingriff der Touristen und in der Umgebung des nahe liegenden Burgwalls wirkenden illegalen Sondengängern gesichert. Das Objekt wurde im Verlauf der Sommermonate 2016 freigelegt, die Grabungen wurden im Jahr 2017 abgeschlossen.

DAS OBJEKT

Die genannte Stelle liegt ungefähr 1200 m westlich des Berges mit latènezeitlichen Burgwall namens Udrina (652 m; Abb. 2), in einer Neige zwischen einer nicht benannten Anhöhe und dem Berg und

¹ Der Beitrag entstand im Rahmen der Projekte APVV-14-0842 Central Europe between the Celtic Oppida and the Ancient Slavic Centres of Power und VEGA 2-0001-18 Slovakia and the Middle Danube Region: development from the Early history to the Early Middle Ages.

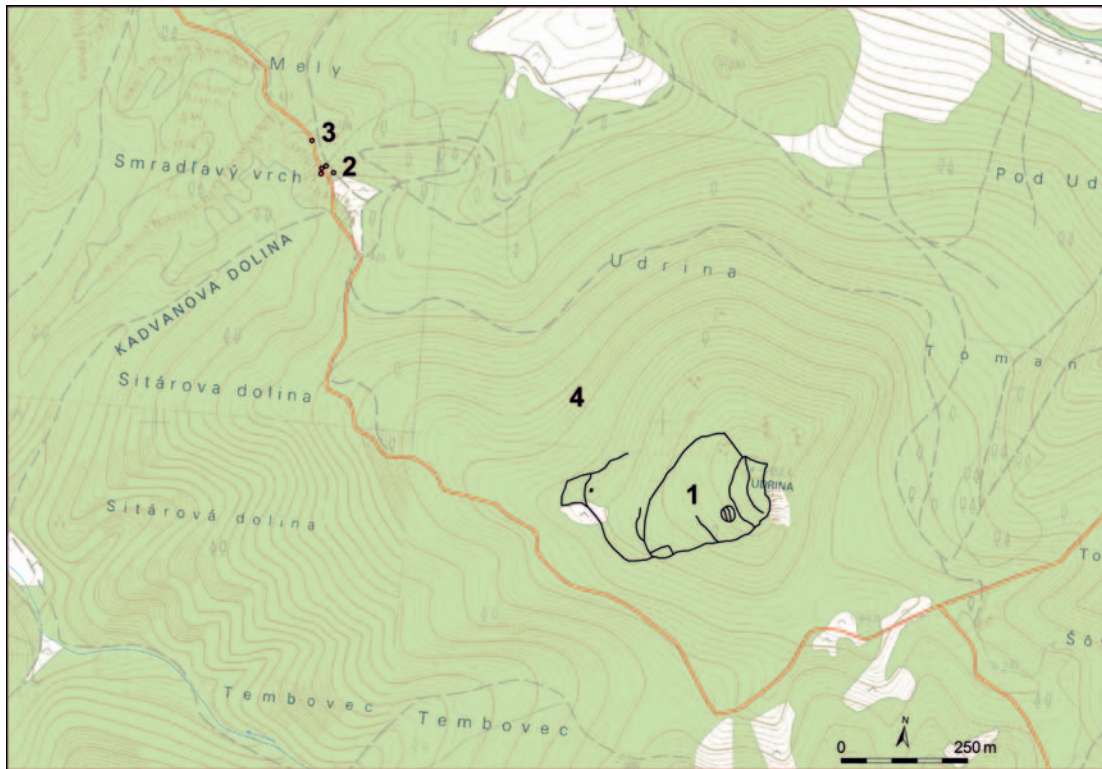

Abb. 1. Slatina nad Bebravou. 1 – Burgwall; 2 – Opferplatz; 3 – Fund von Trensenknebel; 4 – Fund der Gürtelkette.

Abb. 2. Slatina nad Bebravou. 1 – Blick auf den Burgwall Udrina; 2 – die Lage der Opferstätte vom Nord-West.

Naturschutzgebiet Smradľavý vrch. Es handelt sich um ein kleines Plateau bei der Kante eines steilen, durch die Erosion des verwitterten Kalksteingrundes stark beschädigten Abhangs. Auf dem hellbraunen Waldboden, der in den südwestlichen Rändern des Plateaus in den gelb-weiß gefärbten Schotter übergeht, zeigten sich deutlich zwei braunschwarze Verfärbungen. Die Erde war mit Tonscherben, verschmolzenen Bronzestücken und Bruchstücken eiserner Gegenstände, die teilweise schon der Finder aufgelesen hatte, vermischt. Nach der Vermessung wurden die beiden dunklen Stellen bis zum Mutterboden flächenmäßig untersucht. Die ausgehobene Tonerde wurde durchgeseibt und bedeutendere, in ursprünglicher Lage gefundene Gegenstände genau eingemessen. Die südöstliche Konzentration wurde als Fläche 1 und die nordwestliche Kumulation als Fläche 2 bezeichnet.

Fläche 1

Auf der dunklen Oberflächenschicht wurde eine Fläche von 19 m² freigelegt. Die noch mit Gras bewachsene Oberschicht wurde vorsichtig entfernt, systematisch durchgeseibt und bei der Umlegung auch optisch und mit dem Metalldetektor kontrolliert. Sie beinhaltete keramische Bruchstücke, kalzinierte Knochen und fremdes Gesteinmaterial. Man fand hier auch Eisenfibeln und –Niete. Beim östlichen Rand kamen bronzene Fragmente und Schmelzstücke, zusammen mit einem plastisch verziertem Köpfchen zutage. Den zweiten Gesichtsteil einer Bronzeplastik fand man zusammen mit weiteren Bruchstücken und einem eisernen Kettefragment bei südlichem Rand der Fläche.

In der zweiten Schicht in der Tiefe von 15–25 cm wurden Konzentrationen wie auch einzelne Stücke durchgebrannter Keramik verzeichnet. Man fand hier auch mehrere verschmolzene Metallbruchstücke, eiserne Niete und eine Hälfte eines Bronzerings. Auf diesem Niveau begann sich im südwestlichen Teil der Fläche eine dunkler gefärbte Vertiefung ovalen Grundrisses abzuzeichnen. Gleichzeitig in Richtung Südost hat sich eine kreisförmige dunkler gefärbte Pfostengrube skizziert. Es folgte die Aushebung beider Vertiefungen im Halbprofil und ihre Dokumentation.

Grube 1

Sie wurde 50 cm in den Untergrund eingelassen. Sie hatte eine ovale Form mit einem Ausmaß von 130 x 70 cm, mäßig schräge Wände und einen flachen Boden. In der harten und kompakten dunkelbraunen Füllung konnten drei Zwischenschichten aus weißem Schotter beobachtet werden. Die Ausfüllung beinhaltete keine Funde, nur bei dem engeren nordöstlichen Rand lagen drei kleine Keramikbruchstücke, ein Teil einer eisernen Kette und ein rechteckig gebogener Niet mit halbkugeligem Kopf. Unweit, in der umliegenden Schicht, kam Bruchstück einer verbrannten eisernen Fibel zutage.

Pfostengrube

Hatte eine regelmäßig- kreisförmige Form mit einem Durchmesser von 25 cm, einfärbige satte braune Ausfüllung und sich mäßig verengende Wände, mit flachem Boden in einer Tiefe von 27 cm. Ohne Funde.

Nach der Freilegung beider Gruben wurde die herumliegende Schicht vorsichtig untersucht und die Konzentrationen verbrannter Keramik, Knochen und verschmolzenen Stücken dokumentiert. Vereinzelt wurden auch kleine Kohlenstücke gefunden (*Quercus sp.* – Eiche. Bestimmt von J. Mihályiová). Die Funde lagen vor allem nördlich der Grube, wo auch drei verschmolzene Stücke eines blauen gläsernen Armbandes, verziert mit weißer Paste, entdeckt wurden. Eine weitere Keramik- und Knochenanhäufung war in der Schicht westlich der Pfostengrube zu finden. Schon in einer Tiefe von 30–40 cm wurde auf der ganzen untersuchten Fläche ein ungleichmäßiger, im östlichen Teil mäßig steigender dolomitischer Grund erreicht (Abb. 3: 1; 4).

Fläche 2

Auf einer dunkler gefärbten Oberfläche nordwestlich der Fläche 1 wurde eine 400 x 400 cm große Fläche untersucht. In der Oberflächenschicht wurden ein Teil einer Gürtelkette, zwei eiserne Schließhaken und mehrere Niete gefunden. Beim nordwestlichen Rand der Fläche lag ein unvoll-

Abb. 3. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. 1 – Fläche 1, Gesamtblick auf die Grube und das Pfostenloch von Westen; 2 – Fläche 2, die Grube im Profil.

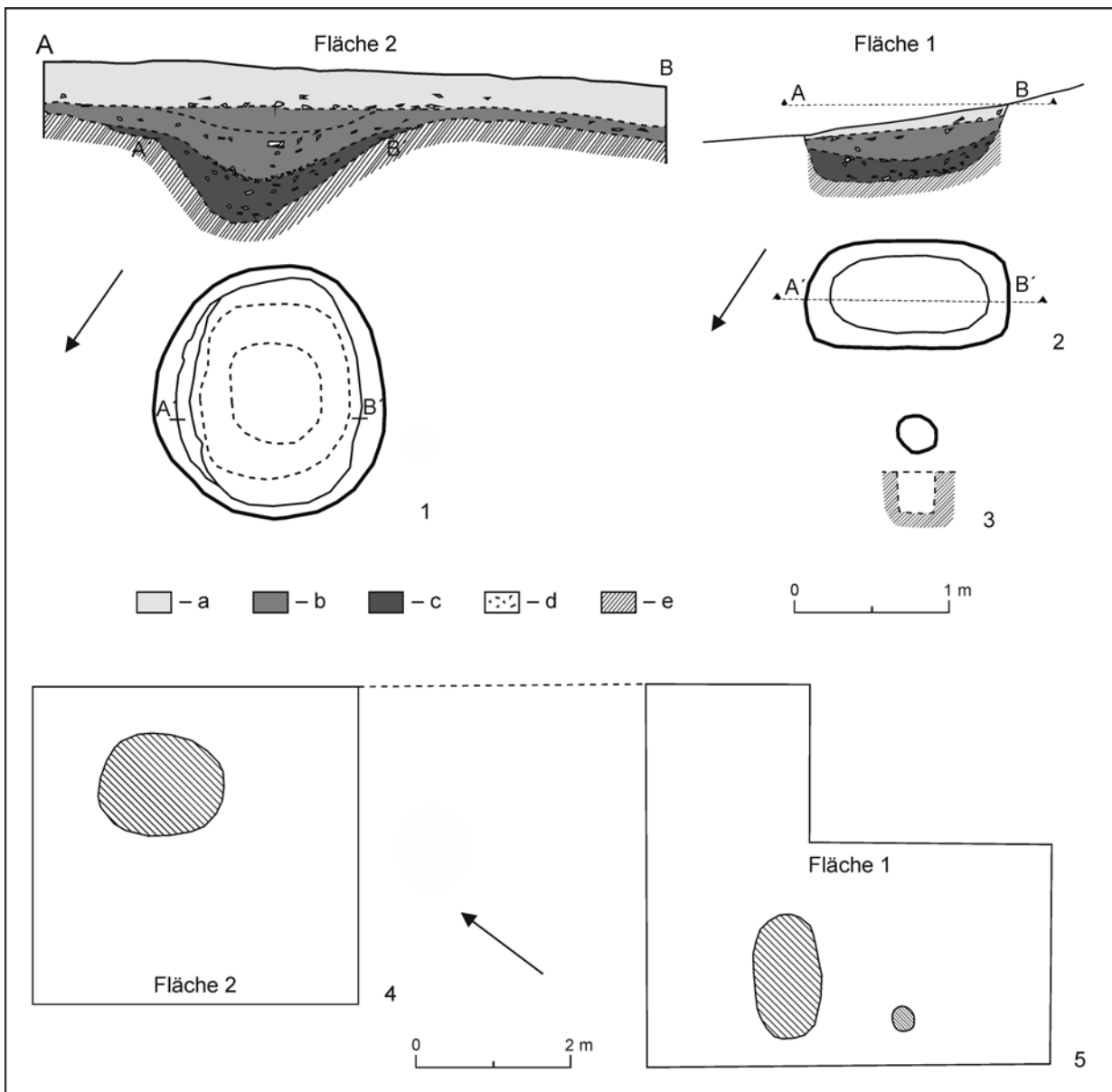

Abb. 4. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. 1 – Grube 2; 2 – Grube 1; 3 – Pfostengrube; 4, 5 – Gesamtplan mit den Flächen 1 und 2. Legende: a – braun-graue lockere Erde; b – dunkelbraune dichte Erde; c – braun-schwarze dichte Erde; d – grober dolomitischer Kies; e – felsiger Untergrund.

ständiger eiserner Hakensporn, einige Tonscherben und kleine bronzene verschmolzene Stücke. Die Schicht wurde danach mit Metalldetektor überprüft, durchgeseibt und beseitigt. Die zweite Schicht in dunkelbrauner Farbe war von Wurzeln umliegender Bäume durchgewachsen. Sie beinhaltete nur sehr kleine Bronzefragmente, Scherben und Knochen hat man hier nicht gefunden. In einer Tiefe von 30 cm in dunkelbrauner lockerer Erde zeigte sich auf mehreren Stellen des nach Süden mäßig geneigten Terrains zeigte sich eine dünne Schottererschicht. Diese wurde wahrscheinlich von höher gelegenen Stellen aufgeschwemmt. Nach ihrer Beseitigung fand man im östlichen Teil der dunkelbraunen Erdschicht mehrere kleine durchglühte Scherben und kleine bronzene Schmelzstücke. In einer Tiefe von 40–50 cm unter der heutigen Oberfläche wurde die unebene Grundlage erreicht. Auf diesem Niveau, im nordöstlichen Teil der Fläche trat die dunkler gefärbte Verfüllung der Grube 2 hervor, die sich durch ihre lockere Struktur von der umliegenden Schicht gut unterscheiden lies. In der unmittelbaren Umgebung wurden mehrere kleine Konzentrationen verbrannter Keramik und

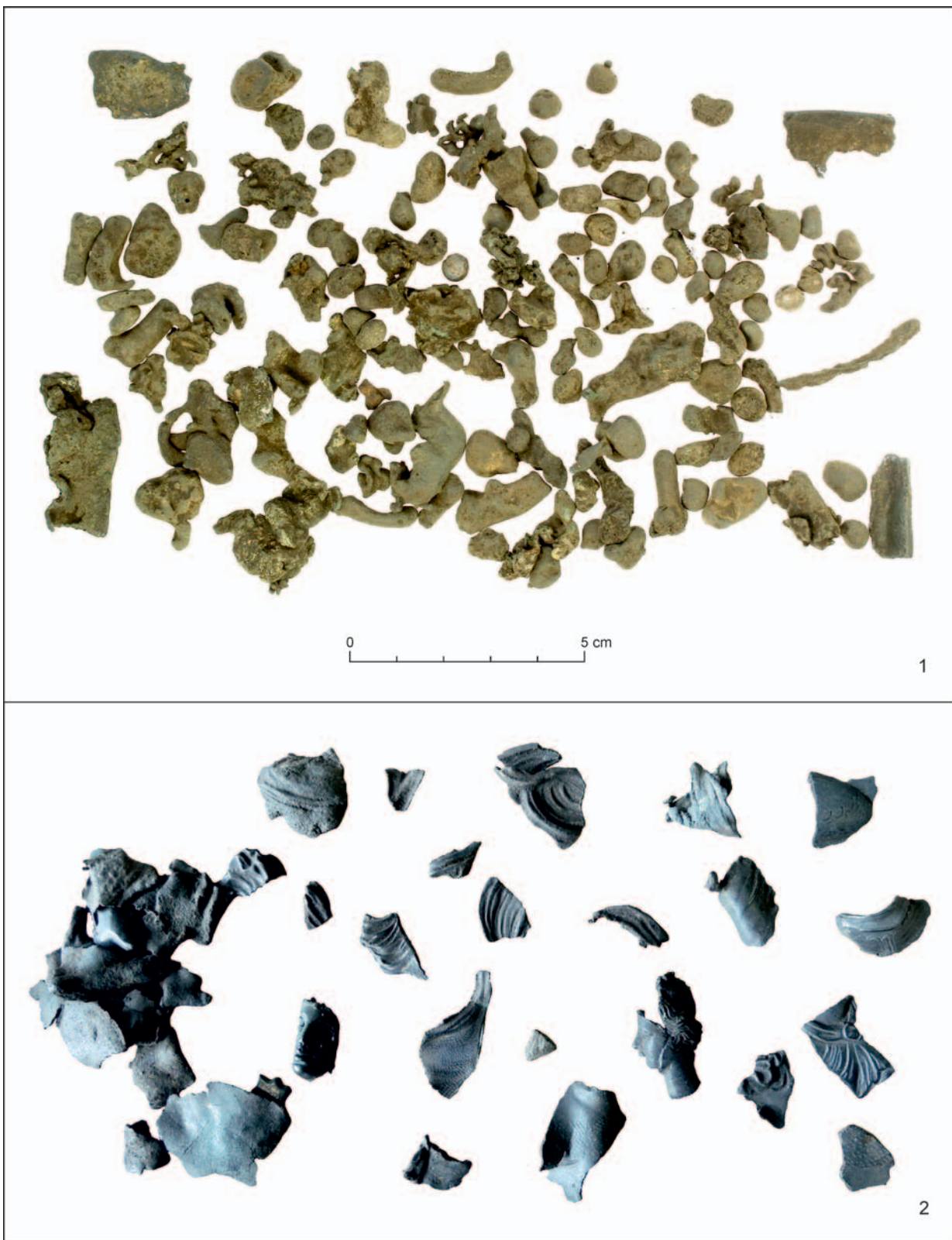

Abb. 5. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. Die Schmelzklumpen (1) und Fragmente der Bronzereliefe (2) aus der Fläche 1. Ohne Maßstab: 2.

vereinzelte sehr kleine verbrannte Knöchlein festgestellt. Man fand hier auch einen Ring eines Gürtels, zwei Nieten und östlich und nördlich der Grube auch zwei verschmolzene Stücke von blauem Glas.

Grube 2

Sie hatte eine fast kreisförmige Form (150 x 160 cm) und schräge, bis zum Boden sich neigende Wände. Sie wurde in den Felsgrund eingetieft und erreichte eine Tiefe von 70 cm ab der Grundoberfläche. Die charakteristische graubraune Ausfüllung war stark mit Kies vermischt (Abb. 3: 2; 4). In ihrem Oberteil fand man vereinzelte Scherben, hingegen wurden im unteren Teil keine Funde festgestellt.

Die Rettungsgrabung verlief aus Zeitgründen und auch wegen der Beschränkungen an der Grenze des Naturschutzgebietes in einem reduzierten Ausmaß. Insgesamt wurden auf der Fundstelle zwei Flächen mit dunkel gefärbter Erde mit Vorkommen durchgeglühter fragmentarischer Keramik, kleiner kalzinierter Knochen, zerschmolzener und zerschlagener Bruchstücke von bronzenen und gläsernen Gegenständen und verbrannter eiserner Gegenstände untersucht. Die Lokalisierung einiger vom Finder aufgesammlter Gegenstände konnte nicht sicher bestimmt werden, jedoch wurde die Platzierung fast aller wichtigeren Artefakte war festgestellt.

Auf beiden Flächen wurde je eine in den Untergrund eingelassene Grube entdeckt, die 700 cm voneinander entfernt waren. Bei der Grube 1 wurde auch eine Pfostengrube freigelegt (Abb. 4). Die Anhäufungen von Gegenständen waren nur durch eine schwache Erdschicht überdeckt. Deshalb tragen die stratigraphischen und detaillierten Beobachtungen im Terrain zur Interpretation des Befundes nur beschränkt bei. Die gefundenen Artefakte waren, wie es scheint, ohne Andeutung irgendwelcher Funktionseinheiten, direkt auf dem Grund oder in der Erdschicht deponiert. Weder auf den untersuchten Flächen noch in ihrer unmittelbaren Umgebung fand man einen Verbrennungsplatz, eine Stelle, wo die Gegenstände verbrannt wurden. Anhand der Terrainbeobachtungen verlief die Deponierung der Artefakte nicht in einem einzigen Prozess. Davon zeugt die sterile Zwischenschicht des Kalksteinschotter, sichtbar vor allem auf der Fläche 2, wo diese die zwei Horizonte mit Funden trennte und auch die Grube 2 überdeckte. Zwei, bzw. drei dünne Schotterschichten wurden auch in der Füllung beider Gruben dokumentiert. Anhand dieser Zwischenschichten können wir hypothetisch über sich wiederholenden Aktivitäten (Rituale) sprechen. Nach ihrer Beendigung wurde das Schottersediment durch eine Erosion (Regen, Schnee) von höher gelegenen Stellen auf die Deponierungen und auch in die noch halb zugeschütteten Gruben angeschwemmt.

Mehr Artefakte konzentrierten sich um die Grube 1. Außer einer größeren Anzahl von Keramik und Knochen waren hier alle Fibeln und ihre Fragmente, Teile beider bronzenen Plastiken (Abb. 5: 2), Bestandteile der Gürtel und verschmolzene Stücke eines gläsernen Armbandes zu finden (Abb. 6; 7). Demgegenüber fand man auf der Fläche 2 lediglich einen Sporn, eine Nähnaedel, beide Schließhaken und Teil eines Gürtels, vier Nieten, einen eisernen Ring und zwei Glasfragmente (Abb. 8). Das Volumen der verbrannten Scherben und Knochen war hier deutlich niedriger als bei der Grube 1. Die Mehrzahl der Funde lag erst unter der Schotter-Zwischenschicht auf dem Boden. In den Gruben wurden keine Artefakte festgestellt.

FUNDE

Fast alle gewonnene Gegenstände aus der Lage Slatina – Pod Smradľavým vrchom sind stark verbrannt und fragmentarisch, die bronzenen und gläsernen Gegenstände auch zerschmolzen. Die Bronzen, wie schon in der Einleitung erwähnt wurde, gehörten zu den gegossenen Reliefs, die in einer selbständigen Studie von R. Thomas in diesem Band bearbeitet sind. In diesem Teil des Inventars waren schon mittels der ersten metallgraphischen Analysen Bestandteile von zwei Artefakten antiken Ursprunges unterschieden worden.

Schmuck und Trachtbestandteile

Die Fibeln und die Bestandteile der Gürtel bilden den größten Teil des metallenen Inventars und sind für die Datierung der ganzen Anlage entscheidend.

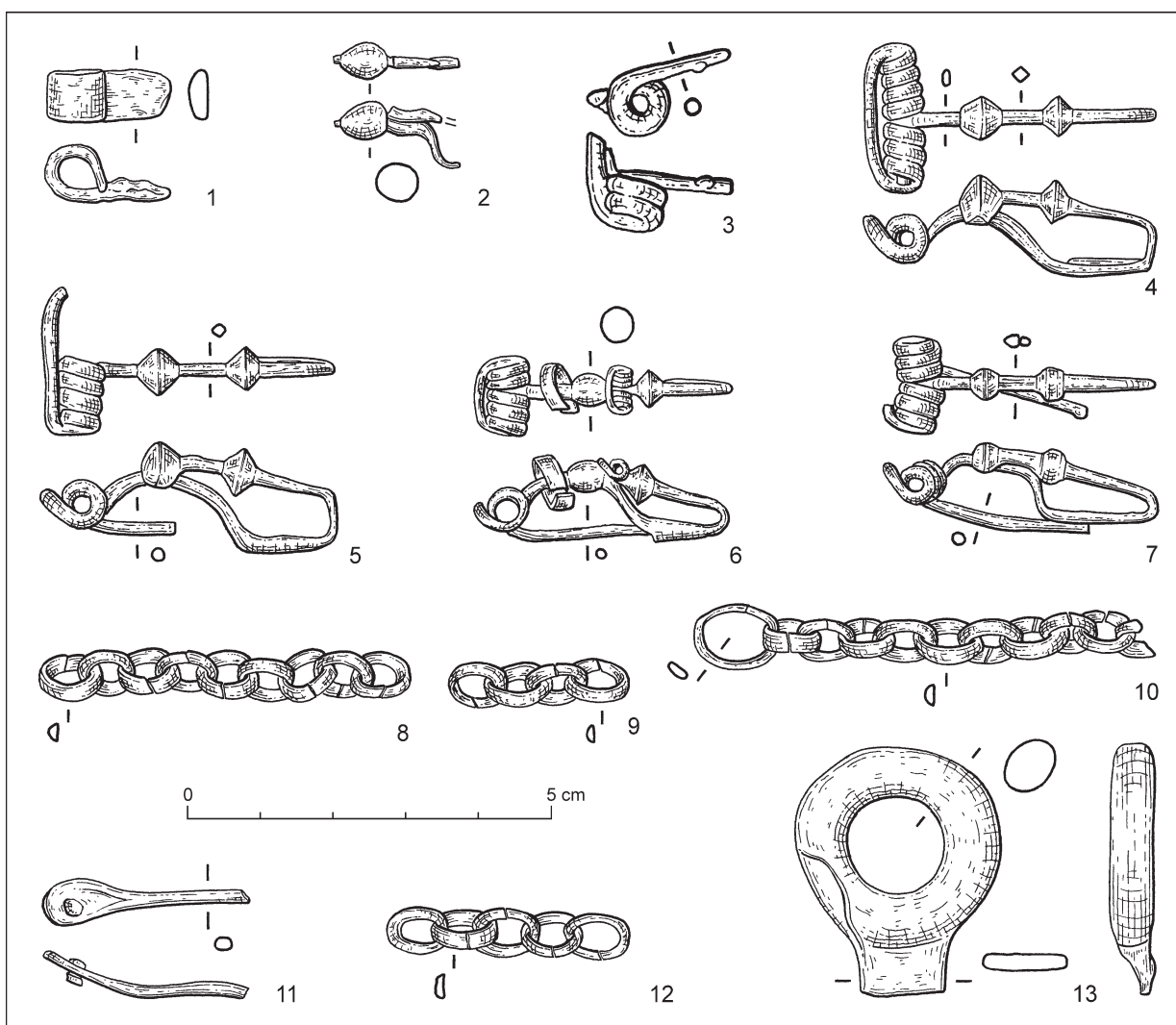

Abb. 6. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. Fibeln und Gürtelteile aus der Fläche 1. Alles Eisen.

Die Zweiknotenfibel vom Mittellatèneschema ist durch fünf Stücke vertreten (Abb. 6: 2, 4–7). Es sind kleine Exemplare von 35–45 mm Länge, mit einer äußeren Sehne mit 3 + 3, bzw. 4 + 4 Windung. Eine Besonderheit ist eine Pseudowindung auf dem Bogen einer der Fibeln die gewöhnlich auf bronzenen Drahtfibeln dieses Horizontes zur Geltung kommen. Anhand des erhaltenen Kettengliedes auf einem Exemplar (Abb. 6: 6) war diese mit einem anderen Stück verbunden. Die kleinen Zweiknotenfibeln stehen den Formen Gebhard 13b oder den Leittypen der Gruppen 11 und 12 (Bujna EF-K-B) aus der Endphase der keltischen Gräberfelder nahe (LTC1b; Bujna 2003, 92; Gebhard 1991, 15). Die chronologische Position dieser Fibeln an der Grenze zwischen den Stufen C1 und C2 wird durch ihre Anwesenheit in den Grabinventaren zusammen mit der Fibel vom Typ Mötschwill und gläsernen Armringen, typisch für LTC2, bestätigt (Gebhard 1989, 52; Karwowski 2004, 73; Krämer 1985, Taf. 23: 3, 4; 25: 1–5). Kleine Zweiknotenfibeln kommen auch auf dem unweit liegenden Burgwall in Soblahov (Benediková/Pieta, *im Druck*), im nördlich liegendem Gebiet mit der Vorpúchov-Besiedlung, sowie im Grantal zum Vorschein (Sklabinský Podzámok: Pieta 2014, Abb. 17: 5; Ponická Huta: Pieta 2010, Abb. 13: 2).

Die emaillierte bronzene Fibel ist lediglich durch zwei Fragmente eines Plättchens (Plättchen?) mit im rotem Email ausgefüllter Verzierungen in der S-Form oder in Sanduhr-Form erhalten geblieben (Abb. 7: 26, 29). Dieser Typ mit zahlreichen Varianten der Plättchenverzierung ist zeitlich auf den jüngsten Gräberfeldern der Stufe LTC1 des Typs Holiare gut fixiert. Er ist vor allem für den Ostkarpatenraum und die untere Donau charakteristisch. Auch in der Slowakei kommen die Bronzefibeln

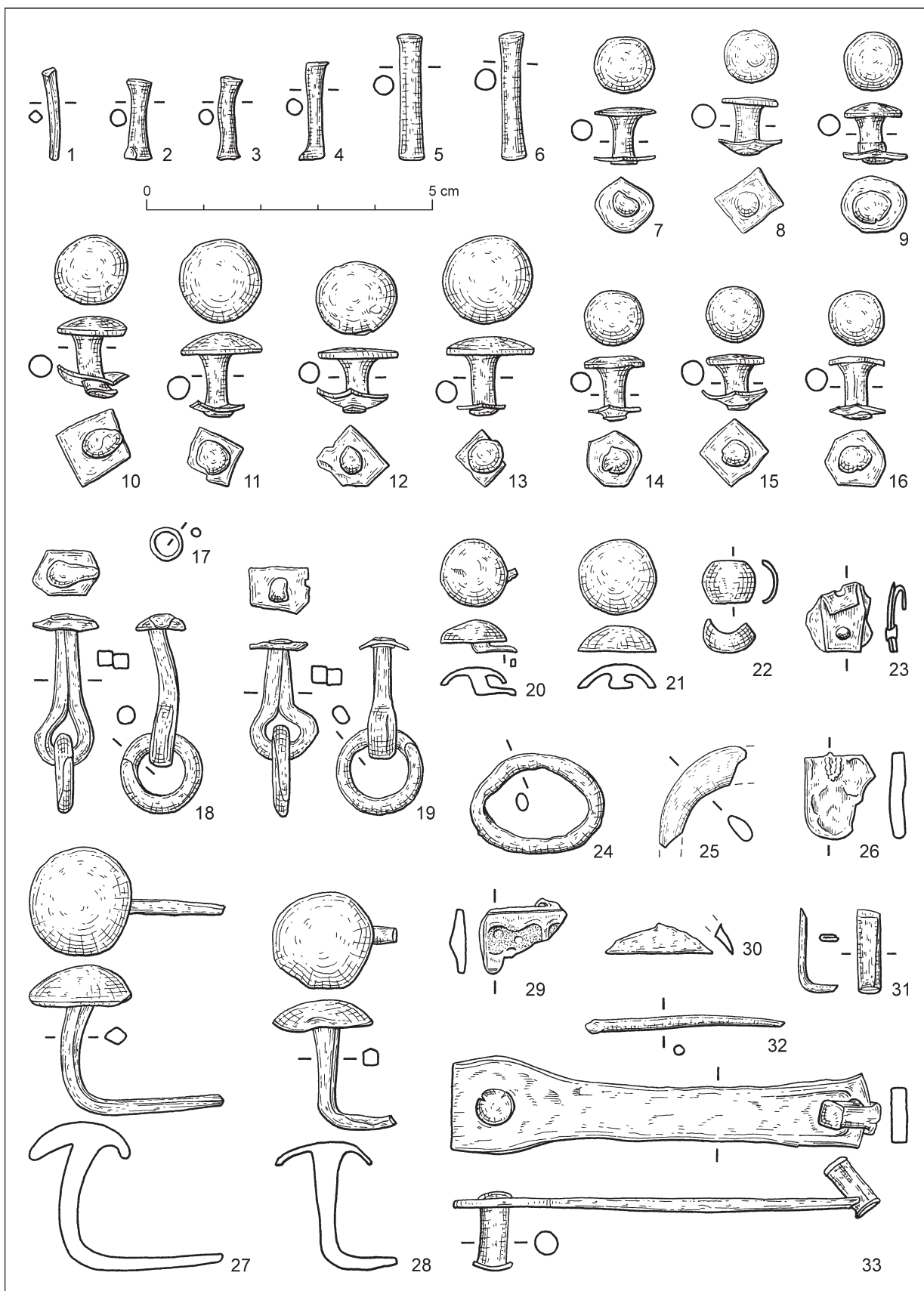

Abb. 7. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. Gegenstände aus der Fläche 1. 1 – 23, 27, 28, 30–33 – Eisen; 24, 26, 29 – Bronze; 25, 29 Bronze und rotes Email.

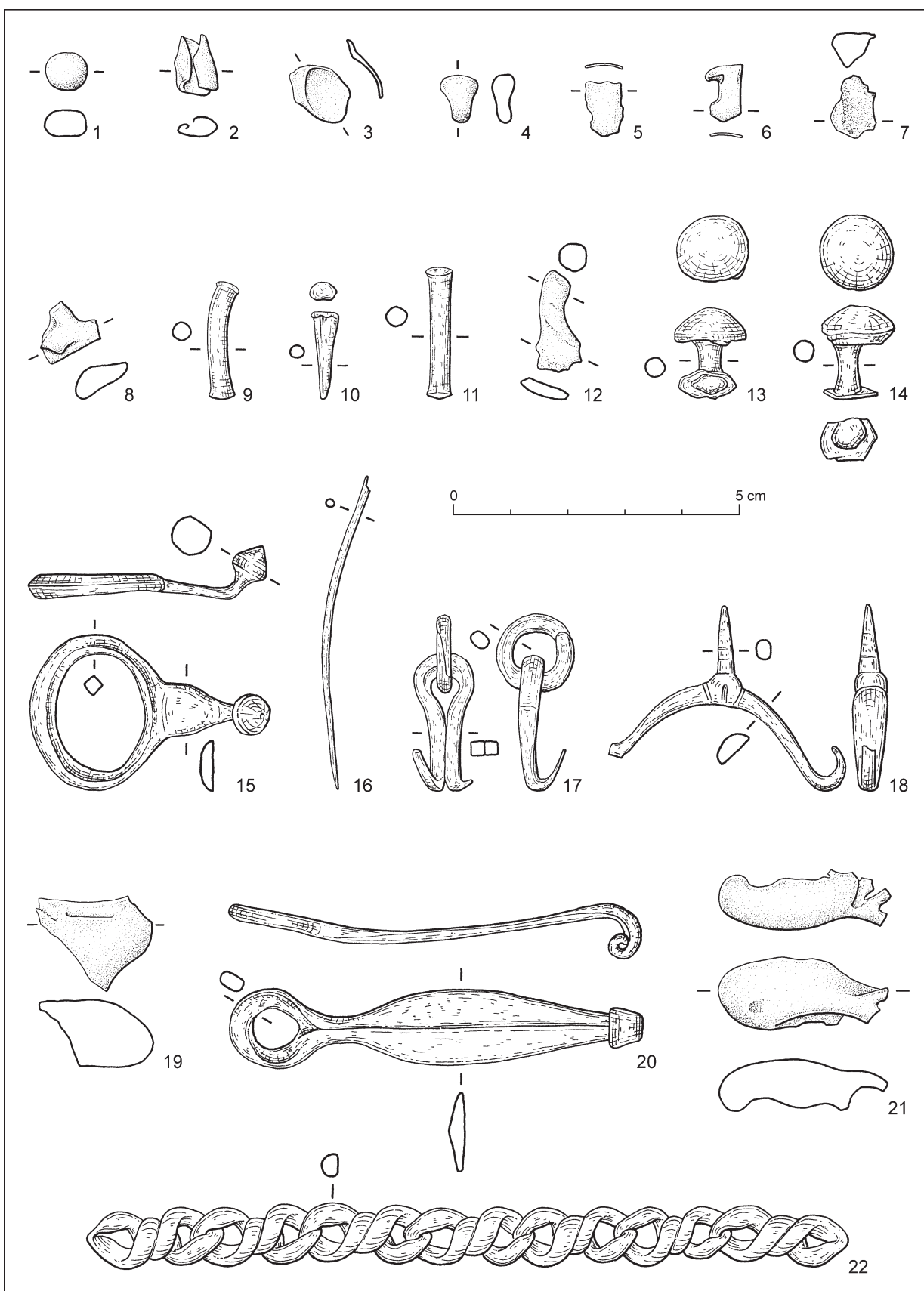

Abb. 8. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. Gegenstände aus der Fläche 2. 1–8, 12 – Bronze; 9–11, 13–18, 20, 22 – Eisen; 19, 21 – Dunkelblaues Glas.

mit emaillierten Plättchen ziemlich oft vor (*Bujna* 2003, 61; *Dizdar* 2014; *Pieta* 2010, 31, 32, Abb. 9; 2017, 351). Die gleiche Zeitstellung der emaillierten und der doppelkugeligen Fibeln, zusammen mit gläsernem Armband belegt das Grab 186 aus Holíare (*Benadik/Vlček/Ambroz* 1957, 89, Taf. XXXII: 4–7, 8–20).

Die Armringe aus blauem Glas fand man auf beiden Flächen, jedoch sind von ihnen nur unförmige verschmolzene Stücke erhalten geblieben (Abb. 8: 19, 21). In einem Fall konnte die plastische Verzierung mit weißer Paste beobachtet werden. Wahrscheinlich gehören sie zu einem bei uns verbreiteten mittel-latènezeitlichen Typ, zum Beispiel der Gruppe 8 (*Březinová* 2004, 143). Diese Armringe kommen auf den karpatenländischen Opferplätzen oft vor.

Die Gürtel als Symbol einer Persönlichkeit wurden ohne Zweifel oft als Opfergabe dargebracht. Dies bestätigt auch ihr häufiges Vorkommen auf anderen Opferplätzen. Fragmente aus der Fläche 1 könnten zu einem Gürtel mit verdoppelten, durch kreisförmigen Glieder verbundenen Ketten gehören (Abb. 6: 8–10, 12). Zu einem solchen Stück könnte auch einer der zwei gefundenen Verschlussaken (Abb. 8: 15) passen (*Bujna* 2011, Abb. 37). Der Teil einer Eisenkette aus der Fläche 2 (Abb. 8: 22) gehört zu einem Gürtel mit zweifach eingedrehten Gliedern, belegt in Krieger- und auch in Frauengräbern. Beide Aken konnten auch als Abschluss auf ledernen Gürteln verwendet worden sein, ähnlich auch wie die zwei Niete mit halbkugelförmigem Kopf und gebogenem Dorn.

Die Ausrüstung

Der Sporn aus der Fläche 2 (Abb. 8: 18) ist der einzige sichere Vertreter des männlichen kriegerischen Elementes. Er hat einen geraden konischen Stachel und hakenförmig endende Schenkel. Kleine Haken-sporen sind auf mehreren Fundorten der Vorpúchov-Stufe und der Frühphase der Púchov-Kultur, sowie auch aus der Grenzzone der keltischen Besiedlung einschließlich des Burgwalls in Slatina nad Bebrávou belegt. Es handelt sich wahrscheinlich um den ältesten Sporentyp in unserem Milieu (*Pieta* 2010, 305, Abb. 129: 1–5).

Der Schild (?): Lange Nägel mit breitem halbkugelförmigem Kopf aus der Fläche 1 (Abb. 7: 27, 28) wurden wegen ihrer rechteckigen Verbiegung in einer hölzernen 16 mm dicken Unterlage eingebaut. Ähnliche Nägel wurden auch auf anderen Opferplätzen wie auch in den Kriegergräbern gefunden, wo sie für Verbindungselemente von Schilden gehalten werden (*Jacobi* 1974, 237). Ungeklärt ist die Zugehörigkeit mehrerer Arten der eisernen Niete, die auf beiden Flächen, in größerer Zahl jedoch auf der Fläche 1 gefunden wurden. Ein Teil der Nieten hat einen dekorativen halbkugelförmigen Kopf (Abb. 7: 7–16). Die Länge und die Gegenbeschläge auf dem gehämmerten Ende bestätigen, dass die Niete ein organisches Material mit einer Stärke von 8–10 mm verbunden und geziert haben. Ähnliche Form haben die Niete der germanischen Schilder vom Typ B, F, P (*Zieling* 1989, Taf. 34; 35).

Der Zweck der Ringe auf einem Ösenstift mit Gegenbeschlag oder mit seitlich abgebogenen Spitzen (Abb. 7: 18, 19; 8: 16, 17) ist ebenso unklar. In Betracht kommt ein Schild, bei dem manchmal ähnliche Verbindungselemente verwendet worden waren (Mannersdorf, Grab 37; *Ramsl* 2011, 159, Abb. 130).

Die Niete mit leicht erweiterten Enden (Abb. 7: 2–6; 8: 9, 11) verbanden unbekannten organischen Teil oder Teile in der Stärke von 1–2 cm. Auf dieser Art wurden die knöchernen oder hölzernen Handgriffe einiger Latène-Messer befestigt (*Pieta* 2014, Abb. 21: 9–12), die jedoch in der Fundansammlung aus Slatina nicht vertreten sind.

Bronzene reliefverzierte Schulterklappen griechischer Provenienz konnten in den Opferplatz als einzelne antiquarische Artefakte, aber auch als Bestandteile eines Muskelpanzers gelangen. Sie sind in zahlreichen Fragmenten, zerstreut im östlichen und südlichen Teil der Fläche 1 erhalten geblieben. Einige Bruchstücke hat der Finder auf der Oberfläche noch vor dem Anfang der Grabung aufgesammelt. Die Reliefs sind hier Gegenstand einer selbständigen Studie (*Thomas* 2018). Die Autorin interpretiert sie als Schulterklappen eines Panzers, Szenen aus der Amazonenmachie darstellend, die in den Werkstätten in der griechischen Kolonie Taranto in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts vor Chr. hergestellt wurden. Diese für die keltische Bevölkerung ohne Zweifel hoch attraktive Artefakte konnten im heimischen Milieu, wohin sie zusammen mit anderer Luxusware zeitnah zu ihrer Entstehung gelangten (*Repka* 2015), als antiquarische Stücke überleben. Oder sie wurden, wie R. *Thomas* (2018) meint, als Antiquitäten aus irgendeinem von Kelten ausgeraubten griechischen Tempel im Verlauf des 3. Jahrhunderts vor Chr. gewonnen.

Abb. 9. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. Verbrannte Keramik aus der Fläche 1.

Die Bronzefragmente (Abb. 5) sind nach der Keramik der häufigste Fund in beiden Deponien. Es handelt sich vorwiegend um sehr kleine Bruchstücke von Blechen und von gegossenen Artefakten, die einer hohen Temperatur ausgesetzt waren, mit einem Gesamtgewicht von 240 Gramm. Ein Teil der Fragmente gehörte zu beiden identifizierten Schulterklappen des Panzers, wie auch zu anderen nicht mehr erkennbaren Gegenständen.

Die Keramik

Von beiden Deponierungen hat man 659 vorwiegend kleine, konsequent sekundär durchglühte Tonscherben mit einem Gesamtgewicht von 4472 Gramm aufgesammelt. Die Keramik befand sich mehrheitlich auf der Fläche 1 (444 Stück) als auf der Fläche 2 – (215 Stück). Die Mehrheit davon (562 Stücke) gehört zu scheibengedrehten Gefäßen aus fein geschlammtem Ton. Es ging vorwiegend um Schüssel und Schalen mit ausgeladenem Rand und deutlichem Umbruch der Wandung (Abb. 7: 10–18), wie auch um S.-förmige Vasen mit plastischer Leiste unter dem Hals (Abb. 11: 7–10, 12). Eine geringe Anzahl der Scherben gehört zu den handgeformten Gefäßen, vor allem den halbkugeligen Schalen mit eingezogenem Rand (Abb. 7: 7, 8). Die Randscherbe eines einfachen Krausengefäßes (Abb. 11: 15) könnte für eine längere Dauer der Deponierung (LTC2–D) sprechen. Nur sechs kleine Bruchstücke der Graphitkeramik gehörten zu den kammstrichverzierten Situlen (Abb. 11: 11).

Knochen

Die Knochenreste waren stark bis zu Kreidesubstanz durchgebrannt. Das Gesamtgewicht der gewonnenen Bruchstücke war 99,2 Gramm. Die meisten, mit 97,8 Gramm, stammen aus der Fläche 1.

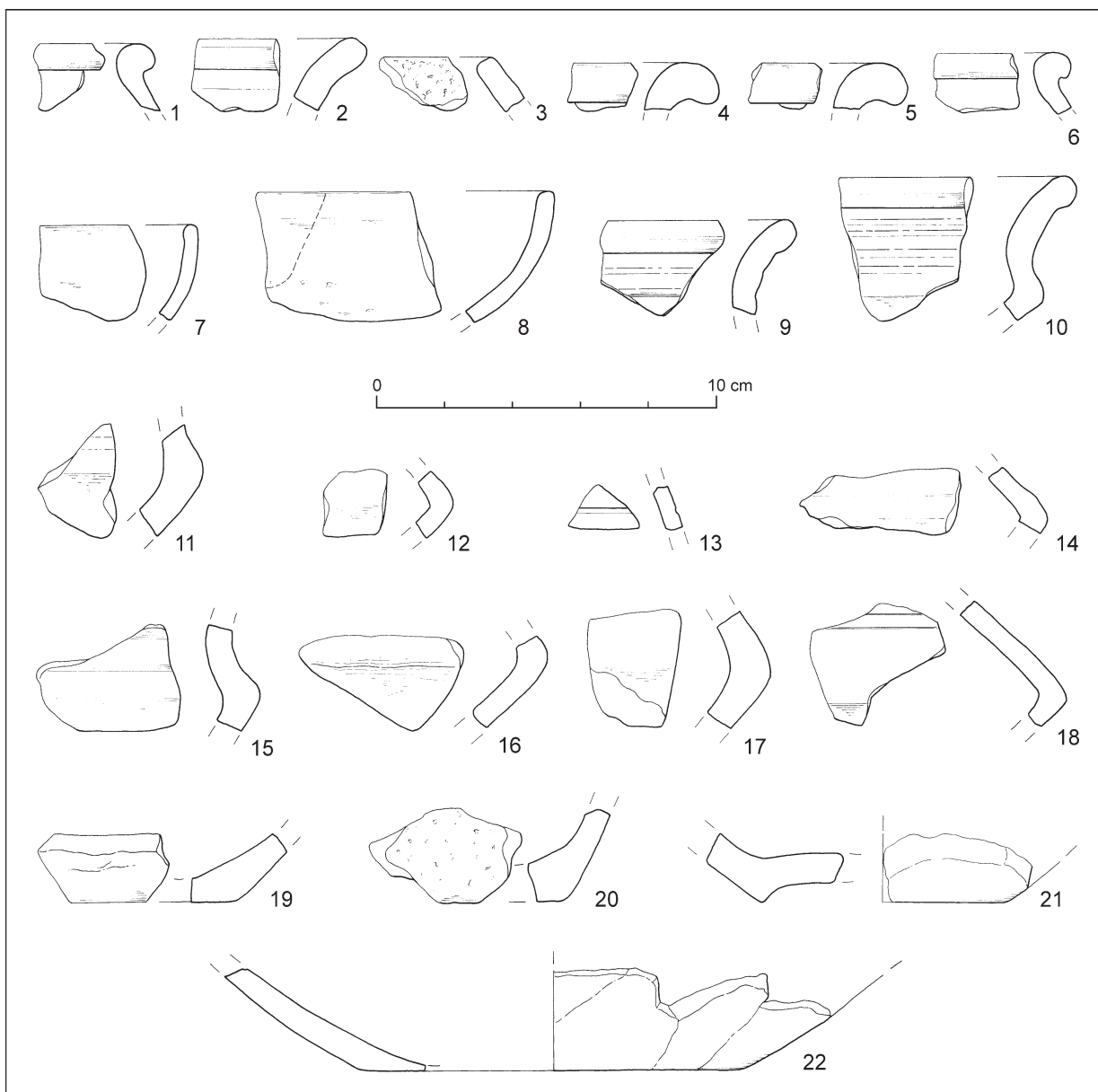

Abb. 10. Slatina nad Bebravou-Pod Smradlavým vrchom. Keramik aus der Fläche 1.

Dagegen fand man auf der Fläche 2 nur 1,4 Gramm der kalzinierten Knochen. Es handelt sich vorwiegend um sehr kleine Fragmente, die laut des Gutachtungs von Diaphysen der Langknochen, eines offenbar von jüngeren Individuen stammen, das eher eines grazilen Baues war. Wegen der Fragmentierung des Materials und seiner starken Vergrennung wurden nicht entschieden, ob es sich um tierische oder menschliche Überreste handelt (siehe die Gutachten von P. Stránská und E. Zazvonilová vom Archäologischen Institut der Tschechischen Akademie der Wissenschaften in Prag in diesem Band).

DIE DEUTUNG UND ZEITSTELLUNG DES BEFUNDES

Anhand der Grabungsergebnisse und der Untersuchung des Fundmaterials können wir folgendes festlegen: im Umfeld des latènezeitlichen Ballungsgebietes um den Burgwall Udrina konnte ein Objekt mit Deponierungen von verbrannter Keramik, Knochen und deformierten, zerbrochenen und durch

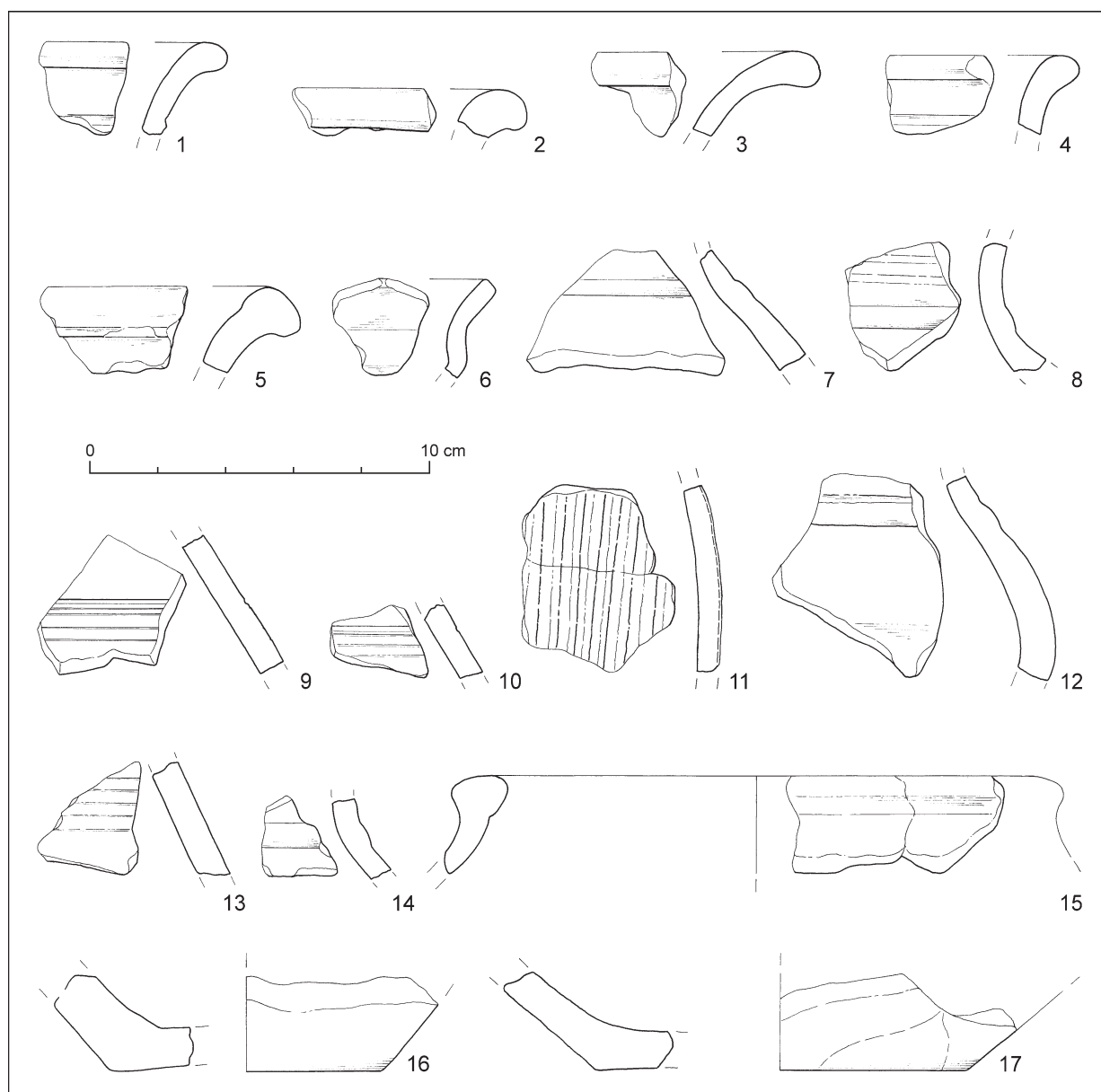

Abb. 11. Slatina nad Bebravou-Pod Smradlavým vrchom. Keramik aus der Fläche 2.

Feuer stark beschädigten Gegenständen freigelegt werden. Darunter sind Trachtbestandteile, Bronzeplastiken und Ausrüstung vertreten. Ein Teil der Fragmente konnte nicht identifiziert werden. Das Objekt befindet sich auf einer exponierten Stelle in einem Sattel zwischen zwei Anhöhen, in der Sichtweite des Burgwalls Udrina. Ein hügeliges Relief und felsiger Grund des umliegenden Terrains deutet an, dass auch in der Zeit der jungeneisenzeitlichen Besiedlung das Land in den höheren Lagen wenigstens teilweise bewaldet war.

Wegen des beschränkten Umfangs der Grabung und vor allem wegen der Bodenerosion konnte die Form und die Funktion des Befundes nur teilweise erkannt werden. Das gemeinsame Merkmal der gewonnenen Funde ist ihre starke Kennzeichnung durchs Feuer. Die Deutung des Befundes wird dadurch erschwert, dass es nicht gelungen ist, die stark verbrannten Knochenreste den menschlichen Individuen oder den Tieren zuzuordnen.

Wir schließen nicht aus, dass sich um ein bisher unbekannter Typ teilweise zerstörter Scheiterhaufengräber handelt. Die Bestattungen der keltischen Bevölkerung aus den Stufen LTC2 und LTD sind im Mitteldonaurnraum – und nicht nur hier – praktisch unbekannt. Im Oppida-Milieu (Heiden-

tränk, Staré Hradisko) wurden außerhalb der Befestigung vereinzelt mit Leichenbrand, Scherben und kleinstückigen verbrannten Metallsachen verfüllte seichte Gruben und eine Ustrine entdeckt (Čížmář 2018, 57; Schlott/Spennemann/Weber 1985). Die Tendenz zur Vereinfachung des Rituals, beziehungsweise der Grabausstattung, ist schon in der jüngsten Belegungsphase der keltischen Gräberfelder in Mähren wie auch in der Slowakei mit ausschließlich einfachen Brandgrubengräbern spürbar. Nur in einem Fall kann man hier bisher die Fortsetzung der Totenkultrituale in der Stufe LTC2 voraussetzen (Nitra; Pieta 1993). Deswegen finden wir für mehr wahrscheinlich, dass wir in Slatina nad Bebravou einen lokalen Brandopferplatz mit Deponierungen von Opfergaben vor uns haben.

Zum Bestandteil des Objektes gehören ein Pfosten mit einem Durchmesser um 20 cm, sowie auch zwei ovale Gruben, die nicht in einem Zug, sondern fortlaufend verfüllt worden. In ihrer gesamten Füllung, nicht mal auf ihrem Boden, fand man keine Artefakte. Die Depositen konzentrierten sich in einer dünnen Schicht um die Gruben herum. Die deutlichen Spuren eines Verbrennungsplatzes mit Holzkohleresten wurden nicht gefunden, was aber bei dem stark erodierten Terrain an Ort und Stelle nicht ausgeschlossen ist.

Der Fundplatz von Slatina hat zahlreiche Ähnlichkeiten mit dem Brandopferplatz von Prosné, (Gemeinde Udiča-Prosné) Bezirk Považská Bystrica im mittleren Waag-Tal.

Er befand sich ebenfalls außerhalb des Siedlungsareals, unweit des zeitgenössischen Burgwalls. Unter den Opfergaben war wieder sekundär verbrannte Keramik, Tier- und Menschenknochen, Schmuck und Ausrüstung, die in der Nähe eines Pfostens und einer Grube deponiert wurden. Die Schichtung des Grubeninhalts deutet für ihre wiederholte Benutzung hin. Ähnlich ist auch die Zusammensetzung der Keramikformen mit einer Überzahl von Schüsseln und Schalen und auch des Metallinventars (Pieta 2010, 317, Abb. 132; Pieta/Moravčík 1980). In Prosné wurde kein Verbrennungsplatz festgestellt.

Bei der dritten Kultstätte, angenommen auf Grund der Funde in der Umgebung des Burgwalls Čertova skala bei Trenčianske Teplice, können wir ebenfalls einige Ähnlichkeiten mit dem Objekt aus Slatina nad Bebravou sehen: der Opferplatz lag in der Nähe der mittel- bis spätlätènezeitlichen Befestigung und auch hier wurde die Verbrennung von Keramik und der Metallgegenständen (vor allem Fibeln und Gürtelteilen) belegt, die den Überhang der „weiblichen“ Elemente unter den Opfergaben andeuten (Pieta 2000; 2010, 317).

Unterschiedliche Praktiken sowie eine mehr entwickeltere Architektur und Dimension der Kultstätte können wir im Heiligtum auf dem Burgwall Liptovská Mara – Havránok aus den Stufen LTC–D verfolgen (Pieta 1982, 191–201). Teile der Tiere, Getreide, Hülsenfrüchte und andere landwirtschaftliche Produkte, aber auch Keramik und Metallgegenstände wurden direkt als Opfergaben auf dem Scheiterhaufen im sakralen Areal verbrannt und aufs Steinpflaster entlang der doppelten Pfostenlinie gelagert. Ein Großteil der Gaben war ebenfalls wie bei allen oben erwähnten Brandopferplätzen deformiert, manchmal in kleine Stücke zerbrochen und die Bronzen darauffolgend verschmolzen. Beim Ritual mit den Menschenopfern wurden die nicht verbrannten Schädel und Körperteile in die Gruben geworfen. Das Heiligtum wurde erst gegen Ende der spätlätènezeitlichen Stufe D verlassen (Pieta 1996, 85–95; 2010, 317, 320). Außerhalb des Kultareals, dicht an der Blende der Befestigung fand man einen Scheiterhaufen mit zerscherbter aber auch vollständiger Keramik, Münzen, Schmuck und anderen Gegenständen (Pieta 1982, 192; 1996, 88).

In der Südwest-Slowakei gibt es bisher nur einen vereinzelt Beleg von mittellätènezeitlichen Kultpraktiken, verbunden mit Deponierung verbrannter Opfergaben bekannt. In Nitra, am Rand einer keltischen Nekropole wurden in Schichten, wie auch in seichten Gruben Keramik, Tierknochen, wie auch des Metall- und Glasschmuck deponiert. Zeitlich fällt diese Fundansammlung an das Ende der Stufe LTC1 und in die Stufe LTC2 (Pieta 1993).

Auch im dakischen Gebiet finden wir die Deponierungen von verbrannten und nicht verbrannten Tieren, Keramik, und von Eisen- und Bronzegegenständen einschließlich der Waffen (z. B. Zemplín, Conțești; Pieta 2010, 322–324; Vulpe/Popescu 1976).

Die Funde aus Slatina nad Bebravou, Flur Pod Smradľavým vrchom, sind vom chronologischen Gesichtspunkt relativ einheitlich. Anhand der Fibeln (eiserne Zweiknotenfibeln, bronzene Fibel mit Emailplättchen) sowie der Gürtel gehören sie in die Abschlussphase der älteren Stufe LTC1 (C1b). Erinnern wir uns jedoch daran, dass die Oberflächenschicht des untersuchten Objektes von Bodenerosion teilweise abgeschwemmt wurde. Wir können nicht ausschließen, dass wegen der leichten Zugänglichkeit ein Teil der Funde von den Suchern aufgesammelt wurde. Einige keramische Formen, zum Beispiel der Rand

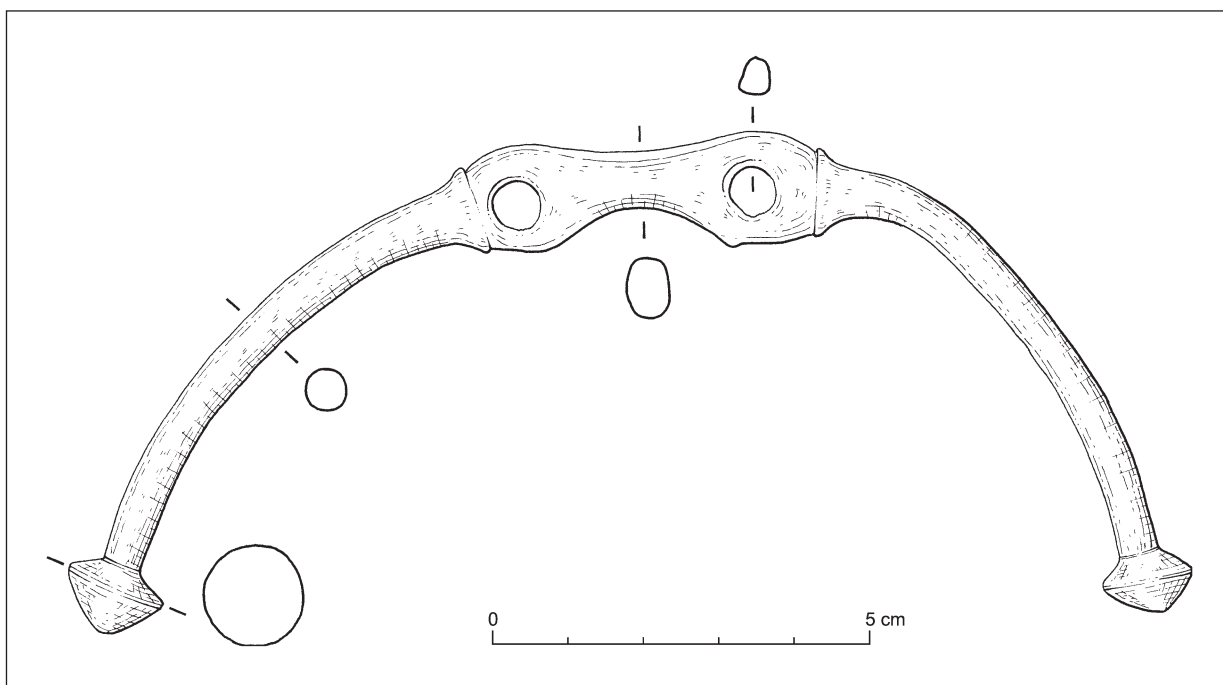

Abb. 12. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. Eiserner Trensenknebel, Einzelfund.

eines Vorratsgefäßes mit verstärktem Rand, deuten die (sporadische) längere Verwendung des Opferplatzes an, was mit dem Fundprofil des unweit liegenden Burgwalls und den umliegenden Siedlungen im Einklang gesehen werden konnte.

DAS HINTERLAND DER FUNDSTELLE UND DES BURGWALLS UDRINA

Bei der Begehung der umliegenden Gegend unter Verwendung eines Metalldetektors hat man keine Siedlungsspuren gefunden. Nur ungefähr 100 Meter nordwestlich des untersuchten Objekts wurde ein einzelner Trensenknebel (Abb. 12) entdeckt. Die Trensen dieses Typs haben einen östlichen Ursprung, sie kommen allerdings auch auf den mitteleuropäischen Oppida vor (Jacobi 1974, 188–192; Meduna 1961, Taf. 20: 1).

Am Nord-Osthang des Berges Udrina fanden die Sucher eine vollständige bronzene Gürtelkette vom Typ J-AXa (Abb. 1: 4; 13: 1; Bujna 2011, 100, Abb. 42: 1, 2). Ähnliche Stücke sind aus dem Burgwall Udrina (Abb. 13: 2), wie auch aus Grabinventaren der jüngeren Phase der Stufe C1, und, in einer kleineren Ausführung (Trinkhornkette?), aus dem Opferplatz in Trenčianske Teplice bekannt (Holiare, Grab 741; Benadik/Vlček/Ambroz 1957, Abb. 28: 11–14; Pieta 2000, 142, Abb. 8: 48–51). Auf einer unbekannten Stelle des Nordhangs wurde eine eiserne Gürtelkette zusammen mit einer Fibel entdeckt. Beide Gegenstände tragen die Brandspuren (Abb. 14).

Die Deponierung einzelner Artefakte oder Garnituren ist eine andere Form der Kultpraktiken, die sich allerdings vom Thema dieses Beitrages entziehen. Es ist allgemein bekannt, dass mehrere Horte einen religiösen Hintergrund haben. Diese Widmung trifft bei einer besonderen Stelle der Depotlagerung, bei der Anhäufung von Massenfunden oder bei einer besonderen Zusammensetzung des Inhalts mehr in Vordergrund. Auch der oben erwähnte Bronzegürtel aus der Umgebung des Opferplatzes in Slatina nad Bebravou könnte zu einer solchen rituellen Deponierung gehören, da die Gürtel eine spezifische gesellschaftliche Bedeutung hatten. Beispielsweise wurde eine frühkaiserzeitliche Gürtelgarnitur wurde auf dem Burgwall der Púchov-Kultur in Bytča-Hrabové deponiert, wo auch ein symbolisches Frauen-Doppelgrab, vielleicht auch eine Art einer rituellen Opferung, entdeckt wurde (Pieta 2010, 316).

Abb. 13. Slatina nad Bebravou. 1 – Nord-westlicher Hang des Berges Udrina, bronzene Gürtelkette, Streufund; 2 – Burgwall Udrina, Bronzekettenfragmente. Ohne Maßstab: 2.

Abb. 14. Slatina nad Bebravou. Unbekannte Stelle nördlich des Burgwalls, eiserne Gürtelkette und Fibel, Streufund.

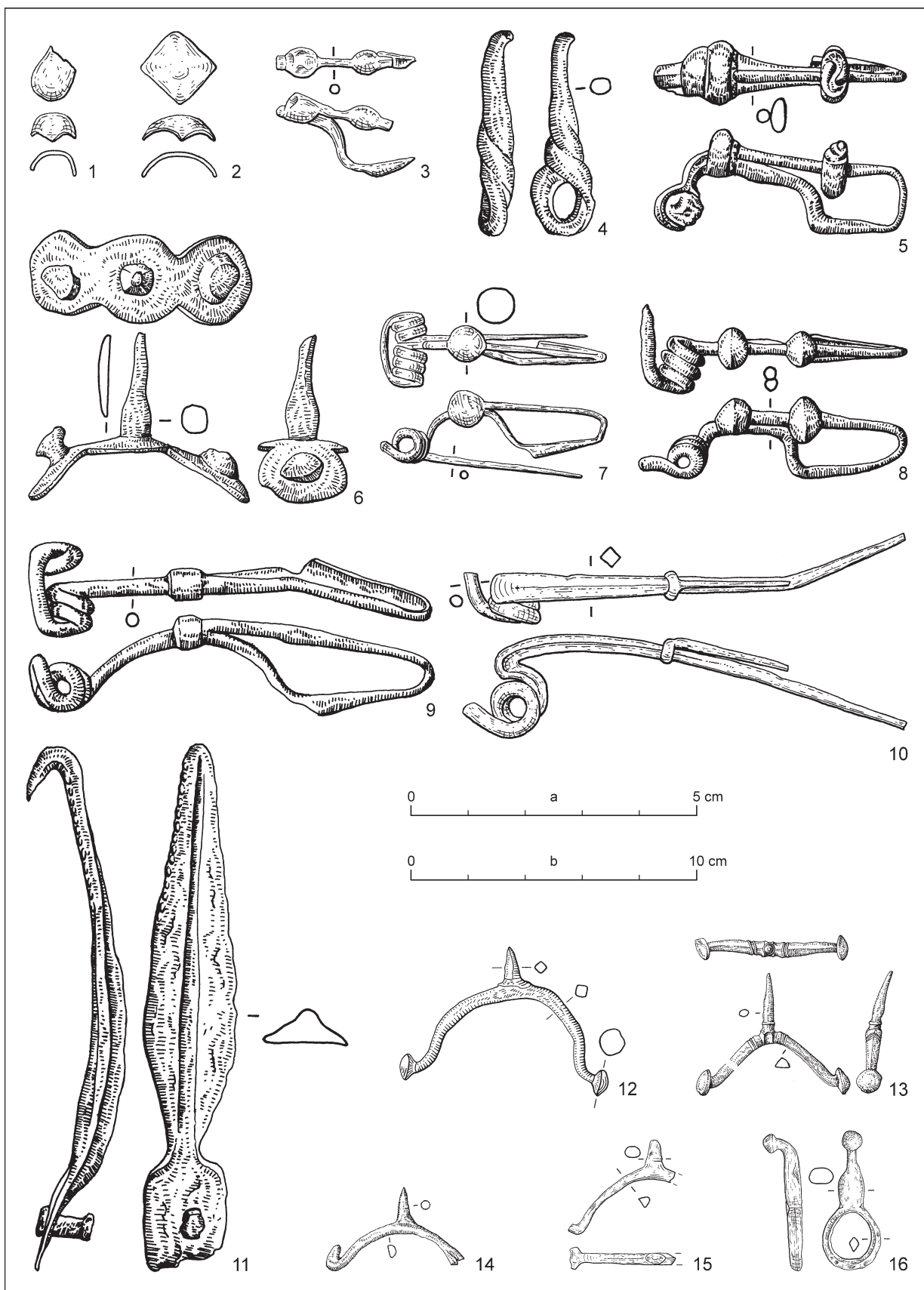

Abb. 15. Slatina nad Bebravou-Udrina. Fundauswahl aus dem Burgwall. Alles Eisen. Maßstab: a – 1–11; b – 12–16.

Abb. 16. Slatina nad Bebravou-Am Hang des Berges Udri-na. Gold Ohring, Streufund.

Der Burgwall auf dem Berg Udrina wurde in den Jahren 2003–2004 dokumentiert und untersucht. Die zahlreiche Funde, wie Produktionsabfall, Eisenbarren, Halbfabrikate von Fibeln und anderen Gegenständen, Werkzeuge und Geräte zeugen von intensiver handwerklicher Tätigkeit der dortigen Bewohner. Man fand hier auch einen Münzhort und zwei Depots mit Eisengegenständen. Ein breites Spektrum und die hohe Zahl von gefundenen Münzen unterstreicht die besondere Stellung dieses keltischen Zentrums an der nördlichen Grenze der keltischen Besiedlung der Westslowakei. Viele Funde vom Burgwall und von den Siedlungen auf bewaldeten Abhängen des Berges gelangten leider in Privatsammlungen. Anhand der zugänglichen Materialien entstand die Befestigung irgendwann in der Spätbronzezeit. Das gesamte weitläufige Areal wurde

seit dem Ende der Stufe C1 bis ins Ende der Mittellatènezeit am intensivsten benutzt. Einzelfunde belegen eine schwächere Nachbesiedlung während der darauffolgenden Stufe LT D1 und im Frühmittelalter (Abb. 15; *Pieta* 2010, 119, Abb. 4–6, 51, F24). Zu den Spätlatène-Funden gehört auch der goldene Ohring vom Typ Veľký Bysterec, der auf dem Hang des Berges gefunden wurde (Abb. 16; *Ježišková/Pieta*, im Druck).

WESTKARPATISCHE OPFERPLÄTZE DER LATÈNEZEIT UND IHR URSPRUNG

Die gemeinsame Charakteristik der Brandopferplätze in der Slowakei ist die einheitliche Zeit ihrer Entstehung in der jüngeren Phase der Stufe LTC1. Zu dieser Zeit kommt es im Mitteldonauraum einschließlich des westkarpatischen Berggebietes zu bedeutenden Änderungen. Die Dichte der Besiedlung wuchs und neue Gräberfelder wurden gegründet (Holiare, Ponětovice). Die neuen Siedlungen und Burgwälle entstanden auch außerhalb der bisherigen Siedlungskammern. Einen wesentlichen Beitrag zur Erklärung der mitteleuropäischen Entwicklung zum Ende des 3. und zu Anfang des 2. Jahrhunderts v. Chr. lieferten die Untersuchungen der großen vor-oppidalen Zentren entlang der Bernsteinstraße im niederösterreichischen Roseldorf, im mährischen Němčice nad Hanou und in Nowa Cerekwja in Schlesien (*Čížmář/Kolníková/Noeske* 2008; *Holzer* 2010; *Rudnicki* 2014). Diese Emporien entstanden in der Stufe LTC1 und wurden am Ende der Mittellatènezeit wieder verlassen. Viele Materialien und Befunde deuten auf Kontakte mit dem Süden und mit dem Westen hin. Der spezielle Typ der Kultbezirke auf der Siedlung von Roseldorf ist im Donaauraum bisher unbekannt. Diese geometrisch konzipierten Tempelbezirke haben allerdings mit den Naturkultplätzen von den Westkarpaten nur wenig Gemeinsamkeiten, wie z. B. die Opfergruben (*Holzer* 2010).

Die deutlichen Veränderungen in dieser Zeitspanne zeigen sich auch im nördlichen Grenzgebiet der keltischen Besiedlung der westlichen Slowakei ganz markant. Die Bedeutung dieses neu besetzten, bzw. intensiver besiedelten Raumes im mittleren Waag-Tal, oberen Nitra-Tal oder am mittleren und oberen Gran-Tal wird auch durch das massive Vorkommen von Münzen und vor allem die Entstehung von neuen lokalen Prägungen betont. Hier spielte offenbar auch der zentrale Burgwall in Slatina nad Bebravou eine bedeutende Rolle (*Benediková/Pieta*, im Druck; *Pieta* 2017, 354, 355). Gleichzeitig hat sich der Einfluss der keltischen Zivilisation auf das nördlich liegende Gebiet mit der Besiedlung der Vorpúchov-Stufe deutlich intensiviert. In den Gebirgstälern und Becken hat sich dies durch Anwachsen der Anzahl der Siedlungen und einer bedeutenden Beeinflussung der materiellen Kultur der altansässigen einheimischen Bevölkerung dargestellt. Die Aufgabe der nächsten Untersuchungen wird es sein, durch die gut datierten Fundkomplexe zu entscheiden, ob es schon in dieser Zeit zu einer bedeutenden Beeinflussung – der „Laténisierung“ – der Berggebiete gekommen war, was für ein dominantes Merkmal der Entstehung der Púchov-Kultur gehalten wird.

Laut des gegenwärtigen Forschungsstandes gibt es keine Belege einer älteren einheimischen Tradition der Brandopferplätze. Es ist deshalb wahrscheinlich, wenn auch bisher nicht bestätigt, dass dieses Phänomen als Bestandteil einer Veränderungsströmung in das bergige Gebiet nördlich des Mitteldonaugebietes gelangte. Wir nehmen an, dass die Idee der neuen Rituale durch die neu ankommende Bevölkerung vermittelt wurde. Die Brandopferplätze, charakterisiert durch Deponien von verbrannten Knochen, Keramik und Metallgegenständen, sind in vielen Zivilisationen und Zeithorizonten in verschiedenen geographischen Milieus verbreitet. Im Rahmen der Eisenzeit sind vor allem die zahlreichen oft Jahrhunderte lang funktionierenden alpenländischen Opferstellen gut bekannt (zusammenfassend siehe Steiner 2010). Diese Interpretation muss jedoch ein detaillierter Vergleich der belegten Rituale und der erhaltenen materiellen Kultur im Ostalpen- und Westkarpatenraum bestätigen. Dieser kurze Beitrag ermöglicht dies jedoch nicht. Die bronzenen Reliefplatten (Schulterklappen) eines griechischen Panzers geopfert auf dem Brandopferplatz in Slatina nad Bebravou, haben die Hypothese des südlichen Kolonisierungsprozesses, dessen Bestandteil auch die Gründung und Benutzung der Brandopferplätze sein konnte, gestärkt.

Anthropologische Begutachtung Nr. 1201

Petra Stránská

Knochenreste aus einem Brandopferplatz

Fundort: Slatina nad Bebravou/Timoradza

Bezirk: Bánovce nad Bebravou

Grabung: K. Pieta, 2016

Datierung: Mittlere Latènezeit

Inventarnummer: 1–8/2016

Bearbeitet von P. Stránská, 2017

Fläche 1 (K1–K7), Fläche 2 (K8)

Für die Analyse wurden 8 Säcke von auf der Fläche des Opferplatzes aufgesammelten verbrannten Knochenreste zur Verfügung gestellt.

Das Gesamtgewicht der Knochen: 69,7 g (K1 – 3,2 g, K2 – 10,8 g, K3 – 6,0 g, K4 – 16,2 g, K5 – 3,9 g, K6 – 7,8 g, K7 – 21,2 g, K8 – 0,6 g).

Der Ursprung der Knochen wurde mit zwei Fachleuten, die sich mit der Analyse der Tierknochen systematisch befassen, konsultiert. Trotzdem konnten wir nicht entscheiden, ob sich um die Menschen- oder Tierknochenreste handelt. Es kann man also nicht ausschließen, dass es um die Tierknochen geht, ebenso kann man nicht eindeutig sagen, dass es die Menschenreste sind. Außer zwei Molusken-Gehäusen (*Cepaea hortensis*, *Cepaea spp*) in der Fundgruppe K7 wurden keine sicheren Tierreste identifiziert. Es kamen auch keine charakteristischen Menschenknochen, wie etwa Schädelfragmente oder Zähne zutage.

Unter der Annahme, dass sich um die Menschenreste handelt kamen wir zu folgenden Ergebnissen:

Die Größe der Knochen: nach Wahl (1982) es handelt sich überwiegend um kleine (bis 25 mm) bis sehr kleine Stücke, nur einige gehörten zu den mittelgroßen Stücken. Ein Bruchstück kann als groß bezeichnet werden (36–45 mm).

Der Grad der Verbrennung: nach der grauen bis weißen Verfärbung kann man über vollständige bis kreibige Verbrennung sprechen (die Temperatur von 550° bis etwa ca. 750 °C). Der hohen Temperatur zufolge kam zu beträchtlicher Deformierung/Verkleinerung der Knochen wie auch zu den Rissen auf ihrer Oberfläche. Dies hat die Knochenidentifizierung wesentlich erschwert.

Zusammenfassung: in den meisten gelieferten Säcken (K1, K2, K4, K5, K6, K7) überwogen Fragmente von Diaphysen langer Extremitäten-Knochen ohne genauerer Bestimmung. Die restlichen Fragmente waren nicht bestimmbar. Die geringe Stärke der Diaphysen spricht eher für einen Halbwüchsigen (älteres Kind oder ein Heranwachsender, bzw. ein graziler Erwachsener). Es muss aber betont werden, dass die Maße der Langknochen durch den Feuer am meisten verändert wurden, so dass für die Identifizierungszwecke oft wertlos sind.

Zusammenfassend: man kann nicht ausschließen, dass in Slatina nad Bebravou auf der Fläche 1 wurden Reste eines graziilen Individuums unbestimmbaren Alters gefunden wurden.
Die Fragmente aus der Fläche 2 konnten nicht bestimmt werden.

Anthropologische Begutachtung Nr. 1209

Eliška Zazvonilová

Knochenreste aus einem Brandopferplatz

Fundort: Slatina nad Bebravou/Timoradza

Bezirk: Bánovce nad Bebravou

Grabung: K. Pieta, 2017

Datierung: Mittlere Latènezeit

Inventarnummer: 9–11/2017

Bearbeitet von E. Zazvonilová, 2018

Fläche 1 (K9, K10), 2 (K11)

Zur Analyse wurden drei Säcke mit Knochenresten geliefert, die auf einem Brandopferplatz in der Nähe eines keltischen Burgwalls gefunden wurden.

Trotzdem, dass der Fund mit einem Archäozoologen diskutiert wurde konnte nicht entschieden werden, ob es sich um die Menschen- oder Tierknochen handelt. Es fehlen die eindeutig bestimmbaren Skeletteile, wie Schädel und Zähne.

Wenn wir annehmen würden, dass es um die Menschenreste ginge, könnten wir zu den folgenden Schlüssen kommen:

Das Gesamtgewicht der Knochen: 29,6 g (K9 – 7,9 g, K10 – 20,8 g, K11 – 0,8 g).

Maße der Fragmente: nur einige Bruchstücke konnten (nach Wahl 1982) als klein (16–25 mm) lang bezeichnet werden. Überwiegend ging es um sehr kleine Stücke (bis 15 mm).

Verbrennung: nach ihrer Verfärbung von grau bis weiß kann man über einer vollständigen bis kreidigen Verbrennung sprechen, mit der Temperatur zwischen 550° und 750 °C. Das hat die Knochenbestimmung wesentlich erschwert.

Zusammenfassung: in den gelieferten Knochenmengen K9, K10 und K11 konnten Fragmente von Diaphysen der Extremitäten-Knochen identifiziert werden, ohne näherer Bestimmung. Die Säckchen K9 und K10 haben auch kleine angebrannte Steinchen beinhaltet. Die restlichen Bruchstücke wurden unbestimmbar. Nach den dünnen Wänden der Diaphysen zu urteilen, könnte es sich um ein Halbwüchsiges oder sehr graziles Individuum handeln.

Abschließend: in Slatina nad Bebravou auf der Fläche 1 wurden Reste eines graziilen Individuums gefunden. Sein Alter kann man nicht bestimmen.

Die Reste aus der Fläche 2 waren unbestimmbar.

Übersetzt von PhDr. Eubomír Novotný, PhD.

LITERATUR

Benadik/Vlček/Ambroz 1957

B. Benadik/E. Vlček/C. Ambroz: *Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku. Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*. Archaeologica Slovaca. Fontes Tomus 1. Bratislava 1957.

Benediková/Pieta, im Druck

L. Benediková/K. Pieta: Lužické hradisko s následným latěnským osídlením v Soľahove (okres Trenčín). In: L. Benediková/M. Hornák (eds.): *Sídla, artefakty a čas... Zborník štúdií o dobe bronzovej a dobe halštatskej k 75. narodeninám Ladislava Veliačika*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes XXI. Nitra – Vrútky 2018, 37–54, im Druck.

Březinová 2004

G. Březinová: *Keltské sklo v severnej časti Karpatskej kotliny. Územie Slovenska*. In: *Okres lateński a rzymski w Karpatach polskich. Materiały z konferencji*. Krosno 2004, 137–151.

- Bujna 2003
 Bujna 2011
 Čižmář 2018
 Čižmář/Kolníková/Noeske 2008
 Dizdar 2014
 Gebhard 1989
 Gebhard 1991
 Holzer 2010
 Jacobi 1974
 Ježišková/Pieta, *im Druck*
 Karwowski 2004
 Krämer 1985
 Meduna 1961
 Pieta 1982
 Pieta 1993
 Pieta 1996
 Pieta 2000
 Pieta 2010
 Pieta 2014
 Pieta 2017
 Pieta/Moravčík 1980
 Ramsl 2011
 Repka 2015
 Rudnicki 2014
 Schlott/Spennemann/Weber 1985
 Steiner 2010
 Thomas 2018
 Vulpe/Popescu 1976
 Wahl 1982
 Zieling 1989
- J. Bujna: Spony s keltských hrobův bez výzbroje z územia Slovenska. (Typologicko-chronologické triedenie LTB a C1 spôn). *Slovenská archeológia* 51, 2003, 39–108.
 J. Bujna: Opasky ženského odevu z doby laténskej. Nitra 2011.
 I. Čižmář: *Vývoj laténskeho osídlení na střední Moravě v období změny centrálních sídel*. Disertationsarbeit. Opava 2018. Unpublizierte.
 M. Čižmář/E. Kolníková/H.-Ch. Noeske: Némčice-Viceměřice – ein neues Handels- und Industriezentrum der Latènezeit in Mähren. Vorbericht. *Germania* 86, 2008, 655–699.
 M. Dizdar: Bronze fibulae with enamel inlay from Scordiscan sites. In: S. Berecki (eds.): *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin*. Târgu Mureș 2014, 997–114.
 R. Gebhard: *Der Glassmuck aus dem Oppidum von Manching*. Ausgrabungen in Manching. Band 11. Stuttgart 1989.
 R. Gebhard: *Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching*. Die Ausgrabungen in Manching. Band 14. Stuttgart 1991.
 V. Holzer: Besonderheiten der Kultbezirke von Roseldorf in Niederösterreich. *Archäologie Österreichs* 21, 2010, 4–12.
 G. Jacobi: Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching. Wiesbaden 1974.
 L. Ježišková/K. Pieta: Neskorolátske hradisko v Stupnom. *Študijné zvesti AÚ SAV*, *im Druck*.
 M. Karwowski: *Latènezeitlicher Glasschmuck aus Österreich*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission. Band 55. Wien 2004.
 W. Krämer: *Die Grabfunde von Manching und die latenezeitlichen Flachgräber in Südbayern*. Die Ausgrabungen in Manching. Band 9. Stuttgart 1985.
 J. Meduna. *Staré Hradisko I*. Brno 1961.
 K. Pieta: *Die Púchov-Kultur*. Studia Archaeologica Slovaca Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Slovacae. Nitra 1982.
 K. Pieta: Stredolátske zvieracie žiarové „hroby“ – či doklady kultových praktík z Nitry? *Slovenská archeológia* 41, 1993, 41–57.
 K. Pieta: *Liptovská Mara: Ein frühgeschichtliches Zentrum der Nordslowakei*. Archeologické pamätníky Slovenska 5. Bratislava 1996.
 K. Pieta: Latènezeitlicher Burgwall und Opferplatz (?) in Trenčianske Teplice. In: J. Bouzek/H. Friesinger/K. Pieta/B. Komoróczy (Hrsg.): *Gentes, Reges und Rom*. Spišský Archeologického ústavu AV ČR 16. Brno 2000, 97–120.
 K. Pieta: *Keltische Besiedlung der Slowakei. Jüngere Latènezeit*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 12. Bratislava 2010.
 K. Pieta: Hradiská vo Folkušovej – Necpaloch a Blatnici. Juhovýchodné prvky v púchovskej kultúre. *Slovenská archeológia* 62, 2014, 125–165.
 K. Pieta: Laténske a včasnostredoveké hradisko vo Vozokanoch, okres Topoľčany. In: K. Pieta/Z. Robak (eds.): *Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk*. 2. vydanie. Nitra 2017, 347–356.
 K. Pieta/J. Moravčík: Spätlatènezeitlicher Opferplatz in Prosné. *Slovenská archeológia* 28, 2, 1980, 245–283.
 P. Ramsl: *Das latènezeitliche Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge, Flur Reinthal Süd, Niederösterreich*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission. Band 74. Wien 2011.
 D. Repka: *Odras historických udalostí staršej doby laténskej v hrobovej výbave na keltských pohrebiskách v Karpatskej kotline*. Nitra 2015.
 M. Rudnicki: Nowa Cerekwia – the Middle La Tène centre of power north of the Carpathians. In: J. Čižmářová/N. Venclová/G. Březinová (eds.): *Moravské křižovatky. Střední Podunajsko mezi pravěkem a historií*. Brno 2014, 421–436.
 Ch. Schlott/D. R. Spennemann/G. Weber: Ein Verbrennungsplatz und Bestattungen am spätlatènezeitlichen Heidetränk-Oppidum im Taunus. *Germania* 63, 439–505.
 H. Steiner: Alpine Brandopferplätze. Archäologische und naturhistorische Untersuchungen. Siedlung und Heiligtum von St. Walburg in Ulten (Südtirol). In: *Forschungen zur Denkmalpflege in Südtirol. Band V*. Bolzano 2010.
 R. Thomas: Ein singulärer Bronzefund aus Slatina (Slowakei). *Študijné zvesti AÚ SAV* 64, 2018, 115–147.
 A. Vulpe/E. Popescu: Une contribution archéologique á l'étude de la religion des Geto-Daces. *Thraco-Dacica* 1, 1976, 217–226.
 J. Wahl: Leichenbranduntersuchungen. *Prähistorische Zeitschrift* 57, 1982, 1–125.
 N. Zieling: *Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène- und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. Teil II*. BAR International Studies 505 (ii). Oxford 1989.

Žiarové obetisko zo strednej doby laténskej v Slatine nad Bebravou

Karol Pieta

Súhrn

Novoobjavené obetné miesto v Slatine nad Bebravou sa radí medzi viaceré objekty tohto druhu v Západných Karpatoch. Súčasťou inventára obetiska v Slatine boli aj zlomky vzácnych helenistických bronzových reliéfov, ktorým sa venuje R. Thomas v nasledujúcom príspevku (*Thomas 2018*).

Nálezisko, ktoré objavil v roku 2016 O. Valach, občan z Dubnice nad Váhom, leží asi 1200 m od známeho hradiska na vrchu Udrina (652 m), v sedle pod Smradľavým vrchom (obr. 1; 2). Na miestach s tmavým sfarbením sa preskúmali dve plochy s koncentráciou prepálenej keramiky, kalcinovaných kostí a kovových zliatkov. Na ploche 1 (obr. 3: 1; 4) sa vo vrstve našla skládka, obsahujúca väčšiu časť získaných predmetov, včítane väčšiny spôn a zlomkov oboch bronzových reliéfov. Vedľa skládky sa na podloží ukázala oválna priehlbeň a popri nej kolová jama. Aj na ploche 2 sa vedľa jamy (obr. 3: 2) nachádzal depozit prepálenej zlomkovitej keramiky, silne kalcinovaných kostí, ako aj zliatky bronz, skla, poškodená ostroha a ohňom poznačené časti železných opaskov (obr. 6–8). Obe jamy boli od seba vzdialené 700 cm (obr. 4). Prieskum okolia nepriniesol informácie o ďalších objektoch.

Pre datovanie lokality sú najdôležitejšie spony spojené konštrukcie s dvomi uzlíkmi (obr. 6: 2, 4–7) a zlomky bronzovej spony s platničkou zdobenou emailom (obr. 7: 26, 29), ktoré patria do záveru stupňa LTC1 (C1b), podobne ako aj nájdené časti opaskov. Obetisko bolo teda v činnosti ťažiskovo koncom 3. storočia pred Kr.

Grécke bronzové reliéfy sa zachovali v polámaných a prepálených fragmentoch (obr. 5: 2). Do obetiska sa mohli dostať ako jednotlivé antikvárne artefakty alebo ako súčasť pôvodného celku – panciera. R. Thomas ich interpretovala ako náplečníky panciera, zobrazujúce scény z amazonomachie (boja Grékov s amazonkami), ktoré boli zhotovené v dielnach gréckej kolónie Taranto v druhej polovici 4. storočia pred Kr. Tieto pre domáce obyvateľstvo nepochybne vysoko atraktívne artefakty mohli prežívať ako antikvárne kusy v lokálnom prostredí, kam sa mohli dostať spolu s ojedinelými luxusnými predmetmi v dobe blízkej svojmu vzniku, alebo, ako myslí R. Thomas (2018), boli získané Keltmi ako starožitnosť z niektorého vylúpeného gréckeho chrámu v priebehu 3. storočia pred Kr.

Z oboch skládok sa zhromaždilo 659 prevažne drobných, dôsledne sekundárne prepálených zlomkov keramických nádob (obr. 9–11). Väčšina črepov (562 kusov) patrí miskám a vázám zhotoveným na kruhu. Len malý počet črepov pochádza z ručne formovaných nádob, najmä pologuľatých misiek s dovnútra vtiiahnutým okrajom. Jeden črep je z okraja hrnca s úzkym okružím, ktorý ako jediný prvok by mohol mať mladšie datovanie (LTC2–D; obr. 11: 15). Kosti s celkovou hmotnosťou 99,2 g boli silne prepálené. Podľa posudku P. Stránskej a E. Zazvonilovej (Praha), pochádzajú z diaľfyz dlhých kostí, skôr gracilnej staby, zrejme z mladších jedincov. Pre zlomkovitosť materiálu a jeho silné prepálenie sa nepodarilo zistiť, či ide o zvieracie alebo ľudské pozostatky.

V blízkosti hradiska Slatina nad Bebravou-Udrina bol nájdený objekt s koncentráciou keramiky, spálených kostí a deformovaných, rozlámaných a ohňom silne poškodených predmetov. Predpokladáme, že ide o lokálne kultové miesto, spojené s deponovaním spálených obetí. Súčasťou objektu bola jama pre kôl s priemerom okolo 20 cm a dve oválne jamy so zásypom, svedčiacom o ich postupnom zaplňaní. V zásype jám, ani na ich dne sa nenašli prepálené artefakty. Tie sa koncentrovali v ich okolí v tenkej vrstve aj priamo na podloží. Na odkrytej ploche sa nepodarilo zistiť žiarovisko, kde sa nájdené predmety spaľovali. V okolí, až na výnimky (obr. 12), sa nezistili stopy ďalších objektov či nálezov. Miesto má veľa podobností včítane časového postavenia s obetiskom v Prosnom, okres Považská Bystrica, ale sčasti aj s ďalšími obetiskami v horskej časti Slovenska (Trenčianske Teplice, Liptovská Mara). Za povšimnutie stojí aj depozit celého bronzového opaska, nájdený v blízkom okolí pod hradiskom (obr. 13).

Spoločným znakom žiarových obetných miest na Slovensku je jednotná doba ich vzniku v mladšej fáze staršieho stredolaténskeho stupňa. V tomto čase dochádza v stredodunajskom priestore vrátane horskej oblasti Západných Karpát k významným zmenám. Vzástla hustota osídlenia, sú zakladané nové pohrebiská (Holiare, Ponětovice) a budujú sa sídliská a hradiská aj mimo doterajších sídliskových komôr. Pozdĺž tzv. jantárovej cesty vznikajú nové typy centrálnych sídlisk – empória typu Roseldorf – Němčice nad Hanou – Nowa Cerekvija. Význam novoobsadeného, resp. intenzívnejšie osídleného priestoru na strednom Považí, hornom Ponitří či na strednom a hornom Pohroní zdôrazňuje aj razba nových lokálnych mincí, ktorých analýza sa pripravuje. Predpokladáme, že v tomto smere významnú úlohu zohralo aj centrálné hradisko v Slatine nad Bebravou. Potvrďuje to nálezový profil lokality (obr. 14) s množstvom dokladov výroby a početnými nálezmi mincí, ktorý potvrdzuje ťažisko osídlenia v oboch stredolaténskych stupňoch C1 a C2. Len výnimočne sa na hradisku a v jeho okolí stretávame aj s neskorolaténskymi nálezmi (obr. 16).

Podľa súčasného stavu poznania neexistujú doklady staršej domácej tradície žiarových obetísk. Je preto pravdepodobné, aj keď zatiaľ nepotvrdené, že tento fenomén sa do horskej oblasti severne od stredného Podunajska dostal ako súčasť prúdu zmien, zaznamenaných v archeologických prameňoch. Naším obetiskám sa sčasti podobajú početné alpské obetiská doby železnej, využívané často po dlhé stáročia (súhrnne pozri *Steiner 2010*). To však musí potvrdiť detailné porovnanie doložených rituálov i zachovalej materiálnej kultúry vo východoalpskom a západokarpatskom priestore, ktoré tento krátky príspevok neumožňuje. Nález reliéfnych súčastí gréckeho panciera – náplečníkov, obetovaných na žiarovom obetisku v Slatine nad Bebravou posilnil hypotézu o južnom kolonizačnom prúde do stredodunajskej oblasti, ktorého súčasťou mohlo byť aj zakladanie a využívanie žiarových obetných miest v horskej oblasti Slovenska.

- Obr. 1. Slatina nad Bebravou. 1 – hradisko; 2 – obetisko; 3 – nález bočnice zubadla; 4 – nález bronzového opaska.
 Obr. 2. Slatina nad Bebravou. 1 – pohľad na hradisko Udrina; 2 – pohľad na polohu obetiska od severozápadu.
 Obr. 3. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. 1 – plocha 1, celkový pohľad na priehlbeň a kolovú jamu od západu; 2 – plocha 2, profil výplne jamy.
 Obr. 4. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. 1 – jama 2; 2 – jama 1; 3 – kolová jama; 4, 5 – celkový plán s plochami 1 a 2. Legenda: a – hnedosivá sypká hlina; b – tmavohnedá kompaktná hlina; c – hnedočierna kompaktná hlina; d – hrubý dolomitický štrk; e – dolomitické podložie.
 Obr. 5. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. Bronzové zliatky (1) a fragmenty bronzových reliéfov (2) z plochy 1. Bez mierky; 2.
 Obr. 6. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. Spony a súčasti opaskov z plochy 1. Všetko železo.
 Obr. 7. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. Predmety z plochy 1. 1–23, 27, 28, 30–33 – železo; 24, 26, 29 – bronz; 25, 29 – bronz a červený email.
 Obr. 8. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. Predmety z plochy 2. 1–8, 12 – bronz; 9–11, 13–18, 20, 22 – železo; 19, 21 – tmavomodré sklo.
 Obr. 9. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. Prepálená keramika z plochy 1.
 Obr. 10. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. Keramika z plochy 1.
 Obr. 11. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. Keramika z plochy 2.
 Obr. 12. Slatina nad Bebravou-Pod Smradľavým vrchom. Železná bočnica zubadla, ojedinelý nález.
 Obr. 13. Slatina nad Bebravou. 1 – severozápadný svah pod hradiskom Udrina, bronzový opasok, ojedinelý nález; 2 – areál hradiska, články bronzových reťazí. Bez mierky; 2.
 Obr. 14. Slatina nad Bebravou. Nezistené miesto severne od hradiska, železný opasok a spona, ojedinelý nález.
 Obr. 15. Slatina nad Bebravou-Udrina. Výber náleзов z hradiska. Všetko železo. Mierka: a – 1–11; b – 12–16.
 Obr. 16. Slatina nad Bebravou-Pod Udrinou. Na svahu kopca. Zlatá náušnica, ojedinelý nález.

Antropologický posudek 1201

Petra Stránská

Kostrové pozůstatky ze žárového kultovního místa

Lokalita: Slatina nad Bebravou/Timoradza

Okres: Bánovce nad Bebravou

Výzkum: K. Pieta, 2016

Datování: střední doba laténska

Inventurní číslo: 1–8/2016

Zpracoval: P. Stránská, 2017

Plocha 1 (K1–K7), plocha 2 (K8)

K analýze bylo dodáno osm sáčků obsahujících různá množství spálených kostí sesbíraných na ploše keltského žárového obětiště nacházejícího se v blízkosti velkého centrálního hradiště.

Původ kostí byl konzultován s dvěma odborníky zabývajícími se analýzou zvířecích kostí, nicméně nepodařilo se určit, zda se jedná o lidské nebo zvířecí kosti. Nelze vyloučit, že všechno jsou zvířecí kosti ani potvrdit, že všechno jsou lidské kosti. Kromě hlemýžďí ulity a jednoho zlomku ulity rodu páskovka (sáček K7) jsme žádné zvířecí kosti neidentifikovali. Nenalezli jsme ale žádné části skeletu (lebku, zuby), které bychom mohli jednoznačně označit jako lidské.

Pokud by se jednalo o lidské kosti, dospěli jsme k následujícím výsledkům:

Hmotnost: celková hmotnost všech kostí činila 69,7 g (K1 – 3,2 g, K2 – 10,8 g, K3 – 6,0 g, K4 – 16,2 g, K5 – 3,9 g, K6 – 7,8 g, K7 – 21,2 g, K8 – 0,6 g).

Velikost zlomků: dle *Wahla (1982)* převažovaly zlomky velmi malé a malé (do 25 mm lineárního rozměru), několik bylo středních a jeden velký (od 36 do 45 mm lineárního rozměru).

Stupeň spálení: podle zbarvení kostí od šedé po sytě bílou lze uvažovat o dokonalém a dokonalém až křídovitém spálení (teplota od 550° do cca 750 °C). „Nejdokonaleji“ spálené kosti byly nalezeny v sáčcích K6 a K8. Vysoká teplota měla za následek značnou deformaci/zmenšení a popraskání kostí, což ztěžovalo jejich identifikaci.

Závěr: ve většině sáčků (K1, K2, K4, K5, K6, K7) převažovaly zlomky diafýz dlouhých končetinových kostí bez bližšího určení. Zbývající fragmenty byly neurčitelné. Síla stěny diafýz byla ve většině případů malá, což by ukazovalo spíše na nedospělého (starší dítě případně dospívající) nebo gracilního dospělého jedince, na druhou stranu ale rozměry na dlouhých kostech bývají žarem pozměněny nejvíce, takže pro potřeby identifikace jsou prakticky bezcenné.

Závěrem lze shrnout: nelze vyloučit, že na ploše 1 byly nalezeny pozůstatky jedince gracilní tělesné stavby, věk nelze blíže stanovit.

Fragmenty z plochy 2 jsou blíže neurčitelné.

Antropologický posudek 1209

Eliška Zazvonilová

Kostrové pozůstatky ze žárového kultovního místa

Lokalita: Slatina nad Bebravou/Timoradza

Okres: Bánovce nad Bebravou

Výzkum: K. Pieta, 2016

Datování: střední doba laténska

Bližší určení: keltské žárové obětiště

Inventurní číslo: 9–11/2017

Zpracoval: E. Zazvonilová, 2018

Plocha 1 (K9, K10), plocha 2 (K11)

K analýze byly dodány tři sáčky obsahujících různá množství spálených kostí sesbíraných na ploše keltského žárového obětiště nacházejícího se v blízkosti velkého centrálního hradiště.

Původ kostí byl konzultován s odborníkem zabývajícím se analýzou zvířecích kostí, nicméně se nepodařilo určit, zda se jedná o lidské nebo zvířecí kosti. Nenalezli jsme žádné části skeletu (lebku, zuby), které bychom mohli s jistotou označit jako lidské.

Pokud by se jednalo o lidské kosti, dospěli jsme k následujícím výsledkům:

Hmotnost: celková hmotnost všech kostí činila 29,5 g (K9 – 7,9 g, K10 – 20,8 g, K11 – 0,8 g).

Velikost zlomků: dle Wahla (1982) pouze několik bylo malých (od 16 do 25 mm lineárního rozměru), převažovaly spíše zlomky velmi malé (do 15 mm lineárního rozměru).

Stupeň spálení: podle zbarvení kostí od šedé po sytě bílou lze uvažovat o dokonalém a dokonalém až křídovitém spálení (teplota od 550° do cca 750 °C). Vysoká teplota měla za následek značnou deformaci/zmenšení a popraskání kostí, což ztěžovalo jejich identifikaci.

Závěr: v sáčcích K9, K10 a K11 převažovaly zlomky diafýz dlouhých končetinových kostí bez bližšího určení. V sáčcích K9 a K10 se navíc vyskytovaly zuhelnatělé kamínky. Zbývající fragmenty byly neurčitelné. Síla stěny diafýz byla ve většině případů malá, což by ukazovalo spíše na nedospělého či gracilního dospělého jedince.

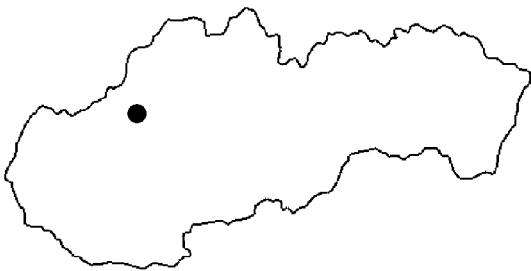
Závěrem lze shrnout: nelze vyloučit, že na ploše 1 byly nalezeny pozůstatky jedince gracilní tělesné stavby, věk nelze blíže stanovit.

Fragmenty z plochy 2 jsou blíže neurčitelné.

PhDr. Karol Pieta, DrSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
karol.pieta@savba.sk

EIN SINGULÄRER BRONZEFUND AUS SLATINA NAD BEBRAVOU¹

Renate Thomas

Key words: Sacrificial fire place, Celts, Early Iron Age, Slovakia, Greek bronze reliefs, Amazonomachie, Tarantina workshop

Remarkable Bronze Find from Slatina nad Bebravou

In 2016 a burnt sacrifice of the middle La Tène period was discovered in the mountain region near Slatina nad Bebravou (Slovakia). Among Celtic fibulas and parts of belts which can be dated from the second half to the end of the 3rd Century B. C., it contained also fragments of destroyed Greek bronze reliefs. Distinguishable are a male and a female head, parts of weapons, streaming pleats of garments and a naked female breast. Most probably the subject of the representation is an Amazonomachie. In comparison to a pair of bronze reliefs in the British Museum, London, which were found at Siris in the vicinity of Taranto, there are many indications that the Slatina fragments originally also belonged to shoulder reliefs of a cuirass. Like the bronzes from Siris, the reliefs from Slatina can be dated stylistically to the latter half of the 4th Century B.C. and be ascribed with some probability also to a Tarantina workshop. Presumably passing Galatian tribes looted the reliefs in a Panhellenic Greek sanctuary like Delphi and sacrificed them later in Slatina.

Bei Ausgrabungen des Archäologischen Instituts der Slowakischen Akademie der Wissenschaften konnte 2016 in den Bergen von Slatina nad Bebravou, Bez. Bánovce nad Bebravou in der Nähe des keltischen Burgwalls Udrina ein kleiner mittellatènezeitlicher Brandopferplatz freigelegt werden², der durch die darin vergesellschafteten griechischen figürlichen Relieffragmente in der Slowakei als singulär anzusehen ist (*Pieta 2018*, Abb. 5: 2). An der Opferstelle fanden sich neben keltischen Fibeln und Gürtelteilen, die sich in die 2. Hälfte bis Ende des 3. Jahrhunderts v. Chr. datieren lassen³, auch Fragmente von einem oder mehreren zerschlagenen figürlichen Bronzereliefs. Ein Teil der Bronzestücke war zu Gußknollen verschmolzen (*Pieta 2018*, Abb. 5: 1).

Auf den ersten Blick war erkennbar, dass es sich bei den Hochrelieffragmenten nicht um keltische Arbeiten, sondern um Überreste von griechischen Kunstwerken handelt, da sich unter den über 50 Bruchstücken, die zwischen 1 und 2 cm groß sind, auch zwei kleine Köpfchen (Abb. 2: 1, 2) befinden, die eine stilistische Beurteilung erlauben.⁴

Es galt nun zunächst zu klären, von welcher Art Relief die Bronze Fragmente stammen und ob sie alle zusammen gehören können. Welche Funktion hatte das oder hatten die Reliefs und in welchem Kontext waren sie angebracht? Daran schließt sich die Frage an, ob es möglich ist, im Vergleich mit ähnlichen Reliefs das Thema der Darstellung zu erschließen und unter Umständen einen Rekonstruktionsvorschlag für das Kompositionsschema zu erarbeiten, in das die Fragmente gehören.

¹ Der Beitrag entstand im Rahmen der Projekte APVV-14-0842 Central Europe between the Celtic Oppida and the Ancient Slavic Centres of Power and VEGA 2-0001-18 Slovakia and the Middle Danube Region: development from the Early history to the Early Middle Ages.

² Die Ausgrabungen standen unter der Leitung von Dr. K. Pieta, DrSc. Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften.

³ K. Pieta, Ein mittellatènezeitlicher Brandopferplatz in Slatina nad Bebravou (Slowakei), 2018, In diesem Band.

⁴ Ich danke K. Pieta für die Möglichkeit, diesen Bronzefund bearbeiten zu können, und für die herzliche Gastfreundschaft, die ich in der Slowakischen Akademie der Wissenschaften genossen habe, um die Fragmente im Original studieren und fotografieren zu können. Nicht zuletzt gilt mein Dank auch Prof. Dr. T. Fischer, der diese Zusammenarbeit angeregt hat.

Auf der Grundlage einer stilistischen Beurteilung einzelner Details sowie des szenischen Zusammenhangs soll der durch den Ausgrabungsbefund vorgegebene Datierungsanhaltspunkt mit einem *terminus post quem non* in der 2. Hälfte des 3. Jahrhunderts v. Chr. präzisiert werden. Anschließend wird versucht, das Relief einem bestimmten Landschaftsstil innerhalb von Griechenland und seinen Kolonien zuzuweisen, um den Entstehungsort dieses Werkes der Kleinkunst zu lokalisieren.

Davon unabhängig ist die Frage nach der Herkunft der „Beutekunst“. Da es sich um kleine Gegenstände handelt, die sich leicht transportieren lassen, muss der Ort, an dem die Kelten das Objekt an sich genommen haben, nicht mit dem Herstellungsort identisch sein.

FUNKTION UND ANBRINGUNGSKONTEXT DER RELIEFS

Figürliche Bronzereliefs dieses kleinen Formats können in unterschiedlichem Kontext an Möbeln⁵ (*Boube-Piccot* 1969, 309–313, Taf. 242–245), wie Holztruhen⁶ (*Barr-Sharrar* 1987, 77, C172 bis Taf. 52; *Queyrel* 1984, 267–300, bes. 295 ff., Abb. 25 a–d; *Thomas* 2001, 36) oder Betten⁷, an Wagenkästen (*Bol* 1985, 55, Abb. 31) und Pferdegeschirr (*Künzl* 1997, 72–74, Abb. 15)⁸, an Waffen, wie Helmen (*Aitken* 1982, 58–61; *Künzl* 1997, 61–89) und Brustpanzern⁹, an Architekturteilen (*Bol* 1985, 92–96) und an Geräten oder Gefäßen (*Bol* 1985, 65–79)¹⁰ appliziert sein. Eine andere Möglichkeit besteht darin, dass das Relief aus der Wandung eines Gerätes bzw. Gefäßes selbst herausgearbeitet ist, wobei im Einzelfalle nicht ohne weiteres zu erkennen ist, welche Technik angewandt wurde.¹¹

Dies gilt beispielsweise für den aus dem späten 6. Jahrhundert v. Chr. stammenden und in Kaltarbeit getriebenen 1,64 m hohen Bronzekrater von Vix, der bemerkenswerterweise in dem Grab eines keltischen Fürsten gefunden wurde und der mit einem Relieffries am Hals versehen ist, dessen Figuren einzeln oder in Gruppen gegossen nachträglich angefügt wurden (*Bengtson* 1970, 58 mit Anm. 2; *Bol* 1985, 83, 84, Abb. 53; 54). Auch bei einem ins späte 5. Jahrhundert v. Chr. datierbaren Silberhyton aus Tarent, das im Museum von Triest aufbewahrt wird, ist der Gefäßhals mit aufgesetzten Relieffiguren ausgestattet (*Lippolis* 1984, 34; *Pfrommer* 1983, 265–269). Bei dem im letzten Drittel des 4. Jahrhunderts v. Chr. entstandenen, goldglänzenden 91 cm hohen Volutenkrater von Derveni hingegen ist der gesamte Gefäßkörper mit einem dionysischen Hochrelief überzogen, das aus dem Bronzeblech herausgetrieben ist. Nachträglich wurden von außen die Konturen nachgezogen und zur Charakterisierung des felsigen Untergrundes mit einer Punze kleine Punktmuster eingeschlagen. Einzelne Details wie den Körper überlagernde Arme oder Schmuck wurden gesondert gearbeitet und aufgelötet. Auf der Gefäßschulter sitzen vollplastische gegossene Figuren und um den Gefäßhals zieht sich ein gegossener Fries in Flachrelief, der auf den getriebenen Hals appliziert ist.¹²

Hohlgefäße wie Schalen, Schüsseln und Becken können mit einer runden reliefierten Platte auf dem Gefäßboden dekoriert sein. Bei der sog. „Coppa Tarantina“ ist auf den Innenboden der Schale ein gesondert gearbeitetes und herauslösbares Medaillon mit einer Zweifigureszene eingefügt (*Lippolis* 1984, 40–42; *Schwarzmaier* 1997, Taf. 19: 1).¹³ Um den Tondo herum sind außerdem Masken appliziert. Die Coppa Tarantina (Abb. 3: 1) lässt sich anhand der Rankenornamente auf ihrer Rückseite um 260 v. Chr.

⁵ Als Möbelbeschläge werden z. B. die beiden als Pendants gearbeiteten hellenistischen Ringergruppen aus Lixus (Marokko) im Archäologischen Museum von Tetouán angesprochen. Die beiden etwa 35 und 37,5 cm hohen Gruppen sind vollplastisch ausgearbeitet, weisen aber an der Rückseite Montagelöcher von der Anbringung an einem Untergrund auf.

⁶ Vgl. etwa den rechteckigen Bronzebeschlag mit einer aufgesetzten Büste Ptolemaios I. auf einem Holzkästchen aus Delos. Delos, Mus. Inv. F 133; H 11 cm.

⁷ Zu den figürlich verzierten Teilen der Betten gehören vor allem die Fulcra, hierzu s. *Faust* 1989, passim.

⁸ Z. B. als Pferdestirnpfänger (*Prometopidia*).

⁹ Schulterklappen mit Reliefs s. *Laube* 2006, Taf. 20: 1, 2; 23: 3; 41; 42: 1, 2; 62: 1; 68; 76: 3; 78; 79: 3. Reliefs auf dem Brustpanzer selbst kommen anscheinend erst im späteren 1. Jh. v. Chr. auf. *Laube* 2006, 56, 57, Taf. 21; 25: 4, 5.

¹⁰ Vgl. schon die archaischen Stabdreifüße oder Bronzekessel mit Protomen.

¹¹ Zur Frage, ob das Relief aus dem Gefäßkörper herausgetrieben oder bereits mitgegossen wurde, vgl. *Barr-Sharrar* 2000, 277–290.

¹² Zur Beschreibung der Technik: *Bol* 1985, 86–89, Abb. 57; *Schefold* 1967, Abb. 156; *Schwarzmaier* 1997, 77–82.

¹³ Die ungewöhnliche Darstellung zeigt einen stehenden Mann, der seinen linken Fuß auf einen Felsen aufsetzt und sich zu einer sitzenden weiblichen Gestalt vorbeugt, die ihren Oberkörper entblößt hat. Zu seinen Füßen lehnt ein Schild. Die Figuren werden von A. Schwarzmaier als Adonis und Aphrodite identifiziert, während E. Lippolis den Mann aufgrund des hochgestellten Fußes als Hermes deutete.

datieren (Lippolis 1984, 42). Als Verzierung von Schaleninnenböden sind seit dem frühen Hellenismus außerdem Medaillons mit rundplastischen Köpfen überliefert, wie z. B. die sich küssenden Köpfe von Dionysos und Ariadne in den ans Ende des 4. Jahrhunderts v. Chr. datierten Schalen der Slg. Rothschild¹⁴ oder die in den Stuck- bzw. Gipsabdrücken von Memphis überlieferten Porträtköpfe ptolemäischer Herrscher (Grimm 1998, 63, Abb. 63; Reinsberg 1980, 82 ff. 94, 96, 175, 251, 272, 280, 286, 312, Nr. 38, Abb. 53–55; Svenson 1995, Kat. 262; 264; 266; 298). Auch die Deckel von Pyxiden sind teilweise mit prunkvollen Reliefs verziert.¹⁵ Die Blütezeit dieser Reliefgefäße liegt in hellenistischer Zeit, die Praxis des plastisch ausgearbeiteten Schmucks von Gefäßen wird aber bis in römische Zeit beibehalten.¹⁶

Eine den Medaillons von Schaleninnenböden und den Pyxidendeckeln vergleichbare Form und Größe haben die runden Bronzereliefs auf den Deckeln von Klappspiegeln, deren Durchmesser meistens zwischen 15 und 18 cm liegen (Schwarzmaier 1997, 14).¹⁷ Es handelt sich hierbei um die am weitesten verbreitete Gattung von kleinformatigen Bronzereliefs, deren frühesten Beispiele sich um 400 v. Chr. nachweisen lassen. Der Schwerpunkt ihrer Produktion liegt jedoch erst in der Zeit von 330 bis 270 v. Chr. (Schwarzmaier 1997, 231). Die Reliefs sind in der Regel gesondert gearbeitet und freihand getrieben¹⁸ (Schwarzmaier 1997, 16). Lineare Details wurden nachträglich graviert und bestimmte Muster mit Punzen eingeschlagen. Vor der Montage auf dem Spiegeldeckel wurde das Relief mit Blei hinterfüllt. Seit dem zweiten Viertel des 4. Jahrhunderts v. Chr. wurden die einzelnen Figuren oder andere Elemente des Reliefs entlang ihrer Konturen ausgeschnitten und separat auf den Spiegeldeckel aufgesetzt. Vereinzelt sind auch gegossene Reliefs nachweisbar (Abb. 3: 4; Schwarzmaier 1997, 16).¹⁹

Bei einer größeren Gruppe der von A. Schwarzmaier zusammengestellten Klappspiegel weisen die Reliefs funktionslose Befestigungslöcher auf oder sind beschnitten, was darauf hinweist, dass sie in Zweitverwendung auf den Spiegeln angebracht wurden und ursprünglich aus einem anderen Kontext stammen (Schwarzmaier 1997, 18 f.). Hierfür kommen vor allem die Wangenklappen von Helmen (Paragnathis; Künzl 1997, 72–74, Abb. 18; Schefold 1967, Abb. 153a; b; Schwarzmaier 1997, Taf. 2: 2) oder die Schulterklappen von Muskelpanzern (Abb. 3: 3)²⁰ in Frage, die sich nur in der äußeren Kontur, aber nicht grundlegend in der Größe unterscheiden (Schwarzmaier 1997, 20). Auch in der Thematik der figürlichen Darstellungen lassen sich keine grundsätzlichen Unterschiede zwischen den einzelnen Relief-Gattungen feststellen (Schwarzmaier 1997, 21, 229). Bei vielen der fragmentarisch erhaltenen oder vorsätzlich beschnittenen Reliefs ist deshalb nicht mehr eindeutig zu entscheiden, zu welcher Gattung sie gehört haben.²¹

Unter den aufgeführten Beispielen für die Verwendung von Bronzereliefs finden die in Hochrelief ausgeführten und an der Rückseite hohlen Fragmente aus Slatina am ehesten Entsprechungen in der Gruppe der Klappspiegel-, Wangenklappen- und Schulterklappenreliefs.

Eine eindeutige Zuweisung lässt sich möglicherweise aus einer Rekonstruktion der Darstellung und ikonographischen Parallelen erschließen.

¹⁴ Lippolis 1984, 44 mit Abb. von zwei Schalen aus der Slg. Rothschild.

¹⁵ Lippolis 1984, 44 mit Abb. der Pyxis aus der Slg. Rothschild in Bari. Besonders aufwendige Beispiele wurden aus vergoldetem Silber hergestellt, wie z. B. der Klappdeckel einer Pyxis in Muschelform mit der Darstellung einer Nereide. s. *Gli Ori di Taranto* 1984, 58–62, Kat. Nr. 8.

¹⁶ Vgl. z. B. die ins 1. Jh. n. Chr. datierte Patera mit einem Reliefmedaillon an der Außenseite in St. Petersburg, Eremitage Inv. B 407 oder das Wasserbecken mit einem Medaillon mit Hochrelief, ebd. Inv. 2244/24, das zwischen dem 1. Jh. v. und dem 1. Jh. n. Chr. datiert wird. Goulyeva 2000, 161–171, bes. 169, Abb. 12; 13. Zu nennen wären auch die beiden bekannten Hobby-Becher aus augusteischer Zeit. Thomas 2000, 251–260, Abb. 1–12. Die Gattung der Bronzebalsamarien mit Reliefdekor setzt überhaupt erst in römischer Zeit ein. Braun 2001, 101–106.

¹⁷ Im Einzelfall sind auch sehr kleine 7,5 oder 9 cm große Exemplare belegt, bei denen es sich um Kinderspiegel handeln könnte, sowie ein 25 cm großer Spiegel.

¹⁸ D. h. das Bronzeblech wurde ohne Negativform auf ein Pechbett gelegt und abwechselnd von der Rück- und Vorderseite getrieben.

¹⁹ So ist z. B. der tanzende Satyr auf dem Spiegel aus Kertsch in St. Petersburg gegossen. Schwarzmaier 1997, Kat. Nr. 131; Taf. 52: 1.

²⁰ S. o. Anm. 8. Solche Schulterklappen zeigt der Panzer auf einem der Reliefs des Heroons am Südabhang von Pergamon. Laube 2006, 54, Taf. 20: 1, 2. Hier Abb. 3: 3. Um Schulterklappen von einem Panzer handelt es sich bei den sog. Siris-Bronzen (hier Abb. 4: 3) s. u.

²¹ So wird die Funktion der sog. Siris Bronzen (Abb. 4: 3 s. u.) teilweise als Wangenklappen, teilweise als Schulterklappen bezeichnet. Vgl. Künzl 1997, 72, Abb. 14 (Wangenklappen) und Walters 1915 zu Taf. XXXI (Schulterklappen). Unsicherheit besteht auch bei einer Reliefplatte mit einem Satyr in Richmond (Virginia, Mus. of Fine Art), die beim Verkauf im Kunsthandel als Applik an einer Hydria zurechtgeschnitten und befestigt wurde. Mitten/Doeringer 1967, 116, Nr. 113. Unklar ist die ursprüngliche Funktion eines oval zugeschnittenen Reliefs in Basel und eines weiteren, nur noch als Abguss erhaltenen Reliefs in Hildesheim, von Schefold 1967, Abb. 159a; b, als Schmuckreliefs bezeichnet. Künzl 1997, 72, Abb. 15; Künzl weist die Reliefplatte in Basel als Rossstirn dem Pferdegeschirr zu.

Abb. 1. Slatina nad Bebravou. Aufnahme der beiden Köpfe und der aussagekräftigen Faltenfragmente des Brandopfers.

DAS THEMA DER DARSTELLUNG

Der Komplex der Bruchstücke enthält nur wenige Schlüsselfragmente, die es erlauben die Darstellung thematisch einzugrenzen. Wehende Gewandfalten (Abb. 1)²² sowie ein weiblicher und ein jugendlicher männlicher Kopf (Abb. 2: 1, 2) könnten auf einen dionysischen Kontext beispielsweise mit einem Thiasos, mit tanzenden Satyrn und Mänaden oder die Auffindung der schlafenden Ariadne durch den herbeieilenden Dionysos hinweisen (*Schwarzmaier* 1997, Kat. 214; 229; Taf. 31: 2; 36: 2; 37: 2).

Stärker eingegrenzt werden die Interpretationsmöglichkeiten jedoch durch die Fragmente von Waffen. Besonders aussagekräftig ist das Fragment I/17 (Abb. 2: 3; Taf. III), auf dem der untere Abschnitt von der Außenseite eines gemusterten Schildes vor einem Hintergrund zu erkennen ist. Der Schild könnte dabei im vorstürmenden Kampf erhoben sein (*Schwarzmaier* 1997, Kat. 144; 177; 200; Taf. 39: 2; 40: 2; 42: 1), angelehnt neben einem Krieger²³ oder einer Victoria (*Gli Ori di Taranto* 1984, 51, 52)²⁴ auf der Erde stehen oder auf dem Boden liegen.²⁵ Für das Bogen-Muster der Schildaußenseite lassen sich auf den wohl anlässlich der Neugründung der Nikephoria um 183 v. Chr. entstandenen Waffenfriesen am Propylon des Athena-Heiligtums in Pergamon Parallelen finden (Abb. 3: 2; *Laube* 2006, 41; *Polito* 1998, 91–95, Abb. 28; 29).²⁶ Auf zwei der Reliefplatten sind Schilde abgebildet, die in konzentrischen Kreisen geometrische Musterbänder aufweisen, darunter auch solche mit Halbkreisen wie bei Fragment I/17, wobei dort allerdings die Bogen nach oben gewölbt sind. Bei den wiedergegebenen Waffen auf dem Pergamenischen Fries handelt es sich teilweise um aktuelle, erbeutete keltische Waffen (*Polito* 1998, 94), daneben sind aber auch unterschiedliche griechische Schwerter und Lanzen sowie Panzerbestandteile wie Beinschienen, Kettenhemden, Brustpanzer und verschiedene Helme, außerdem Teile von Streitwagen und Schlachtschiffen abgebildet.

Ein sehr ähnliches Bogenmuster wie auf Fragment I/17 mit den nach oben offenen Bögen zeigt außerdem die Schildinnenseite des linken Schulterklappenreliefs der Siris-Bronzen (Abb. 4: 3).

Einen weiteren wichtigen Anhaltspunkt für die Rekonstruktion der wiedergegeben Szene liefert das Fragment I/14 (Abb. 2: 4). Es zeigt den rechten Armausschnitt eines ledernen Muskelpanzers mit ovalen Laschen (Pteryges) mit abgerundeten Enden. Über die drei oberen Laschen hängt ein Gewandzipfel herab. Unter den Pteryges lugt noch ein Rest des Untergewandes mit zwei scharfgratigen

²² Beispiele hierfür s. u. S.

²³ Vgl. *Schwarzmaier* 1997, Kat. 103 Taf. 27: 1; 19: 2 Coppa Tarantina.

²⁴ Kat. 2, Klappspiegel aus Bari.

²⁵ Vgl. die sog. Siris-Bronzen (hier Abb. 4: 3), Schulterklappen eines Panzers, in London, *Walters* 1915, Taf. XXXI; LIMC I s. v. Amazones Nr. 478a–b mit Abb.

²⁶ Die Friesplatten befinden sich im Pergamonmuseum in Berlin.

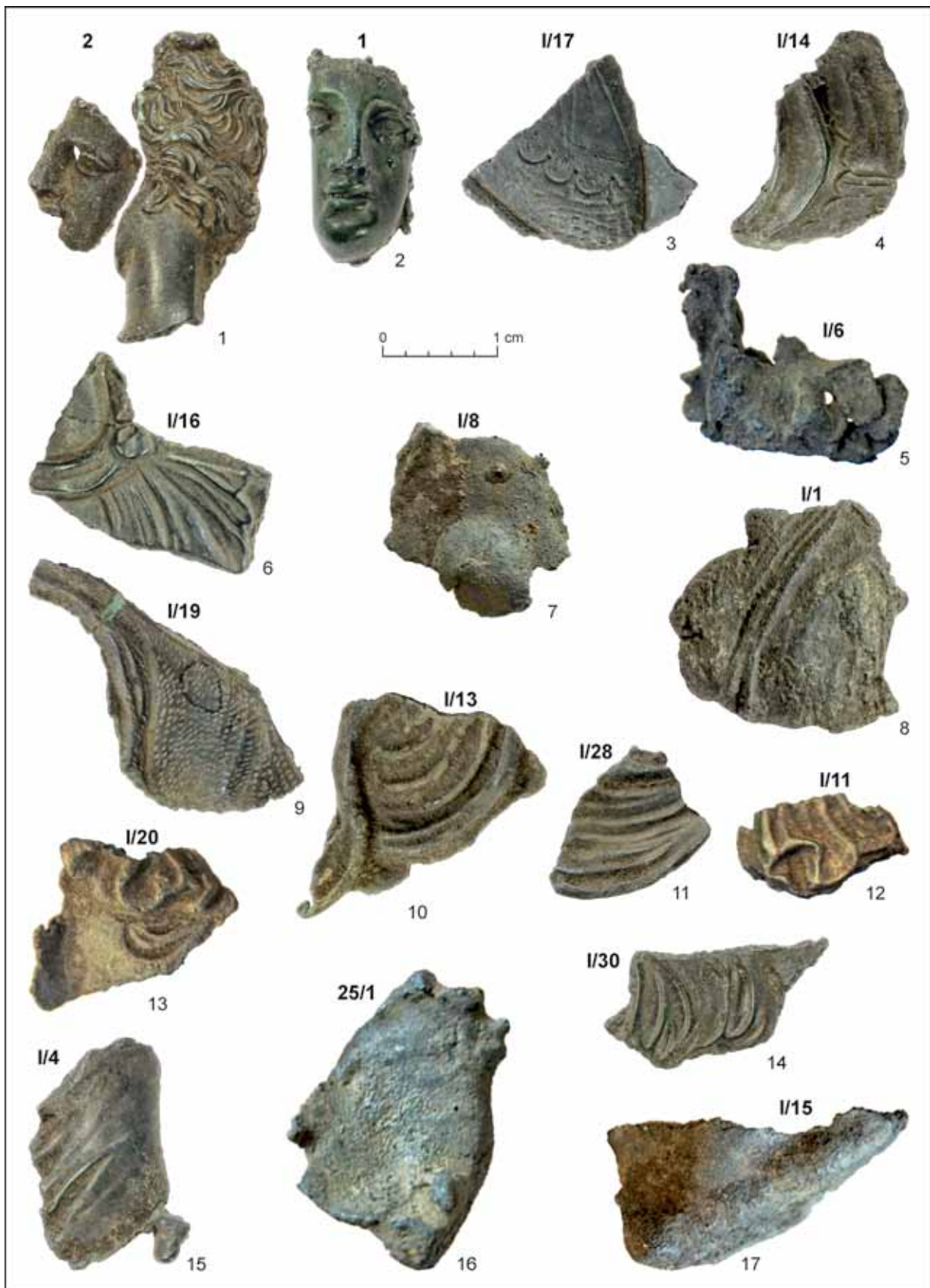

Abb. 2. Slatina nad Bebravou. Bronzefragmente.

Abb. 3. 1 – Bronzeschale aus Tarent, sog. Coppa Tarantina (oder Coppa d Bari); 2 – Pergamon, Waffenfries des Propylon des Athena-Heiligtums (nach *Reinach RR I*, 215); 3 – Bergama, Museum Bergama, Marmorrelief aus dem sog. „Marmor-saal“ in Pergamon (nach *Laube 2006*, Taf. 20: 2); 4 – St. Petersburg, Eremitage W 822, Klappspiegel mit einem tanzenden Satyr mit Pantherfell (nach *Schwarzmaier 1997*, Taf. 52: 1).

Falten hervor. Solche Schulterpteryges an Muskelpanzern sind auf Darstellungen in der griechischen Reliefplastik seit dem 4. Jahrhundert v. Chr. nachweisbar (*Fuchs* 1969, 499, Abb. 580; *Laube* 2006, 21, Taf. 7: 4)²⁷ und in der gesamten Phase des Hellenismus bis in römische Zeit geläufig (*Laube* 2006, Taf. 13: 1; 14: 3; 17: 4; 20: 1, 2; 23: 1–5; 27: 5; 29: 3; 34: 1; 49: 2, 3; 73: 4). Auf dem kleinen Fries am Zeusaltar von Pergamon schaut bei dem Muskelpanzer des Telephos in der Rüstungsszene wie bei unserem Fragment das Untergewand unter den Pteryges hervor, allerdings sind dort die Laschen nicht aus Leder sondern aus Stoff (*Laube* 2006, 42, Taf. 14: 3). Wie I. Laube zeigen konnte, unterliegt die Form des Muskel- und Laschenpanzers keiner strengen formalen Entwicklung, sondern es werden unterschiedliche Ausprägungen nebeneinander verwendet (*Laube* 2006, 41–43). Neben den gerundeten Panzerlaschen aus Leder scheint es auch solche aus festem Stoff gegeben zu haben, die in Fransen enden, wie sie die Panzerreliefs des Heroons am Südabhang von Pergamon zeigen (Abb. 3: 3; *Laube* 2006, 54, Taf. 20: 1, 2).

Die gleichen abgerundeten länglichen Pteryges wie auf Fragment I/14 sind auch auf einem weiteren Fragment (I/6) zu erkennen (Abb. 2: 5). Bei dem bis zur Unkenntlichkeit verbogenen und zusammengefalteten, streifenförmigen Bruchstück zeichnen sich deutlich auf beiden Seiten des Falzes gleichmäßig ausgeformte Laschen ab. Diese müssen aufgrund der zu rekonstruierenden Länge des Laschenabschnitts am unteren Rand des Panzers gesessen haben.

Gut zu identifizieren ist das Bruchstück I/16 (Abb. 2: 6), das ohne Zweifel einen von einer runden Fibel auf der linken Schulter gehaltenen Schultermantel und den Halsansatz seines Trägers zeigt. Die breite Stoffbahn des Mantels ist in einem weiten Bogen über die Brust zur rechten Schulter geführt, wobei der obere Saum des weichen Stoffes zu einem Wulst umgeschlagen ist und den Halsausschnitt umfährt. Es lassen sich zahlreiche Parallelen für den mit einer runden Fibel gehaltenen Schultermantel aufzeigen, allerdings wird diese meistens auf der rechten Schulter getragen (*Laube* 2006, Taf. 6: 5; 16: 4; 18: 2; 19: 1, 4; 29: 3; 31: 5; 34: 1, 2; 39: 2; 42: 1; 48: 1, 3; 56: 1; 57: 2; 71: 4; 81: 4). Dennoch ist die Fixierung des Mantels auf der linken Seite nicht gänzlich ungebräuchlich, wie eine Reihe von Beispielen u. a. aus Naxos, Delos und Afyon beweist (*Laube* 2006, Taf. 37: 3; 38: 3; 73: 4; 76: 1). Das lange Ende des Stoffes wird dabei entweder über die jeweils andere Schulter geschlagen und fällt über den Rücken herab, oder es wird um den Oberarm geschlungen, wie es eine Statue in Delos zeigt (*Laube* 2006, Taf. 34: 1; vgl. auch Taf. 78: 2) und wie es bei Fragment I/14 zu erschließen ist.

Besondere Bedeutung kommt Fragment I/8 zu, das trotz des begrenzten Ausschnitts und der schlechten Oberflächenerhaltung eine sichtlich vorgewölbte, entblößte weibliche Brust erkennen lässt (Abb. 2: 7). Eine unbekleidete Brust kann Aphrodite kennzeichnen²⁸ und ist bisweilen auch bei Darstellungen von ekstatischen Mänaden zu sehen, u.a. auf einigen Spiegelreliefs (*Schwarzmaier* 1997, Kat. 214; Taf. 36: 1). Auch die von einem Stier entführte Europa kann in Einzelfällen mit entblößtem Oberkörper wiedergegeben sein, wie auf einem Spiegelrelief in Privatbesitz (*Mitten/Doeringer* 1967, 115, Nr. 112) sowie einem weiteren in Boston (*Comstock/Vermeule* 1971, 254, Kat. 366). Anscheinend ist auf einem Spiegelrelief in Princeton auch Ariadne in Verbindung mit Dionysos mit nackter rechter Brust abgebildet (*Schwarzmaier* 1997, 327, Kat. 229; Taf. 37: 2).

Häufiger ist jedoch die Darstellung einer nackten Brust bei Amazonen, die seit frühklassischer Zeit als mit einer entblößten Brust kämpfend charakterisiert werden.²⁹ Auf den beiden als Pendants gearbeiteten Schulterklappen aus Siris (Abb. 4: 3), die jeweils den Kampf eines Kriegers mit einer Amazone zeigen, ist die eine der annähernd spiegelbildlich aufgefassten Amazonen mit entblößter rechter, die andere mit nackter linker Brust wiedergegeben (*Walters* 1915, Taf. XXXI).

Zu einem weiblichen Oberkörper könnte auch das Fragment I/1 gehört haben, das eine leicht vorgewölbte Körperpartie zeigt, die von einem Gewand aus einem dünnen Material bedeckt ist, das sich in feinen Falten anschmiegt, wobei sich der umgelegte Saum quer über den Brustkorb zieht (Abb. 2: 8).³⁰

²⁷ Beispielsweise an dem Panzer des Aristonates.

²⁸ Vgl. die Coppa Tarantina, *Schwarzmaier* 1997, Taf. 19: 2, s. o.

²⁹ Dabei kann sowohl die rechte als auch die linke Brust entblößt sein. Zu Amazonen s. LIMC I s. v. Amazones (Devambez), 586–653, bes. 637, 642. P. Devambez zeigt, dass die Tradition der Wiedergabe von Amazonen mit einer entblößten Brust mit einem um 460 v. Chr. datierten Volutenkrater in New York einsetzt (Nr. 295), wo der kämpfenden Amazone zufällig in der Hitze des Gefechts das Gewand von der Schulter gerutscht ist. – Darstellungen mit entblößter rechter Brust: z. B. LIMC, Abb. 104a; c; e; f; g; 120; 188a; 478a (Siris-Bronze a); 602 (sog. Sosikles-Amazone); mit entblößter linker Brust: z. B. LIMC, Abb. 104d; 206; 295; 478b (Siris-Bronze b); 603 (sog. Amazone Sciarra); 605 (sog. Amazone Mattei).

³⁰ Vgl. den Oberkörper der mit Chiton und Mantel bekleideten Ariadne auf dem Klappspiegel in St. Petersburg, *Schwarzmaier* 1997, Kat. 132; 229; Taf. 32: 1; 37: 2.

Abb. 4. 1 – London, British Museum. Mausoleum von Halikarnassos, Amazonomachiefries, Platte 1020; 2 – St. Petersburg, Ermitage W 956, Klappspiegel (nach Schwarzmaier 1997, Taf. 38: 1); 3 – London, British Museum 285. Schulterklappenreliefs aus Siris, links Achill und Penthesilea, rechts Ajax und eine Amazone (nach Walters 1915, Taf. XXXI); 4 – Rom, Villa Giulia. Schulterklappenrelief aus Praeneste (nach Rumpf 1923–1924, Abb. 16); 5 – Athen, Nat. Mus. St. 313. Schulterklappenrelief aus der Umgebung von Olympia, Achill und Troilos (nach Schwarzmaier 1997, Taf. 39: 1).

Es hat den Anschein, dass bei dem Bruchstück die andere Brusthälfte unbekleidet ist. Es könnte sich deshalb ebenfalls um das Fragment einer Darstellung einer Amazone handeln.³¹

In dem Kontext einer Amazonomachie ließe sich auch das Fragment I/19 begründen, das eine bewegte Faltenpartie wiedergibt, die mit einem feinen Muster aus mit einer Punze eingeschlagenen Punkten versehen ist (Abb. 2: 9). Mit dieser Punzierung wird häufig die Struktur eines Pantherfells angedeutet, wie bei dem tanzenden Satyr auf dem Spiegelrelief aus Kertsch (Abb. 3: 4; *Schwarzmaier* 1997, Kat. 131; Taf. 52: 1). Das Pantherfell wird nicht nur von Dionysos und seinem Gefolge getragen, sondern bisweilen auch von den in orientalischer Tracht gekleideten Amazonen.³² Ein im Kampfgeschehen um ihren Körper flatterndes Pantherfell trägt z. B. eine der Amazonen aus dem Amazonenfries des Mausoleums von Halikarnassos (Abb. 4: 1; *Cook* 2005, Taf. 12; 13).

Der Eindruck einer bewegten Darstellung wird vor allem durch die Fragmente von Gewandfalten hervorgerufen. Das größte Bruchstück I/13 (Abb. 2: 10) zeigt eine Stoffbahn mit mehreren im Bogen verlaufenden Falten, deren oberer Saum umgeschlagen bzw. eingerollt ist. Es könnte zu einem auf dem Hinterkopf aufliegenden, gelüfteten Mantel gehört haben, wie er auf einem Spiegelrelief zu sehen ist, das Aphrodite auf einem dahineilenden Widder zeigt, die mit ihrer erhobenen Rechten den Saum ihres Mantels ausbreitet (*Schwarzmaier* 1997, 320, Kat. 211; Taf. 5: 1).³³ Bei einer vergleichbaren Darstellung müsste auf dem Fragment I/13 aber der die Falten überschneidende erhobene Arm zu erkennen sein. Ähnliche Bogenfalten wie I/13 weist bei einem Spiegelrelief in Hamburg auch der Faltenwurf eines über einen Felsen gelegten Gewandes auf, auf dem sich ein Krieger mit aufgestützter Lanze und angelehntem Schild niedergelassen hat (*Schwarzmaier* 1997, 275 f., Kat. 103; Taf. 27: 1; Dat.: um 280 v. Chr.). Hier wird jedoch der Stoff von dem Oberschenkel und dem Schild begrenzt.

Am ehesten wird es sich bei I/13 um das Bruchstück eines frei nach hinten wehenden Schultermantels handeln, wie er beispielsweise bereits bei den reitenden Kriegern auf dem Westfries des Parthenon erscheint (*Fuchs* 1969, 435, Abb. 497), oder bei den Kämpfern in Bassae-Phigalia (*Fuchs* 1969, 446, Abb. 514/515), am Nereidenmonument von Xanthos (*Reinach* RR I, 473–476), auf den Friesen am Mausoleum von Halikarnassos (Abb. 4: 1; *Fuchs* 1969, 450–452, Abb. 522–524; 526; 527), oder auf dem sog. Alexandersarkophag von Sidon (*Fuchs* 1969, 456, 457, Abb. 536; 537).

Auch auf den Spiegelreliefs kommen in Zusammenhang mit Kampfszenen diese wehenden Stoffbahnen häufig vor (*Schwarzmaier* 1997, Kat. 44; 95; 139; 153; 159; Taf. 39: 1; 40: 1; 41: 1; 42: 2; 45a). Einen im Wind flatternden Mantel, bei dem ebenfalls der Saum umgeschlagen ist wie bei Fragment I/13, trägt z. B. der mit einer Amazone kämpfende Krieger auf einem Klappspiegel in St. Petersburg (Abb. 4: 2; *Schwarzmaier* 1997, 289, Kat. 133; Taf. 38: 1; Dat. um 360 v. Chr.).

Weniger aussagekräftig ist das Fragment I/28 (Abb. 2: 11), das mit seinen engen parallelen Falten zu unterschiedlichen, in leichtem Bogen herabfallenden Gewandteilen gehört haben kann. Das kann ein vom Arm herabhängender oder über die Brust geführter Schulter-³⁴ (*Walters* 1915, Taf. XXXI), aber auch ein Hüftmantel sein oder ein dünner Chiton. Das gleiche gilt für die kleineren Faltenfragmente I/7 (Taf. II), I/24 (Taf. IV), I/34, I/35, I/39 (Taf. V), die sich erst dann innerhalb eines Kleidungsstückes zuordnen lassen, wenn bereits eine Vorstellung von dem Darstellungszusammenhang besteht.

Etwas klarer ist die Identifizierung der beiden Faltenfragmente I/11 und I/20 (Abb. 2: 12, 13), die tütenförmig aufspringende Faltenenden erkennen lassen, die nur am unteren Saum eines bewegten Gewandes zu verorten sind.

Genauer lokalisieren lässt sich das Fragment I/30 (Abb. 2: 14), das einen Abschnitt mit leicht gebogenen Falten zeigt, die an ihrem unteren Ende nach innen umgeschlagen sind. Hierbei könnte es sich um die Staufalten am Oberschenkel einer sitzenden, vorzugsweise weiblichen, Figur handeln³⁵. Diese sind

³¹ Amazone mit quer über den Brustkorb geführtem Gewandsaum: *Schwarzmaier* 1997, Kat. 159; Taf. 41: 1. Vgl. die Amazonen auf den Siris-Bronzen, *Walters* 1915, Taf. XXXI.

³² Zu Darstellungen von Amazonen mit Pantherfellen s. LIMC I s. v. Amazones, 586–653, bes. 637; vgl. z. B. Nr. 15, 175, 253, 257, 265, 381, 645, 651, 656, 657, 661, 662.

³³ Dat.: um 350 v. Chr. Vgl. auch Kat. 213; Taf. 46: 1; Kat. 254; Taf. 48. Ähnlich ist die Darstellung der auf einem Felsen sitzenden Aphrodite, die einen Zipfel ihres ausschwingenden Mantels lüftet, auf einem Spiegelrelief im Pariser Louvre, *Schwarzmaier* 1997, 317, Kat. 204; Taf. 11: 1; Dat.: um 320 v. Chr. Vgl. ferner den angehobenen Mantel der sitzenden Ariadne auf einem Klappspiegel in St. Petersburg, *Schwarzmaier* 1997, 286 f. Kat. 129; Abb. 7; Taf. 11: 2; Dat.: um 300; s. a. *Schwarzmaier* 1997, Kat. 230; Taf. 23: 2.

³⁴ Vgl. die Falten der um den mit dem Schild erhobenen Arm herumgeschlungenen Stoffbahn des Kämpfers ohne Helm auf einer der beiden Siris-Bronzen.

³⁵ Vgl. z. B. *Reinach* RR II, 341, 384, 397–403, 428, 440. Bei Spiegelreliefs vgl. *Schwarzmaier* 1997, Taf. 20: 1, 2; 21: 1; 22: 1, 2.

jedoch an dem auf der Sitzfläche aufstoßenden Teil meist flacher als bei Fragment I/30. Besser vergleichbar sind die Falten am Überwurf eines gegürteten Chiton (*Schwarzmaier 1997*, Taf. 47: 1), wie ihn z. B. die beiden Amazonen auf den Reliefs aus Siris tragen (Abb. 4: 3).

In Fragment I/4 ist ein Abschnitt einer Gliedmaße zu erkennen (Abb. 2: 15), die sich durch die dünnen Falten eines herabfallenden Chitons hindurch abzeichnet. Hierbei wird es sich am ehesten um den bis zum Knie erhaltenen Oberschenkel eines angewinkelten Beines handeln, bei einer sitzenden, gelagerten oder in die Knie gesunkenen Figur. Vergleichbare, von der glatten Oberseite des Schenkels herabfallende Falten sind z. B. bei den gelagerten Paaren bei einer Reihe von Spiegelreliefs zu sehen, die vermutlich Paris und Aphrodite wiedergeben (*Schwarzmaier 1997*, Taf. 20: 1, 2; 21: 1), oder bei anderen Darstellungen von leicht zurückgelehnt mit ausgestreckten Beinen posierenden dionysischen Figuren (*Schwarzmaier 1997*, Taf. 22: 1, 2; 23: 3; 24: 1, 2). Aber auch bei der in die Knie gesunkenen Amazone auf einem der Sirisreliefs (Abb. 4: 3) sind entsprechende Falten auf dem Oberschenkel des ausgestreckten rechten Beins zu erkennen.

In einen ähnlichen Kontext wie I/4 könnte auch das Fragment 25/1 gehören (Abb. 2: 16), auf dem eine längliche gewölbte Fläche zu erkennen ist, die an der Oberseite vier flache Grate aufweist, die seitlich in eine tiefe Falte übergehen. Zu denken wäre an einen vom Betrachter aus nach rechts ausgerichteten angehobenen Oberschenkel, über dem sich das Gewand spannt. Dieser kann wie bei Fragment I/4 zu einer sitzenden oder gelagerten (*Schwarzmaier 1997*, Taf. 2: 3; 4: 2; 7: 2; 11: 1; 14: 1; 17: 1, 2; 18: 1), aber auch zu einer in einem Ausfallschritt vorstürmenden (*Schwarzmaier 1997*, Taf. 41: 1; 43: 1) oder zusammenbrechenden Figur (*Walters 1915*, Taf. XXXI)³⁶ gehört haben.

Bei Fragment I/15 (Abb. 2: 17) zeichnet sich auf einer in sich gewölbten Oberfläche ein schmaler herausgehobener Wulst ab, der in einer kugeligen Verdickung endet, die als Schmelzkugel durch den Brand bedingt sein, aber auch zur ursprünglichen Ausprägung des Reliefs gehört haben kann. Es könnte sich dabei um ein Schienbein mit dem Knie handeln³⁷, aber auch um den angespannten Muskelstrang eines angewinkelten Oberschenkels oberhalb des Knies.³⁸

Alle übrigen Fragmente sind für sich allein gesehen nicht aussagekräftig und lassen sich nur im Kontext einer Rekonstruktion identifizieren.

DIE REKONSTRUKTION DES ZUSAMMENHANGS DER FRAGMENTE

Wenn man nicht von der unwahrscheinlichen Hypothese ausgehen möchte, dass an dem Brandopferplatz von Slatina willkürlich ausgewählte Reste von einer Vielzahl griechischer Reliefs deponiert wurden, sondern davon, dass es sich um Teile von ein oder zwei Objekten handelt, die erst in Slatina anlässlich der Opferung rituell zerstört und verbrannt wurden (*Pieta 2010*, 317)³⁹, dann sind die Frage nach dem ursprünglichen Kontext der Fragmente und der Versuch einer Rekonstruktion der Komposition berechtigt.

Dass sich bis auf die beiden Teile des weiblichen Kopfes (Abb. 2: 1) keine Anpassungen unter den Bruchstücken finden lassen, muss in diesem Zusammenhang nicht verwundern, da die Einzelteile des zerstörten Reliefs durch den Brand an den Rändern verformt, angeschmolzen und teilweise vollständig zu Gusskugeln aufgelöst wurden (vgl. *Pieta 2018*, Abb. 5: 1).

Ausgehend von den Waffenbestandteilen und der nackten weiblichen Brust ist in Verbindung mit den wehenden Mantelbahnen als Thema der Darstellung eine Amazonomachie zu erschließen. Einer Deutung des weiblichen Kopfes als der einer kriegerischen Amazone muss der „Venusring“ am Hals nicht

³⁶ Vgl. die zusammengesunkene Amazone auf einem der Sirisreliefs.

³⁷ Vgl. beispielsweise den rechten Unterschenkel des laufenden Eros auf dem Tonklappspiegel in Korinth, *Schwarzmaier 1997*, Kat. 279; Taf. 10: 2; s. ferner, Taf. 11: 1; das ausgestreckte rechte Bein des jugendlichen Kämpfers auf dem Klappspiegel in Athen Kat. 44; Taf. 39: 1.

³⁸ Vgl. den muskulösen linken Oberschenkel des auf einem Felsen sitzenden Herakles auf dem Klappspiegel in New York, *Schwarzmaier 1997*, Kat. 243; Taf. 6: 2; vgl. ebenso die Oberschenkel des bärtigen Kämpfers auf dem Klappspiegel, Kat. 44; Taf. 39: 1. Der Bärtige wird von A. Kossatz-Deissmann als Achill im Kampf mit Troilos gedeutet. LIMC I s. v. Achilleus Nr. 373. – Vgl. den erhobenen rechten Oberschenkel des mit Helm erhaltenen Kämpfers auf einer der Siris-Bronzen, *Walters 1915*, Taf. XXXI, (hier Abb. 4: 3).

³⁹ Zur Praxis der Opferung von rituell zerstört und deformierten und anschließend verbrannten Objekten in keltischen Heiligtümern der Mittel- bis Spätlatènezeit in der Slowakei.

widersprechen, da er nicht nur bei Abbildungen der Liebesgöttin auftritt, sondern auch im Kontext von Amazonomachie-Darstellungen belegt ist.⁴⁰

Eine Besonderheit, die die hier zu erschließende Amazonomachie kennzeichnet, besteht darin, dass der Gegner der Amazone einen Laschenpanzer trägt und die Amazone u. a. mit einem Pantherfell bekleidet ist.

Zwar sind die Gegner der Amazonen in der Regel nackt wiedergegeben und tragen neben dem Schultermantel lediglich einen Helm, wie z. B. auf dem Klappspiegel in St. Petersburg (Abb. 4: 2)⁴¹, das muss aber nicht gegen eine Deutung der Szene als Amazonenkampf sprechen. Denn es sind in Zusammenhang mit der Wiedergabe einer Schlacht zwischen Griechen und Amazonen auch gepanzerte Kämpfer nachweisbar. So tragen die Gegner der Amazonen auf einem aus dem letzten Viertel des 4. Jahrhunderts v. Chr. stammenden Fries aus Nikosia einen Panzer.⁴² Auch in der um 350 v. Chr. ausgeführten Amazonomachie am Mausoleum von Halikarnassos sind Kämpfer durch das Tragen eines Panzers hervorgehoben (Cook 2005, Taf. 6: 5; London, Brit. Mus. 1847.4–24.1). Dort sind auch einzelne Amazonen mit einem Pantherfell ausgestattet (Abb. 4: 1; Cook 2005, Taf. 12, 13; 1847.4–24.7). Ebenfalls gepanzert sind die Griechen auf dem Amazonomachie-Fries des Tempels der Artemis Leukophryne in Magnesia am Mäander, der in die 2. Hälfte des 2. Jahrhunderts v. Chr. datiert wird.⁴³

Bei den Darstellungen des Amazonenkampfes in kleinformatigen Reliefs lassen sich im Wesentlichen drei verschiedene Auffassungen des Themas unterscheiden. Eine Version gibt den siegreichen Griechen wieder, wie er die unterlegene, in die Knie gesunkene Amazone am Haar packt. Eine andere zeigt die beiden Kontrahenten auf Augenhöhe im Kampfgeschehen, dessen Ausgang noch nicht entschieden ist. Bei der dritten Fassung attackiert eine Amazone mit erhobener Axt den vor ihr fliehenden, besieigten Griechen.

Das erste Schema (A) zeigt der aus dem Athener Kunsthandel stammende Klappspiegel in St. Petersburg (Abb. 4: 2; Schwarzmaier 1997, Kat. 133; Taf. 38: 1, Dat.: um 360 v. Chr.). Der mit Helm, Schild und Schultermantel ausgestattete Krieger ist in Frontalansicht in einem leichten Ausfallschritt nach rechts (vom Betrachter aus) dargestellt. Er hat seinen linken Arm mit dem Schild angewinkelt, wobei sich die bildparallele Schildinnenseite nur durch den erhabenen Rand vom Hintergrund abhebt. Der um den Hals gelegte Schultermantel flattert nach links. Er greift mit seiner ausgestreckten rechten Hand in das Haar einer zu Boden gesunkenen, mit Chiton, Mantel und Stiefeln bekleideten Amazone, dabei bildet sein Rumpf zusammen mit dem ausgestreckten Bein eine aus dem Bild herausführende Diagonale. Der Körper der zu seinen Füßen liegenden Amazone, die ihren linken Arm abwehrend oder um Gnade flehend erhoben hat und mit der Hand an seinen Unterarm fasst, ist nach links ausgerichtet, so dass eine V-förmige Komposition entsteht. Dabei sind die Personen so in der Fläche ausgebreitet, dass sich ihre Körper kaum überschneiden. Als Ortsangabe erscheint im Hintergrund ein Baum und zu Füßen der Amazone sind Felsformationen mit einem eingepunzten Muster angegeben. In den Felsstreifen ist in zwei Ösen der Griff zum Öffnen des Klappspiegels erhalten.

Die gleiche Situation geben die beiden Schulterklappenreliefs aus Siris in zwei annähernd spiegelbildlichen Versionen wieder (Abb. 4: 3). Hier wird die Aktion jedoch dramatischer aufgefasst. Die beiden Griechen, die als Achill und Ajax gedeutet werden, haben der in Chiton und Stiefeln gekleideten Amazone, deren Kopf sie an den Haaren zurückreißen, das Knie in die Seite gestemmt (Walters 1915, Taf. XXXI)⁴⁴, so dass diese nach vorne stolpernd, in den Knien einknickt. Während die als Penthesilea identifizierte Amazone bei dem einen Relief (Abb. 4: 3 links) den Arm des Achill umfasst, hält die von Ajax bedrängte Amazone auf dem anderen Relief (Abb. 4: 3 rechts) in ihrer Linken den abwehrend erhobenen Schild. Die Heftigkeit des Angriffs wird durch die stark bewegt um die Körper flatternden Gewänder unterstrichen, sei es der wehende Schultermantel von Achill und Ajax, sei es der kurze gegürtete Chiton der Amazonen. Auch hier sind die Figuren bildparallel in die Fläche ausgebreitet und weit auseinander-

⁴⁰ Vgl. den Amazonensarkophag aus Tarquinia in Florenz. Sprenger/Bartoloni 1977, Taf. 213.

⁴¹ Schwarzmaier 1997, Taf. 38: 1. Vgl. ferner Taf. 40: 2; 42: 1. Auf den Siris-Bronzen sind die Gegner ebenfalls unbekleidet. Walters 1915, Taf. XXXI (hier Abb. 4: 3). Das gleiche gilt auch für die Amazonomachie-Darstellungen auf Wangenklappenreliefs, Aitken 1982, Taf. 10: 1.

⁴² LIMC I s. v. Amazones Nr. 434 mit Abb.

⁴³ LIMC I s. v. Amazones Nr. 104 a mit Abb. – Vgl. auch die Darstellung eines gepanzerten Kriegers bei einer Amazonomachie auf einem megarischen Becher, ebd. Nr. 457 mit Abb.

⁴⁴ Die beiden Wangenklappen wurden 1820 in der Nähe des Flusses Siris in Süditalien gefunden. H 17,78 und 16,51 cm. Dat.: 2. Hälfte 4. Jh. v. Chr. Stellenweise waren Spuren einer Vergoldung zu erkennen.

gezogen. Das Kompositionsschema unterscheidet sich von dem des St. Petersburger Spiegels insofern, als die Körperachse von Achill und Ajax senkrecht ausgerichtet ist und nur der Rumpf der Amazonen mit dem ausgestreckten Bein auf einer schräg aus dem Bild herauslaufenden Diagonalen liegt. Auf die Wiedergabe von topographischen Details wurde verzichtet, aber am Boden liegt zwischen den Beinen der Kämpfer jeweils ein Schild. Die rundplastisch ausgearbeiteten Köpfe waren offenbar gesondert gearbeitet und separat angefügt worden. Der Kopf des Achill ist verloren, ebenso wie das in seiner Rechten zu ergänzende Schwert. Am unteren Ende der linken Schulterklappe ist noch der Löwenkopf erhalten, der zur Aufnahme des Ringes diente, mit welchem das Relief an dem Panzer befestigt wurde (*Laube 2006*, Taf. 20: 1; 23: 2, 3). Am oberen Rand beider Klappen sind Teile der angefügten Scharniere mit den Ösen bewahrt geblieben.

Die zweite Version des Themas (B) zeigt ein vermutlich ebenfalls als Schulterklappenrelief⁴⁵ zu deutendes Bronzerelief aus Praeneste in der Villa Giulia in Rom (Abb. 4: 4; *Rumpf 1923–1924*, 470 Abb. 16).⁴⁶ Wie bei Version A greift der mit Helm und Schild bewehrte, in einem Ausfallschritt nach rechts (vom Betrachter aus) dargestellte Krieger mit seiner Rechten der Amazone ins Haar. In der mit dem Schild erhobenen Linken trägt er zusätzlich ein Schwert. Der Körper der Amazone befindet sich auf annähernd gleicher Höhe und ist schräg nach links ausgerichtet. Die Amazone ergreift mit ihrer Rechten die auf ihrem Kopf liegende Hand des Kriegers und drückt mit ihrer ausgestreckten Linken den Angreifer von sich weg. Der Unterkörper der Amazone ist in einer leichten Drehung begriffen, wobei ihre rechte Hüfte mit dem diagonal ausgestreckten Bein nach vorne kommt. Das linke Bein ist angewinkelt und zurückgesetzt. Ähnlich wie bei den Siris-Bronzen sind die beiden Körper nebeneinander vor dem Bildhintergrund ausgebreitet, dabei überschneiden sich hier jedoch ihre Unterschenkel kreuzförmig.

Das gleiche Kompositionsschema in einer seitenverkehrten Ausführung wie die Amazonomachie-Szenen mit dem Griff in die Haare des Gegners ist auch auf einem aus Elis oder der Umgebung von Olympia stammenden Relief auf einem Klappspiegel in Athen zu sehen (Abb. 4: 5; *Schwarzmaier 1997*, Kat. 44; Taf. 39: 1. Dm 15,3 cm, Dat.: um 320 v. Chr.), das Achill im Kampf mit Troilos wiedergibt, bei einer anderen Beinstellung des Troilos. Aus den Nietlöchern zur Befestigung von Scharnieren am oberen Rand des Reliefs ist zu erschließen, dass es sich ursprünglich ebenfalls um die Schulterklappe eines Panzers handelte.

Eine Variante der Version B gibt ein rundum beschnittenes Relief aus einem Grab in Epidauros zu erkennen, das vermutlich in Zweitverwendung auf dem Spiegel angebracht wurde (Abb. 5: 1; *Schwarzmaier 1997*, Kat. 177; Taf. 40: 2. Dm 18,5 cm, Dat.: um 300 v. Chr.). Der mit Helm, Schild und Mantel sowie einem gezückten Schwert versehene Krieger bewegt sich bei frontaler Rumpfausrichtung in einem Ausfallschritt nach links, während die mit übergegürtetem Chiton, Hosen, Schuhen und einer phrygischen Mütze ausgestattete Amazone in dem gleichen Schrittmotiv nach rechts strebt, sich dennoch in Angriffshaltung dem Krieger zuwendet und dabei ihren Schild vor den Körper hält. Beide Körper sind diagonal aus dem Bild heraus angeordnet, dabei aber so eng aneinander gerückt, dass der Schild des Griechen den Oberkörper der Amazone überlagert und sich die ausgestreckten Beine wie bei dem Achill-Troilos-Relief (Abb. 4: 5) x-förmig überschneiden. Mit dem bildparallel hinter seinem Arm ausgebreiteten großen Rundschild erweist sich der Krieger als seitenverkehrte Wiederholung des Kriegers auf dem Spiegel in St. Petersburg (Abb. 4: 2) sowie dem Relief aus Praeneste (Abb. 4: 4).

Die dritte Fassung (C) veranschaulicht ein aus der Slg. Castellani stammender Klappspiegel in London (Abb. 5: 2; *Schwarzmaier 1997*, Kat. 144; Taf. 42,1. Dm 22,6 cm, Dat.: um 320 v. Chr.), auf dem das Relief höchst wahrscheinlich ebenfalls in Zweitverwendung angebracht wurde. Die beiden Kämpfenden sind hintereinander gestaffelt und bewegen sich beide in dieselbe Richtung nach links vorne, wobei die angreifende Amazone einen Ausfallschritt nach rechts macht und der verfolgte Grieche nach links. Die in phrygischer Tracht mit einem Ärmelchiton, Schultermantel und einer phrygischen Mütze bekleidete Amazone schwingt eine Doppelaxt hinter dem Rücken des mit gezücktem Schwert fliehenden Griechen, der den großen Rundschild schützend vor seine linke Seite hält, seinen Helm aber bereits verloren hat.

Eine Vermischung aller drei Kampfversionen präsentiert ein angeblich in der Türkei gefundenes, provinzielles Wangenklappenrelief in Basel (Abb. 6; *Aitken 1982*, Taf. 10: 1. H 12 cm, Dat.: drittes Viertel

⁴⁵ Hierfür könnte der halbrund ausgebrochene untere Reliefrand sprechen. Bei den Schulterklappenreliefs sitzt hier ein emblematisches Ornament, eine Rosette oder ein Löwenkopf, an dem der Befestigungsring für die Applik auf der Brustpartie des Panzers eingearbeitet ist. Bei den beiden Siris-Bronzen (Abb. 4: 5) ist der Löwenkopf an einer der Klappen erhalten, während er bei der anderen abgebrochen ist.

⁴⁶ Villa Giulia Inv. 13220.

Abb. 5. 1 – Nauplia, Museum Magazin. Aus einem Grab in Epidauros (nach Schwarzmaier 1997, Taf. 40: 2); 2 – London, British Museum 296. Aus der Slg. Castellani (nach Schwarzmaier 1997, Taf. 42: 1).

4. Jh. v. Chr.), auf welchem ein Grieche gegen zwei Amazonen in phrygischer Tracht kämpft. In Ausfallschritt nach links angeordnet, reißt er eine vor ihm in die Knie gesunkenen Amazone an den Haaren, wie bei dem Spiegel in St. Petersburg (Abb. 4: 2) und der einen Siris-Bronze (Abb. 4: 3 links, Version A) sowie dem Praeneste-Relief (Abb. 4: 4, Version B) zückt dabei mit seiner Rechten ein Schwert, wie dort und auf dem Relief in Nauplia (Abb. 5: 1, Version B). Die zu Boden gezwungene Amazone umfasst in diesem Falle nicht nur mit ihrer linken Hand den Arm des angreifenden Griechen (Version A), sondern hat auch ihren rechten Arm um sein ausgestrecktes Bein bzw. seinen linken Unterschenkel geschlungen.

Abb. 6. Basel, Antikenmuseum. Angeblich aus der Türkei, Wangenklappenrelief (nach Aitken 1982, Taf. 10: 1).

Er trägt einen wehenden Schultermantel, aber keinen Helm und keinen Schild. Die zweite Amazone bedroht ihn wie auf dem Spiegel in London (Abb. 5: 2, Version C) von hinten mit erhobener, hier nicht erhaltener Doppelaxt, wobei ihr gewaltiger, wehender Mantel den gesamten Hintergrund zwischen den beiden Kämpfern ausfüllt. Dabei überschneiden sich die beiden Figuren in einer x-förmigen Komposition wie bei dem Relief in Nauplia (Abb. 5: 1, Version B). Diese wird jedoch durch die dichtgedrängte Anordnung der drei Figuren, deren Gliedmaßen sich mehrfach überlagern, verunklärt. In einer Art *horror vacui* sind darüber hinaus auf dem Hintergrund mehrere Rüstungsteile, wie Schild, Axt und phrygische Mütze verteilt und auf dem felsigen Untergrund einzelne marginale Blüten verstreut.

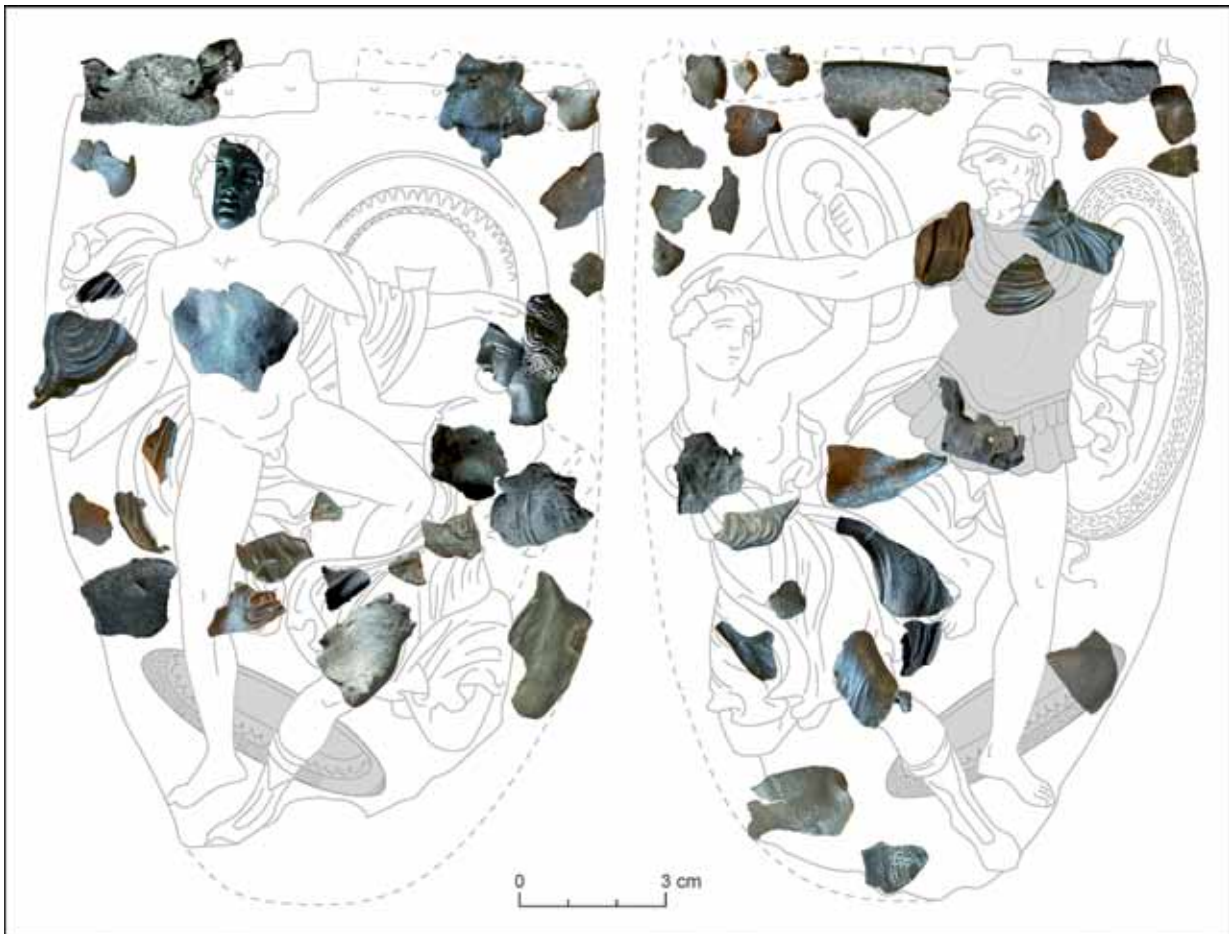

Abb. 7. Rekonstruktionsvorschlag für den Dekorationszusammenhang der Fragmente aus Slatina nad Bebravou. Amazonomachie auf der Grundlage der Sirisreliefs. Die gegenüber der Zeichnung von Reinach veränderten oder konkretisierten Details sind grau eingefärbt (modifizierte und ergänzte Zeichnung auf der Grundlage der Zeichnung der Sirisreliefs von Reinach, RR II, 459, 2–3; S. Haase, Römisch-Germanisches Museum Köln, nach Angaben der Verf.).

Es ist deutlich geworden, dass die untersuchten Kampf-Reliefs selbst themenübergreifend bestimmten Grundmustern folgen, wozu der Ausfallschritt, das Zurückreißen des Kopfes, und das in die Seite des Gegners gesetzte Knie gehören. Darüber hinaus werden die einzelnen Figurentypen versatzstückartig zusammengestellt, sie können dabei näher oder weiter auseinander gerückt und gespiegelt werden, teilweise auch nur in Einzelteilen (*Schwarzmaier* 1997, 29, 229). Bei gleicher Haltung lassen sich Details wie die Bekleidung und Bewaffnung, aber auch das Geschlecht variieren.

Vor diesem Hintergrund wird es möglich, die einzelnen Bruchstücke des Bronzefundes aus Slatina in einem szenischen Kontext unterzubringen (Abb. 7; 8). Die beste Grundlage bieten hierfür die beiden Schulterklappenreliefs aus Siris (Abb. 4: 3), bei denen sich die meisten Übereinstimmungen mit den identifizierten Fragmenten finden lassen, wie der am Boden liegende Schild, die wehenden Gewänder, die angespannten Gliedmaßen mit dem sich darüber spannenden Stoff, der zur Seite fallende Chiton-überwurf, die entblößte Brust und der schräg über den Oberkörper geführte Chitonsaum der Amazone.

Damit soll keineswegs impliziert sein, dass es sich bei den Relieffragmenten aus Slatina um getreue Wiederholungen der Sirisreliefs handelt, sondern lediglich eine Vorstellung von dem Handlungskontext gegeben werden.

In jedem Falle müssen die durch die Siris-Bronzen überlieferten Szenen dahingehend modifiziert werden, dass einer der beiden Griechen einen Laschenpanzer trägt und den Schultermantel um den Hals geschlungen hat (*Laube* 2006, Taf. 34: 1).⁴⁷ Weitere Unterschiede bestehen darin, dass offenbar der

⁴⁷ Was aber durchaus im Rahmen des Möglichen liegt und in anderem Kontext gesichert ist, vgl. den um den Hals und den erhobenen Arm geschlungenen Schultermantel einer Statue mit Laschenpanzer aus Delos.

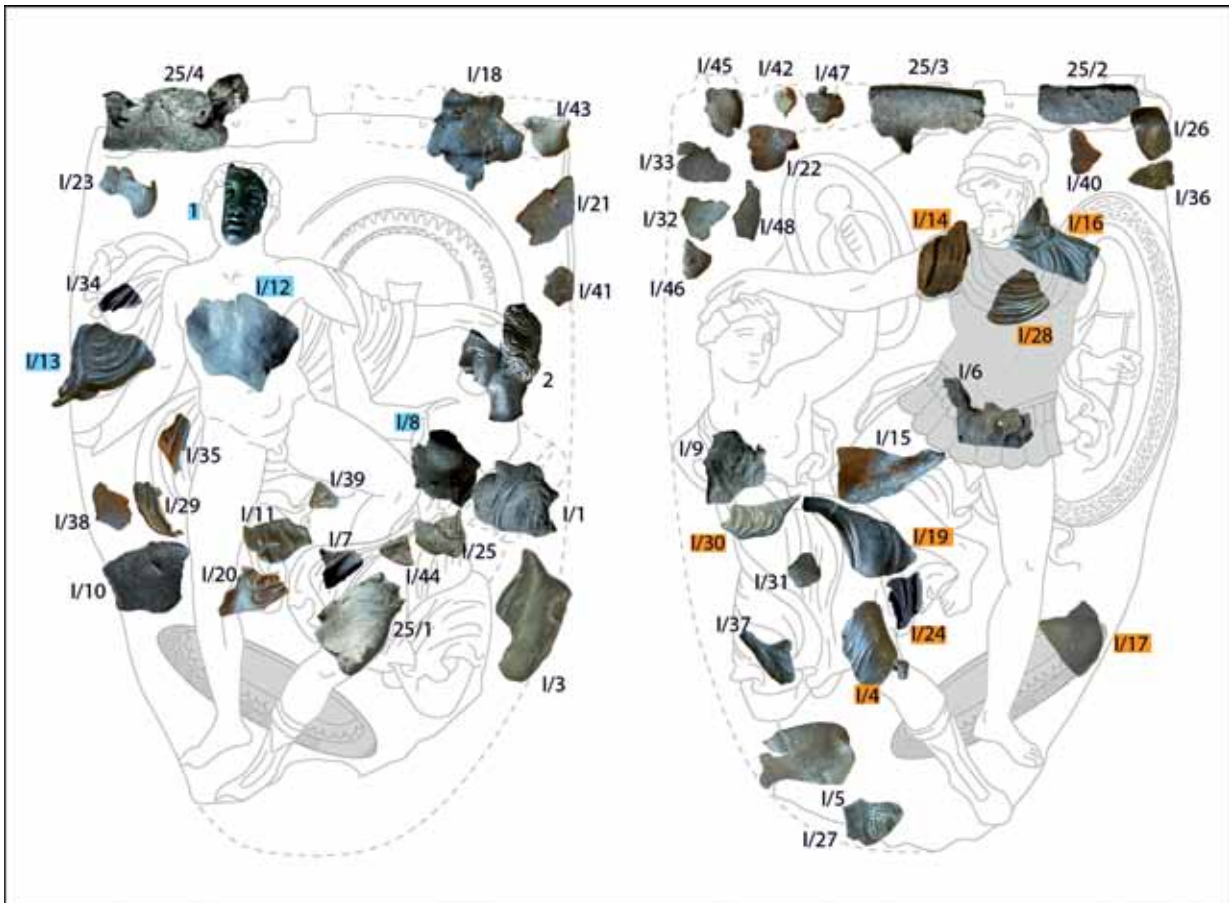

Abb. 8. Wie Abb. 7 mit Bezeichnung der Fragmente. Blau gekennzeichnet sind die Fragmente der ersten Legierungsgruppe, orange die der zweiten. Modifizierte und ergänzte Zeichnung auf der Grundlage der Zeichnung der Sirisreliefs von *Reinach RR II*, 459, 2–3: S. Haase, Römisch-Germanisches Museum Köln, nach Angaben der Verf.

jugendliche Krieger, dessen Kopf erhalten ist, keinen Helm trug. Anders ist auch die Kopfhaltung der Amazone zu ergänzen, die stärker in eine Seitenansicht gedreht ist als bei den Siris-Bronzen und damit eher mit der Haltung des Kopfes des Troilos auf dem Athener Relief übereinstimmt.

Als Bestätigung für die Rekonstruktion der Fragmente speziell an Schulterklappen und nicht an einem Klappspiegel oder an Helmwanen ließe sich das Bruchstück 25/4 (Abb. 8; Taf. I) heranziehen, in dem man das aufgenietete Scharnier am oberen Rand der Schulterklappe erkennen kann.

DIE DATIERUNG DER RELIEFS

Eine Datierung der Relieffragmente aus Slatina ist nicht einfach, da wesentliche Elemente, wie der Kompositionszusammenhang der Figuren, der gerade bei dem kleinen Format für eine stilistische Beurteilung maßgeblich ist, fehlt bzw. nur erschlossen werden kann. Einen sichereren Ausgangspunkt für eine stilistische Datierung der Relieffragmente könnten die beiden Köpfe bieten (Abb. 1; 2: 1, 2). Dies ist im Vergleich mit den von A. Schwarzmaier zusammengestellten Reliefs auf Spiegeln⁴⁸ jedoch schwierig, da die Gesichter dort häufig schlecht erhalten und kaum erkennbar sind. Hinzukommt, dass die als potenzielle Parallelen heranzuziehenden Spiegel-, Wangen- oder Schulterklappenreliefs ebenfalls nicht fest datiert sind und teilweise sehr unterschiedlich datiert werden.⁴⁹

⁴⁸ Zu denen auch Wangenklappen- und Schulterklappenreliefs gehören.

⁴⁹ So werden die Schulterklappen aus Siris von E. Berger in LIMC VII s. v. Penthesisilea 302 Nr. 56 c um 320 v. Chr. datiert. Walters 1915, zu Taf. XXXI in die 2. Hälfte des 4. Jhs. v. Chr., ebenso von Schwarzmaier 1997, 73.

In dem Katalog Sannio: *Pentri e Frentani dal VI al I sec. A. C.* (Isernia, Museo Nazionale 1980) S. 142 werden die Siris-Bronzen im Vergleich mit den Friesen von Bassae-Phigalia ans Ende des 5. Jhs. v. Chr. datiert.

Abb. 9. London, British Museum. Mausoleum von Halikarnassos, Amazonomachie. 1 – Platte 1014; 2 – Platte 1013.

Stark abweichende Datierungen finden sich für verschiedene Spiegelreliefs in Boston: *Schwarzmaier 1997*, Kat. 68 um 300 (*Comstock/Vermeule 1971*, Kat. 361: ca. 380 v. Chr.); *Schwarzmaier 1997*, Kat. 70 um 330/20; (*Comstock/Vermeule 1971*, Kat. 362: ca. 375 v. Chr.); *Schwarzmaier 1997*, Kat. 76: um 310 v. Chr. (*Comstock/Vermeule 1971*, Kat. 363: ca. 375 v. Chr.); *Schwarzmaier 1997*, Kat. 67: um 300 (*Comstock/Vermeule 1971*, Kat. 364: 375–350 v. Chr.); *Schwarzmaier 1997*, Kat. 69 kurz nach 300 v. Chr. (*Comstock/Vermeule 1971*, Kat. 366 ca. 350 v. Chr.); *Schwarzmaier 1997*, Kat. 75: 280/70 v. Chr. (*Comstock/Vermeule 1971*, Kat. 368: ca. 325 v. Chr.); *Schwarzmaier 1997*, Kat. 73: um 300 v. Chr. (*Comstock/Vermeule 1971*, Kat. 371: ca. 350 v. Chr.); *Schwarzmaier 1997*, Kat. 77: um 310 v. Chr. (*Comstock/Vermeule 1971*, Kat. 372: ca. 350 v. Chr.).– Zur Problematik der Chronologie s. auch *Schwarzmaier 1997*, 60–77, die versucht die Spiegelreliefs im Vergleich mit fest datierten Denkmälern einzuordnen.

In der Bronzeplastik lassen sich Vergleichsmomente für die noch in „klassischer Tradition“ stehenden Gesichtszüge (Hofkes-Brukker 1975, 49–91)⁵⁰ der Amazone aus Slatina mit dem geraden, in die Stirn übergehenden Nasenrücken, den sanft geschwungenen Brauen und den scharf umrissenen, großen weit geöffneten Augen am ehesten in einem Spiegelrelief aus Palestrina sehen, das die auf einem Widder reitende Aphrodite zeigt und von A. Schwarzmaier um 350 v. Chr. datiert wird (Rumpf 1923–1924, 473, Abb. 18; Schwarzmaier 1997, Kat. 211; Taf. 5: 1). Vergleichbar ist auch das wellige aus dem Gesicht gekämmte und von einem Band gehaltene Haar gestaltet.

Zieht man bei einer Suche nach stilistischen Parallelen auch die Stein- und Koroplastik heran, dann lassen sich für die scharf konturierten Augen und die betont graphische Zeichnung der einzelnen Haarsträhnen des weiblichen Kopfes aus Slatina, sowie die eingravierte Venusfalte Parallelen bei einem farbig gefassten Terrakottaköpfchen aus Tarent finden, das noch in die 1. Hälfte des 4. Jahrhunderts v. Chr. datiert wird (Abb. 10: 1; *Gli Ori di Taranto* 1984, 119, Kat. 48). Ähnliche scharfgratige in Wellen aus dem Gesicht gestrichene Haarsträhnen zeigt auch ein von einem Grabmonument stammendes weibliches Kalksteinköpfchen aus Tarent im Amsterdamer Allard Pierson Museum, das zwischen 325 und 280 v. Chr. entstanden ist (Van der Noordaa-Dominicus van den Bussche 2000, 123 ff. Kat. 146).⁵¹

Der jugendliche männliche Kopf aus Slatina lässt eine gewisse Verwandtschaft mit einem Wangenklappenrelief aus Grumento erkennen, das Herakles im Kampf mit einer Amazone zeigt (Laube 2006, 165; Taf. 70: 6; Schwarzmaier 1997, Kat. 152; Taf. 38: 2), und das von A. Schwarzmaier ebenfalls um die Mitte des 4. Jahrhunderts datiert wird. Es sind die gleichen schweren gerundeten Wangen und das große Auge sowie der leicht geöffnete Mund zu beobachten.

Die beiden Bronzereliefs aus Siris (Abb. 4: 3), mit deren Hilfe sich der Kontext der Fragmente aus Slatina rekonstruieren ließ, wurden überzeugend mit dem Amazonomachie-Fries am Mausoleum von Halikarnassos verglichen, der um 350 v. Chr. entstanden ist (Abb. 4: 1; 9: 1, 2; Cook 2005, Taf. 9: 8; Walters 1915, Taf. XXXI).⁵² Hier wie dort finden sich die weit auseinandergezogenen Figuren sowie die in der Fläche ausgebreiteten Körper und die entschiedene Betonung von diagonalen und senkrechten Achsen (Abb. 9: 1, 2).⁵³ Hinzukommen die prägnante Modellierung der Körpermuskulatur und außerdem die bewegte Darstellung der wehenden Gewandfalten, denen ein eigenes Gewicht innerhalb der Komposition zukommt. Wie am Mausoleum sind die in einer leichten Dreiviertelansicht gesehenen Körper von Achill und Ajax (Abb. 4: 3) in anatomisch richtiger Weise mit schräg verzogener Bauchmuskulatur wiedergegeben. In dieser Hinsicht unterscheiden sich die Siris-Bronzen deutlich von den Amazonomachie-Reliefs des Apollontempels von Bassae-Phigalia (Hofkes-Brukker 1975, H 12–537, S. 69), was gegen die von Giampaola vorgeschlagene Datierung der Sirisreliefs ins späte 5. Jahrhundert v. Chr. spricht.

Die beiden erhaltenen Köpfe aus Slatina lassen sich nur bedingt mit den Reliefs aus Siris vergleichen, da der einzige dort erhaltene Männerkopf bärtig und ins Profil gedreht ist, die beiden Frauenköpfe hingegen frontal bzw. in Dreiviertelansicht erscheinen. Wohl aber lassen sich stilistische Ähnlichkeiten zwischen den Slatina-Köpfchen und einigen der Köpfe vom Mausoleums-Fries aufzeigen. Gut vergleichbar ist vor allem der Kopf der gefallenen Amazone auf Platte 1014 (1857.12-20.269; Abb. 9: 1). Übereinstimmungen sind in der Frisur des gewellten von einem Band gehaltenen Haares sowie in der Ausbildung von Nase, Brauenbogen und großen Augen zu sehen. Eine gewisse Ähnlichkeit in Bezug auf die Proportionierung von Augen, Mund und Nase besteht auch zwischen dem jugendlichen männlichen Kopf aus Slatina und dem Kopf des bartlosen Kriegers auf Platte 1013 (1857.12-20.270, Abb. 9: 2; Cook 2005, Taf. 8: 7).

In jedem Falle haben die beiden Köpfchen aus Slatina nichts gemein mit den weichen Gesichtszügen, den schmalen, schlitzartigen Augen und den kleinen Mündern der Figuren des 3. Jahrhunderts, wie z. B. bei der um 280 v. Chr. datierten Nike auf einem Spiegel in Baltimore, die zudem eine Melonenfrisur trägt (Schwarzmaier 1997, Kat. 46; Taf. 43: 2) oder der um 260 v. Chr. entstandenen Aphrodite auf der Coppa Tarantina (Abb. 3: 1).⁵⁴ Das gleiche gilt für die Unterschiede zu dem jugendlichen stehenden Mann auf

⁵⁰ Vgl. z. B. die Köpfe der Amazonen und Griechen auf dem Amazonomachie Fries des Apollon Tempels von Phigalia Bassae, der ins letzte Viertel des 5. Jahrhunderts v. Chr. datiert wird.

⁵¹ Amsterdam, Allard Pierson Mus. Inv. 1601.

⁵² Walters datiert die Siris-Bronzen in Abhängigkeit von den Mausoleums-Friesen in die 2. Hälfte des 4. Jhs. v. Chr. Zu anderen Datierungsvorschlägen s. o. Anm. 48. Gegen eine Datierung ins späte 5. Jh. v. Chr. und gegen den Vergleich mit Bassae-Phigalia spricht die bei dem behelmten Krieger der Siris-Bronze deutlich prägnanter ausgebildete Muskulatur des Rumpfes, die sich unmittelbar mit der der beiden Krieger auf Platte 1014 (1857.12-20.269, Abb. 9: 1) vergleichen lässt.

⁵³ Vgl. besonders Platte 1014 (1857.12-20.269).

⁵⁴ S. o. mit Anm. 18.

Abb. 10. 1 – Tarent, Museo Archeologico Nazionale, Inv. 4.006. H 8 cm. Weiblicher Terrakottakopf aus Tarent (nach *Gli Ori di Taranto* 1984, 119 Kat. 48); 2 – Amsterdam, Allard Pierson Museum 1388, Fries von einem Grabnaiskos in Tarent, vorstürmender Krieger (nach *Van der Noordaa-Dominicus van den Bussche* 2000, Taf. 65; Kat. 158).

einem Spiegel in Jerusalem, der ebenfalls ein weiches pausbäckiges Gesicht und schmale Augen mit wulstförmigen Lidern aufweist und um 280 v. Chr. datiert wird (*Schwarzmaier* 1997, Kat. 106; Taf. 18: 1).

Mit aller gebotenen Vorsicht kann man somit für die Relieffragmente aus Slatina spätestens eine Entstehung in der 2. Hälfte des 4. Jahrhunderts v. Chr., ungefähr zur gleichen Zeit wie die Siris-Bronzen, begründen. Damit wären die griechischen Stücke dieses Brandopferplatzes in Slatina etwa 100 Jahre älter als die keltischen Gegenstände, die Fibeln, Beschlagknägel und Kettenglieder.

DER LANDSCHAFTSSTIL

Bei der Untersuchung der Frage nach dem Herstellungsort der Bronze-Spiegelreliefs kommt A. Schwarzmaier zu dem Ergebnis, dass sich zwei große Produktionszentren unterscheiden lassen, von denen sich eines in Korinth⁵⁵ (*Schwarzmaier* 1997, 186) und eines in Tarent (*Schwarzmaier* 1997, 196, 197) verorten lässt, hinzukommt eine kleinere Werkstatt in Athen. Dabei ist sie sich der Problematik bewusst, dass allein der Fundort kein ausschlaggebender Faktor für die Lokalisierung einer ortsansässigen Werkstatt sein muss, da die kleinen Gegenstände weit verhandelt und auch in entfernte Heiligtümer geweiht wurden (*Schwarzmaier* 1997, 171).

Als stilistische Gemeinsamkeiten der mit der korinthischen Werkstatt zu verbindenden Reliefs nennt Schwarzmaier die trommelförmig abgerundeten, dabei muskulösen Körper und den stark graphischen Stil der Gewänder (*Schwarzmaier* 1997, 185).

Charakteristisch für die in Tarent angesiedelte Werkstatt sind nach Schwarzmaier die stark geschwungenen Falten der Gewänder mit gratigen Faltenzügen, ein Hang zu weichen, schwellenden und verschliffenen Formen sowie Köpfe mit wulstigen Lippen (*Schwarzmaier* 1997, 193). Ein weiteres Kennzeichen der unteritalischen Werkstatt ist die Vorliebe für gepunzte Muster bei der Gestaltung des felsigen Bodens und generell die Verwendung von Punzeisen zur Wiedergabe von Kreismotiven (*Schwarzmaier* 1997, 193, Anm. 965). Als bestes Beispiel für die toreutische Kunst der tarentinischen Werkstatt gelten die

⁵⁵ Die Lokalisierung in Korinth stützt sich auf negative Tonmodel und positive Abdrücke, die auf eine Metallwerkstatt hinweisen.

beiden in dem kleinen Ort Siris im Golf von Tarent gefundenen Wangenklappenreliefs (Abb. 4: 3; *Rumpf* 1923–1924, 468–470, Abb. 14; 15).

Als Zeugnisse für die Bedeutung der tarentinischen Metallwerkstätten werden von E. Lippolis auch die erwähnte Coppa Tarantina (Abb. 3: 2), die Pyxidendeckel und Büstenschalen der Slg. Rothschild sowie eine Helmwangenklappe aus Palestrina mit einer Darstellung des sitzenden Herakles angeführt, die schon A. Rumpf als tarentinische Arbeit herausgestellt hatte (*Lippolis* 1984, 33–47; *Rumpf* 1923–1924, 475, Abb. 20; *Wuilleumier* 1930; 1939).

Auf eine in Athen tätige Werkstatt weisen wie im Falle von Korinth die Funde von Tonmodellen hin (*Schwarzmaier* 1997, 200). Als Stilmerkmale der attischen Metallwerkstatt definiert Schwarzmaier schlanke Körper mit weich modellierter Oberfläche im Stile der Arbeiten des Praxiteles. Die weiblichen Körper zeichnen kugelige Brüste und breite Hüften aus (*Schwarzmaier* 1997, 201). Dabei stellt Schwarzmaier fest, dass sich die attischen Arbeiten von den unteritalischen nicht so gut unterscheiden lassen wie von den korinthischen. Sie kommt letztendlich zu dem Schluss, dass „zwischen den einzelnen Handwerksbetrieben und -zentren ein reger Austausch stattgefunden haben muss, der es zuweilen schwer macht, die Zugehörigkeit zu einem Atelier oder zu einer Landschaft zu sichern“ (*Schwarzmaier* 1997, 206).

Schon die Verbindung der Fragmente aus Slatina mit den beiden Schulterklappenreliefs aus Siris könnte für eine Entstehung der Beutestücke in einer tarentinischen Werkstatt sprechen. Eine Beziehung zu den Siris-Bronzen lässt sich darüber hinaus in der Musterung des Schildes aus Slatina (I/17 Abb. 1: 3) erkennen. Der durch Strichreihen hervorgehobene Rand des Schildes von Slatina findet eine Entsprechung auf dem Schildrand des Ajax, während sich der Bogenfries auf der Schildinnenseite des Achill wiederfindet.

Eine weitere ikonographische Parallele lässt sich zu den von Grabnaiskoi stammenden Kalksteinreliefs aus der hellenistischen Nekropole von Tarent feststellen, deren bedeutendsten Stücke sich heute in Amsterdam, im Allard Pierson Museum befinden (*Van der Noordaa-Dominicus van den Bussche* 2000, 121–150). Bei diesen in die Zeit zwischen 325 und 280 v. Chr. datierbaren (*Van der Noordaa-Dominicus van den Bussche* 2000, 123)⁵⁶ Reliefs trifft man auf den gleichen runden Fibeltypus (Abb. 10: 2) als Verschluss des Schultermantels wie bei dem Fragment I/16 aus Slatina (*Van der Noordaa-Dominicus van den Bussche* 2000, Kat. 158; 159; 161; Taf. 65a; b; d).⁵⁷ Bedingt vergleichbar mit den Slatina-Köpfen sind bei den Tarentiner Kalksteinfriese außerdem die gerundeten Formen der Gesichter mit den glatten Wangen und den kleinen Mündern (*Van der Noordaa-Dominicus van den Bussche* 2000, Kat. 147; 148).⁵⁸

Größeres Gewicht könnte man auf die ähnliche technische Ausführung von Details legen. So ist zu bemerken, dass mehrere Fragmente (I/27, I/5, I/19 und I/17) mit eingepunzten Mustern versehen sind, was als ein Charakteristikum der unteritalischen Werkstätten gilt (*Schwarzmaier* 1997, 193, Anm. 965). Die Vorliebe für solche feinen punktierten oder gestrichelten Musterungen zeigt sich daran, dass die Punzen nicht nur für die Strukturierung von Pantherfellen oder felsigem Untergrund wie bei der Helmwangenklappe aus Palestrina eingesetzt werden, sondern auch bei Gewandfalten wie bei der Amazone auf dem Wangenklappenrelief aus Grumento und dem Silberrhyton aus Tarent in Triest (*Pfrommer* 1983, 267, Abb. 32) und als Dekoration an Schilden vorkommt wie bei den Siris-Bronzen (Abb. 4: 3; *Lippolis* 1984, Abb. S. 46; *Schwarzmaier* 1997, Kat. 152; Taf. 38: 2). Allerdings weist auch der Krater von Derveni, wie oben erwähnt, eine Punzierung des Hintergrundes auf. Was wohl auch mit einer der Gründe war, weshalb auch dieser mit einer großgriechischen Werkstatt in Verbindung gebracht wurde (*Pfrommer* 1983, 235).

Die Charakterisierung der Merkmale des Stils der tarentinischen toreutischen Werkstätten, die sich im Wesentlichen auf die in Unteritalien gefundenen Beispiele stützt, ist in der Forschung nicht unumstritten. Das hängt damit zusammen, dass auch die Herkunft der Fundstücke kontrovers diskutiert wird. Sowohl die Entstehung der Coppa Tarantina in Tarent als auch der tarentinische Ursprung des in Tarent gefundenen Silberrhytons in Triest wurden angezweifelt.

In seiner ausführlichen Untersuchung der „Interdependenzen“ der makedonischen, tarentinischen und kleinasiatischen toreutischen Kunst, die sich teilweise auf die Tradierung der Ornamentik⁵⁹

⁵⁶ Die Nutzungsdauer der Nekropole in Tarent lässt sich durch Keramikfunde ins späte 4. bis frühe 3. Jahrhundert v. Chr. datieren.

⁵⁷ So trägt der vorstürmende bärtige Krieger auf einem der Reliefs (Inv. 1388) eine solche Fibel ebenso wie der nach hinten fallende Krieger Inv. 1587 und Orest auf dem Fragment Inv. 1589. Amsterdam, Allard Pierson Mus.

⁵⁸ Vgl. Amsterdam, Allard Pierson Mus.

⁵⁹ Die makedonische Rankenornamentik auf den Metallgefäßen ist in beträchtlichem Umfang großgriechisch und mittellitalisch geprägt. Da am makedonischen Hof ein außergewöhnlicher Bedarf an aufwendigen Prachtgefäßen bestand, kann mit eingewanderten italischen Toreuten gerechnet werden.

(Pfrommer 1983, 236) und teilweise auf die Formentwicklung der reliefierten Gefäße stützt⁶⁰ (Pfrommer 1983, 247), wies M. Pfrommer die Coppa Tarantina (Abb. 3: 1) einer alexandrinischen Werkstatt zu (Pfrommer 1983, 266; Reinsberg 1980, 175; Segall 1965, 553–588) und glaubte bei dem Silberhryton in Triest Stilmerkmale⁶¹ zu finden, die für eine kleinasiatische Herkunft sprechen. Bei dem Krater von Derveni hingegen fand er keinen Hinweis auf eine unteritalische Herkunft. Obwohl das Prunkgefäß in Makedonien ohne Parallelen ist, spricht er sich dafür aus, dass es dort von einem großgriechisch beeinflussten Atelier gearbeitet wurde (Pfrommer 1983, 249, 250).

Letztendlich hat aber E. Lippolis in seiner anlässlich der Ausstellung Gli Ori di Taranto erschienenen, zusammenfassenden Darstellung der tarentinischen Toreutik überzeugend die Bedeutung der Tarentiner Metallhandwerker herausgearbeitet und diesen erneut die Coppa Tarantina und das Turiner Rhyton zugeschrieben (Lippolis 1984, 33–47; Rumpf 1923–1924, 451–456, 469–476).

Deshalb tendiere ich dazu, im Vergleich mit den Siris-Bronzen sowie in Hinblick auf die Vorliebe für gepunzte Flächen und die identischen Muster an den Schilden sowie im Vergleich mit den Tarentiner Kalksteinreliefs an eine Herstellung der Bronzereliefs aus Slatina in einer Tarentiner Werkstatt zu denken.

FUNDORT UND HERKUNFT DER GEOPFERTEN BRONZERELIEFS

Wie eingangs erwähnt wurde der Brandopferplatz unweit des wohl in der Mittellatènezeit (Latènestufe C1) gegen Ende des 3. bis Anfang des 2. Jahrhunderts v. Chr. angelegten Burgwalls Slatina nad Bebravou entdeckt (Pieta 2010, 23–25). Die Bewohner dieser in der Nähe von Silbergruben errichteten Befestigungsanlage lebten nach den Funden zu schließen u. a. von der Herstellung von Schmiedearbeiten und in geringerem Maße auch Schmuck (Pieta 2010, 44, 119). Für die keltische Bevölkerung im gesamten mittleren Donaugebiet ist darüber hinaus eine eigene Keramikproduktion und die Verarbeitung lokaler Halbedelsteine nachweisbar (Pieta 2010, 25). Sie pflegte Handelsbeziehungen mit südlicheren Regionen, wie Paionia und Makedonien und außerdem Norditalien, was aus den importierten Waren – vor allem Tafelgeschirr und Trinkgarnituren – und den Münzen hervorgeht (Pieta 2010, 23, 262 f.). Gefunden wurden Nachahmungen von Prägungen der hellenistischen Herrscher Philipp II. (382–336 v. Chr.), Alexander des Großen (356–323 v. Chr.) und Audoleon (315–285 v. Chr.), dem König der Paionen, sowie Münzen der norditalischen Boier (Pieta 2010, 25).

Die keltischen Opferplätze mit Brandopfern liegen in der Slowakei entweder im Bereich der Burgwälle (Liptovská Mara) oder ausserhalb der Siedlungen (Prosné, Trenčianske Teplice, Slatina nad Bebravou). Verbrannt wurden neben absichtlich deformierten Bronze-, Eisen- und Glasobjekten sowie Münzen auch die nicht essbaren Körperteile von Tieren und offensichtlich auch Menschen (Pieta 2010, 317–324). Es wird vermutet, dass die Opferhandlung mit einem Opferschmaus verbunden war und die in einer Grube in der Erde vergrabenen, unbrauchbar gemachten und anschließend verbrannten und damit rituell gereinigten (Pieta 2010, 325) Gegenstände chthonischen Göttern geweiht wurden, die mit einem Natur- und Fruchtbarkeitskult in Verbindung gebracht werden (Pieta 2010, 317).

Bisweilen sind derartig deponierte Objekte auch als Trophäen interpretierbar, vor allem wenn es sich um Waffen handelt. Im Kampf erbeutet wurden sie den Göttern als Opfergabe für geleistete Hilfe geweiht. „Solche tabuisierte, unantastbare Depots installierte man gewöhnlich an Kampfplätzen sowie in Siedlungsarealen (Pieta 2010, 325).“

Vor diesem Hintergrund stellt sich die Frage, ob es sich bei den Resten der griechischen Bronzereliefs aus Slatina um Handelsobjekte, Geschenke oder Kriegsbeute handelt.

Die Bronzereliefs als „normale“ Handelsgüter aus Griechenland oder Unteritalien anzusehen, ist problematisch. Zwar sind Keltenstämme bis nach Sizilien vorgedrungen (Bengtson 1970, 58), so dass man unter Umständen bei den norditalischen Boiern (Strobel 1996, 153, 154), die in Handelsbeziehungen mit

⁶⁰ Der Volutenkrater aus Grab A von Derveni findet dort keine Parallelen, wohl aber in Spongano in Unteritalien, weshalb Pfrommer von derselben Werkstatt ausgeht und den Krater aus Grab A als Importstück aus Unteritalien einschätzt oder als Arbeit eines eingewanderten Toreuten.

⁶¹ So z. B. das ohne Rücksicht auf die Perspektive in der Frontalansicht wiedergegebene Auge, das damit aufgerissen wirkt. Wobei Pfrommer glaubt, dass dies gezielt als Ausdrucksmittel eingesetzt wird und nicht Unfähigkeit zuzuschreiben ist. Diese Argumentation lässt sich allerdings nicht unbedingt nachvollziehen, da ja die entsprechenden Köpfe auf dem Rhyton weitgehend in Hochrelief ausgearbeitet und damit nicht auf eine Profilansicht reduziert sind.

den donauländischen Kelten standen, aus Unteritalien mitgebrachte Kunstwerke vermuten könnte. Dagegen spricht aber die Einzigartigkeit des Fundes. Es sind bisher keine weiteren griechischen Skulpturen oder auch nur Fragmente davon aus der Slowakei bekannt. Es ist also davon auszugehen, dass hier kein Bedarf für derartige Kunstwerke bestand. Hinzukommt, dass es an der Brandopferstätte keinen Hinweis auf Tier- oder Menschenopferungen gab, das Opfer also nicht mit einem Opferschmaus verbunden war. Das gleiche gilt für die These, dass es sich um ein Geschenk handeln könnte.

Die Begleitumstände sprechen eher dafür, dass es sich bei den griechischen Reliefs um Kriegsbeute handelt, die als Trophäen geopfert wurden⁶² (*Pieta* 2010, 262). An diesem Punkt muss man sich die Frage stellen, ob die griechischen Reliefs von den ortsansässigen mitteldonauländischen Kelten geopfert wurden oder nicht vielmehr von durchziehenden Keltenstämmen wie den Galatern.⁶³

Der Überlieferung zufolge waren 279 v. Chr. kriegerische Kelten vom Stamme der Volcae auf dem Vormarsch in den Balkan und drangen bis ins mittlere Griechenland vor, wo sie das Heiligtum von Delphi plünderten (*Strobel* 1996, 180, 181). 278 v. Chr. wurden sie von Nikomedes I. von Bithynien als Söldner angeheuert, um ihn im Kampf gegen seinen Bruder Zipoites zu unterstützen (*Strobel* 1996, 233, 243). Die aus den drei Stämmen der Tolistobogier, Tektosagen und Trokmer zusammengesetzten, etwa 20.000 Kelten überquerten den Hellespont und fielen in Kleinasien ein, wo sie 277 v. Chr. Didyma und Milet plünderten (*Strobel* 1996, 236–248). 268 v. Chr. gebot ihnen der Seleukidenkönig Antiochos I. Einhalt, indem er ihnen mit seinem Heer von Kriegselefanten entgegentrat (*Strobel* 1996, 257–260). Die besiegten Keltenstämme wurden in dem Gebiet um Gordion und Ancyra (Ankara) angesiedelt, das von da an Galatia genannt wurde (*Strobel* 1996, 79 f., 263 f.). Antiochos II. (261–246 v. Chr.) versuchte weitere Plünderungszüge der Galater dadurch zu verhindern, dass er eine „Keltensteuer“ einführte, die den Galatern ausbezahlt werden sollte. Diese wurde von Attalos I. von Pergamon (241–197 v. Chr.) jedoch boykottiert, der die Galater militärisch in ihre Schranken verwies.

Hier nun kommen die ermittelten Daten für die Anlage des Opferplatzes in Slatina und die Entstehungszeit der Reliefs ins Spiel. Die Galater hätten 279 v. Chr. die Möglichkeit gehabt, im Heiligtum von Delphi die beiden als Schulterklappenreliefs gedeuteten und höchstwahrscheinlich in der 2. Hälfte des 4. Jahrhunderts v. Chr. entstandenen Reliefs zu erbeuten. In das panhellenische Heiligtum von Delphi wurden Weihegeschenke, darunter auch Waffen, aus allen griechischen Regionen gestiftet, so dass einer Herkunft aus Delphi eine vermutete Herstellung in Tarent nicht widersprechen muss.⁶⁴ Gut vorstellbar wäre ferner, dass die Galater den kompletten Muskelpanzer mit den Schulterklappenreliefs raubten und erst später die Bronzereliefs wegen ihres Metallwertes abgelöst haben.

Aus historischer Sicht nicht auszuschließen ist ferner die Möglichkeit, dass die Galater einen Muskelpanzer mit diesen Wangenklappenreliefs in Didyma oder Milet erbeuteten. Dann müsste man aber auch von einer Entstehung der Reliefs in Kleinasien ausgehen, da dort nicht ohne weiteres Weihungen aus anderen griechischen Regionen zu erwarten sind. Gegen eine Zuweisung der Reliefs an eine kleinasiatische Werkstatt würden aber die oben angeführten stilistischen Überlegungen sprechen.

Warum diese erbeuteten Trophäen aber erst ca. 50 Jahre später, in der 2. Hälfte des 3. Jahrhunderts v. Chr. geopfert wurden, muss spekulativ bleiben. Entweder sind die Reliefs von einem Keltentrupp konfisziert worden, der im Balkangebiet geblieben und nicht nach Kleinasien weitergezogen ist, oder sie wurden von einer aufgrund der andauernden und schließlich aussichtslosen Kämpfe gegen Attalos I. sich aus Kleinasien zurückziehenden Truppe von Galatern geopfert, die sich davon erneuten militärischen Erfolg versprochen.

Die Materialanalyse

Eine Analyse der Legierungen von einer Auswahl der griechischen Bronzefragmente⁶⁵ erbrachte den Nachweis, dass es sich bei allen beprobten Stücken um mehr oder weniger reine Kupfer-Zinn-Bronzen handelt ohne wesentliche Anteile von Zink. Geringe Spuren von Eisen könnten als ungewollte Verunreinigungen des Kupfers gedeutet werden, aber auch durch die Zusammensetzung der gemeinsam

⁶² Als Kriegsbeute ist die bronzene griechische Lekythos in dem Kriegergrab von Hurbanovo anzusehen.

⁶³ Zur Bezeichnung der kleinasiatischen Kelten als Galater s. *DNP* 6 s. v. Kelten 394 f.; *Strobel* 1996, 123–151. Zur Ausbreitung der Kelten nach Südosteuropa: *Strobel* 1996, 153–186.

⁶⁴ Das gleiche gilt natürlich auch, wenn man die Reliefs stilistisch als attisch oder makedonisch einstuft.

⁶⁵ S. hierzu die Analyse-Ergebnisse als Beilage auf der Web-Seite.

verbrannten keltischen und griechischen Objekte sowie Kontaminierungen der Opferstelle erklärbar sein.⁶⁶ Der Nachweis von Anteilen an Blei bei einigen Proben ließe sich mit der Praxis, dass die Reliefs vor ihrer Anbringung an einem Untergrund mit Blei hinterfüllt wurden und als Rückstände dieser Auspolsterung erklären.

Bei einer Auswertung der Analyseergebnisse stellte sich heraus, dass sich im Wesentlichen zwei Gruppen anhand ihrer Legierung unterscheiden lassen. Die eine Gruppe weist im Mittelwert einen Kupferanteil zwischen 62 und 69 % auf, bei einem Zinnanteil zwischen 27 und 34 %. Hierzu gehören der Kopf 1 und das Brustfragment I/8, der Oberkörper I/12 sowie das Faltenstück I/13. Bei der anderen Gruppe zeigt die Legierung im Mittelwert einen geringeren Kupferanteil von 54 bis 57 % an, bei einem höheren Zinnanteil von 36 bis 40 %.⁶⁷ Zu dieser Gruppe zählen der Armausschnitt des Muskelpanzers I/14, der Schultermantel mit der runden Fibel I/16, das Schildbruchstück I/17 sowie die gepunzte Gewandbahn I/19, außerdem vier weitere Faltenfragmente (I/24, I/28, I/30, I/4).

Die geringfügigen Unterschiede zwischen den beiden Legierungsgruppen könnten als Bestätigung dafür angesehen werden, dass die Fragmente von zwei Objekten herrühren, die einzeln gegossen worden sind, aber als Paar zusammengehörten.

KATALOG DER FRAGMENTE

Die aussagefähigen Fragmente wurden einzeln inventarisiert und numeriert, wobei die beiden Köpfe die Nummern 1 und 2 erhielten. Alle Maßangaben stellen nur Annäherungswerte da, da die Fragmente unregelmäßig gebrochen sind und die Orientierung nicht immer klar ist, so dass die Angabe der „Höhe“ oder „Länge“ abhängig davon ist, wie man das Fragment dreht.

Inv.-Nr. 1 (Abb. 2: 2; 9: 2; 10: 1; Taf. I)

Es handelt es sich um das Fragment eines bartlosen, jugendlichen männlichen Kopfes, der in Frontalansicht in Hochrelief ausgearbeitet ist. Die von scharfgratigen Lidern umrahmten Augen stehen weit auseinander. Die Iris und Pupillen sind graviert. Die Nase ist gerade, die Nasenlöcher sind gebohrt. Der Nasenrücken geht in sanftem Schwung in die gewölbten Brauenbögen über. Die glatten Wangen sind gerundet. Der volllippige Mund ist leicht geöffnet. Das gerundete kräftige Kinn ist durch eine deutliche Kehlung vom Mund getrennt.

Der Kopf ist am Halsansatz abgetrennt und nur das Gesicht erhalten. An seiner linken Seite ist der Ansatz einer lockigen Frisur erhalten. Die rechte Seite des Kopfes ist eingedrückt. An der Stirn und um das linke Auge herum sitzen kugelig geschmolzene Bronzereste.

Maße: H 1,83 cm; B 0,97 cm; T (Relieftiefe) ca. 1 cm.

s. a. Materialanalyse.

Inv.-Nr. 2 (Abb. 2: 1; 3: 1; 9: 2; Taf. I)

Von dem zweiten Kopf sind zwei aneinanderpassende Bruchstücke vorhanden, das abgetrennte Gesicht mit weiblichen Zügen und der lange schlanke Hals mit dem Haar. Der Kopf ist in einer leicht aus dem Profil herausgedrehten Dreiviertelansicht gearbeitet, wobei der Rest des Kopfes im Reliefhintergrund verschwindet. Das linke Auge ist wie bei Kopf Inv.-Nr. 1 von scharfgratigen Lidern begrenzt und die Iris durch eine eingravierte, nur noch schwach erkennbare Linie hervorgehoben. Der Brauenbogen geht ebenfalls in einem leichten Bogen von der Nasenwurzel aus. Die Wange ist leicht gewölbt. In den langen schlanken Hals ist ein Venusring eingeritzt. Mit einer weiteren gravierten Linie ist das Kinn abgesetzt. Das sichtbare linke Ohr ist als wenig differenzierte, leicht erhabene, ovale Fläche angegeben, auf der an der linken Seite ein spitz zulaufender wulstiger „Haken“ aufsitzt, der als stilisierte Ohrmuschel, aber auch als Haarlocke angesehen werden kann. Das lange gewellte Haar geht am Oberkopf von einem sternförmigen Wirbel aus und wird anscheinend von einem Band gehalten, um welches die Haarenden zu einem Wulst herumgelegt sind.

Das Bruchstück ist in der originalen Relieftiefe erhalten, wie an den glatten Kanten auf der Rückseite und in der Seitenansicht zu erkennen ist. Durch die Brandeinwirkung ist der obere Haarrand angeschmolzen. Im oberen rechten Bereich des Ohres befindet sich ein rundes Loch, das wohl als Beschädigung anzusehen ist, da es als Anbringungsloch für einen Ohrring zu hoch sitzt. Ein weiteres kreisförmiges Loch sitzt im linken Augenwinkel.

⁶⁶ Als Verunreinigungen der Probe müssen auch die Spuren von Aluminium und Silicium gelten, die bei einer ersten Untersuchung der beiden Köpfe nachgewiesen wurden. s. Analyse als Beilage auf der Web-Seite.

⁶⁷ Von Kopf 2 existiert nur ein Messergebnis, so dass kein Mittelwert errechnet werden konnte. Der Kupferanteil liegt bei 51,7 % und der Zinnanteil bei 30,38 %. Damit würde Fragment 2 vom Zinnanteil her zu der ersten Gruppe passen, liegt aber mit dem Kupferanteil noch unter dem der 2. Gruppe. Da auch ein Anteil von 2,7 % Aluminium und von 8,59 % Silicium gemessen wurde und ein Eisenanteil von 5,25 %, sind die Ergebnisse vermutlich nicht verlässlich. Aber selbst leicht abweichende Legierungsergebnisse müssen nicht gegen die Zugehörigkeit des weiblichen Kopfes zu dem Relief mit dem jugendlichen Männerkopf sprechen, da die Köpfe der Reliefs häufig separat gegossen wurden.

Maße: H 2,81 cm; B 1,83 cm; T 0,7 cm.
s. a. Materialanalyse.

Inv.-Nr. 25,1 (Abb. 4: 2; 9: 2; Taf. I)

Das gewölbte, an einem Ende schmaler werdende Element mit drei flachen, stegartigen Erhebungen könnte von einem Oberschenkel bis zum Ansatz des Knies stammen, der mit einem Gewand bedeckt ist, das an der Schenkeloberseite Falten wirft und an der Seite in einem breiteren Faltental herabhängt.
Die Wandstärke des Reliefs ist unterschiedlich dick. An einer der Bruchstellen sind kugelige Schmelzreste zu sehen.
Maße: H 2,11 cm; B 1,63 cm; T 0,4 cm.

Inv.-Nr. 25,2 (Abb. 9: 2; Taf. I)

Das Bruchstück stammt von dem keilförmig verdickten Rand des Reliefs, der an der Außenseite eine Kehlung aufweist. Die Oberfläche ist unregelmäßig angeschmolzen.
L 2,17 cm; B 0,2 cm; D. 0,45 cm.

Inv.-Nr. 25,3 (Abb. 9: 2; Taf. I)

Es handelt sich um ein weiteres Stück des keilförmig verdickten Randes des Reliefs, mit der gleichen Kehlung an der Außenseite.
Das Stück ist unregelmäßig ausgebrochen, so dass noch ein Rest des Reliefs erhalten ist.
L 2,46 cm; gr. B 1,43 cm; D. 0,45 cm.

Inv.-Nr. 25,4 (Abb. 9: 2; Taf. I)

Teil des Reliefrandes mit anhaftendem Blech mit einem Nietloch. Die Oberfläche ist rau. Das Stück könnte von einem Scharnier stammen.
Die beiden Bronzestücke sind stellenweise miteinander verbacken, an der Unterseite rau aufgeschmolzen und anscheinend auch verzogen.
gr. L. 3,5 cm; B 1,5 cm; D. ca. 0,93 cm.

Inv.-Nr. I/1 (Abb. 3: 4; 9: 2; Taf. II)

Bruchstück eines mit einem Gewand bekleideten Oberkörpers. Der Gewandsaum zeichnet sich mit drei erhabenen Faltenstegen über der Mitte der Brust ab.
Die Bruchkanten sind verzogen und teilweise eingedrückt. Die Oberfläche ist rau angewittert.
B 2,14 cm; H. 1,85 cm.

Inv.-Nr. I/2 (Abb. 9: 2; Taf. II)

Gewandzipfel.
Das Relieffragment ist verbogen und zusammengefaltet. Die Oberfläche ist korrodiert.
B 1,74; H 1,37 cm.

Inv.-Nr. I/3 (Abb. 9: 2; Taf. II)

Ausschnitt mit einem bogenförmigen Wulst, der sich zu einer Seite hin verjüngt. An der Innenseite des Ovalbogens sind möglicherweise Gewandfalten zu erkennen. An der Außenseite sitzt eine rechteckige Vertiefung, die eine funktionale Bedeutung haben könnte.
Die ausgebrochenen Ränder sind teilweise nach innen umgebogen. Die Reliefoberfläche ist verhältnismäßig glatt.
H 2,9 cm; B 1,57 cm.

Inv.-Nr. I/4 (Abb. 2: 17; 9: 2; Taf. II)

Teil einer Gliedmaße, auf der ein Gewand aufliegt, dessen Falten seitlich herabfallen.
Die Bruchkante ist an einer Stelle aufgebogen und zu einem kugeligen Fortsatz verschmolzen.
H 2,15 cm; B 1,16 cm.
s. a. Materialanalyse.

Inv.-Nr. I/5 (Abb. 9: 2; Taf. II)

Bruchstück von einer mit feinen Punzen versehenen Fläche, die von einer gebogenen Rille begrenzt wird.
Das Reliefblech ist stellenweise eingerissen und verbogen.
H 1,9 cm; B 1,24 cm.

Inv.-Nr. I/6 (Abb. 2: 7; 9: 2; Taf. II)

Das Reliefblech ist stark verbogen, verschmolzen und teilweise zusammengefaltet. An beiden zusammengefalteten Seiten zeichnen sich regelmäßige Laschen mit gerundeten Enden ab. Es könnte sich um den unteren Rand eines Laschenpanzers handeln.
H 1,5 cm; B 2 cm.

Inv.-Nr. I/7 (Abb. 9: 2; Taf. II)

Rest von zwei parallelen Gewandfalten.
H 0,73 cm; B 0,93 cm.

Inv.-Nr. I/8 (Abb. 2: 9; 9: 2; Taf. II)

Fragment mit einer weiblichen entblößten Brust. Die unregelmäßig ausgebrochenen Reliefränder sind teilweise verbogen und die Oberfläche ist korrodiert.
B 1,78 cm; H 1,49 cm.
s. a. Materialanalyse.

Inv.-Nr. I/9 (Abb. 9: 2; Taf. II)

Reste von Gewandfalten über gerundetem Körperteil. Möglicherweise von Gewand bedeckte weibliche Brust. Die Oberfläche ist stark korrodiert.
B 1,41 cm; H 1,29 cm.

Inv.-Nr. I/10 (Abb. 9: 2; Taf. II)

Gepunzte Fläche des Reliefhintergrundes. Die Ränder sind mit Ausnahme von einer Seite unregelmäßig abgebrochen und verbogen. An einer Stelle wird die Fläche im Bogen von einem hochgezogenen Rand begrenzt. Möglicherweise handelt es sich hierbei um den seitlichen Rand des Reliefs.
Die gepunzte Oberfläche ist an einer Stelle durch einen kleinen Schnitt leicht beschädigt.
H 1,8 cm; B 1,62 cm.

Inv.-Nr. I/11 (Abb. 2: 14; 9: 2; Taf. III)

Fragment von einem bewegten Faltenaum mit tütenförmig aufspringendem Faltenende.
B 1,46 cm; H ca. 1 cm.

Inv.-Nr. I/12 (Abb. 9: 2; Taf. III)

Größeres Bruchstück mit leichten Modellierungen und eingetiefter bogenförmiger Mulde. Es könnte sich um das Fragment eines bewegten männlichen Brustkorbes mit eingetiefter Linea Alba handeln. Die Ränder sind unregelmäßig gebrochen und stellenweise eingerissen. Das Fragment ist in sich leicht verbogen.
H 2,13 cm; B 2,6 cm.
s. a. Materialanalyse.

Inv.-Nr. I/13 (Abb. 2: 12; 9: 2; Taf. III)

Bewegter Faltenwurf wohl von einem wehenden Schultermantel. Der Rand des Gewandes ist verdickt und in sich gedreht. Von diesem seitlichen Gewandsaum gehen parallele bogenförmige Faltenstege und -täler aus.
H 1,42 cm; B ca. 2,2 cm.
s. a. Materialanalyse.

Inv.-Nr. I/14 (Abb. 2: 2, 5; 9: 2; Taf. III)

An zwei unregelmäßige senkrechte Stege schließt sich rechts durch eine Kehlung getrennt eine Reihe von zungenförmigen Elementen an, die waagerecht übereinanderliegen. Von oben werden sie durch einen herunterhängenden Faltenwurf überlagert. Es handelt sich höchstwahrscheinlich um den Armausschnitt eines ledernen Brustpanzers mit Pteryges. Unter dem Panzerrand ragt links vom Betrachter aus noch ein Rest des Untergewandes hervor. Über die Laschen fällt das Ende des um die Schultern geschlungenen Mantels.
H 1,68 cm; B 1,11 cm.
s. a. Materialanalyse.

Inv.-Nr. I/15 (Abb. 4: 3; 9: 2; Taf. III)

Bei dem gewölbten Fragment, auf dem sich ein strangförmiger Wulst abzeichnet, könnte es sich um einen männlichen Oberschenkel mit angespannter Muskulatur handeln.
H 1,81 cm; B 0,9 cm.

Inv.-Nr. I/16 (Abb. 2: 1, 8; 9: 2; Taf. III)

Das Fragment zeigt einen durch eine Fibel gehaltenen Schultermantel. Nach dem erhaltenen Ausschnitt zu schließen, sitzt die Fibel auf der linken Schulter des Dargestellten, wobei rechts noch ein Ansatz des Halses bewahrt blieb, um den ein dickerer Faltensteg gelegt ist. Auf der Schulter ist das eine Ende des Mantels mit gewelltem Saum zu sehen, während der Rest des Tuches im Bogen über die Brust zur anderen Schulter geführt ist. Der Stoff ist durch parallele Faltenstege angegeben.
Für die Fibel vgl. Skulpturenfragmente aus Tarent, *Van der Noordaa-Dominicus van den Bussche* 2000, Kat. 158 (um 290 v. Chr.), 159 (um 320–300 v. Chr.), 161 (um 320–300 v. Chr.) Taf. 65 a–b, d.
H 1,1 cm; B 1,8 cm.
s. a. Materialanalyse.

Inv.-Nr. I/17 (Abb. 2: 1; 9: 2; Taf. III)

Von dem flachen Reliefhintergrund hebt sich das untere Drittel eines erhabenen, ovalen Gegenstandes ab, der offensichtlich in perspektivischer Verkürzung wiedergegeben ist, wobei die eine Hälfte des „Ovals“ im Reliefhintergrund verschwindet. Am äußeren linken Rand ist eine breitere Borte durch mehrere Reihen von Punzen angegeben, auf die eine Reihe mit Halbbögen folgt. Es handelt sich offensichtlich um die Außenseite eines aufgestützten oder am Boden liegenden Schildes. In geringem Abstand von der rechten Seite des Schildes markiert eine eingravierte senkrechte Linie seine Mittelachse.

Über der Bogenreihe befindet sich ein Riss in dem Bronzeblech. Außerdem zeichnen sich schwach zwei in spitzem Winkel auf einander zulaufende, von oben kommende Ritzlinien ab, bei denen unklar ist, ob es sich ebenfalls um Beschädigungen handelt.

H 1,52 cm; B 1,66 cm.

s. a. Materialanalyse.

Inv.-Nr. I/18 (Abb. 9: 2; Taf. III)

Unförmiges Bruchstück mit zwei aneinander gebackenen Blechen. Auf dem obersten zeichnet sich ein gebohrtes Loch ab. Auch hier könnte es sich wie bei 25/4 um Teil eines Scharniers handeln.

Die Bruchstücke sind durch den Brand an den Rändern geschmolzen und verbogen.

H 2,36 cm; B 2,15 cm.

Inv.-Nr. I/19 (Abb. 2: 1; 4: 1; 9: 2; Taf. IV)

Fragment eines flatternden bewegten „Gewandes“, das sich von einem schmalen Ansatz nach unten hin verbreitert. Am oberen und unteren Rand des „Gewandes“ sind jeweils Faltenstege und -täler zu erkennen. Die gesamte Fläche ist mit feinen Punzreihen verziert, die die Fellstruktur eines Pantherfelles andeuten könnten⁶⁸. Allerdings kommt es auch vereinzelt vor, dass die Innenseite eines Stoffmantels gepunzt ist.⁶⁹

An dem schmalen Ende des wehenden Mantelschoßes sind eine tiefe, in die Oberfläche eingeschlagene Kerbe und der Ansatz einer Bruchstelle zu erkennen.

L 2,3 cm; B 1,61 cm.

s. a. Materialanalyse.

Inv.-Nr. I/20 (Abb. 2: 1, 15; 9: 2; Taf. IV)

Angrenzend an eine glatte Hintergrundfläche sind noch zwei aufspringende Falten von einem Gewandsaum erhalten.

Das Fragment ist in sich verbogen, die Ränder sind ausgefranst.

H 1,78 cm; B 1,22 cm.

s. a. Materialanalyse.

Inv.-Nr. I/21 (Abb. 9: 2; Taf. IV)

Unregelmäßiges ausgebrochenes leicht gewölbtes Fragment mit glatter Oberfläche.

H 1,95 cm; B 1,04 cm.

Inv.-Nr. I/22 (Abb. 9: 2; Taf. IV)

Unregelmäßig ausgebrochenes Fragment ohne Relief, das zusammengefaltet ist.

H 1 cm; B 1,2 cm.

Inv.-Nr. I/23 (Abb. 9: 2; Taf. IV)

Unreliefiertes, in sich verbogenes Fragment mit Rissen.

H 1,47 cm; B 0,92 cm.

Inv.-Nr. I/24 (Abb. 9: 2; Taf. IV)

Sich zu einer Seite hin verbreiterndes Fragment von wehenden Gewandfalten. Bei dem kompakten Faltensteg an der oberen Seite des Fragments könnte es sich um den Gewandsaum handeln. Die darauffolgenden Faltenstege sind mit Punzen versehen.

L 1,3 cm; B 0,78 cm.

s. a. Materialanalyse.

Inv.-Nr. I/25 (Abb. 9: 2; Taf. IV)

Faltenbausch auf einem glatteren Untergrund.

H 1,09 cm; B 1,24 cm.

⁶⁸ Vgl. das wehende Pantherfell des tanzenden Satyr auf einem Klappspiegel: Schwarzmaier Kat. 131 Taf. 52: 1.

⁶⁹ Vgl. den bewegten Schultermantel des Achilles in der Amazonomachie auf einer Wangenklappe in Basel: Aitken 1982, Taf. 10: 1.

Inv.-Nr. I/26 (Abb. 9: 2; Taf. IV)

Unreliefiertes, gewölbtes Fragment mit an einer Seite hochgebogenem Rand. Die Oberfläche ist leicht porös.
H 1,23 cm; B 0,68 cm.

Inv.-Nr. I/27 (Abb. 9: 2; Taf. IV)

Bruchstück mit einer erhabenen gerundeten Fläche mit einem Muster aus groben Punzen, die sich von dem flachen Untergrund mit einer sehr feinen Punzung abhebt. Auf der erhabenen Fläche ist eine kleine Fehlstelle.
H 0,99 cm; B 1,33 cm.

Inv.-Nr. I/28 (Abb. 2: 1, 13; 9: 2; Taf. IV)

Breiter, sich zu einer Seite hin verjüngender Abschnitt aus einem wehenden Stoff mit dichten Falten.
L 1,36 cm; B 0,73 cm.
s. a. Materialanalyse.

Inv.-Nr. I/29 (Abb. 2: 2; 9: 2; Taf. IV)

Schmale wehende Gewandfalte, die in einem Zipfel endet.
L 1,17 cm; B 0,49 cm.

Inv.-Nr. I/30 (Abb. 2: 1, 16; 9: 2; Taf. IV)

Fragment von einem Faltenbausch an einem Gewandüberwurf. Die sichelförmigen Falten sind differenziert gestaltet und individuell bewegt.
H 0,72 cm; B 1,87 cm.
s. a. Materialanalyse.

Inv.-Nr. I/31 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Kleines gewölbtes Bruchstück mit zwei eingravierten Falten.
H 0,8 cm; B 0,75 cm.

Inv.-Nr. I/32 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Unregelmäßiges, in sich verbogenes Fragment ohne Relief mit anscheinend gepunzter Oberfläche.
H 0,95 cm; B 1,1 cm.

Inv.-Nr. I/33 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Unregelmäßiges Fragment mit an einer Seite hochgezogener Kante, wahrscheinlich vom Reliefrand. Das Bruchstück ist in sich verzogen und stellenweise gerissen.
H 0,96 cm; B 1,12 cm.

Inv.-Nr. I/34 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Kleines Bruchstück aus einem Gewand mit dichtem Faltenwurf.
L 0,66 cm; B 0,48 cm.

Inv.-Nr. I/35 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Längliches Bruchstück mit zwei scharfgratigen Faltenstegen. An einer Stelle ist in die Oberfläche ein Loch eingehackt.
L 1,43 cm; B 0,61 cm.

Inv.-Nr. I/36 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Verbogenes Fragment ohne Relief mit an einer Seite hochgezogenem Rand. Die Oberfläche ist stellenweise stark korrodiert, darunter schimmert teilweise eine goldfarbene Oberfläche durch.
L 1,03 cm; B 0,57 cm.

Inv.-Nr. I/37 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Längliches Bruchstück mit einem längeren Faltensteg und einer angeschnittenen weiteren Falte.
L 1,2 cm; gr. B 0,58 cm.

Inv.-Nr. I/38 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Unregelmäßiges nicht reliefiertes Bruchstück mit an einer Seite hochgezogenem Rand.
L 1,16 cm; B 0,75 cm.

Inv.-Nr. I/39 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Sehr kleines dreieckiges Fragment mit Gewandfalten.

H 0,56 cm; B 0,72 cm.

Inv.-Nr. I/40

In sich verzogenes Bruchstück ohne Relief.

H 1,1 cm; B 0,7 cm.

Inv.-Nr. I/41 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Bruchstück ohne Relief mit an einer Seite hochgezogenem Rand. An der Unterseite ist der Rand zu einer kleinen Kugel verschmolzen.

H 0,765 cm; B 0,49 cm.

Inv.-Nr. I/42 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Zu einem unregelmäßigen Klumpen mit einer kleinen aufsitzenden Kugel geschmolzenes, kleines Bronzestück.

H 0,58 cm; B 0,49 cm.

Inv.-Nr. I/43 (Abb. 9: 2; Taf. V)

In sich verzogenes Bronzeblech ohne Relief mit umgebogenem Rand.

H 0,87 cm; B 0,99 cm.

Inv.-Nr. I/44 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Dreieckiges Bruchstück mit einem scharfgratigen Faltensteg.

H 0,62 cm; B 0,56 cm.

Inv.-Nr. I/45 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Leicht gewölbtes Bruchstück ohne Relief mit Rissen und an einer Seite hochgezogenem Rand.

H 1,06 cm; B 0,85 cm.

Inv.-Nr. I/46 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Kleines dreieckiges Bruchstück mit leicht gewölbter Oberfläche, ohne Relief.

H 0,94 cm; B 0,64 cm.

Inv.-Nr. I/47 (Abb. 9: 2; Taf. V)

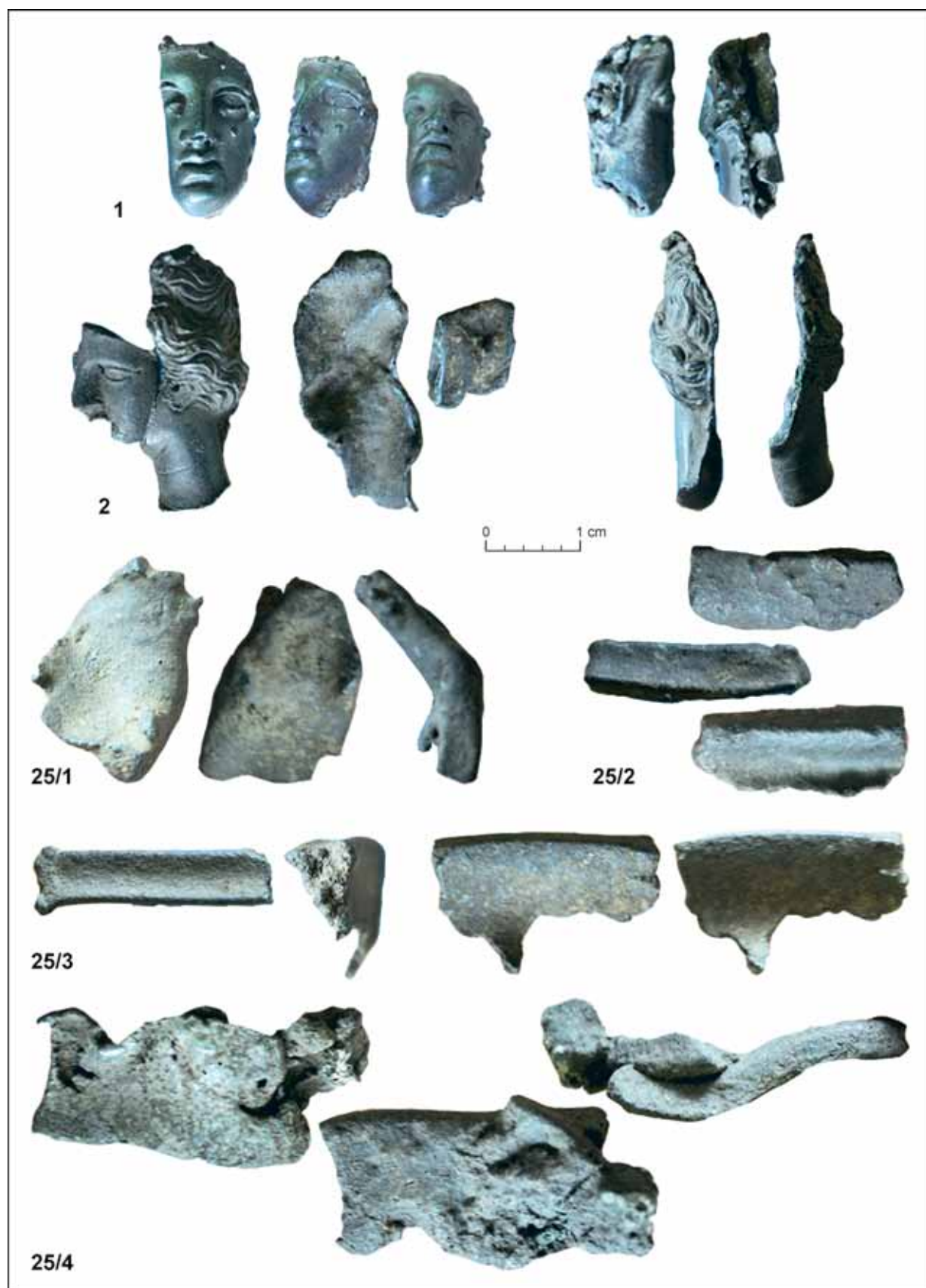
Fragment ohne Relief mit einem kugelig geschmolzenen Bronzerest.

H 0,79 cm; B 0,89 cm.

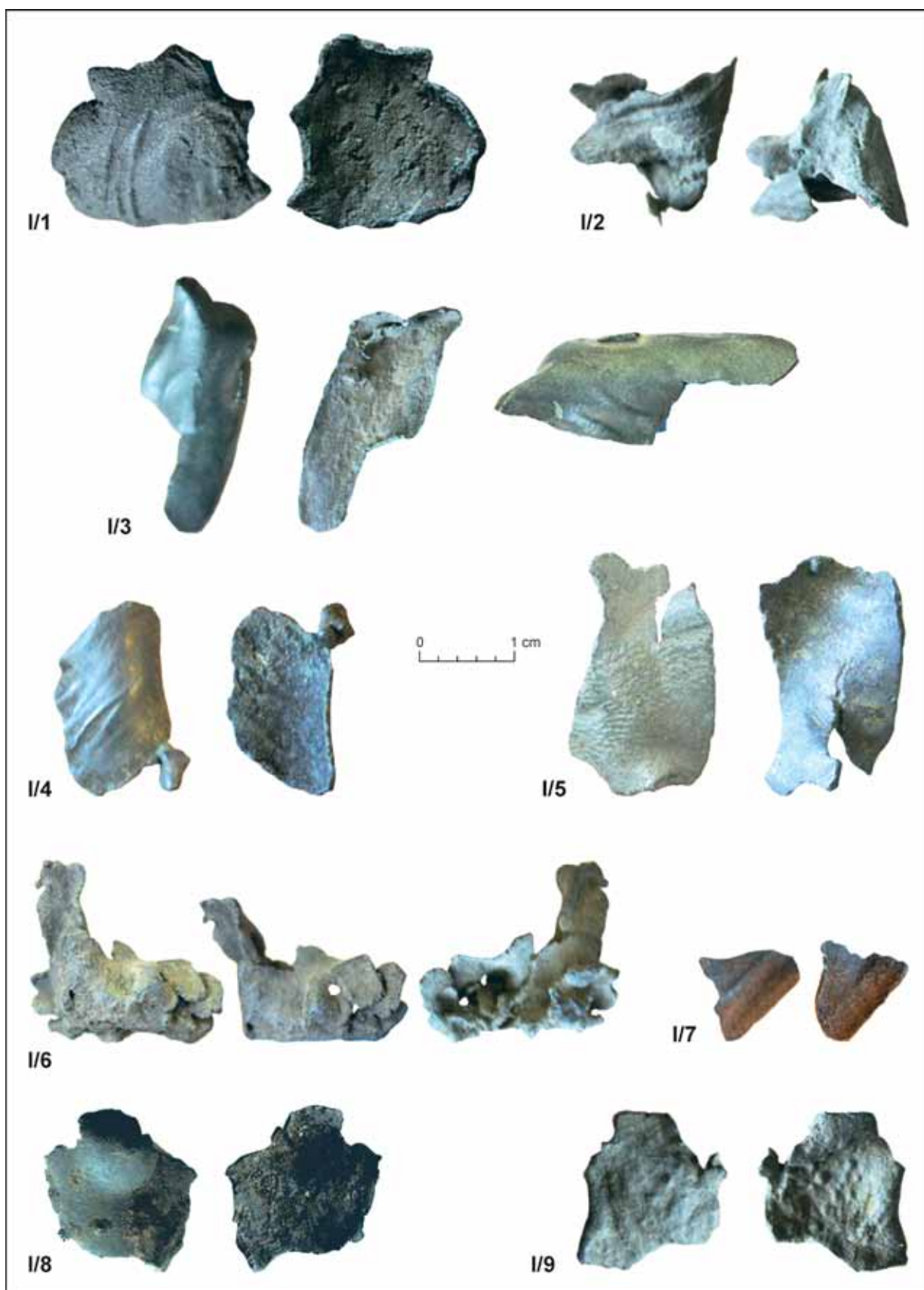
Inv.-Nr. I/48 (Abb. 9: 2; Taf. V)

Verbogenes längliches Bruchstück ohne Relief. An einer Seite ist der Rand hochgezogen.

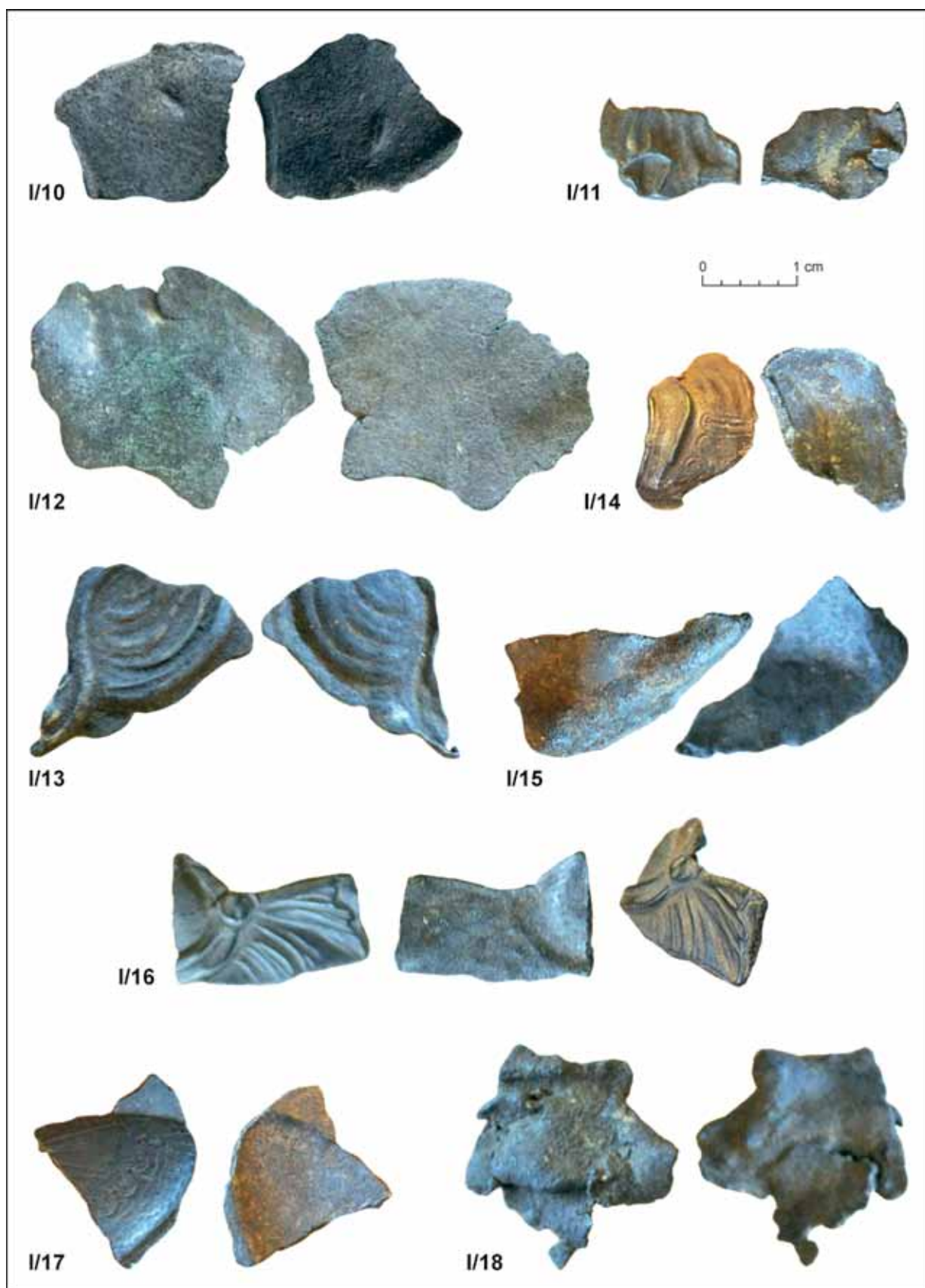
H 1,36 cm; B 0,59 cm.

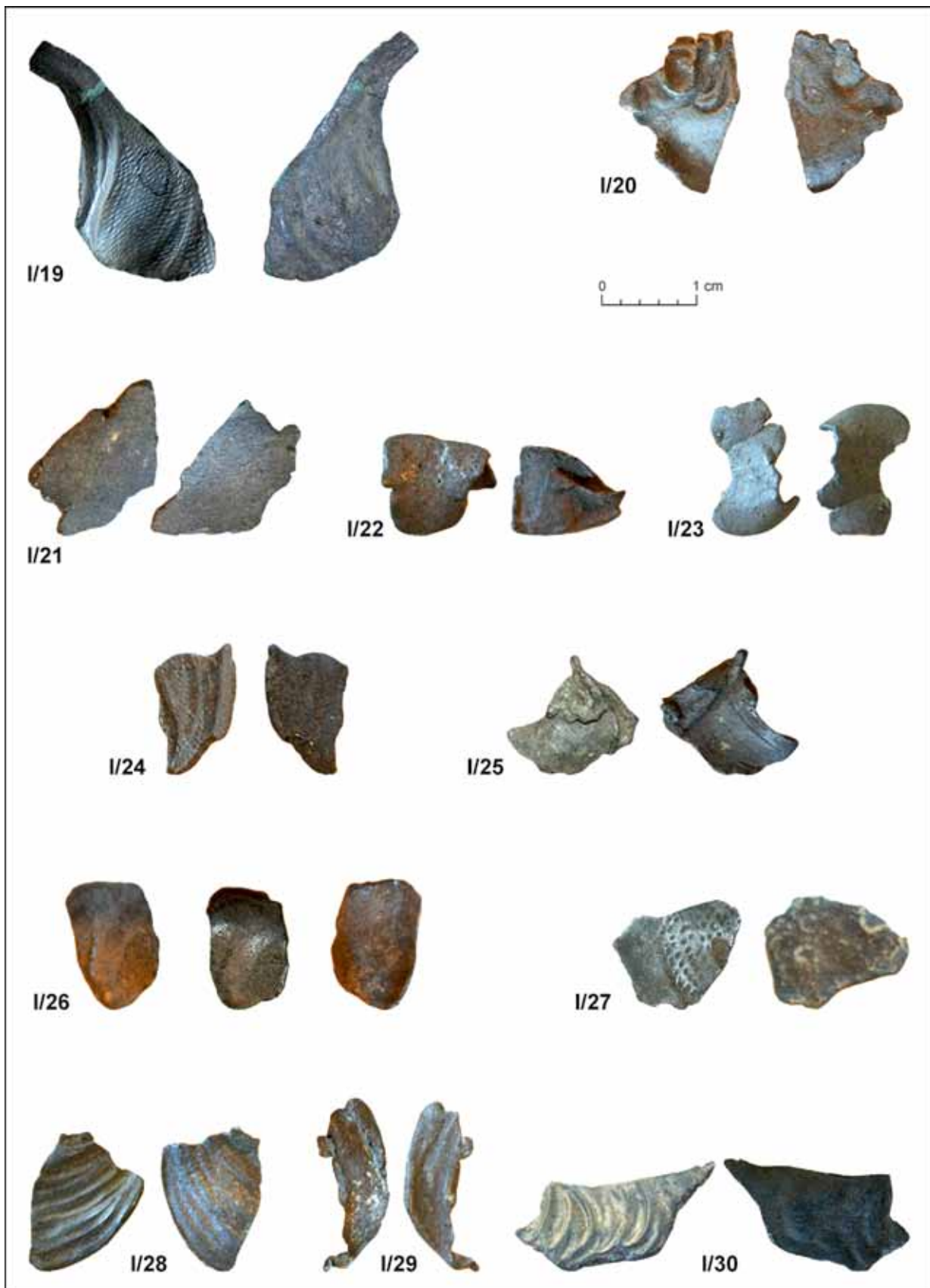
Taf. I. Slatina nad Bebravou. Fragmente 1, 2, 25/1–4.

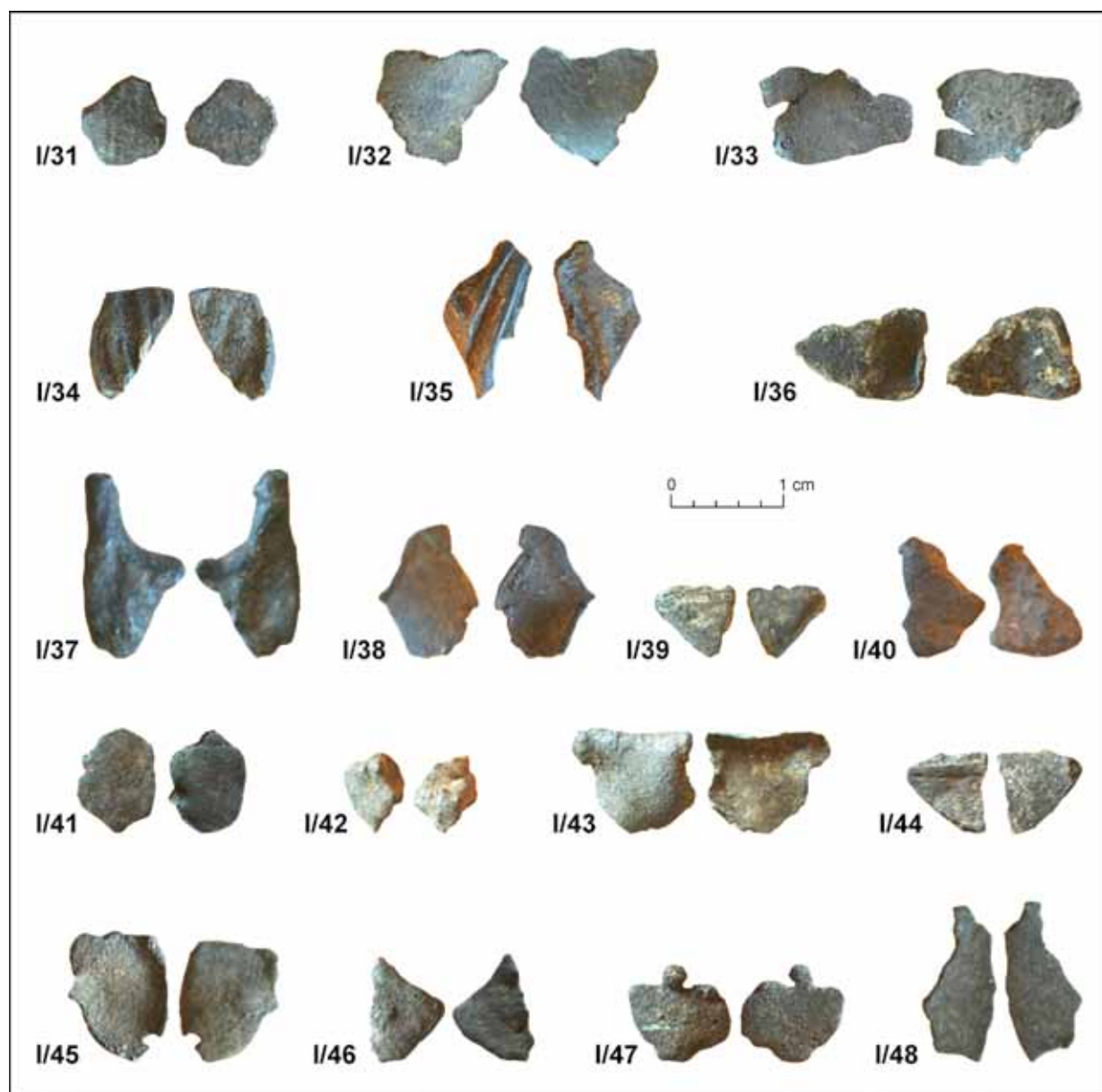
Taf. II. Slatina nad Bebravou. Fragmente I/1–I/9.

Taf. III. Slatina nad Bebravou. Fragmente I/10–I/18.

Taf. IV. Slatina nad Bebravou. Fragmente I/19–I/30.

Taf. V. Slatina nad Bebravou. Fragmente I/31–I/48.

LITERATUR

- Aitken 1982
 Barr-Sharrar 1987
 Barr-Sharrar 2000
 Bengtson 1970
 Bol 1985
 Boube-Piccot 1969
 Braun 2001
 Comstock/Vermeule 1971
 Cook 2005
 DNP 6
 Faust 1989
 Fuchs 1969
 Gli Ori di Taranto 1984
 Goulyaeva 2000
 Grimm 1998
 Hofkes-Brukker 1975
 Künzl 1997
 Laube 2006
 Lippolis 1984
 Mitten/Doeringer 1967
 Pfrommer 1983
 Pieta 2010
 Pieta 2018
 Polito 1998
 Queyrel 1984
 Reinach RR I
 Reinach RR II
 Reinsberg 1980
 Rumpf 1923–1924
 Schefold 1967
 Schwarzmaier 1997
 Segall 1965
 Sprenger/Bartoloni 1977
 Strobel 1996
 Svenson 1995
 Thomas 2000
 Thomas 2001
 Van der Noordaa-Dominicus van den Bussche 2000
 Walters 1915
 Wuilleumier 1930
 Wuilleumier 1939
- B. T. Aitken: A new cheekpiece. *Antike Kunst* 25, 1982, 58–61.
 B. Barr-Sharrar: *The Hellenistic and Early Imperial Decorative Bust*. Mainz 1987.
 B. Barr-Sharrar, Some observations on the cast bronze ovoid situla. *Kölner Jahrbuch* 33, 2000, 277–290.
 H. Bengtson: *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde. Band 1. Republik und Kaiserzeit bis 284 n. Chr.* Handbuch der Altertumswissenschaften III. 5.1. München 1970.
 P. C. Bol: *Antike Bronzetechnik*. München 1985.
 Chr. Boube-Piccot: *Les Bronzes antiques du Maroc 1. La statuaire*. Rabat 1969.
 C. Braun: *Römische Bronzebalsamarien mit Reliefdekor*. BAR Internationale Series 917. Oxford 2001.
 M. Comstock/C. Vermeule: *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts Boston*. Meriden 1971.
 B. F. Cook: *Relief Sculpture of the Mausoleum at Halicarnassus*. Oxford 2005.
Der Neue Pauly 6. Enzyklopädie der Antike. Stuttgart 1999.
 S. Faust: *Fulcrum. Figürlicher und ornamentaler Schmuck an antiken Betten*. Mainz 1989.
 W. Fuchs: *Die Skulptur der Griechen*. München 1969.
 M. de Juliis (Hrsg.): *Gli Ori di Taranto in Età Ellenistica*. Ausstellungskatalog Mailand. Mailand 1984.
 N. Goulyaeva: The collection of roman bronzes in the Hermitage Museum. *Kölner Jahrbuch* 33, 2000, 161–171.
 G. Grimm: *Alexandria. Die erste Königsstadt der hellenistischen Welt*. Mainz 1998.
 Ch. Hofkes-Brukker: *Der Bassai-Fries*. München 1975.
 E. Künzl: Waffendekor im Hellenismus. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 8, 1997, 61–89.
 I. Laube: *Thorakophoroi. Gestaltung und Semantik des Brustpanzers in der Darstellung des 4. bis 1. Jahrhunderts v. Chr.* Rahden/Westf. 2006.
 E. Lippolis: Ausstellungskatalog. In: *Gli Ori di Taranto* 1984, 33–47.
 D. G. Mitten/S. F. Doeringer: *Masterbronzes from the Classical World*. Ausstellungskatalog Cambridge. Mainz 1967.
 M. Pfrommer: Italien – Makedonien – Kleinasien. Interdependenzen spätklassischer und frühhellenistischer Toreutik. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 98, 1983, 235–285.
 K. Pieta: *Keltische Besiedlung der Slowakei. Jüngere Latènezeit*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 12. Bratislava 2010.
 K. Pieta: Ein mittellatènezeitlicher Brandopferplatz in Slatina nad Bebrávou (Slowakei). *Študijné zvesti AÚ SAV* 64, 2018, 89–113.
 E. Polito: *Fulgentibus Armis*. Xenia Antiqua Monografie 4. Rom 1998.
 F. Queyrel: Portraits de souverains lagides à Pompéi et à Délos. *Bulletin de correspondance hellénique* 108, 1984, 267–300.
 S. Reinach: *Répertoire de Reliefs Grecs et Romains I*. Paris 1909–1912.
 S. Reinach: *Répertoire de Reliefs Grecs et Romains II*. Paris 1909–1912.
 C. Reinsberg: Studien zur hellenistischen Toreutik. *Hildesheimer Ägyptologische Beiträge* 9. Gerstenberg 1980.
 A. Rumpf: Relief in Villa Borghese. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 38/39, 1923–1924, 446–478.
 K. Schefold: *Die Griechen und ihre Nachbarn*. Frankfurt 1967.
 A. Schwarzmaier: *Griechische Klappspiegel. Untersuchungen zu Typologie und Stil*. Berlin 1997.
 B. Segall: Alexandria und Tarent. *Archäologischer Anzeiger* 1965, 553–588.
 M. Sprenger/G. Bartoloni: *Die Etrusker: Kunst und Geschichte*. München 1977.
 K. Strobel: *Die Galater. Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien*. Berlin 1996.
 D. Svenson: *Darstellungen hellenistischer Könige mit Götterattributen*. Frankfurt a. Main 1995.
 E. Thomas: Nochmals zu den beiden Bechern des Chirisophos. *Kölner Jahrbuch* 33, 2000, 251–260.
 R. Thomas: Eine postume Statuette Ptolemaios' IV. 18. *Trierer Winckelmannsprogramm*. Mainz 2001, 1–105.
 S. B. M. van der Noordaa-Dominicus van den Bussche: Hellenistic Sculpture from Tarentum. In: E. M. Moormann mit Beiträgen von S. B. M. van der Noordaa-Dominicus van den Bussche, P. S. Lulof/B. M. Ph. De Fraiture (eds.): *Ancient Sculpture in the Allard Pierson Museum Amsterdam*. Amsterdam 2000, 121–150.
 H. B. Walters: *British Museum, Selected Bronzes. Greek, Roman and Etruscan*. London 1915.
 P. Wuilleumier: *Le trésor de Tarente (Collection Edmond de Rothschild)*. Paris 1930.
 P. Wuilleumier: *Tarente des origines à la conquête romaine*. Paris 1939.

Jedinečný bronzový nález zo Slatiny nad Bebravou

Renate Thomas

Súhrn

V horách v okolí Slatiny nad Bebravou bolo objavené stredolaténske žiarové obetisko, preskúmané v rokoch 2016–2017 (*Pieta 2018*). Okrem keramiky, spŕn a súčastí opaskov z druhej polovice až konca 3. storočia pred Kr. sa tu našli aj zlomky polámaných a sčasti roztavených gréckych bronzových reliéfov. Z nich sa zachovala mužská a ženská hlava, odhalená ženská hrud', časti zbraní a záhybov rúcha. Metalografický rozbor rozčlenil zlomky na dve skupiny, patriace dvom artefaktom vysokej výtvarnej a technickej kvality. S veľkou pravdepodobnosťou tu bola zobrazená amazonomachia. Z porovnania s dvojicou bronzových reliéfov z Britského múzea v Londýne, pochádzajúcich zo Siris neďaleko Tarentu, vyplýva, že v prípade reliéfov zo Slatiny ide o náplecníky z panciera (Muskelpanzer). Oba nálezy patria štylisticky do 2. polovice 4. storočia a ich výrobu môžeme s veľkou pravdepodobnosťou pripísať niektorej z tarentských dielní. Predpokladáme, že reliéfy boli ukoristené Keltmi v niektorej z panhelénskych svätýň, ako boli napríklad Delphi a neskôr, koncom 3. storočia, boli obetované v Slatine nad Bebravou. Preto sa tieto trofeje dostali na obetné miesto až po dlhšom čase, zostáva nezodpovedané. Reliéfy sa mohli dostať do rúk skupiny, ktorá na Balkáne zostala a nepresunula sa ďalej do Malej Ázie. Mohlo ísť aj o členov oddielu, ktorí sa po neúspešných bojoch s Attalom I. odtiaľ vrátili a touto cennou obetinou si chceli zaistiť úspech v ďalších bojoch.

Obr. 1. Slatina nad Bebravou. Obe hlavy a typické časti rúcha zo žiarovej obetiny.

Obr. 2. Slatina nad Bebravou. Bronzové fragmenty.

Obr. 3. 1 – bronzová miska z Tarentu, tzv. Coppa Tarantina (alebo Coppa di Bari); 2 – Pergamon, vlys so zbraňami na propylone svätyne Pallas Atheny (podľa *Reinach RR I*, 215); 3 – Bergama, Mus. mramorový reliéf z tzv. „mramorovej sály“ v Pergamone (podľa *Laube 2006*, tab. 20: 2); 4 – St. Petersburg, Eremitage W 822. Skladacie zrkadlo s tancujúcim satyrom v koži z pantera podľa *Schwarzmaier 1997*, tab. 52: 1).

Obr. 4. 1 – Londýn, Britské múzeum. Mauzóleum v Halikarnasse, vlys so scénou ammazonomachie. Platňa 1020; 2 – St. Petersburg, Ermitage W 956. Skladacie zrkadlo (podľa *Schwarzmaier 1997*, tab. 38: 1); 3 – Londýn, Britské múzeum 285. Reliéfne náplecníky panciera zo Siris, vľavo Achilleus a Pentesilea, vpravo Ajax a Amazonka; 4 – Rím, Villa Giulia. Reliéfny náplecník z Praeneste (podľa *Rumpf 1923–1924*, obr. 16); 5 – Atény, Nat. Mus. St. 313. Reliéfny náplecník z okolia Olympie, Achilleus a Troilos (podľa *Schwarzmaier 1997*, tab. 39: 1).

Obr. 5. 1 – Nauplia, Mus. depozitár. Z hrobu v Epidaure (podľa *Schwarzmaier 1997*, tab. 40: 2); 2 – Londýn, Britské múzeum 296. Zo zbierky Castellani (podľa *Schwarzmaier 1997*, tab. 42: 1).

Obr. 6. Bazilej, Múzeum antiky. Reliéfne zdobená lícnica, pravdepodobne z Turecka (podľa *Aitken 1982*, tab. 10: 1).

Obr. 7. Návrh rekonštrukcie súvisu ozdobných fragmentov zo Slatiny nad Bebravou. Amazonomachia na základe reliéfov zo Siris. Zmenené alebo konkretizované detaily sú vyznačené sivou farbou (podľa *Reinach RR II*, 459, 2–3; S. Haase, Römisch-Germanisches Museum Köln, podľa údajov autora).

Obr. 8. Ako Obr. 7, s číslaním fragmentov. Modrou farbou sú vyznačené zlomky prvého typu, oranžovou farbou druhého typu zliatiny (podľa *Reinach RR II*, 459, 2–3; S. Haase, Römisch-Germanisches Museum Köln, podľa údajov autora).

Obr. 9. Londýn, Britské múzeum. Mauzóleum v Halikarnasse, Amazonomachia. 1 – platňa 1014; 2 – platňa 1013.

Obr. 10. 1 – Tarent, Národné archeologické múzeum, Inv. 4.006. H 8 cm. Terakotová ženská hlava z Tarentu (podľa *Gli Ori di Taranto 1984*, 119, kat. 48); 2 – Amsterdam, Allard Pierson múzeum 1388. Vlys z naiskosu hrobu v Tarente. Útočiaci bojovník (podľa *Van der Noordaa-Dominicus van den Bussche 2000*, tab. 65; kat. 158).

Tab. I. Slatina nad Bebravou. Fragmenty 1, 2, 25/1–4.

Tab. II. Slatina nad Bebravou. Fragmenty I/1–I/9.

Tab. III. Slatina nad Bebravou. Fragmenty I/10–I/18.

Tab. IV. Slatina nad Bebravou. Fragmenty I/19–I/30.

Tab. V. Slatina nad Bebravou. Fragmenty I/31–I/48.

Prof. Dr. Renate Thomas
Römisch-Germanisches Museum/
Archäologische Bodendenkmalpflege Köln
Roncallplatz 4
D – 506 67 Köln
renate.thomas2@stadt-koeln.de

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 35
 Mode General Metals
 Time 2017-10-05 16:27
 Duration 10.81
 Units %
 Sigma Value 2
 Sequence Final
 Alloy1 No Match : *5.75
 Alloy2 No Match : *5.75
 Flags
 SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
 HEAT Plocha 1_DP I-1
 LOT fragment
 BATCH lico
 MISC
 NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	36.559	±	0.170
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0	:	N/A
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.907	±	0.035
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0	:	N/A
Cu	59.733	±	0.150
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	2.654	±	0.080
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 36
Mode General Metals
Time 2017-10-05 16:34
Duration 10.78
Units %
Sigma Value 2
Sequence Final
Alloy1 No Match : *5.65
Alloy2 No Match : *5.76
Flags
SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
HEAT Plocha 1_DP I-1
LOT fragment
BATCH rub
MISC
NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	26.763	±	0.175
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0	:	N/A
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.832	±	0.045
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0	:	N/A
Cu	71.130	±	0.184
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	1.202	±	0.064
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 37
 Mode General Metals
 Time 2017-10-05 16:38
 Duration 10.86
 Units %
 Sigma Value 2
 Sequence Final
 Alloy1 No Match : *6.06
 Alloy2 No Match : *6.28
 Flags
 SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
 HEAT Plocha 1_DP I-4
 LOT fragment
 BATCH líco
 MISC
 NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	44.528	±	0.264
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0.207	±	0.023
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	5.487	±	0.097
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.152	±	0.039
Cu	47.627	±	0.198
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	1.737	±	0.096
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 38
Mode General Metals
Time 2017-10-05 16:39
Duration 10.54
Units %
Sigma Value 2
Sequence Final
Alloy1 No Match : *5.75
Alloy2 No Match : *5.76
Flags
SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
HEAT Plocha 1_DP I-4
LOT fragment
BATCH rub
MISC
NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	27.079	±	0.133
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0	:	N/A
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	8.723	±	0.097
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0	:	N/A
Cu	62.770	±	0.147
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	1.196	±	0.054
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 39
 Mode General Metals
 Time 2017-10-05 16:43
 Duration 10.84
 Units %
 Sigma Value 2
 Sequence Final
 Alloy1 No Match : *6.26
 Alloy2 No Match : *6.51
 Flags
 SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
 HEAT Plocha 1_DP I-8
 LOT fragment
 BATCH líco
 MISC
 NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	36.951	±	0.179
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0.241	±	0.018
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	1.826	±	0.048
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.101	±	0.032
Cu	56.494	±	0.152
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	3.895	±	0.094
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0.491	±	0.172
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 40
 Mode General Metals
 Time 2017-10-05 16:44
 Duration 10.73
 Units %
 Sigma Value 2
 Sequence Final
 Alloy1 No Match : *5.85
 Alloy2 No Match : *6.25
 Flags
 SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
 HEAT Plocha 1_DP I-8
 LOT fragment
 BATCH rub
 MISC
 NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	26.897	±	0.132
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0.205	±	0.016
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	1.208	±	0.040
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.110	±	0.033
Cu	66.045	±	0.139
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	5.256	±	0.091
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0.256	±	0.122
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 41
Mode General Metals
Time 2017-10-05 17:13
Duration 10.82
Units %
Sigma Value 2
Sequence Final
Alloy1 No Match : *4.72
Alloy2 No Match : *5.34
Flags
SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
HEAT Plocha 1_DP I-12
LOT fragment
BATCH líco
MISC
NOTE

	%	±	Error
Sb	0.104	±	0.022
Sn	27.392	±	0.138
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0	:	N/A
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.150	±	0.017
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.105	±	0.034
Cu	70.586	±	0.133
Ni	0.106	±	0.027
Co	0.138	±	0.022
Fe	0.958	±	0.047
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0.401	±	0.133
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 42
Mode General Metals
Time 2017-10-05 17:14
Duration 10.86
Units %
Sigma Value 2
Sequence Final
Alloy1 No Match : *5.75
Alloy2 No Match : *5.75
Flags
SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
HEAT Plocha 1_DP I-12
LOT fragment
BATCH rub
MISC
NOTE

	%	±	Error
Sb	0.076	±	0.024
Sn	26.138	±	0.155
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0	:	N/A
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.234	±	0.024
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0	:	N/A
Cu	68.522	±	0.169
Ni	0	:	N/A
Co	0.423	±	0.044
Fe	4.276	±	0.100
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 43
Mode General Metals
Time 2017-10-05 17:20
Duration 10.71
Units %
Sigma Value 2
Sequence Final
Alloy1 No Match : *5.76
Alloy2 No Match : *5.76
Flags
SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
HEAT Plocha 1_DP I-13
LOT fragment
BATCH líco
MISC
NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	32.965	±	0.158
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0	:	N/A
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.948	±	0.037
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.089	±	0.033
Cu	63.892	±	0.148
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	1.647	±	0.063
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0.458	±	0.155
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 44
Mode General Metals
Time 2017-10-05 17:21
Duration 10.77
Units %
Sigma Value 2
Sequence Final
Alloy1 No Match : *5.75
Alloy2 No Match : *5.80
Flags
SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
HEAT Plocha 1_DP I-13
LOT fragment
BATCH rub
MISC
NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	34.903	±	0.247
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0.266	±	0.024
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	1.093	±	0.048
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.123	±	0.041
Cu	60.322	±	0.205
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	3.246	±	0.106
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 45
Mode General Metals
Time 2017-10-05 17:29
Duration 10.90
Units %
Sigma Value 2
Sequence Final
Alloy1 No Match : *6.08
Alloy2 No Match : *6.25
Flags
SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
HEAT Plocha 1_DP I-14
LOT fragment
BATCH líco
MISC
NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	37.950	±	0.181
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0.260	±	0.018
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	1.316	±	0.041
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.114	±	0.033
Cu	56.347	±	0.153
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	3.616	±	0.092
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0.394	±	0.170
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 46
Mode General Metals
Time 2017-10-05 17:30
Duration 10.70
Units %
Sigma Value 2
Sequence Final
Alloy1 No Match : *6.06
Alloy2 No Match : *6.18
Flags
SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
HEAT Plocha 1_DP I-14
LOT fragment
BATCH rub
MISC
NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	37.333	±	0.268
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0.245	±	0.024
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	1.402	±	0.056
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0	:	N/A
Cu	55.852	±	0.212
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	5.038	±	0.137
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 47
 Mode General Metals
 Time 2017-10-05 17:34
 Duration 10.88
 Units %
 Sigma Value 2
 Sequence Final
 Alloy1 No Match : *5.79
 Alloy2 No Match : *5.79
 Flags
 SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
 HEAT Plocha 1_DP I-16
 LOT fragment
 BATCH líco
 MISC
 NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	36.842	±	0.221
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0.228	±	0.022
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.452	±	0.032
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.153	±	0.042
Cu	57.537	±	0.188
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	4.285	±	0.120
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0.487	±	0.210
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 48
Mode General Metals
Time 2017-10-05 17:35
Duration 10.85
Units %
Sigma Value 2
Sequence Final
Alloy1 No Match : *5.75
Alloy2 No Match : *5.79
Flags
SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
HEAT Plocha 1_DP I-16
LOT fragment
BATCH rub
MISC
NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	39.690	±	0.234
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0.188	±	0.022
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.497	±	0.033
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.154	±	0.042
Cu	56.439	±	0.190
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	2.638	±	0.103
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 49
 Mode General Metals
 Time 2017-10-05 17:38
 Duration 11.19
 Units %
 Sigma Value 2
 Sequence Final
 Alloy1 No Match : *5.63
 Alloy2 No Match : *5.76
 Flags
 SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
 HEAT Plocha 1_DP I-17
 LOT fragment
 BATCH líco
 MISC
 NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	37.113	±	0.183
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0.205	±	0.018
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.342	±	0.024
Se	0.018	±	0.007
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.168	±	0.035
Cu	59.866	±	0.156
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	1.728	±	0.070
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0.559	±	0.180
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No	50
Mode	General Metals
Time	2017-10-05 17:41
Duration	10.92
Units	%
Sigma Value	2
Sequence	Final
Alloy1	No Match : *5.87
Alloy2	No Match : *6.12
Flags	
SAMPLE	Slatina nad Bebravou / 2016
HEAT	Plocha 1_DP I-17
LOT	fragment
BATCH	rub
MISC	
NOTE	

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	43.209	±	0.263
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0	:	N/A
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.746	±	0.040
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.212	±	0.043
Cu	53.072	±	0.198
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	2.261	±	0.103
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 51
 Mode General Metals
 Time 2017-10-06 09:47
 Duration 10.59
 Units %
 Sigma Value 2
 Sequence Final
 Alloy1 No Match : *5.75
 Alloy2 No Match : *5.75
 Flags
 SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
 HEAT Plocha 1_DP I-19
 LOT fragment
 BATCH líco
 MISC
 NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	33.322	±	0.157
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0.238	±	0.017
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.876	±	0.035
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.161	±	0.034
Cu	61.819	±	0.146
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	3.359	±	0.084
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 52
 Mode General Metals
 Time 2017-10-06 09:48
 Duration 10.75
 Units %
 Sigma Value 2
 Sequence Final
 Alloy1 No Match : *6.08
 Alloy2 No Match : *6.08
 Flags
 SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
 HEAT Plocha 1_DP I-19
 LOT fragment
 BATCH rub
 MISC
 NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	41.583	±	0.250
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0.246	±	0.023
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.583	±	0.036
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.185	±	0.043
Cu	53.355	±	0.196
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	3.832	±	0.125
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 53
Mode General Metals
Time 2017-10-06 09:52
Duration 10.79
Units %
Sigma Value 2
Sequence Final
Alloy1 No Match : *5.75
Alloy2 No Match : *5.95
Flags
SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
HEAT Plocha 1_DP I-24
LOT fragment
BATCH líco
MISC
NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	34.777	±	0.169
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0	:	N/A
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.519	±	0.028
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.168	±	0.035
Cu	60.223	±	0.151
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	4.050	±	0.094
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 54
 Mode General Metals
 Time 2017-10-06 09:53
 Duration 10.68
 Units %
 Sigma Value 2
 Sequence Final
 Alloy1 No Match : *6.08
 Alloy2 No Match : *6.25
 Flags
 SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
 HEAT Plocha 1_DP I-24
 LOT fragment
 BATCH rub
 MISC
 NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	38.933	±	0.191
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0.225	±	0.018
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.706	±	0.032
Se	0.015	±	0.007
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.153	±	0.034
Cu	54.695	±	0.156
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	4.975	±	0.108
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No	55
Mode	General Metals
Time	2017-10-06 09:57
Duration	10.69
Units	%
Sigma Value	2
Sequence	Final
Alloy1	No Match : *6.07
Alloy2	No Match : *6.29
Flags	
SAMPLE	Slatina nad Bebravou / 2016
HEAT	Plocha 1_DP I-28
LOT	fragment
BATCH	líco
MISC	
NOTE	

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	41.321	±	0.244
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0.219	±	0.022
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	4.514	±	0.089
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.131	±	0.039
Cu	51.594	±	0.193
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	1.847	±	0.093
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 56
 Mode General Metals
 Time 2017-10-06 09:58
 Duration 10.77
 Units %
 Sigma Value 2
 Sequence Final
 Alloy1 No Match : *5.75
 Alloy2 No Match : *6.12
 Flags
 SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
 HEAT Plocha 1_DP I-28
 LOT fragment
 BATCH rub
 MISC
 NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	37.197	±	0.217
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0.234	±	0.022
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	2.525	±	0.070
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.216	±	0.042
Cu	57.657	±	0.188
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	1.813	±	0.087
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 57
 Mode General Metals
 Time 2017-10-06 10:03
 Duration 10.72
 Units %
 Sigma Value 2
 Sequence Final
 Alloy1 No Match : *5.97
 Alloy2 No Match : *6.06
 Flags
 SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
 HEAT Plocha 1_DP I-30
 LOT fragment
 BATCH líco
 MISC
 NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	39.921	±	0.238
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0	:	N/A
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.547	±	0.034
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.189	±	0.042
Cu	54.407	±	0.190
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	4.568	±	0.127
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

Certificate of Verification

XL3t-91027

Reading No 58
Mode General Metals
Time 2017-10-06 10:04
Duration 10.78
Units %
Sigma Value 2
Sequence Final
Alloy1 No Match : *6.08
Alloy2 No Match : *6.08
Flags
SAMPLE Slatina nad Bebravou / 2016
HEAT Plocha 1_DP I-30
LOT fragment
BATCH rub
MISC
NOTE

	%	±	Error
Sb	0	:	N/A
Sn	41.756	±	0.250
Cd	0	:	N/A
Pd	0	:	N/A
Ag	0	:	N/A
Ru	0	:	N/A
Mo	0	:	N/A
Nb	0	:	N/A
Zr	0	:	N/A
Bi	0	:	N/A
Pb	0.595	±	0.036
Se	0	:	N/A
Au	0	:	N/A
W	0	:	N/A
Zn	0.152	±	0.042
Cu	53.404	±	0.196
Ni	0	:	N/A
Co	0	:	N/A
Fe	3.828	±	0.123
Mn	0	:	N/A
Cr	0	:	N/A
V	0	:	N/A
Ti	0	:	N/A
Al	0	:	N/A

Supervised By: _____

THE SWORD AND SWORD-BELT IN CAROLINGIAN TIMES¹

The Warrior Burial 23 from Závada Reconsidered

Zbigniew Robak

Key words: Slovakia, Early Middle Ages, Great Moravian Period, Carolingian war equipment, sword, belt

The paper analyses components of early medieval burial equipment from grave 23 in Závada, district Topoľčany/SK after restoration that took place in 2017. The grave contained a type X sword, a pair of spurs, an incomplete set of sword belt fittings and a knife. Formerly accepted dating of the items found in grave 23, based on the concept of the Blatnica-Mikulčice Horizon, determined the chronology of the grave back to the first third of the 9th century. However, based on more recent finds about the chronology of an equestrian's equipment, the chronology of the assemblage should be shifted rather to the period between the mid-9th century and the beginning of or even the mid-10th century.

INTRODUCTION

The paper analyses components of burial equipment from grave 23 in Závada (dist. Topoľčany/SK) after restoration that took place in 2017. The assemblage is often referred to as a chronological base for selected categories of items related to the early medieval warrior's attire and weaponry. However, for some time researchers suggest that dating of the assemblage could be inadequate (most recently *Košta/Hošek 2014, 250; Ungerman 2011a, 588*). It seems that re-analysis of the set in the context of more recent finds could be useful and could provide some precious information. The main aim, thus, is to reconsider and possibly adjust the chronology of the items in question to the current knowledge about the Carolingian and Great Moravian times and particularly about the Carolingian war equipment.

The cemetery in Závada was excavated by D. Bialeková in 1974 and 1976 (*Bialeková 1974; 1975; 1977a*) and then published (*Bialeková 1982*). Generally, 36 graves were discovered and studied – 33 of them contained human bones or traces of burial (Fig. 1). Some part of the cemetery (maybe even its half) was destroyed by erosion, sand quarry and during a road construction. As a consequence, all the analyses can apply only to the preserved group of graves. Grave 23 (Fig. 2) was located in the central part of the area. A man aged about 30–40 was buried there. Probably, the burial pit was disturbed already in the Early Middle Ages by grave 22² and later also partly destroyed during quarrying activities in modern times. The documentation reveals that bones in the grave were moved, although still arranged in a more or less anatomic order. The sword and some strap fittings were not moved and remains of

¹ This study was conducted with the support of APVV 14-0842 'Central Europe between the Celtic Oppida and the Old Slavic Centres of Power' (50 %) and VEGA 2/0001/18 'Slovakia and the Middle Danube Region: development from the Early Historic Age to the beginning of the Middle Ages' (50 %). I thank M. Adamus for the English translation of the paper.

² Stratigraphic relations of the two objects are unclear and the documentation does not settle the issue. Bottoms of both graves were at similar depths. However, because of the character of rescue excavations, the documentation is rather parsimonious.

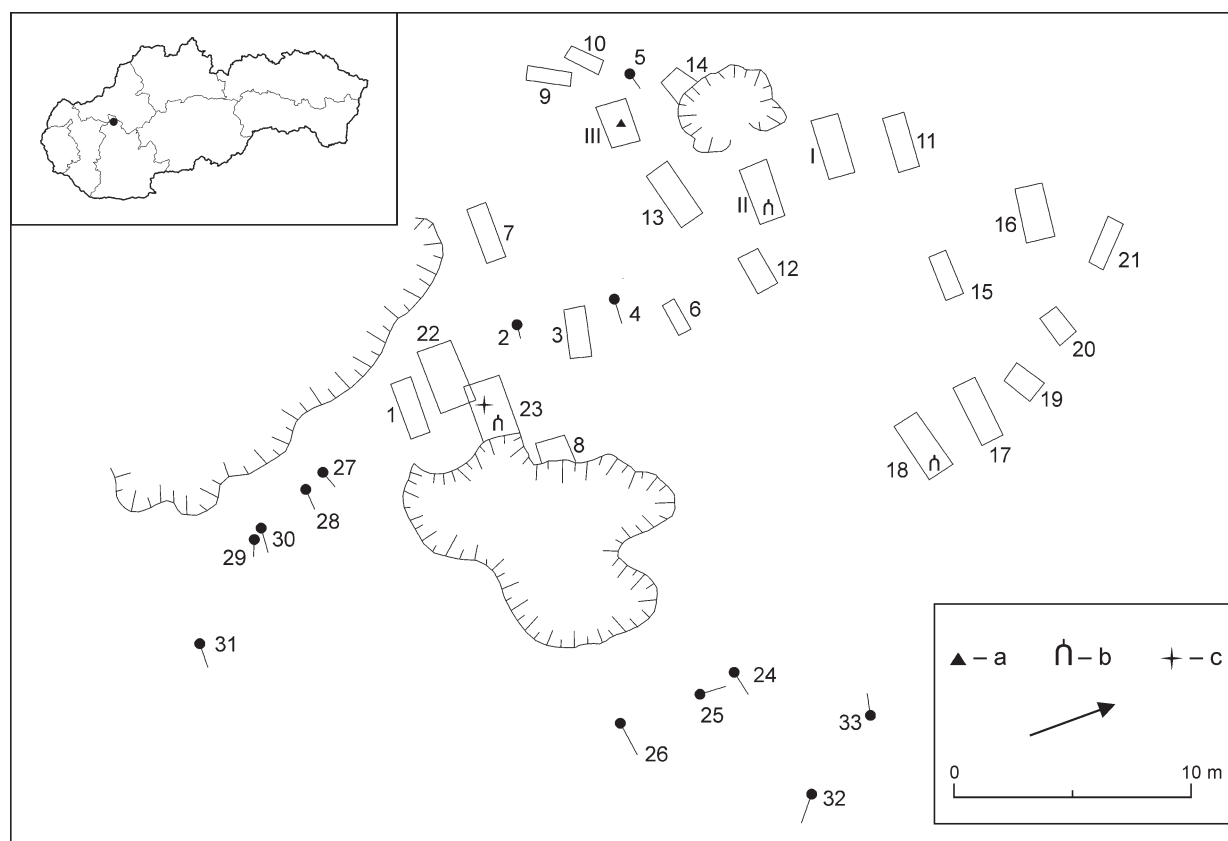

Fig. 1. Závada, district Topoľčany/SK. Plan of the burial ground (based on Bialeková 1974; 1976; 1977; 1982; redrawn by Z. Robak). Legend: a – axe; b – spurs; c – sword.

spurs were more or less in a place where the feet should be (Bialeková 1974; 1982, 132–134). Therefore, it seems possible that the burial was destroyed accidentally, for example during digging another grave and once the skeleton was discovered, the pit was refilled. It seems possible, thus, that the damages could be unrelated to grave 22 (if the grave is indeed younger). Modern damages affected only the north-eastern corner of the grave.

According to the catalogue attached to the report (Bialeková 1974) the grave contained a sword, a spur, a knife, a 'side loop', a strap-end, a fitting with a hinge (Fig. 3; 4), and some number of 'amorphous items'. All of them have been passed to restoration in the laboratory of IA SAS in Nitra in 2017. The restoration performed by M. Knoll revealed that one of those 'amorphous' items is a fragment of a yoke of a second spur (Fig. 4: 2).³ Of eight unspecified

³ The field documentation mentions (1) a partially preserved spur and (2) a fragment of a spur. Afterwards, the description was corrected crossing out the second fragment of a spur and adding a knife. Both the catalogue and the publication of 1982 mention only a knife (Bialeková 1982, 132). A box with artefacts kept in deposit of the IA SAS contained a knife as well as a fragment of a second spur. However, an item drawn in the field documentation resembles rather the second spur than a knife. It seems likely that the documentation was accurate (it mentions two fragments of spurs) but later, during restoration when a knife was found, a confusion crept in.

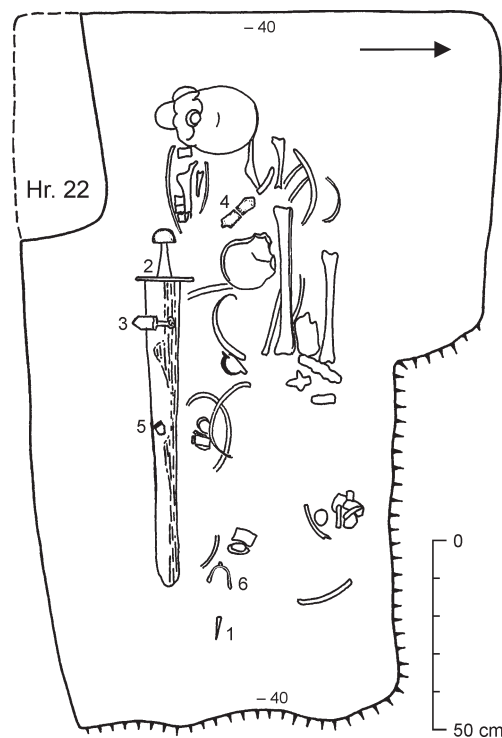

Fig. 2. Závada, district Topoľčany/SK. Grave 23 (after Bialeková 1974).

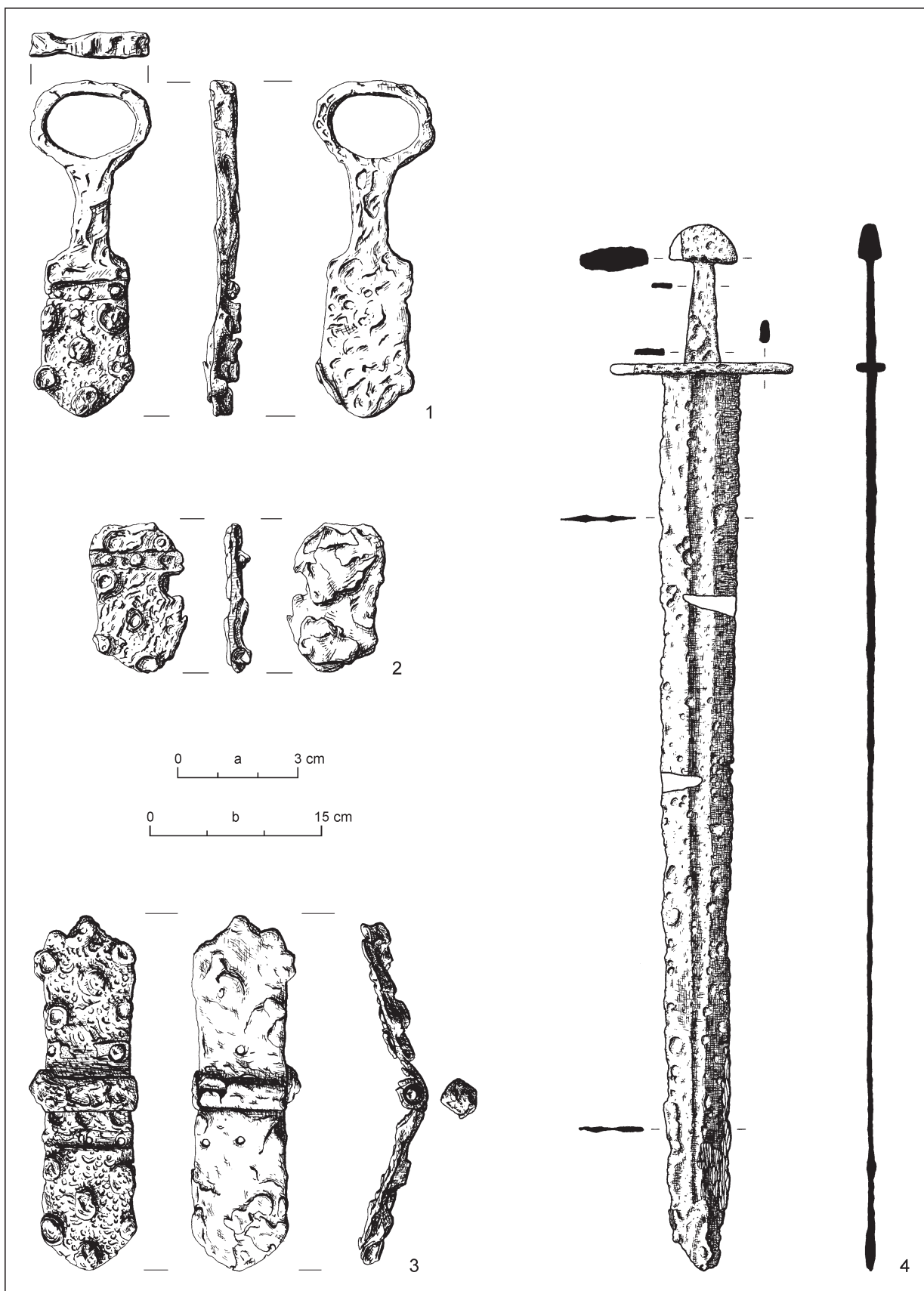

Fig. 3. Závada, district Topolčany/SK. Grave 23. 1–3 – Sword belt set; 4 – sword. Iron. Drawn by Ž. Nagyová. Scale: a – 1–3; b – 4.

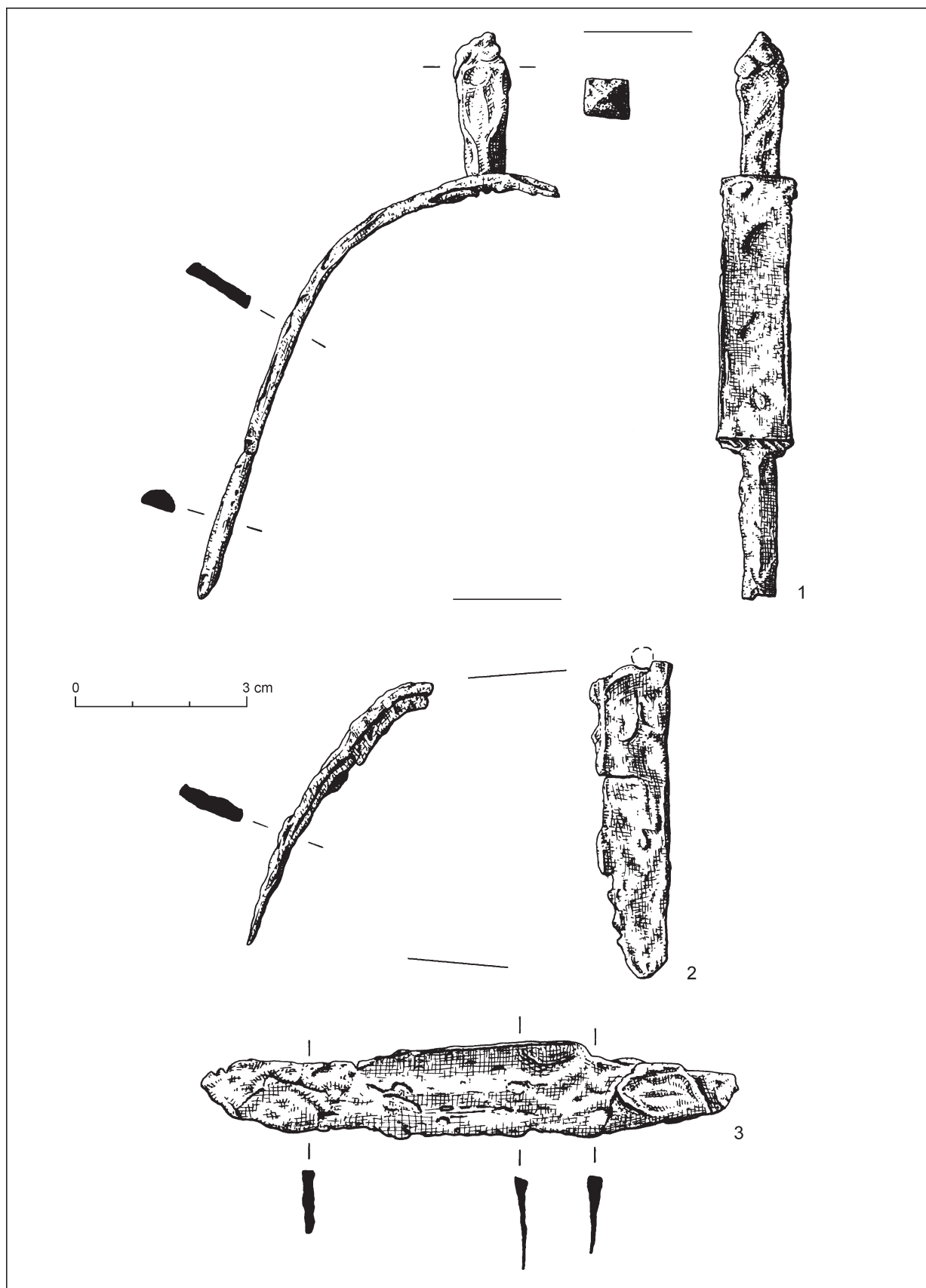

Fig. 4. Závada, district Topolčany/SK. Grave 23. 1, 2 – Spurs; 3 – Knife. Iron. Drawn by Ž. Nagyová.

items, one is a piece of wood saturated with iron oxides and another one is a fragment of small iron bar covered with wood containing iron oxides. The remaining six fragments are preserved corrosion products containing small amounts of metallic iron.

CHARACTERISTIC OF THE ASSEMBLAGE

Sword

The most famous and the most frequently published item found in grave is 23 is the sword (Fig. 3: 4). Its total length (after 2017 restoration) is 911 mm. The sword has a relatively short (780 mm) and wide (6.9 mm below the guard) blade and a relatively long straight crossguard. The grip has 90 mm and its tang does not pass through a pommel. In order to perform analyses, it was necessary to take samples from both the crossguard and the pommel and therefore we should accept that the accurate dimensions of these two elements are those specified in the original publication (*Bialeková* 1982, 32; *Bialeková/Mihok/Pribulová* 1998, 38), namely 155 mm (length), 55 mm (length) and 30 mm (height). The crossguard resembles an elongated rhomboid with rounded tips. It is 17 mm wide at the tips, 24 mm in the middle and 8.5 mm thick. The pommel resembles a flat semicircle with a rhomboidal bottom (12 mm wide at the tips and 19 mm in the middle). In the intersection the pommel is rectangular. The grip is 90 mm long, 6 mm thick and 16–30 mm wide. The sword corresponds to the type X according to *J. Petersen* (1919, 158–167). The type is characterised by a singlepart, semi-circular pommel with a flat bottom and corresponds to the Geibig's type 12-I (Combination type 12 – 11 – 6 – 10; *Geibig* 1991, 56–58). According to the authors, after the restoration the sword weighed 1430 g (*Bialeková/Mihok/Pribulová* 1998, 38). Currently, it weighs 1200 g. Due to degradation processes only fragments of the scabbard made of common hornbeam (*Carpinus betulus*) preserved.

Due to their popularity, artefacts such as swords of the type X according to Petersen constitute a relatively well recognised category of items.⁴ Already *J. Petersen* claimed that swords with singlepart pommel began to be mass-produced around mid-9th century. He distinguished two groups of X type swords – an older and a younger – characterised by shapes of their pommels. The older group contains swords with a large, semi-circular pommel and a flat bottom. Their production started between the end of the 9th century and the beginning of the 10th century. According to Petersen such swords developed throughout the 10th century and were used until the mid-11th century (*Petersen* 1919, 159, 165). The younger group consists of swords with smaller, 'bulky' pommel conical in intersection (consistent with the Geibig's combination type 12-II).

The opinion about X type swords presented by *J. Petersen* 100 years ago is generally supported by the majority of contemporary researchers who date type X swords back to the period between the mid-9th century and the mid-11th century (cf. *Androščuk* 2014, 157–159; *Geibig* 1991, 145; *Košta/Hošek* 2014, 250; *Kucypera/Kurasiński/Pudło* 2011, 77). Such a wide range is a consequence of the popularity of swords with singlepart pommels. Their simplicity and functionality set standards for this type of weapon for a long time (*Košta/Hošek* 2009, 110; 2014, 251). We should also notice that the chronology of type X swords was to a large extent influenced by assemblages from Moravia and Slovakia, including the one from Závada, which determined the 'bottom line' for all later finds (*Košta/Hošek* 2009, 110; *Kucypera/Kurasiński/Pudło* 2011, 77).

However, when we analyse individual cases then some serious doubts about the chronology arise. It is commonly accepted that grave 2 from Morkůvky (*Měřínský/Unger* 1990, 388) provides an example of an assemblage containing the type X sword. The assemblage was dated, aside from the sword, based on the presence of a spearhead with wings⁵ and an axe. The authors, however, did not hide that dating

⁴ Recently, comprehensive studies on the swords of the Carolingian period were published by: *Košta/Hošek* 2014; on type X swords: *Košta/Hošek* 2009; *Kucypera/Kurasiński/Pudło* 2011, 75–78.

⁵ The spearhead from grave 2 in Morkůvky could be attributed to Westphal's type II (*Westphal* 2002, 257) dated generally back to the times between the first half of the 8th century and the first half of the 9th century. However, this does not mean that the chronology of the sword should be automatically broadened. On the contrary, it rather seems that the spearhead is an archaic item. As the author of the typology of Western European spearheads noticed himself, simply there are no graves equipped with weapons dated back to the first half of the 9th century and younger, which was a consequence of changes in burial rites in the Carolingian Empire. Consequently, it cannot be ruled out that spearheads of type II were used longer. The grave contained also some unspecified fragments of spurs, of which, however, only small strap buckles preserved. An analysis of this category of finds, based on dozens of burial assemblages from entire Europe shows that in the 9th century

the assemblage from Morkůvky they relied on the then accepted chronology of swords from Závada and grave 280 in Mikulčice (*Měřínský/Unger 1990, 381*). According to the recent studies (*Košta/Hošek 2014, 83–87, 270*) the latter one can be dated back to around mid-9th century, although it represents the special type 11 – slightly earlier than ‘classic’ type X swords (*Petersen 1919, 112*). The analysis of other assemblages related to the Great Moravian culture⁶ containing swords of type X does not allow dating them back to the period before the mid-9th century (*Košta/Hošek 2009, 110*).

Dating the sword from grave 23 in Závada only based on its typological features is not easy, particularly due to the considerable variation within the type. However, although I oppose abstract typologies based on precise measurements of items to the nearest millimetre, it seems possible to capture some patterns in a sufficiently large series of items and the set of over 170 swords of type X definitely is large enough (*Androščuk 2014, 76; Košta/Hošek 2009, 110, 111*). In the case of the sword from Závada, there are some interesting features such as a very long crossguard (15.5 cm) characteristic of a younger group of swords of type X, but still within the range accepted for the older variation (10.5–17.7 cm). Dimensions of the crossguard (and other elements of the sword) were the reason why *A. Geibig (1991, 145)* and *Szameit (1992, 221)* rejected the dating of the sword from Závada back to the beginning of the 9th century and suggested that it should be shifted to the beginning of the 10th century instead. Additionally, *E. Szameit* noticed that a sword with such a long crossguard would have no analogies among Carolingian swords (of various types) dated back to the first half of the 9th century. Therefore, it is difficult to consider the sword from Závada as an example of the earliest specimens of type X swords, particularly if we notice that the dating relies only on the chronology of components of the sword set. The recent studies on Carolingian strap fittings suggest that the chronology of these items could be overestimated (see below and *Robak 2013; 2017; Ungerman 2011a; 2017*). Therefore, we need to conclude that there are no arguments proving that the sword was produced earlier than in the second half of the 9th century.

Sword set

The sword set found in grave 23 included three items: the fitting with a neck and a loop (described as ‘side loop’), the two-part fitting with a hinge, and the strap-end (Fig. 3: 1–3; 5). The set should have included also a fitting with a loop which, however, was not found in the grave. All these items were made of iron. Surface of each of the fittings was decorated with six flattened knobs decorated with an arc-shaped, punched ornament. Space between knobs was also covered with fine, irregular punched dots and arcs. Additionally, an upper edge of the fitting with a neck and a loop was corrugated. Each of the fittings was fastened with three rivets placed at the upper edge of the plate. On the back side of the fitting with a neck and a loop as well as on the back sides of both plates of the fitting with a hinge, there was a rivet allowing fastening the items to a strap (clearly visible at X-ray image; Fig. 5). The strap-end had no such element – presumably, similarly as many

Fig. 5. X-ray image of the strap fittings from Závada. No scale.

there was a tendency to gradually miniaturise components of spur fasteners of the Carolingian type (*Robak 2013, 45, 59, 68, 79, 209*). Dimensions as well as forms of buckles from grave 2 in Morkůvky suggest that most probably (although there could be an exception to the rule) they were items typical rather for the second half of the 9th century.

⁶ In this context, the term ‘Great Moravian’ is used only to describe the material culture characteristic of the Slavs inhabiting what are now areas of Moravia and Slovakia between the turn of the first and second quarters of the ninth century and the first half of the tenth century, and avoiding unnecessary debates about whether it should be categorised under the early or late period (see *Robak 2013, 199; 2017*). I accept that although it is a common derivation of the historical term ‘Great Moravia’, which designates a political entity that existed between 833 or 846 – depending on the perspective – to 907 or 924, it is not an adequate term, as the lifespan of ‘Great Moravian’ material culture does not exactly match that of the political entity.

other strap-ends, it was fastened with a thin plaque. Under the rivets, there were thin pads made of copper alloys and thin, twisted iron wires imitating granulation.

As a consequence of a need to develop a new typological and chronological system for metal artefacts of the Carolingian type, sword sets of this type were recently subjected to some detailed analyses (Robak 2013, 149–152; Ungerman 2011a, 584–588; 2017). Š. Ungerman used the sword set from grave 23 in Závada to distinguish the entire type of ‘Závada’ sword sets. In 2013 I have included the set to type V (Fig. 6). According to Š. Ungerman, a distinctive feature of the type is the presence of a fitting with a neck and a loop and it covers sets consistent with types IV and V but also the set from Hamm-Westhafen (Cichy 2008, 55). Based on other elements of the assemblage, the set from Hamm-Westhafen could be dated back to the 8th century. It may seem, therefore, that the set is the oldest example of the Závada type sets. Consequently, such sets would evolve earlier than other late Carolingian sword sets (types I–III). However, since there are no similar finds from Western Europe, we should consider the set from Hamm-Westhafen as an incidental phenomenon. The innovation (using a fitting with a neck and a loop in sword set) were not yet popular in the second half of the 8th century.⁷

Sword sets of type V are known only from areas located on the eastern borders of the Carolingian world – mainly from Moravia, Slovakia, and Slovenia. Most loose finds of the fittings with a hinge, a distinctive feature of the type⁸, come from the same area (Robak 2013, 149–152; 2014, Map 10–12). Consequently, we can hypothesise that this type of sword sets is a local invention, developed in the area of the Middle Danube Basin. This hypothesis is further substantiated by the fact that the fittings typical for the type V are, in most cases, decorated in a manner typical for items found only in eastern peripheries of the Carolingian culture – in today’s Bohemia, Moravia, Slovakia, western Hungary, and Slovenia (Robak 2013, 179–182).

Sword sets of type V probably evolved from sets of type IV (that is the variation in which a roof-shaped fitting was replaced with a fitting with a hinge) so the type V seems to be the youngest developmental form of a sword set of the Carolingian type (Robak 2013, 148–152).⁹ The issue plays a crucial role in dating grave 23 and possible application of components of the set as independent chronological determinants.

The process of technological evolution of Carolingian sword sets, particularly after a series of studies performed in recent years (Baumeister 1998; Košta/Hošek 2008; Robak 2013; 2014; Ungerman 2011a; 2011b; 2017; Wamers 1981), seems to be quite clear. The most popular late Carolingian sword set (type I) including, among others, a trefoil fitting and two oval fittings evolved not before the turn of the first and the second quarter of the 9th century. This conclusion is confirmed both by the chronological analysis of the assemblages, where such artefacts were found, and the analysis of assemblages containing early, not standardised forms of late Carolingian sword sets¹⁰ (Robak 2013, 105–111, 143; Wamers 1981; 2005, 54, 55). This means that sword sets with one roof-shaped fitting instead of two oval fittings (type II) evolved a bit later. And again, this hypothesis seems to be substantiated by the analysis of the source material – among roof-shaped fittings there are no specimens stylistically consistent with items produced earlier than the second third of the 9th century¹¹ (Robak 2013, 119–121). Therefore, if the concept of chronological and typological development of Carolingian sword sets is correct, then the invention of fittings with a hinge, as an element that evolved from roof-shaped fittings, should be linked, at the earliest, with the mid-9th century. Consequently, that would mean that sword sets of type V were used mainly in the second half of the 9th century.

⁷ At that time the most popular sword sets included, among others, two pyramidal fittings placed at both sides of a scabbard (which later evolved into an oval fitting known from type I sets – cf. Baumeister 1998, fig. 4; 6; Lüppes 2010; Robak 2013, 114–116) and exactly such fittings were found in grave 399 in Hamm-Westhafen. Other typical late Merovingian components of sword sets are: a strap divider, two buckles, two strap-ends and a fitting with a loop fastened to the lower part of a scabbard. The evolution of such items could be traced from early Carolingian (Robak 2013, 96–104) to late Carolingian sets. Except for a fitting with a neck, all components of the sword set found in grave 399 match the late Merovingian sets.

⁸ Other components were used also in sets of other types or could be unrelated to the sword set (used, for example, as elements of horse tack).

⁹ See also Ungerman 2017, 275 who presumes another way of the evolution – from fittings with a hinge to roof-shaped fittings. Unfortunately, the current state of the art does allow solving the puzzle. Sets of type IV and V were used in the same time and their stylistics could influence each other (or they both could be influenced by currently prevailing aesthetical trends).

¹⁰ Recent finds of components of early Carolingian sword set from Marquartstein in Bavaria (Helmbrecht 2008) dated back to about 800 support this hypothesis about the chronological and typological development of such items.

¹¹ Most specimens found in Western Europe and in Scandinavia are items decorated with an already developed plant style, typical for the middle third of the 9th century.

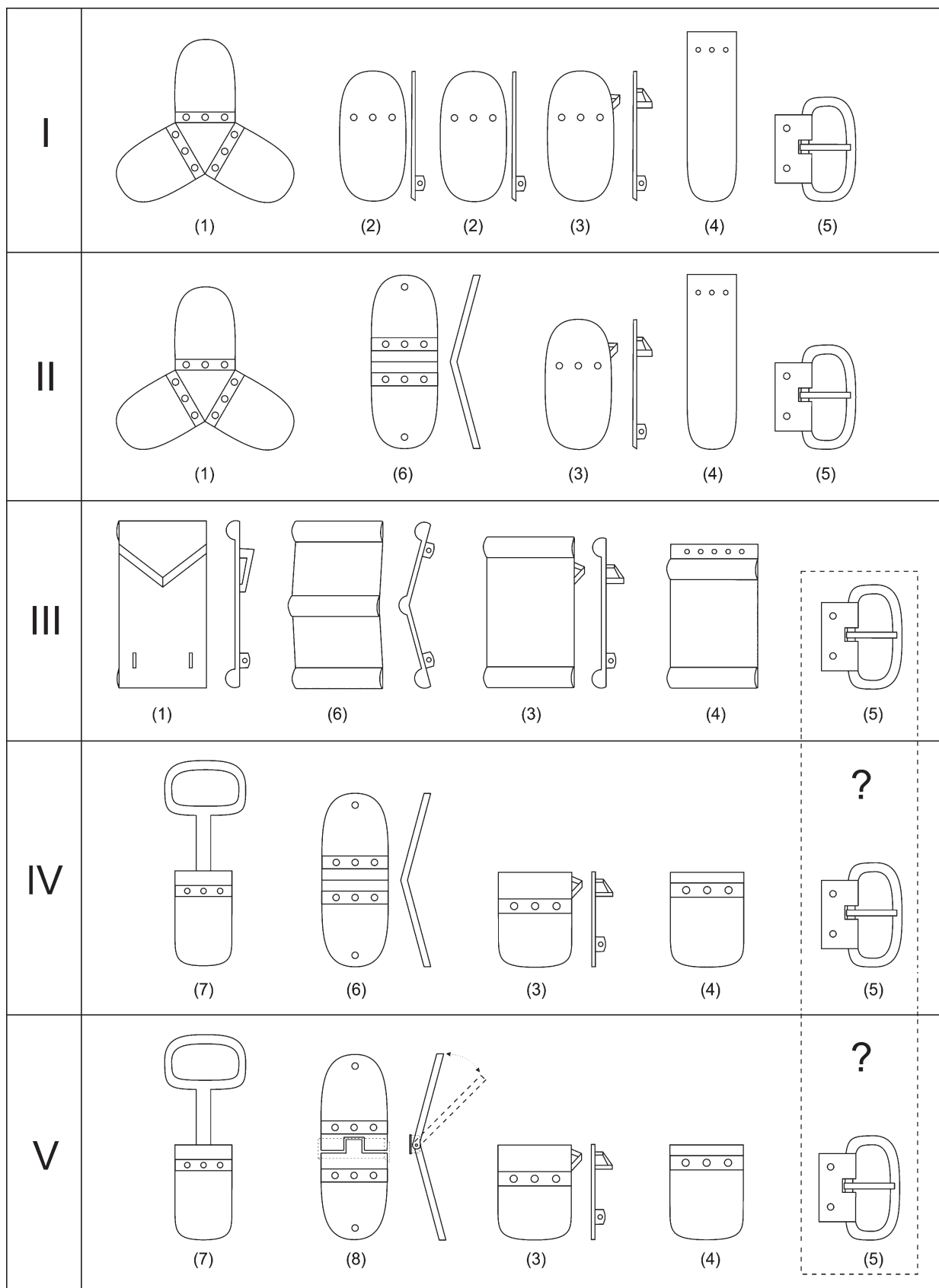

Fig. 6. Typology of the Carolingian sword-belt sets. 1 – Three-way strap divider; 2 – Oval fitting; 3 – Fitting with a loop; 4 – Strap-end; 5 – Buckle; 6 – Roof-shaped fitting; 7 – Fitting with a neck and a loop; 8 – Fitting with a hinge. Drawn by Z. Robak.

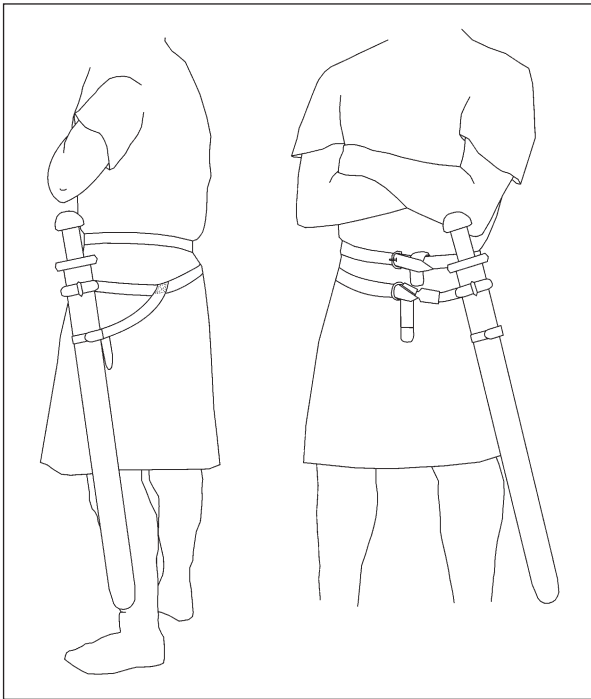

Fig. 7. Reconstruction of the sword fastening using of a V type sword belt-set (1st option). Drawn by Z. Robak.

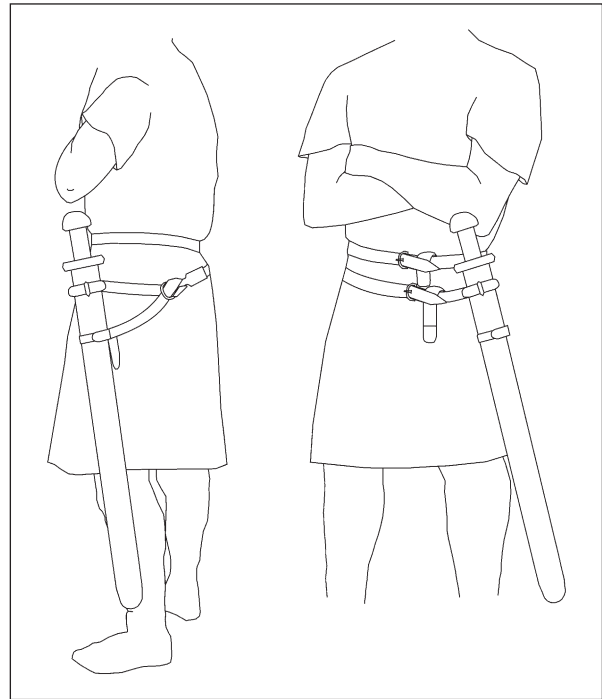

Fig. 8. Reconstruction of the sword fastening using of a V type sword belt-set (2nd option). Drawn by Z. Robak.

Fastening method

While in the case of sword sets of types I–III the reconstruction of mounting methods does not raise any serious doubts and is additionally supported by iconographic sources (Robak 2014, Tab. CXII–CXVII; Wamers 2005, 52–55), fastening of sets of types IV and V remains unclear. Studies on the issue are difficult because burial assemblages containing sword sets of type IV and V are rare. Furthermore, there are no iconographic sources presenting similar technical solutions.¹²

It seems that the most problematic issue is the function of fittings with a neck and loop. This type of items was recently analysed in a series of studies (Robak 2013, 122–140; Ungerman 2005–2006; 2011a, 586). The fitting could link two straps, but it remains unclear which and how. There are two possibilities. Firstly, such fittings could be used similarly as in the horse tack, namely as a buckle (Fig. 7; Robak 2013, 124, 125). This hypothesis is supported by the fact that so far no assemblages containing a sword set of either IV or V type contained a main strap buckle. However, if this was the case, the set should contain no strap dividers. This would not be a problem, because straps could be simply stitched. On the other hand, however, none of the four sword sets of type IV and V found in graves¹³ is complete and the preserved items are damaged and thus it is possible that buckles simply did not preserve or were never deposited in graves. Additionally, since in some cases loops of the fittings found in sets of the type IV and V are smaller than straps, it would be difficult to use them as buckle.¹⁴

¹² This supports the hypothesis that such sword sets were unknown in Western Europe.

¹³ Grave 316 in Rajhradice (Stařna 2006, 161, fig. 67: 316) contained preserved fragments of a sword set together with a sword without pommel and some other components of a warrior's attire. Unfortunately, the items were heavily damaged and thus it is difficult to determine a type of the set. The set includes five fittings decorated with a Y-shaped rib and bosses. Some of the fittings could be fragments of a broken fitting with a hinge (as the author himself suggests referring to them as "a semi-circular fitting" and adding a question mark) or a fitting with a neck, but published drawings prove to be of little help here. Additionally, the issue turns out to be even more complicated, because descriptions of items do not match numbers in the drawing. Based on the number of fittings, it seems probable that the set contains a broken fitting with a hinge, a fitting with a loop, a strap-end, and a fitting with a neck. It is possible that an item described as a "buckle with a diagonal prong" could be a second fragment of the latter.

¹⁴ Of course, it is possible that a strap-end was mounted already after a strap had been passed through a loop – but the process would be too complicated and if a strap were damaged, it would be difficult to repair it (it would be necessary to remove a riveted fitting first).

Secondly, it is also possible that fittings with a loop were used as strap dividers (Fig. 8). Although trefoil fittings were the most popular and the most common in sword sets, used throughout the Carolingian period, they were not the only possibility. There were attempts to replace trefoil fittings with other strap dividers. These attempts are confirmed by a set containing a plate with two loops on the bottom that allowed arranging straps in the shape of the letter Y or T. Based on the analysis of the source material this type of a sword set (type III) developed around mid-9th century and its application seems to be limited to north-western areas of the Carolingian Empire (Robak 2013, 146, 147; 2014, Map 13). It cannot be ruled out that around that time also in eastern peripheries there were attempts to replace trefoil fittings with fittings with a neck and loop. The attempt proved to be successful and thus the fittings became popular.

The possibility that fitting with a neck and loop was used as strap divider in a sword set of type V was experimentally tested and proved to work, although the method is rather complicated (Fig. 9). It allows, however, adjusting the length of a strap wrapped around hips and linking a fitting with a neck and loop with a sword scabbard. In order to avoid twisting, in this reconstruction the lower strap was mounted slightly higher than usually reconstructions of Carolingian sword sets show. Interestingly, the reconstruction reflects images of Carolingian sword sets in codices, where the lower strap was mounted only slightly lower than the upper one, not in the lower part of the scabbard. This secures a more or less vertical position of the sword relative to the body. In order to draw a sword out it would be necessary to tilt the scabbard – similarly as the figures in the illustrations in the Stuttgart Psalter do (fol. 13r; 22r; 43r; 44v; 95r). Permanently tilted scabbard would make it difficult to move. Is the reconstruction accurate? It is hard to say for sure. Carolingian swords found in graves were deposited near the body and thus the layout of fittings is rather a consequence of wrapping the scabbard with straps before the funeral and do not reflect their original arrangement.

The location of fittings with a hinge (Fig. 3: 3) in a set seems to be less problematic. The similarity with roof-shaped fittings and the form itself suggest that it was placed across a scabbard. It should be noted, however, that it is possible to carry a sword even without any fittings and thus their function was to a large extent decorative and prestigious. If we analyse illustrations in Carolingian codices, we will see that most warriors have no decorative belts and their scabbards hang on a strap thanks to a hook (a small slit on the front side of a scabbard). The practical function of fittings with a hinge remains, however, unclear. If indeed it covered a loop in which a sword scabbard was placed, then hinges could make it simpler (allowing shaping a loop; Fig. 10: d). If a sword hang on a strap thanks to the rib, then it seems unlikely that such fittings could have any other function than decorative. The experiment revealed no additional, extraordinary properties of such fittings.

The last special fitting being an element of sword sets is a fitting with a loop placed near the narrower edge of the reverse side (Fig. 11). Such a fitting was included in all sword sets of the Carolingian type and was present also in Merovingian sets (Baumeister 1998, fig. 5). It was used to adjust length of the lower strap holding a sword.

Fig. 9. Experimental reconstruction of the type V sword belt-set. Reconstruction performed by Z. Robak and M. Knoll.

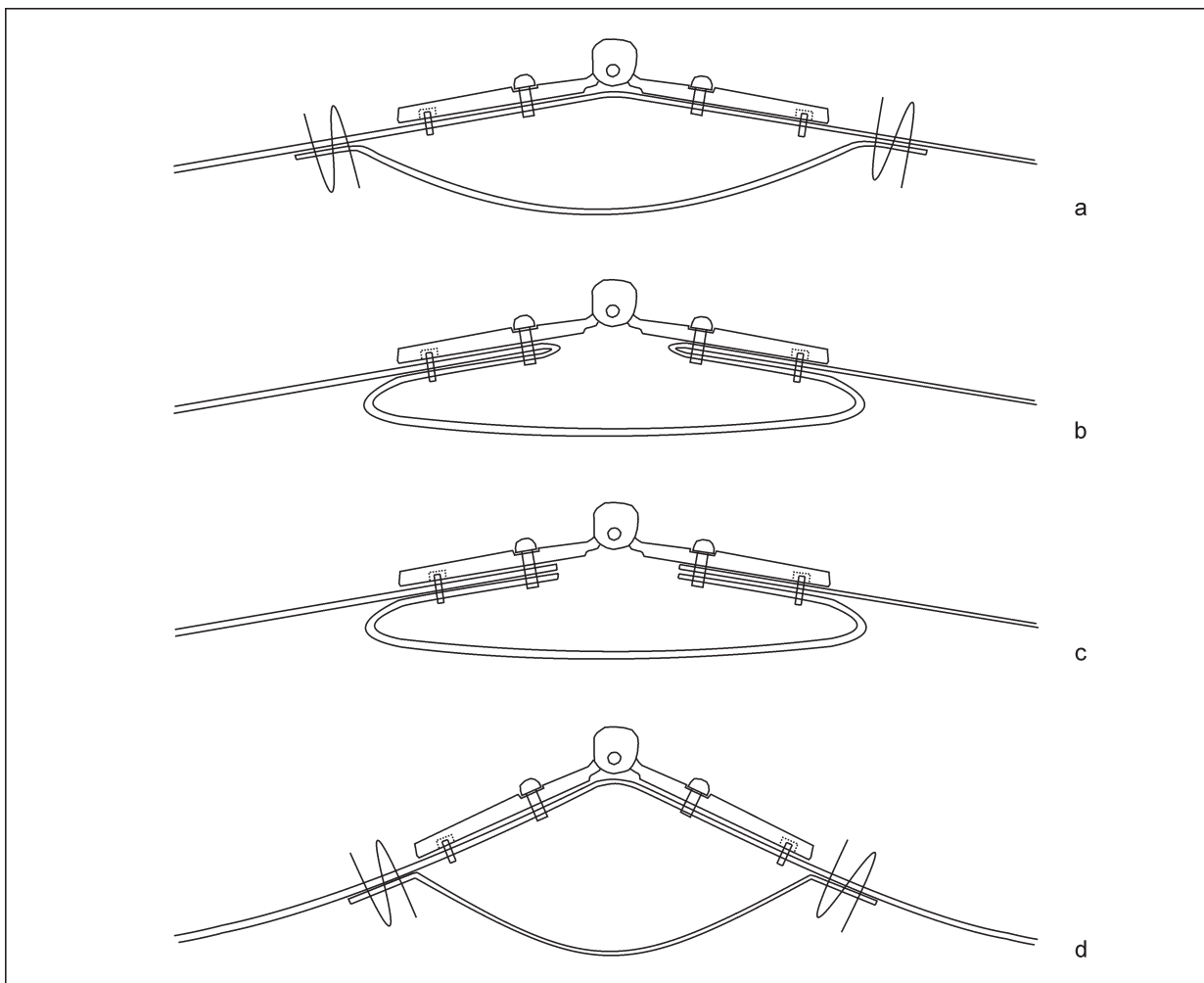

Fig. 10. Fitting with a hinge – mounting options. Drawn by Z. Robak.

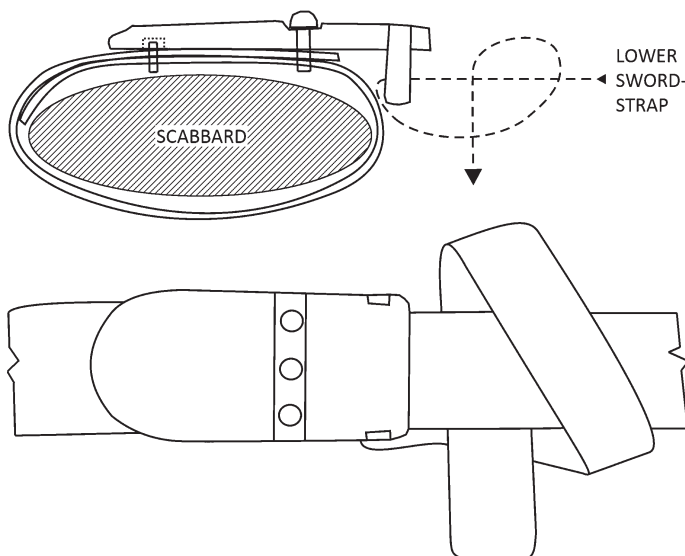

Fig. 11. Fitting with a loop. Drawn by Z. Robak.

Chronology of the sword set from Závada

Dating of sword sets of type IV and V and their components presented in the literature usually relates to the Great Moravian period, namely roughly between the 9th and the beginning of the 10th century (Ungerman 2017, 268). However, there are no reliably dated sources which could prove that such items were used already in the first half of the 9th century. We should remember that studies relying on the chronological conception of the Blatnica-Mikulčice Horizon should not be taken into account any more, at least not without prior critical review (Robak 2017; Ungerman 2011b).

Determining the chronology of the sword set from Závada we need to rely

on scarce assemblages (graves) containing typologically similar items. One of such assemblages is grave 71 from Rajhradice containing components of sword set of type IV and type Y sword (*Staňa 2006*, fig. 54). The sword itself suggests that the assemblage should be dated back (at the earliest) to the turn of the 9th and 10th century. According to the current knowledge this would be one also of the earliest assemblages with this type of sword. Type Y swords were used mainly in the 10th century but could be encountered also at the beginning of the 11th century. In Central Europe most of such swords are known from the Bohemian Basin and southern Germany. They are virtually absent in assemblages considered as Great Moravian (*Hošek/Košta/Mařík 2012*, 77–79; *Košta/Hošek 2014*, 252) and the grave from Rajhradice would be an exception. As Š. Ungerman (2017, 269) noticed, it is dated back to the turn of the 9th and 10th century due to the ‘traditional’ approach to the issue of the decline of the Great Moravian culture (namely to the beginning of the 10th century). It is possible that the entire assemblage is younger and comes from the first half of the 10th century, from the period after the decline of Great Moravia, when, despite the cultural regress, elements typical for the Great Moravian material culture could still be used in an unchanged form (*Macháček et al. 2016*, 141). Of course, burial assemblage 71 does not determine the beginning or the end of the period when sword sets of type IV or V were used, but provides a good starting point for constructing the chronology.

Two further burial assemblages (graves 54 and 316) containing elements of a sword set also come from Rajhradice (*Staňa 2006*, fig. 53; 67). Grave 316 contained a sword without a pommel, while the other contained only a knife. Both graves contained fragments of plate-rivet spurs and thus both cannot be older than the second half of the 9th century.

A half of a fitting with a fragment of a hinge or a hook has been found in grave 26/51 at the Jizdářna cemetery at the Prague Castle (*Profantová 2005*). It is unclear, however, whether the item originally was a fitting with a hinge, but it seems likely. Grave 26/51 included to the eastern group at the cemetery cannot be older than the last third of the 9th century (*Tomková/Frolík 2005*, 7–9). However, taking into account that it was a child’s grave, we cannot assume that the item had any practical function and thus its value as a chronological determinant is rather limited.

The second group of items that could serve as a reference point for the set from Závada includes elements of weaponry and equestrian attire decorated with a similar style. The set from Závada was decorated with a simple pattern of small, flat bosses with hammered ornaments¹⁵. It was one of the most popular decorative motifs used for decorating strap fittings and spurs in the Great Moravian craft (*Robak 2013*, 179–185; 2015). Items decorated with small bosses are known mainly from Slovakia and Moravia, but also from Bohemia, Slovenia, Lower Austria and Hungary. Such bosses often co-occurred with plastic, convex ribs or engraved X- or Y-shaped lines (depending on the number of bosses). Their geographical distribution is consistent with locations of sword sets of types IV and V (*Robak 2013*, Map 2; 2014, Map 10; 12). Therefore, it is clear that their presence was limited to the eastern peripheries of the Carolingian Empire. Many of items decorated with this pattern are components of such sets. Although fittings from Závada lack this characteristic rib, the presence of small, flat bosses lends credence to the hypothesis that the artefacts from grave 23 should be related to this stylistic group.

Based on an analysis of a relatively large series of items decorated with bosses (*Robak 2013*, 178–185) we can try to establish at least an approximate chronology. Unfortunately, only a few of them have been found in assemblages allowing a more precise dating. This group includes a spur from grave 60 in Rajhradice as well as spur and slide found in grave 244 in Břeclav-Pohansko. This grave cut foundations of the first church fencing (*Kalousek 1971*, 143) and thus it must be younger. It comes from the times after a manor had been built – from the second half of the 9th century (*Dostál 1975*, 102, 103; *Macháček et al. 2016*, 143, 144). The grave from Rajhradice was located in the eastern corner of the cemetery (*Staňa 2006*, fig. 5), that, according to grave content, was most intensely used in the second half of the 9th century. Therefore, it seems more probable that the grave 60 comes from younger phases of the cemetery. Both assemblages could be dated back (at the earliest) to the second half of the 9th century. Furthermore, a long prick of the spur from Rajhradice suggests that grave 60 should be dated back (at the earliest) to the end of the 9th century.

The analysis of artefacts from the area of today’s Slovenia shed some more light on the issue of dating of this group of fittings (see *Robak 2013*, 179–185 for details). A series of fittings decorated with a unique pattern comes from Gradišče nad Bašljem and Svete Gore nad Bistrico (Fig. 12; *Karo 2011*, fig. 8: 1–3; *Robak 2013*, tab. LXXVIII: 8a–c; LXXXI: 2). In addition to bosses their surface is decorated with ribs crowned with animal heads. The heads are oval with a clearly legible eye and an open muzzle/beak. In case of the

¹⁵ The ornament was revealed during restoration in 2015.

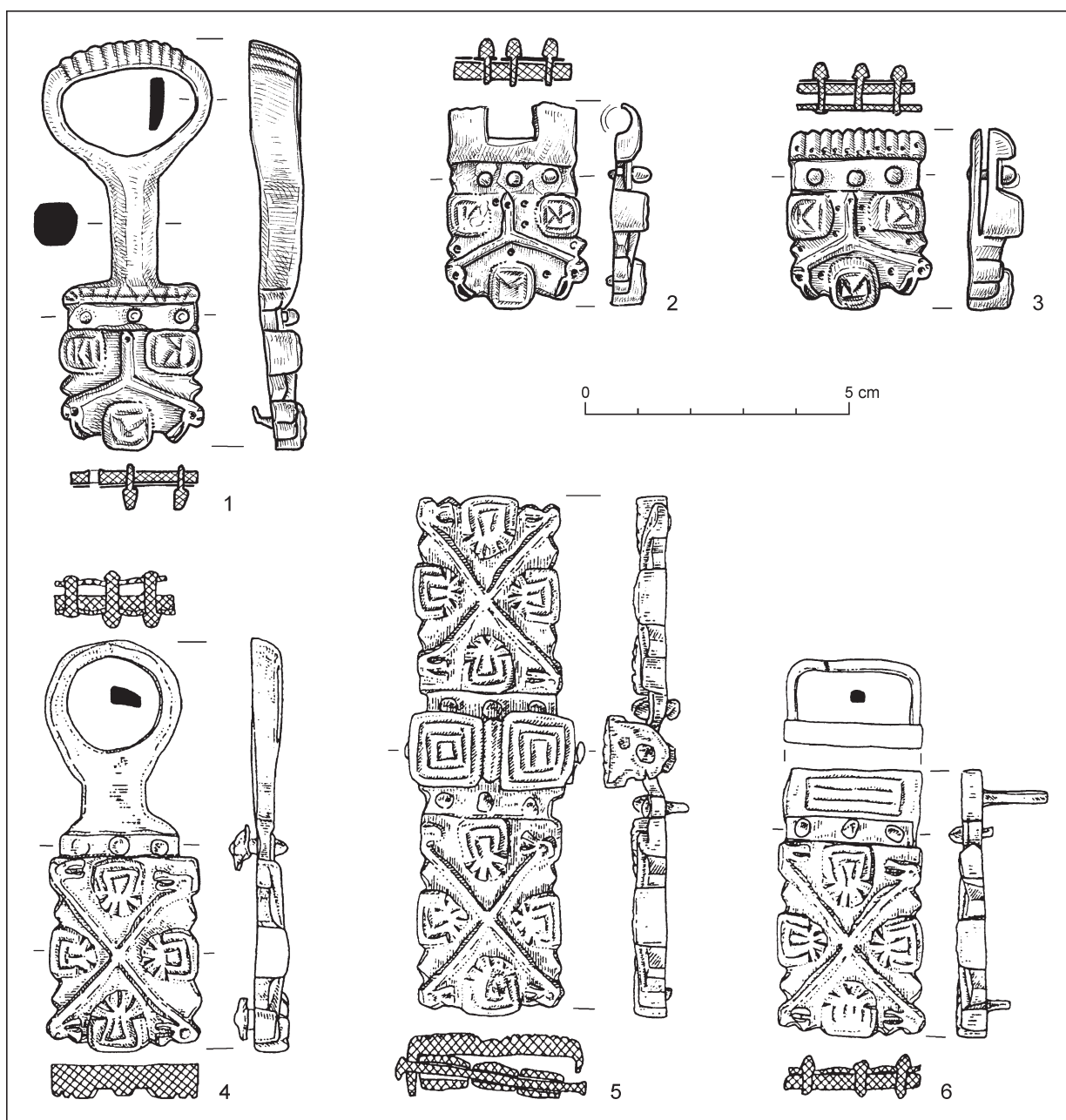

Fig. 12. Gradišče nad Bašljem/SI. 1–6 – Parts of two sword belt-sets. Iron. 1–3 – courtesy of T. Knific and Š. Karo; 4–6 – after Karo 2011.

fitting from Svete Gore nad Bistrico, the rib is additionally covered with etches giving the impression that the entire body of the animal is covered with feathers or scales.

It is not easy to decorate an iron fitting with such a motif and it requires training as well as practice. It is obvious, therefore, that a craftsman intended to obtain this particular effect. Because the technique used to 'draw' heads is nearly identical as in the case of items decorated in the Tassilo Chalice Style, it seems very probable that the Tassilo Chalice Style served as a model for a manufacturer or his customer or that the craftsman was acquainted with such items and had some practice in manufacturing similar details. However, the ornamentation patterns do not resemble any of the motifs used in the Tassilo Chalice Style. The ribs dividing the ornamented surface and decorated bosses seem to resemble elements typical for the late Carolingian plant ornamentation in its mature form. The rib resembles a simplified acanthus stem – a very popular motif, particularly in the middle third of the 9th century. Stylistically,

fittings from Slovenia combine two aesthetics, which could help to establish their chronology. The Tassilo Chalice Style emerged in the 2nd half of the 8th century and dominated in early Carolingian aesthetics in a short period, during the last third of the 8th century and possibly still during the first third of the 9th century, but they could be used longer, even until the mid-9th century.¹⁶ The beginnings of the Carolingian Renaissance and development of the late Carolingian aesthetics (with a dominant plant style) are roughly dated back to the year 800. It reached its mature form during the reign of Louis the Pious (814–840) and finally replaced the Tassilo Chalice Style (*Wamers* 1994, 36; 2008, 43). Therefore, if fittings from Slovenia are related to the Tassilo Chalice Style but exhibit some patterns characteristic of the mature plant style, then it seems likely that the fittings should be dated back to the time when both stylistics were popular – most likely around the mid-9th century or its second third.

Strap fittings decorated with X and Y-shape rib known from Moravia and Slovakia (but also from Bohemia and Hungary) are obviously related to the fittings from Slovenia. The ornament on bosses clearly suggests that all these fittings are stylistically related to each other (*Robak* 2013, fig. 44). It would be difficult, however, to determine whether they are imitations of the fittings from Slovenia or are some simplified version of the geometrical-animal ornament. It is important because if the first hypothesis is true, then the group of fittings decorated with a simplified motif could be slightly younger than the originals, if the second one is correct, then they could be synchronous. Nevertheless, if, based on stylistic-chronological analyses, we accept the hypothesis that the fashion for decorated bosses has been introduced somewhere in the eastern peripheries of the Carolingian Empire sometime around the mid-9th century, then taking into account the chronology of archaeological assemblages, the entire group of fittings with small, hammered bosses should be dated back to the period between the mid-9th century and the beginning of the 10th century. However, they could be used longer.

Additional arguments supporting this hypothesis are provided also by a stratigraphic analysis of sites where fittings with bosses were found. A good example is the Bojná-Valy hill-fort where a collection of over 160 fittings was found – 12 of them are fittings decorated with a rib and bosses. The stratigraphy of the site suggests that the items found in the cultural layer, just below the forest bedding (as in the case of many artefacts), should be related to the fall of the hill-fort, dendrochronologically dated back to the turn of the 9th and 10th century or the beginning of the 10th century (*Pieta/Robak* 2017).

A similar situation takes place in the stronghold in Pobedim where a fitting with a hinge decorated with four bosses comes from (*Robak/Knoll/Bialeková* 2013). The item has been found below a layer of debris (remains of the fortification) together with a fragment of a spur and several pieces of axe-like bars (*Bialeková* 1963, 360). Radiocarbon dating of fragments of the Pobedim¹⁷ fortifications together with a recent re-analysis of the site allow dating the site back only roughly to the 9th century, although its existence before the mid-9th century is rather doubtful (*Henning/Ruttkay* 2011, 268–270, 284; *Henning et. al.* 2017, 336, 343). Such a dating is also suggested by a typological and chronological analysis of published metal artefacts from Pobedim (*Robak* 2013, *passim*), since there are no items older than the turn of the first and second quarter of the 9th century.

Spurs

Grave 23 in Závada contained fragments of a pair of spurs of the Carolingian type, unfortunately badly preserved (Fig. 4: 1, 2). The specimen in a better condition included a fragment of a yoke together with a prick. The yoke was made of a tape that at the ends resembled a rod. A quadratic, 25 mm long prick (27 mm together with its base) was shaped as an inverted pyramid. In a spot where the tape turns into rods we can still see an ornament of diagonal etches. The other spur preserved only as a fragment of a yoke (tape) with an opening for a prick.¹⁸

The lack of terminals makes it impossible to determine type of spurs and thus makes their dating difficult. It seems probable that the yokes were ended with buckles, eyelets, plates with rivets or another fragment of tape with one or more rivets. All these types are present in assemblages related to the Great

¹⁶ For a review of the literature on the issue see *Robak* 2015.

¹⁷ Radiocarbon dates for Pobedim quoted in *Bialeková* 1977b, 150 and 1996, 143 (and often repeated in the literature) were not calibrated. After calibrating dates mentioned in the latter publication (1222 ±50 and 1170 ±60 BP) we end up with the following values: (CalPal AD 68 %) 789 ±71 and 855 ±79 or (IntCal13 AD 95,4 %) 672–943 and 691–989.

¹⁸ The item was not published in *Bialeková* 1982.

Moravian culture (Bialeková 1977b; Kavánová 2012; Kouřil 2001), however spurs with buckles are the rarest and a finding of a quasi-eyelet spur in Bohemia is a unique one (Fig. 14; Profantová 2016, fig. 11: 1.1.c). At the cemetery in Závada, grave II/74 contained similar, although complete spurs. Their yokes were ended with a tape and a single rivet (Fig. 13: 1; Bialeková 1982, fig. 6: 1, 2). It seems possible that spurs from grave 23 looked alike.

Dating of the Great Moravian spurs whose yokes were made, either entire or in part, of tape ended with rivets is a subject of a heated scientific debate (Kavánová 2012; Košta 2008; Kouřil/Tymonová 2013, 141, 142). Spurs with yokes made of tape are relatively common finds at late Merovingian cemeteries (Stein 1967, taf. 108) and some researchers used this fact as an argument supporting the hypothesis about the connection and direct chronological link between Western European specimens they dated back to the second half of the 8th century and Great Moravian dated back to the beginning of the 9th century or the first half of the 9th century (Bialeková 1977b, 128–131; Kavánová 2012, 181, 182). This belief is a consequence of a once accepted hypothesis that a mass inflow of Carolingian products to the Middle Danube Basin took place already at the end of the 8th century (Bialeková 1977b, 126). It is obvious that the chronology (similarly as the chronology of all types of spurs used in the Great Moravian culture) is still closely related to the chronological and typological concept referred to as the Blatnica-Mikulčice Horizon (Bialeková 1977b, 124, 129, 130; Kavánová 2012, 182) that cannot be supported anymore (cf. Robak 2017; Ungerman 2011b) although still serves as a convenient mental shortcut. As a result, it is commonly accepted that spurs with tape-like yokes are ‘genetically’ older than spurs made of rods and thus should fill the distressing gap between late Merovingian and Carolingian/Great Moravian spurs. It is believed that the lack of tape spurs dated back to the first half of the 9th century in Western Europe is a consequence of abandoning a habit to equip burials with weaponry and other items (Bialeková 1977b, 131; Kavánová 2012, 182). This picture, however, is not entirely accurate, because now that we have many archaeological assemblages we are also able to reconstruct models of weaponry and equestrian’s attire of the Carolingian type adopted in Western Europe at the end of the 8th century and at least in the first quarter of the 9th century (Kleemann 2002; Pöllath 2002). And indeed there are no tape spurs there. This observation, however, can be questioned, because we still have relatively scarce information (compared to the late Merovingian period) and the picture remains incomplete. However, we do have a huge number of early and late Carolingian artefacts (Western European imports and possibly their imitations) found in today’s Slovenia and Croatia, often referred to as the Biskupija-Crkvina Horizon¹⁹, that could serve as a reference point. A series of observations and conclusions about the Biskupija-Crkvina Horizon artefacts (Kleemann 2010; Robak 2013, 17–22; Wamers 1994, 35, 36) give a relatively legible picture of the chronology of the horizon that could be divided into two main phases (about 790–820 and about 820–850). Horizons attributed to the older phase of Biskupija-Crkvina Horizon seem to correspond with the last phases of burials from Western Europe containing weaponry and equipment. It allows assuming that Biskupija-Crkvina Horizon is a reliable reflection of changes in the weaponry and equestrian’s attire stylistics that took place in the Carolingian Empire at the end of the 8th century and in the first half of the 9th century. It also complements the picture of the earliest wave of Carolingian imports to Moravia and Slovakia. However, the most important observation about Carolingian artefacts attributed to the Biskupija-Crkvina Horizon is the fact there are no tape spurs in this horizon at all. This fact was registered by the researchers (Bialeková 1977b, 131) but its meaning was marginalised. Usually, it was explained with some unspecified uniqueness of the phenomenon, for example a relative proximity of Bavaria where spurs with tape-like yoke were used in the second half of the 8th century (Kavánová 2012, 182).

Comparative analyses of burial assemblages with equestrian’s attire of the Carolingian type relying on the comparison of assemblages from entire Europe (Robak 2013; 2014) show that the earliest wave of Carolingian imports to Moravia or Western Slovakia took place at the end of the first quarter of the 9th century (Robak 2013, 166; 193, 194; 209; 2015, 324–326; 2017, 123, 124; *in press*) and types of items that served as a basis to distinguish it are consistent with types registered in Western and Southern Europe. Therefore, the situation becomes complicated, because in the area of eastern peripheries of the Carolingian Empire (today’s Bohemia, Moravia, Slovakia, Lower Austria, Western Hungary) there are no archaeological assemblages that could confirm the hypothesis that tape spurs were used there already at the beginning of the 9th century. Such spurs were absent in equipment of the earliest skeletal burials in Moravia and Western Slovakia dated back to the end of the first quarter of the 9th century and the second quarter

¹⁹ Labelling spurs with side rivets as the ‘Biskupija-Crkvina type’ in Czech and Slovak literature was unfortunate and sometimes inclines to date such items automatically back to the first half of the 9th century.

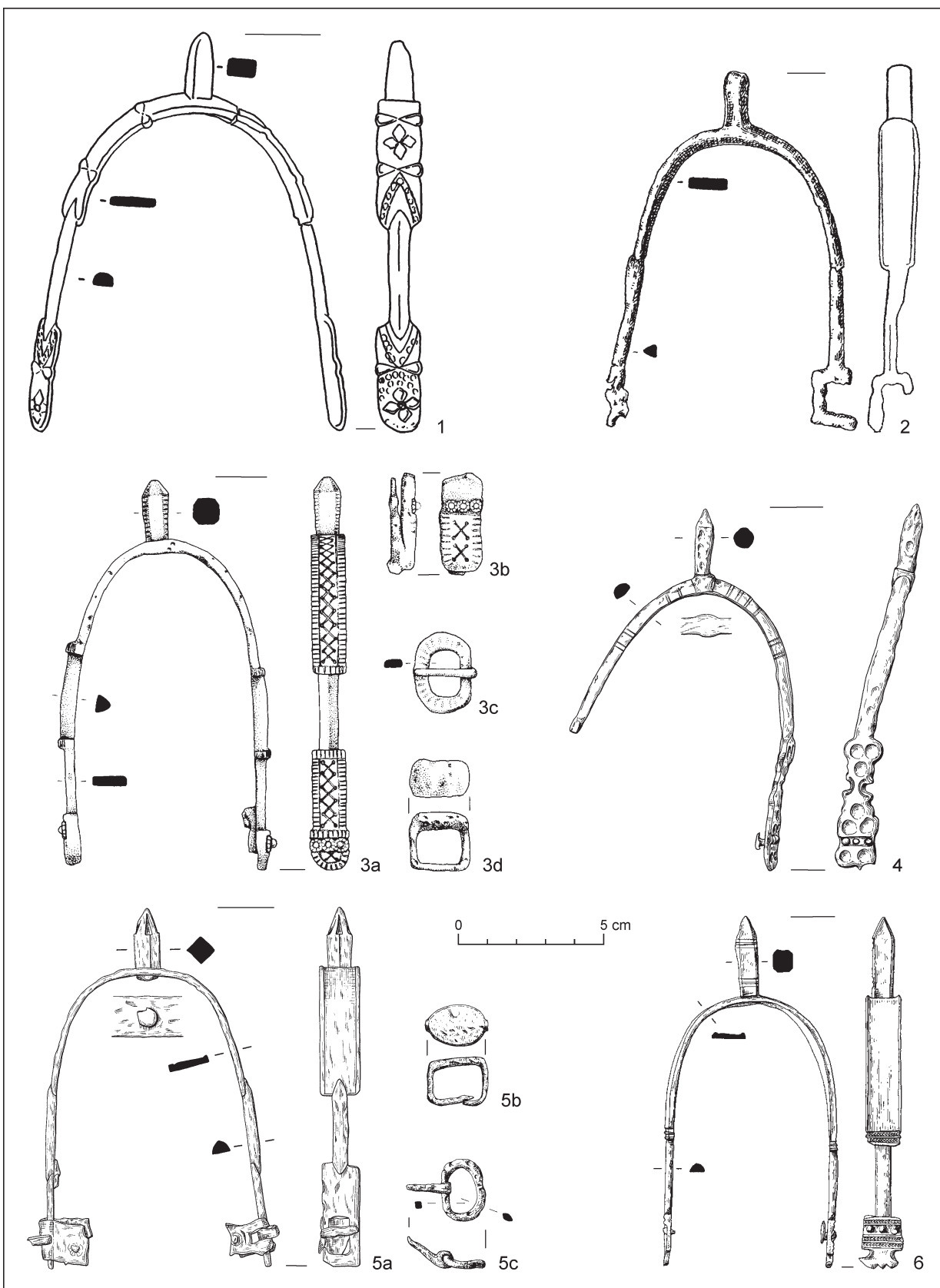

Fig. 13. Spurs with a yoke partly made of tape and fasteners. Iron. 1 – Závada/SK, grave II/74 (after Bialeková 1982); 2 – Pobedim-Hradištia/SK (after Bialeková 1972); 3 – Zalavár-Vársziget/HU, grave 1/2000 (after Szőke 2008); 4 – Bojná-Valy/SK, no. 445/2007; 5 – Bojná-Valy, no. 506–508/2008; 6 – Bojná-Valy, no. 718/2007 (Archives IA SAS).

of the 9th century. Such assemblages contain only spurs with side rivets or spurs with a heart-like plate with yokes made of rods (Robak 2013, 209).

The largest number of assemblages containing tape spurs with rivets (either with or without a separated end-plate) come from Mikulčice and only single specimens come from other Great Moravian cemeteries (Kavánová 1986; 2012; Košta 2008; Ungerman/Kavánová 2010). In her article about the chronology of the cemetery at the Mikulčice basilica, B. Kavánová discusses with J. Košta and tries to determine the earliest possible dating of tape spurs. However, she concludes only that '*there is no proof supporting the hypothesis that spurs with tape-like yokes were not present at the (Great Moravian) cemeteries before the mid-9th century*' (Kavánová 2012, 182). Unfortunately, it means also that there is no proof confirming that they are there. Actually, B. Kavánová herself provided arguments against her own hypothesis. Generally, we could end the debate about the chronology of such spurs with a conclusion that nearly all archaeological assemblages (graves) containing this type of spurs should be dated back to the period after the mid-9th century or, at best, to the mid-9th century. A similar conclusion was drawn by J. Košta. Finally, according to J. Košta (2008, 283, 287) there is no legible difference between dating of the oldest assemblages containing spurs made of a tape (entirely or in part) and dating of the oldest assemblages containing spurs made of a rod.

The analysis of archaeological assemblages containing tape spurs of the Carolingian type provides a completely new picture than it used to be believed. Analysis of assemblages (burials) with tape spurs²⁰ presented by J. Košta (2008) and B. Kavánová (2012) could be supplemented with two graves from Zalavár-Várszigez (Szóke 2010, 42, fig. 3; 4). Their chronology could be related to the second-third third of the 9th century (after 840). Morphologically, the spur from grave 1/2000 in Zalavár (Fig. 13: 3) provides a close analogy of the spur from Závada in terms of a form (yoke and prick) as well as a decorative pattern (etches).

If put a calliper aside for a while and forget about rigid typologies measuring spurs to the nearest millimetre²¹, the evolution of Carolingian spurs as a reflection of stylistic transformation of the period will make it clear why tape spurs were not popular (or actually disappeared) at the turn of the 8th and 9th century and in the first half of the 9th century. Tape spurs of the Merovingian period ended with plates with rivets are often decorated with engraved ornaments and luxury items are often additionally plated with silver foil with engraved motifs. This is consistent with stylistics of other components of attire, particularly strap fittings decorated with geometrical and stylised animal motifs (Salin's Style II). Wide and flat yokes were perfect backgrounds for these patterns (cf. Gußmann 1994, 118). At the same time, there are undecorated specimens most likely dedicated to poorer recipients, although most spurs had yokes made of rods.²² Since about mid-8th century equestrian's attire and equipment is decorated with knee-like thickenings. In the second half of the 8th century eyelet spurs or spurs with a long yoke made of a rod (usually triangle or semi-oval in intersection) become the basic type, because they were perfect for this type of decorations. This applies also to rarely used spurs fastened with a single rivet placed at the end of a yoke. Plate spurs gradually disappear and luxury items plated with a foil are replaced with those decorated with the chip-carving technique directly related to the Tassilo Chalice Style that emerged in the second half of the 8th century (Nawroth 2001, 213; Schulze-Dörlamm 1998, 135, 136). Simultaneously, spurs with side rivets and those decorated with knee-like thickenings gained popularity in grave assemblages from Lower Saxon and Bavaria.

At the beginning of the 9th century eyelet spurs gradually disappear in the Carolingian Empire replaced by buckle spurs. Such spurs together with spurs with side rivets are basic determinants of the Biskupija-Crkvina Horizon. None of them are tape spurs. Instead, we can see a tendency to manufacture large spurs accompanied by relatively large fittings. A characteristic feature of such spurs is their yoke (triangle in intersection) consistent with popular leaf-shaped and U-shaped fittings.

²⁰ The information about location of the allegedly oldest set with tape spurs (Kavánová 2012, 180, 181) quoted following Z. Klánica (2006, 57) and indicating grave 190 in Čakajovce is incorrect. The source publication refers to grave 788 (Rejholcová 1995, 52) containing quasi-eyelet spurs and located in the vicinity of cremation graves. Grave 190 belonged to a group of graves with plate-rivet spurs (graves 189, 190, and 152). Generally, this refutes the only strong argument in favour of the hypothesis that tape spurs were present in Moravia and Western Slovakia earlier than spurs made of rod with clearly marked plates. Furthermore, this shows that it pays to verify the sources.

²¹ Personally, I doubt that in the early Middle Ages manufacturers of spurs spent time on measuring such details as a yoke arc length. Sometimes, lengths of spurs from the same set differ by several millimetres.

²² Most of Merovingian '*Schlaufensporen*' referred to as tape spurs had rather triangle, slightly bolded yokes narrowing toward the eyelets instead of flat tapes. Labelling some of the specimens as 'tape' is a misuse.

It seems that the renaissance of tape yokes in Carolingian spurs was caused by a 're-invention' of the method of fastening spur straps with rivets placed at the end of the yoke. About mid-9th century spurs fastened with transverse rivets placed at the end of a yoke became more popular. Although most of such spurs are plate spurs (with a couple of rivets, rarely a single rivet) there is also another model of spurs with a tape instead of a separate plate. The similarity between rod and plate spurs is confirmed by the presence of items that combines tape (in upper parts of a yoke) and a rod crowned with a plate and rivets. There is even an item with a rod in an upper and a tape with rivets in a lower part (Fig. 13: 4).

Tracking the development of tape spurs (or mixed forms) in comparison with the most popular spurs with yokes made of a rod during the Carolingian period (second half of the 8th century – the beginning of the 10th century) leads us to the conclusion that there are no significant typological differences between them. This applies also to late Merovingian spurs that were never distinguished into plate and rod spurs (cf. Stein 1967, Taf. 107; 108). The fact that rods and tapes were used interchangeably (or actually hammering rods into tapes) in production of spurs of the Carolingian type proves that tape spurs were only variations of the specimens made of rods (although it is possible to separate them as an additional type or even several types). Spurs made of tape as well as of rod were subjected to identical technological changes such as elongating yokes and pricks. The typology, however, should also rely on types of fasteners, general dimensions (length to width ratio and dimensions of pricks) and finally applied decorative patterns.

Dating Carolingian plate-rivet spurs with a clearly separated plate and a horizontal row of rivets based in a chronology of assemblages containing such spurs with combination of other times, does not allow shifting their application in the Middle Danube Basin (similarly as in other European areas influenced by the Carolingian culture) to the times before the mid-9th century. Their production continues still in the Ottonian period, at least in the first half of the 10th century as specimens with a long and a very long yoke confirm (Kind 2002; Košta 2008, 283–287; Kouřil/Tymonová 2013, 138–144; Macháček et al. 2016, 114–119; Robak 2013, 34, 35). Since the specimen from grave 23 in Závada has a relatively short prick (25 mm), it can be assumed that it was produced in the second half of the 9th century.

Furthermore, among Great Moravian tape spurs with rivets there are no specimens with elongated prick.²³ Lengths of pricks are not even close to the limit value (ca. 3 cm) characteristic of long pricks.²⁴ The process of elongating pricks of plate-rivet spurs accelerated at the turn of the 9th and 10th century (Kind 2002; Macháček et al. 2016, 15). It seems likely, then, that the dating should be limited only to the second half of the 9th century or possibly the second half of the 9th century and the beginning of the 10th century.

Items unique for Western Slovakia and Moravia, so far, include four spurs with tape-like yokes ended with buckles. The first comes from a feature at the stronghold in Pobedim (Fig. 13: 2; Bialeková 1977b, 105, fig. 6: 2). It was found in a feature (Bialeková 1972, 124) whose chronology could be only generally related to the time when the stronghold perished, namely (according to recent analyses) to the end of the 9th century (Henning/Ruttikay 2011, 268–270). Similarly, it is difficult to determine chronology of a spur from Bojná (Fig. 13: 5a) found in deposit 18 at the central part of the hill-fort just below the ground surface. The horizon of hoards at the Bojná-Valy hill-fort (26 deposits found during excavations and 4 donated to museums earlier) relates to the collapse of the site – most likely in the first half of the 10th century (after 908; Pieta 2017, 42; Pieta/Robak 2017, 343–350). Unfortunately, this tells us little about the chronology of the item. The spur, however, was found together with components of fasteners (Fig. 13: 5b, 5c), possibly from the same set. Their small dimensions and shape (a D-shaped buckle and a strap-slide with an oval plate) suggest that they should be dated back to the second half of the 9th century. This would be consistent with the tendency to miniaturise such elements of spurs of the Carolingian type at that time (Robak 2013, 45, 59, 68, 79, 209). Another, nearly identical spur has not been published. This one, however, is a loose, surface find.

Important information useful in determining the chronology of specimens with buckles could be provided by an assemblage from grave 644 in Prušánky (Klanica 2006, 119, tab. 89), if only its stratigraphy were analysed. So far, however, it could be dated only generally to the Great Moravian period. Similarly as in the case of the spur from Bojná, spurs from Prušánky were accompanied by small, U-shaped strap fittings, D-shaped buckles and small strap-slides with oval plates and therefore the entire burial could be dated back at least to the second half of the 9th century.

²³ For the purpose of the present analysis, I have decided to consider spurs with pricks ranging from 3 to 4 cm as plate-rivet spurs with elongated pricks. Above this limit we speak rather of long pricks, typical for the next, Ottonian period (Kind 2002; Macháček et al. 2016, 115, 116).

²⁴ One of the specimens with the longest prick (27 mm) is a spur from Bojná (Fig. 13: 6; Pieta 2013, fig. 6: 11).

J. Kleemann (2002, 126) dates the first emergence of buckle spurs in Western Europe based on a specimen with a wide yoke from grave 192 in Maschen (Wegewitz 1968, taf. 6: 192) and relates it to the II chronological phase of the North-Western Circle, namely the years about 710–740. They gained the greatest popularity in the first half of the 9th century. In addition to spurs with side rivets they are one of the basic determinants of the Biskupija-Crkvina Horizon. Such spurs are also present in Moravia in assemblages dated back to the second quarter of the 9th century. After that time, they were replaced by spurs with a plate and a horizontal row of rivets. Although less popular after the mid-9th century (Kouřil 2001, 251) buckle spurs were still used. Similarly as in the case of plate-rivet spurs, they were produced still in the Ottonian times (Kind 2002). The gap between these two periods is filled by burials containing Carolingian weaponry from the British Isles related to the beginnings of the Scandinavian settlement in the area after the mid-9th century. The group of assemblages containing buckle spurs includes grave 5 from Cumwhitton (Paterson *et al.* 2014, 101–116) and a burial from Balladoole (Bersu/Wilson 1966, 35, 36).

Already at first glance, the collection of tape spurs ended with buckles (and accompanying elements of fasteners) differs from buckle spurs characteristic of the first half of the 9th century decorated with knee-like thickenings known from Dalmatia and areas of Balaton (Kouřil 2001). Among the latter, however, there are no tape spurs. In terms of stylistics and morphology Great Moravian tape spurs (and their fasteners) resemble rather specimens with rivets and probably they were produced in parallel. Similarly as in the case of tape spurs ended with rivets, all three specimens of tape spurs with buckles (one from Pobedim and two from Bojná) have relatively short pricks.

An absolute unique find is a spur made partly of a tape and partly of a rod with ends wrapped to the inside found at the Sv. Jan pod Skalou site in Bohemia (Fig. 14; Profantová 2016, fig. 8: 3). The way the yoke is made and particularly its proportion resemble tape spurs known from Great Moravian sites. The main difference is an elongated prick (about 35 mm) absent (so far) among tape spurs with buckles or plates. Taking into account that pricks became longer in the second half of the 9th century, the item could be considered as one of younger examples of tape spurs related to the Carolingian period. However, based on a single item it would be premature to draw any far-reaching conclusions.

Regardless of a type the spur from grave 23 in Závada represents, most likely it belonged to items manufactured in the second half of the 9th century. Previous finds show that at that time Carolingian spurs with yokes made (either partly or entirely) of tape were some kind of a local invention characteristic of western peripheries of the Carolingian Empire, particularly areas located in the Middle Danube Basin. The morphological and stylistic similarities suggest that they were some developmental form of plate-rivet spurs with yokes made of a rod. One of the reasons why tape spurs became relatively popular again (in fact

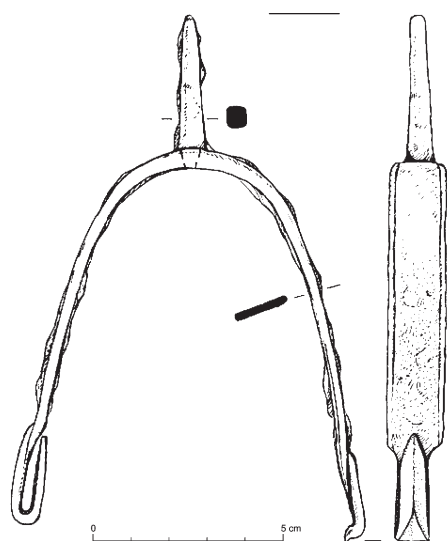

Fig. 14. Sv. Jan pod Skalou/CZ. Spur. Iron (after Profantová 2016).

there is only 20–30 pieces, maybe a few more, therefore the number clearly contrasts with hundreds of spurs with yokes made of a rod) could be a decorative pattern applied in the Middle Danube Basin in the second half of the 9th century, namely hammered and etched geometrical motifs (Robak 2013, 176–179). It was much easier to apply such ornaments on a flat tape. However, it cannot be ruled out that similarly as in the case of other spurs of the Carolingian times, also tape spurs reflected some general technological and aesthetic tendencies of decorating war equipment of the Carolingian type in the second half of the 9th century. Their concentration in Great Moravia could be simply a reflection of features of the Great Moravian material culture in the second half of the 9th century and in the 10th century, namely the significant overrepresentation of weapons and items related to the equestrian's attire and equipment. This, in turn, was a consequence of applied burial rites. The fact that in nearly entire Carolingian Empire there is no equipment in graves dated back to the 9th century makes it difficult to determine whether tape spurs were typical only for the eastern peripheries of the Empire.

CHRONOLOGY OF GRAVE 23 AND THE ZÁVADA CEMETERY

Based on information obtained during the analysis of items found in grave 23 we can conclude that grave goods consisted of items that were introduced about the mid-9th century. This applies to spurs, the strap fittings set as well as the sword. Such products were popular generally in the second half of the 9th century. Of course, it is possible that before they got to the grave they had been used longer. However, taking into account the age of the deceased (30–40 year old man) it took place not later than in the first half of the 10th century. Other graves containing spurs should be dated similarly (grave II/74 and grave 18). Thus, the grave 23 should be dated back to the times between the mid-9th century and the beginning of or even the mid-10th century.

Other conclusions about the stratigraphy of the site remain valid (*Bialeková* 1982, 154). Obviously, the site is a small, possibly single-phase cemetery used for a short period of time with couple of groups of graves. Only in two cases earlier burials were damaged by newer pits. This exactly was the fate of grave 23 that was partly dug into grave 22 (or the other way around). Unfortunately, the equipment found in grave 22 provides insufficient information to determine its chronology. The formerly accepted belief that grave 23 is older could be related to the conviction that the grave goods found in it should be dated back to the first third of the 9th century. However, stratigraphy as well as planigraphy allows us only to speculate that grave 23 belongs to the oldest in the group.

Original dating of the items found in grave 23 from Závada based on the concept of the Blatnica-Mikulčice Horizon determined dating of the entire cemetery back to the period between the first third and the end of the 9th century. However, based on more recent finds about the chronology of equestrian's equipment, the chronology should be shifted rather to the period between the mid-9th century and the mid-10th century.

THE ZÁVADA CEMETERY IN THE CONTEXT OF GREAT MORAVIAN RURAL BURIAL GROUNDS

The Závada cemetery is particularly interesting because it is located closest to the Bojná agglomeration of all so far known cemeteries with warriors' graves dated back to the same period (Fig. 15). In the second half of the 9th century and at the beginning of the 10th century hill-forts Bojná I-Valy and the nearby Bojná II-Hradisko were one of the most important central points of the entire political organism referred to as Great Moravia. Previous studies show that the agglomeration was used still in the first half of the 10th century or maybe even longer (*Pieta* 2017; *Pieta/Robak* 2017). Apart from a small mound cemetery at the Bojná III-Žihlávnik site, there are no graves that could be dated back to that period. Possibly this is only a consequence of the state of research. Taking into account dimensions of the Bojná I site and the abundance of archaeological finds we would expect to find there at least several dozens of burials containing weaponry.

In the case of Závada, a relatively small number of graves (36), modest equipment and the fact that graves were grouped indicate that it was a rather small cemetery related to a local society most likely consisted of only several families (*Bialeková* 1982, 152). Four men carrying weapons were members of three of the families. At the cemetery there are no burials that could be considered high elite, comparable to richly equipped burials from Staré Město or Mikulčice. However, decorations and equestrian's equipment have analogies among numerous finds from the nearby Bojná-Valy hill-fort. It is possible that they were produced there. In the immediate vicinity of the cemetery, however, there are no traces of fortifications or other defensive structures – only remains of an open settlement (*Ruttkay* 1989, 374, 375). Therefore, we can assume that the settlement/settlements located in today's Závada belonged to the agglomeration with its centre in Bojná.

At various Great Moravian rural cemeteries the ratio of graves with weaponry differs. In extreme cases such graves account for even half of all burials (*Procházka* 2009, 91) but generally there is no cemetery without at least one grave containing some weapon (*Štefan* 2014, 152). Most likely, apart from specific burial rites, this is a result of nearly constant wars waged by the House of Mojmir, particularly in the second half of the 9th century and forced militarisation of the entire community, which later found its reflection in burial equipment (*Hanuliak* 2004, 207; *Ruttkay* 1982, 174; *Štefan* 2011, 337, 338). However, we should notice that the ratio of burials with 'elite' equipment, such as spurs, at rural cemeteries is

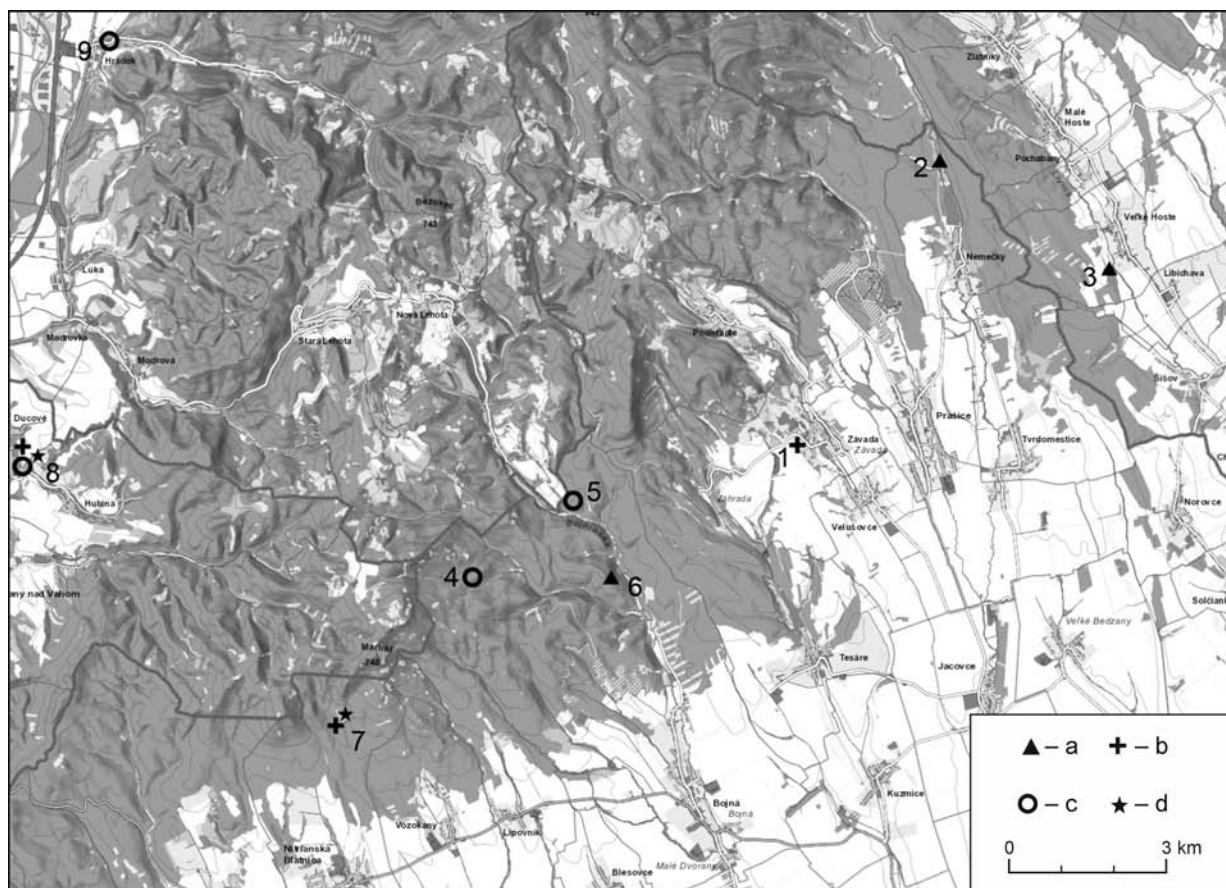

Fig. 15. Southern Považský Inovec in 2nd half of the 9th and 10th century. 1 – Závada; 2 – Nemečky; 3 – Veľké Hoste; 4 – Bojná I-Valy; 5 – Bojná II-Hradisko; 6 – Bojná III-Žihľavník; 7 – Nitrianska Blatnica-Jurko; 8 – Ducové-Kostolec; 9 – Hrádok. Prepared by Z. Robak. Legend: a – Burial mounds; b – Burial ground (flat); c – Stronghold/hill-fort; d – Church/chapel.

relatively small (Ruttkay 1982, 179; Štefan 2014, 152), while swords are unique.²⁵ Quality of these spurs and other weaponry clearly shows that they cannot be directly compared with items used by warriors buried in Staré Město, Mikulčice, and other central Great Moravian agglomerations. It seems, that the former were rather 'affordable' options produced by local manufacturers and were not intended to ostentatiously manifest social status but simply to be useful. Usually, such graves lack also other ostentatious signs of high social status – grave goods are simple and devoid of unnecessary decorations. In addition, graves containing such equipment are not isolated but rather scattered throughout cemeteries and belong to various groups of graves, most likely related to particular families. Therefore, it would be difficult to claim that men buried there were members of a narrow, ruling elite, whose rich burials can be found in cemeteries at central strongholds (Staré Město, Mikulčice) or in the so called 'manors' and churches outside strongholds, like Modrá, Ducové etc. (Hanuliak 2004, 208; Ungerman 2007, 208–210).

In the 9th–10th century, similarly as in other periods of time, spurs and strap fittings as well as weaponry certainly were some signs of status in a community (Ruttkay 1982, 179; Šalkovský 2004, 386) and not simply of a profession. This is confirmed by finds of richly equipped children's graves. However, numerous finds of iron, simple spurs and components of strap sets from today's Moravia and Slovakia clearly prove that such items were used not only by 'higher social strata', but were also available to other groups of the society.²⁶ Their owners should be considered rather as 'local elites', people, whose property or function made them important for a local community, some kind of a middle strata of the Moravian

²⁵ There remains a question, what percentage of swords (a rather precious weapon) was deposited in graves?

²⁶ Otherwise elites would account for a large group of such society and that, in turn, would make them not so special anymore. If so, then the collapse of Great Moravia should not surprise us, because no social and political organism could bear the burden of such numerous elites.

community. However, it is also possible that they were 'rank-and-file' warriors²⁷ since in the case of the so called middle and lower strata of the Great Moravian society, pieces of equipment found in graves do not allow for strict divisions (Hanuliak 2004, 205, 208). It is much simpler in the case of burials of members of high elites.

Possibly, some of the deceased buried in rural cemeteries, such as Závada, were 'professional warriors', but in some cases it seems more probable that they were 'occasional warriors' possibly out of duty. Although we do not know the exact military organisation of Great Moravia, we can assume that obligatory military service applied to every free 'Moravian' that is to the majority of the male population. Therefore, the core of the armed force consisted of free peasants.²⁸ If a man was able to buy a horse, spurs and a sword he could only benefit from this. It is possible that in the case of offensive military operations, free peasants could contribute to buy better equipment for a warrior representing them in the fights to avoid military service. Although there are no sufficient sources proving this hypothesis, it is not completely unfounded – similar practices were then applied in nearly entire early medieval Europe.²⁹ It seems likely that the military organisation included distribution of members of troops together with their families in settlements around a central place (Ruttikay 2002, 112) in order to avoid inconveniences of putting them up in barracks and to pass the burden onto themselves or possibly onto the local people. On the other hand it made the mobilisation quicker. It remains unclear whether such warriors were recruited among the local people or were sent to settlements surrounding a centre. In the latter case they could also serve as administrators supervising tasks ordered by the authorities (cf. Štefan 2014, 152, 155). However, there are no objects that could be considered as seats of such 'rural nobility' and comparing burial goods we can see that at that time there was no separate 'gentry', a group of people living off the properties they possessed (Macháček 2008, 610; Procházka 2009, 91; Štefan 2011, 337).

SUMMARY

In the second half of the 9th century the intense cultural development of Great Moravia resulted in emergence of stylistic patterns transforming and adapting cultural impulses coming from Western Europe. At the same time permanent armed conflicts stimulated demand for warrior's equipment satisfied mainly by local manufacturers. Such items copy forms and stylistics of Carolingian products but, particularly in today's Moravia and Western Slovakia where we can find local variations of strap fittings and spurs, with some regional features such as stylistics of decorative patterns. Local manufacturers imitated mainly forms and general stylistics of Carolingian products with some legible typological differences such as new types of sword sets unknown in Western Europe but appearing at the eastern peripheries of the Empire generally about mid-9th century. However, elite weapons such as swords were most likely still imported from Western Europe.

For many years, the chronology of type X swords and sword strap fittings was distorted by dating of the grave from Závada consistent with the conception of the Blatnica-Mikulčice Horizon. This, in turn, forced researchers to accept an early chronology of such finds without any possibility to verify the dating. Consequently, we could observe absurd situations when authors claimed that some item of the Carolingian type (spurs, swords etc.) from Moravia and Slovakia turned out to be much older than Western European or Scandinavian finds. The new dating 'rejuvenates' the Závada burial and adds several decades to its chronology. As a result, based on comparisons of large series of assemblages and

²⁷ The issue of local elites and their burials during the Great Moravian times was discussed, for example, by Hanuliak 2004, 208; 2005; Ungerman 2005.

²⁸ In the literature, people who lived off their own farm and subjected to compulsory military service are referred to as *Bauernkrieger* or *agrarii milites* (Łowmiański 1967, 430–464; Profantová 1997, 88; Štefan 2011, 337; Třeštík 2001, 50, 51).

²⁹ The Carolingian law allowed small land owners to associate in order to equip a representative of the entire group. Among the Langobards systemic features of their state allowed individual categories of free people to avoid military service. A similar system was introduced also in the Kingdom of Germany at the beginning of the 10th century, where eight *agrarii milites* permanently provided for a ninth, armed, one. Possibly a similar system was applied also by the early Piast dynasty (Bachrach 2001, 51–83; 2012, 70–101; Reuter 1997; Strzelczyk 2014, 99, 237, 238; Wasilewski 1960, 2, 3). This was a result of a trade-off: during war it was necessary to maintain agricultural production and obtain better rather than bigger army (Nadolski 1956, 17, 22, 23). As A. Nadolski observed, technological development in the Early Middle Ages soon made the costs of equipment unbearable for an average peasant family not to mention the time necessary for training an efficient warrior (about costs of equipping a warrior during the Carolingian times see: Coupland 1990).

supplemented with scientific analyses, the grave seems to match the general picture of the cultural development of Great Moravia. The intense development of defensive constructions in the second half of the 9th century and at the turn of the 9th and 10th century is consistent with an increased frequency of military finds dated back to that period (as contrasted with the first half of the 9th century).

The period starting from sometime at the end of the first half of the 9th century could be best described as the second, internal consolidation of tribes (or political-territorial organisations) inhabiting territories of today's Moravia and Western Slovakia. This resulted in emergence of a homogenous pre-state organisation ruled by one dynasty and a single ruler perceived by neighbours as a uniform political organism. This consolidation is confirmed in sources, for example the so called Bavarian Geographer who writes about the 'another Moravians' most likely referring to tribes inhabiting territories of today's Slovakia (Třeštík 1997, 272; 2001, 132–135). From that moment, when the recently emerged political organism subordinates or conquers the majority of the Carpathian Basin and even lands located in the Saale Basin, we are entitled to talk about the actual 'Great' Moravian period.

The second half of the 9th century is marked by almost permanent fights between the Moravian rulers and their neighbours related to the desire to dominate in the region and aggressive development of own realm. This could be done by means typical for all early medieval pre-state organisations, namely through constant conquest, forcing tributes and obtaining loots. As a result, the area was torn by ongoing military conflicts only temporarily interrupted by truce periods. These intensified military activities in the second half of the 9th century is well reflected in burial assemblages equipped with weapons dated back to that period and a series of loose finds of strap fittings sets or war equipment deposited independently of prevailing funeral rites. Usually, they come from inner spaces of political and economic centres such as Mikulčice, Břeclav-Pohansko, Bojná or Pobedim.

Equipment as well as parts of attire of Great Moravian warriors attributed to the horizon of Carolingian finds dated back to the second half of the 9th century and the beginning of the 10th century is characterised by some new, previously unobserved or indistinct features. First of all, the model of warrior pauperised, possibly as a consequence of calling free peasants-warriors to the army. This process, possibly related to the acceptance, popularisation and imitation of the elite fashion, is confirmed by numerous, low-quality items, particularly strap fittings and elements of sword sets made only of iron. Furthermore, some of such items have distinct stylistic features indicating that their production was regionally diversified (Robak 2013, 200, 201).

Luxurious imitations of Carolingian stylistics are known nearly solely from areas of political and cultural centres in Moravia where the most important representatives of elites and clergy resided, such as Mikulčice, Břeclav-Pohansko or Staré Město. Strap fittings and sets of fittings found in Slovakia, in the Middle Váh and Nitra Basins are usually local products and lack 'spectacular' features typical for specimens known from Moravia. Most of them are poor imitations of decorated, luxurious components of belt sets worn by Great Moravian and Carolingian elites. Such items were simple and made of iron and were usually decorated with schematic ornaments. There is also a small series of 'middle class' products made of bronze, silver-plated and incrustated, with more sophisticated ornamentation and even including typical Carolingian plant motifs. These, however, are unique finds. Certainly, some of them are imports from Western Europe. Unique finds from Bojná-Valy dendrochronologically dated back to the years of intense fights of Svatopluk and his sons seem to confirm the correlation between the quality and quantity of warriors' attire and the importance of the centre they resided in.

This situation could be explained by the fact that territories of today's Slovakia were a secondary centre of Great Moravia, distant from places where larger groups of nobility (including church dignitary) who were natural recipients of luxury goods lived in. Items related to a warrior's attire and equipment found there were designed rather for members of troops, hill-fort crews or middle and higher level commanders. It is even possible that such items were used by people who were not professional warriors but carried weapons on them, such as merchants. The warrior buried in Závada most likely belonged to the group related to the Bojná hill-fort, although it would be difficult to consider the burial as elite, even if it differs from other local graves significantly.

LITERATURE

- Androščuk 2014
 Bachrach 2001
 Bachrach 2012
 Baumeister 1998
 Bersu/Wilson 1966
 Bialeková 1963
 Bialeková 1972
 Bialeková 1974
 Bialeková 1975
 Bialeková 1977a
 Bialeková 1977b
 Bialeková 1982
 Bialeková 1996
 Bialeková/Mihok/Pribulová 1998
 Cichy 2008
 Coupland 1990
 Dostál 1975
 Geibig 1991
 Gußmann 1994
 Hanuliak 2004
 Hanuliak 2005
 Helmbrecht 2008
 Henning/Ruttikay 2011
- F. Androščuk: *Meči Vikingov*. Kyiv 2014.
 B. S. Bachrach: *Early Carolingian warfare: prelude to empire*. Philadelphia 2001.
 D. S. Bachrach: *Warfare in Tenth-Century Germany*. Woodbridge 2012.
 M. Baumeister: Grundsätzliche Überlegungen zur Rekonstruktion frühmittelalterlicher Schwertgehänge. In: B. Berthold/E. Kahler/S. Kas/D. Neubauer/S. Schmidt/M. Schußmann (Hrsg.): *Zeitenblicke. Ehrengabe für Walter Janssen*. Rahden/Westf. 1998, 157–197.
 G. Bersu/D. M. Wilson: *Three Viking graves in the Isle of Man*. London 1966.
 D. Bialeková: Výskum slovanského hradiska v Pobedime v rokoch 1959–1962. *Archeologické rozhledy* 15, 1963, 349–372.
 D. Bialeková: Výskum slovanského hradiska v Pobedime, okr. Trenčín. *Archeologické rozhledy* 24, 1972, 121–129.
 D. Bialeková: *Závada, okr. Topoľčany*. Nálezová správa 7122/74 (prír. č. 13/74). Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 1974. Nepublikované.
 D. Bialeková: Slovanské pohrebisko v Závade. *AVANS v roku 1974*, 1975, 26–27.
 D. Bialeková: Výskum slovanského pohrebiska v Závade. *AVANS v roku 1976*, 1977, 62–64.
 D. Bialeková: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung). *Slovenská archeológia* 25, 1977, 103–160.
 D. Bialeková: D. Bialeková: Slovanské pohrebisko v Závade. *Slovenská archeológia* 30, 1982, 123–164.
 D. Bialeková: Der slawische Burgwall von Pobedim (Ein Betrag zur Lösung chronologischer und gesellschaftlich-historischer Fragen). In: Č. Staňa/L. Poláček (Hrsg.): *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung. Symposium Mikulčice, 5.–9. September 1994. Internationale Tagungen Mikulčice 3*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 6. Brno 1996, 141–147.
 D. Bialeková/L. Mihok/A. Pribulová: To the Provenience of the X-type Sword from Závada from the Point of View of Metallographic Analyses. In: P. Kouřil/R. Nekuda/J. Unger (eds.): *Ve službách archeologie. Zborník k 60. narodeninám RNDr. Vladimíra Haška, DrSc. Příspěvky z konference Přírodovědecké metody v archeologii. Kravsko 5.–6. března 1998*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 10. Brno 1998, 37–47.
 E. Cichy: *Der Siedlungsplatz HammWesthafen*. Teil I: Text. Teil II: Katalog und Tafeln. Bodentaltentümer Westfalens 46. Mainz 2008.
 S. Coupland: Carolingian Arms and Armor in the Ninth Century. *Viator. Medieval and Renaissance Studies* 21, 1990, 29–50.
 B. Dostál: *Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec*. Spisy University J. E. Purkyně v Brně 208. Filosofická fakulta. Brno 1975.
 A. Geibig: *Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter. Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jh. aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland*. Offa-Bücher 71. Neumünster 1991.
 S. Gußmann: Herstellungstechnisch-typologische Untersuchungen an tauschierten Metallarbeiten. In: W. Menghin (Hrsg.): *Tauscherarbeiten der Merowingerzeit. Kunst und Technik*. Museum für Vor- und Frühgeschichte Bestandskataloge 2. Berlin 1994, 105–158.
 M. Hanuliak: *Velkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska*. Archaeologica Slovaca Monographiae Studia 8. Nitra 2004.
 M. Hanuliak: Skizze der Struktur der großmährischen Gessellschaft auf Grund des Gräberfeldmaterials auf dem Gebiet der Slowakei. In: P. Kouřil (ed.): *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas. Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.–26. 5. 2004*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25. Brno 2005, 271–282.
 M. Helmbrecht: Prachtvolle Zeugnisse weitreichender Verbindungen: ein karolingerzeitlicher Neufund vom Aggbichl bei Marquartstein, Lkr. Traunstein. *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 49, 2008, 367–385.
 J. Henning/M. Ruttikay: Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen Kontext. Ein deutsch-slowakisches Forschungsprojekt. In: J. Macháček/S. Ungerman (Hrsg.): *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav, 5.–9. 10. 2009*. Studien zur Archäologie Europas 14. Bonn 2011, 259–288.

- Henning et al. 2017 J. Henning/M. Ruttkay/K. Pieta/K.-U. Heussner: Bojná a datovanie hradísk Nitrianskeho knežatstva. Prínos prirodovedných metód k archeologickému výskumu. In: K. Pieta/Z. Robak (eds.): *Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk. 2nd edition*. Archaeologica Slovaca Monographiae Fontes 22. Nitra 2017, 335–358.
- Hošek/Košta/Mařík 2012 J. Hošek/J. Košta/J. Mařík: Nálezy raně středověkých mečů v aglomeraci raně středověkého hradiště v Libici nad Cidlinou. *Sborník Národního muzea v Praze. A – Historie* 66, 2012, 71–87, 91–96.
- Kalousek 1971 F. Kalousek: *Břeclav-Pohansko. Velkomoravské pohřebiště u kostela*. Spisy University J. E. Purkyně v Brně 169. Filosofická fakulta. Brno 1971.
- Karo 2011 Š. Karo: **Oprema jahača i konja s Gradišca nad Bašljem (Slovenija)**. In: T. Šeparović (ured.): *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa "Dani Stepana Gunjače 2"*. Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština. Međunarodne teme 18.–21. listopada 2011. Split 2012, 297–315.
- Kavánová 1986 B. Kavánová: *Slovanské ostruhy na území Československa*. Studie Archeologického ústavu AV ČR Brno IV/3. Praha 1976.
- Kavánová 2012 B. Kavánová: Poznámka k relativní chronologii ostruh s páskovými rameny. In: J. Doležel/M. Wihoda (eds.): *Mezi raným a vrcholným středověkem: Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátelé, kolegové a žáci*. Brno 2012, 169–184.
- Kind 2002 T. Kind: Archäologische Funde von Teilen der Reiterausrüstung aus Europa und ihr Beitrag zur Kultur- und Sozialgeschichte der Ottonenzeit. In: J. Henning (Hrsg.): *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa“*. Mainz 2002, 283–299.
- Klanica 2006 Z. Klanica: *Nechvalín, Prušánky. Díl I. Nechvalín, Prušánky: Vier slawische Nekropole. Teil 2. Katalog*. Spisy Archeologického ústavu Brno 28. Brno 2006.
- Kleemann 2002 J. Kleemann: *Sachsen und Friesen im 8. und 9. Jahrhundert. Eine archäologisch-historische Analyse ihrer Grabfunde. Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover* 50. Oldenburg 2002.
- Kleemann 2010 J. Kleemann: Karolingisches Fundgut im Südosten und das Verhältnis lokaler Eliten zum Karolingerreich. *Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31–32, 2010, 81–91.
- Košta 2008 J. Košta: Několik poznámek k chronologii pohřebiště u VI. kostela v Mikulčicích. *Studia Mediaevalia Pragensia* 8, 2008, 277–296.
- Košta/Hošek 2008 J. Košta/J. Hošek: Zbraně z knížecího hrobu z 9. století v Kolíně z pohledu archeologie a metalografie. *Acta Militaria Mediaevalia* 4, 2008, 7–37.
- Košta/Hošek 2009 J. Košta/J. Hošek: Raně středověké meče s jednoduchou polokruhovitou hlavicí (typ Petersen X, Geibig 12, Var. I.). Pohled archeologie a metalografie. In: P. Dresler/Z. Měřinský (eds.): *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice. Sborník příspěvků přednesených na pracovním setkání Archeologie doby hradištní ve dnech 24.–26. 4. 2006*. Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana. Supplementum 2. Brno 2009, 109–126.
- Košta/Hošek 2014 J. Košta/J. Hošek: *Early Medieval Swords from Mikulčice. Studien zum Burgwall von Mikulčice* 10. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 42. Brno 2014.
- Kouřil 2001 P. Kouřil: Zur chronologischen Stellung von Sporen, deren Arme mit rechteckigem Rahmen mit fester Schnalle beendet sind. In: L. Galuška/P. Kouřil/Z. Měřinský (eds.): *Velká Morava mezi východem a západem*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17. Brno 2001, 241–255.
- Kouřil/Tymonová 2013 P. Kouřil/M. Tymonová: *Slovanský kostrový mohylník ve Stěbořicích*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 34. Brno 2013.
- Kucypera/Kurasiński/Pudło 2011 P. Kucypera/T. Kurasiński/P. Pudło: Problem rozwoju jednolitych głowic mieczowych między połową IX a połową XIII w. In: P. Kucypera/P. Pudło (eds.): *Cum arma per aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*. Toruń 2011, 1–17.
- Lüppes 2010 L. Lüppes: Gedanken zur spätmerowingingerzeitlichen Spathaaufhängung – eine zu belegende und tragbare Rekonstruktion. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 40, 2010, 557–572.
- Łowmiański 1967 H. Łowmiański: *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e.* Tom III. Warszawa 1967.
- Macháček 2008 J. Macháček: Středoevropský model a jeho archeologické testování. *Český časopis historický* 106, 2008, 598–626.
- Macháček et al. 2016 J. Macháček/P. Dresler/R. Přichystalová/V. Sládek: *Břeclav-Pohansko VII. Kostelní pohřebiště na Severovýchodním předhradí*. Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 455. Brno 2016.
- Měřinský/Unger 1990 Z. Měřinský/J. Unger: Velkomoravské kostrové pohřebiště u Morkůvek (okr. Břeclav). In: V. Nekuda (ed.): *Pravěk a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulika*. Brno 1990, 360–402.

- Nadolski 1956 A. Nadolski: *Polskie sity zbrojne w czasach Bolesława Chrobrego. Zarys strategii i taktyki*. Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis 5. Łódź 1956.
- Nawroth 2001 M. Nawroth: *Das Gräberfeld von Pfahlheim und das Reitzubehör der Merowingerzeit*. Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums 19. Nürnberg 2001.
- Paterson et al. 2014 C. Paterson/A. J. Parsons/R. M. Newman/N. Johnson/C. H. Davis: *Shadows in the Sand. Excavation of a Viking-Age Cemetery at Cumwhitton, Cumbria*. Oxford 2014.
- Petersen 1919 J. Petersen: *De Norske Vikingsverd. En Typologisk-Kronologisk Studie Over Vikingetidens Vaaben*. Kristiana 1919.
- Pieta 2013 K. Pieta: Bojná – ein frühmittelalterliches Machtzentrum in Reichweite von Gold- und Eisenrevieren. In: M. Hardt/O. Heinrich-Tamáska (Hrsg.): *Macht des Goldes, Gold der Macht: Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum: Akten des 23. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum, Tengelic, 16.–19. 11. 2011*. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Weinstadt 2013, 423–437.
- Pieta 2017 K. Pieta: Včasnostredové mocenské centrum Bojná – výskumy v rokoch 2007–2013. In: K. Pieta/Z. Robak (eds.): *Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredových hradisk 2*. Archaeologica Slovaca Monographiae Fontes 22. Nitra 2017, 11–51.
- Pieta/Robak 2017 K. Pieta/Z. Robak: The Early Medieval Hill Fort Bojná-Valy, Slovakia, and its Defence System. *Acta Archaeologica Carpathica* 52, 2017, 329–351.
- Pöllath 2002 R. Pöllath: *Karolingerzeitliche Gräberfelder in Nordostbayern. Eine archäologisch-historische Interpretation mit der Vorlage der Ausgrabungen von K. Schwarz in Weismain und Thurnau-Allendorf*. München 2002.
- Procházka 2009 R. Procházka: *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 38. Brno 2009.
- Profantová 1997 N. Profantová: Blatnicko-mikulčický horizont v Čechách – současný stav a problémy. In: K. Wachowski (ed.): *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*. Wrocław 1997, 85–94.
- Profantová 2005 N. Profantová: Kování z hrobu 26 na pohřebišti Jízdárna. In: K. Tomková (ed.): *Castrum Pragense 7. Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích. Díl I. 1. Textová část*. Praha 2005, 305–306.
- Profantová 2016 N. Profantová: Ostruhy jako doklady přítomnosti elity v 8. a 9. století v Čechách. *Archaeologia historica* 41, 2016, 7–40.
- Rejholcová 1995 M. Rejholcová: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie)*. Archaeologica Slovaca Monographiae Fontes 15. Nitra 1995.
- Reuter 1997 T. Reuter: The recruitment of armies in the early middle ages: what can we know? In: A. Norgard Jorgensen/B. L. Clausen (eds.): *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1000–1300*. Copenhagen 1997, 25–31.
- Robak 2013 Z. Robak: *Studia nad okuciami rzemieni w typie karolińskim. VIII–X wiek. I*. Archaeologica Slovaca Monographiae Studia 18. Nitra 2013.
- Robak 2014 Z. Robak: *Studia nad okuciami rzemieni w typie karolińskim. VIII–X wiek. II*. Archaeologica Slovaca Monographiae Studia 19. Nitra 2014.
- Robak 2015 Z. Robak: Item decorated with the Tassilo Chalice Style in the Western Slavic Territories. *Slovenská archeológia* 63, 2015, 309–340.
- Robak 2017 Z. Robak: The Origins and the Collapse of the Blatnica-Mikulčice Paradigm. *Slovenská archeológia* 65, 2017, 99–162.
- Robak, in press Z. Robak: Chronology and periodisation of imports of Carolingian military equipment in the Carpathian Basin between the eighth and the tenth centuries. *Antaeus* 35–36, 2018, in press.
- Robak/Knoll/Bialeková 2013 Z. Robak/M. Knoll/D. Bialeková: Rekonzervácia a rekonštrukcia opaskového kovania z 9. storočia z Pobedimu. In: V. Dvonka (ed.): *CSTI 2013. Interdisciplinárta vo vedeckom výskume pri rozvoji kultúrneho dedičstva. Zborník príspevkov*. Bratislava 2013, 146–150.
- Ruttikay 1982 A. Ruttikay: The Organization of Troops, Warfare and Arms in the Period of Great Moravian State. *Slovenská archeológia* 30, 1982, 165–198.
- Ruttikay 1989 A. Ruttikay: Závrada. In: D. Bialeková (ed.): *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. I zväzok. 2. časť*. Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský kraj. Nitra 1989, 374–375.
- Ruttikay 2002 A. Ruttikay: Odras politicko-spoločenského vývoja vo veľkomoravskom vojenstve a výzbroji. In: A. Ruttikay/M. Ruttikay/P. Šalkovský (eds.): *Slovensko vo včasnom stredoveku*. Archaeologica Slovaca Monographiae Studia 7. Nitra 2002, 105–122.
- Schulze-Dörrlamm 1998 M. Schulze-Dörrlamm: Das karolingische Kreuz von Baume-Les-Messieurs, Dép. Jura, mit Tierornamenten im Frühen Tassilokelchstil. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 28, 1998, 131–150.

- Staňa 2006 Č. Staňa: *Velkomoravská pohřebiště v Rajhradě a Rajhradcích. Katalog. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 29*. Brno 2006.
- Stein 1967 F. Stein: *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A 9*. Berlin 1967.
- Strzelczyk 2014 J. Strzelczyk: *Longobardowie. Ostatni z wielkiej wędrówki ludów. V–VIII wiek*. Warszawa 2014.
- Szameit 1992 E. Szameit: Ein VLFBERHT-Schwert aus der Donau bei Aggsbach, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 76, 1992, 215–221.
- Szóke 2008 B. M. Szóke: Pannonien in der Karolingerzeit. Bemerkungen zur Chronologie des frühmittelalterlichen Fundmaterials in Westungarn. *Schild von Steierschen Beiheft* 4, 2008, 41–56.
- Szóke 2010 B. M. Szóke: Mosaburg, Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. *Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 31–32, 2010, 9–52.
- Šalkovský 2004 P. Šalkovský: K problematice železných jazykovitých nákončí opaska blatnicko-mikulčického horizontu. In: G. Fusek (ed.): *Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes* 7. Nitra 2004, 383–387.
- Štefan 2011 I. Štefan: Great Moravia, Statehood and Archaeology. The 'Decline and Fall' of One Early Medieval Polity. In: J. Macháček/Š. Ungerman (Hrsg.): *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav, 5.–9. 10. 2009 Břeclav. Studien zur Archäologie Europas* 14. Bonn 2011, 333–354.
- Štefan 2014 I. Štefan: Mocní náčelníci od řeky Moravy? Poznámky ke struktuře raných států. *Archeologické rozhledy* 66, 2014, 141–176.
- Tomková/Frolík 2005 K. Tomková/J. Frolík: Topografie pohřbívání v areálu Pražského hradu a na jeho předpolích. In: K. Tomková (ed.): *Castrum Pragense 7. Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích. Díl I. 1. Textová část*. Praha 2005, 7–24.
- Třeštík 1997 D. Třeštík: *Počátky Přemyslovců*. Praha 1997.
- Třeštík 2001 D. Třeštík: *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871*. Praha 2001.
- Ungerman 2005 Š. Ungerman: Reich ausgestattete Gräber auf dem großmährischen Gräberfeld in Dolní Věstonice. In: P. Kouřil (ed.): *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas. Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.–26. 5. 2004. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25*. Brno 2005, 209–224.
- Ungerman 2005–2006 Š. Ungerman: Průvlečka s prodlouženým krčkem z Dolních Věstonic „Na Pískách“. Původ, funkce a datování jednoho typu kování z raného středověku. *Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské univerzity M* 10–11, 2006, 117–139.
- Ungerman 2007 Š. Ungerman: *Raně středověké pohřebiště v Dolních Věstonicích-Na pískách*. Dizertační práce (Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Ústav archeologie a muzeologie). Brno 2007. Nepublikované.
- Ungerman 2011a Š. Ungerman: Schwertgurte des 9. bis 10. Jahrhunderts in West- und Mitteleuropa. In: J. Macháček/Š. Ungerman (Hrsg.): *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav, 5.–9. 10. 2009, Břeclav. Studien zur Archäologie Europas* 14. Bonn 2011, 575–608.
- Ungerman 2011b Š. Ungerman: Tzv. blatnicko-mikulčický horizont a jeho vliv na chronologii raného středověku. In: V. Turčan (ed.): *Karolínska kultúra a Slovensko. Zborník SNM. Archeológia. Suplementum* 4. Bratislava 2011, 135–151.
- Ungerman 2017 Š. Ungerman: Mečové pásy z 9.–10. století v Západní a Střední Evropě (typologie, chronologie, provenience a symbolika). In: K. Pieta/Z. Robak (eds.): *Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk 2. Archaeologica Slovaca Monographiae Fontes* 22. Nitra 2017, 253–280.
- Ungerman/Kavánová 2010 Š. Ungerman/B. Kavánová: Das Gräberfeld bei der Basilika von Mikulčice. In: L. Poláček/J. Maříková-Kubková (Hrsg.): *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice 8. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 41*. Brno 2010, 71–86.
- Wamers 1981 E. Wamers: Ein karolingischer Prunkbeschlagn aus dem Römisch-Germanischen Museum, Köln. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 9, 1981, 91–128.
- Wamers 1994 E. Wamers: *Die frühmittelalterlichen Lesefunde aus der Löhrrstraße (Baustelle Hilton II) in Mainz. Mainzer Archäologische Schriften* 1. Mainz 1994.
- Wamers 2005 E. Wamers (Hrsg.): *Die Macht des Silbers. Karolingische Schätze im Norden. Katalog zur Ausstellung im Archäologischen Museum Frankfurt (25. Februar bis 24. Juli 2005) und im Dom-Museum Hildesheim (31. Juli bis 11. Dezember 2005)*

- in Zusammenarbeit mit dem Dänischen Nationalmuseum Kopenhagen. Regensburg 2005.
- Wamers 2008 E. Wamers: Glaubensboten. „Aristokratische“ Kunststile des 8. bis 10. Jahrhunderts n. Chr. In: G. Eggenstein (Hrsg.): *Eine Welt in Bewegung. Unterwegs zu Zentren des frühen Mittelalters*. Begleitbuch der Gemeinschaftsausstellung. Katalog. München 2008, 37–50.
- Wasilewski 1960 T. Wasilewski: O służbie wojskowej ludności wiejskiej i składzie społecznym wojsk konnych i pieszych we wczesnym średniowieczu polskim. *Przedgląd historyczny* 51, 1960, 1–23.
- Wegewitz 1968 W. Wegewitz: *Reihengräberfriedhöfe und Funde aus spätsächsischer Zeit im Kreis Harburg*. Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 10. Neumünster 1968.
- Westphal 2002 H. Westphal: *Franken oder Sachsen? Untersuchungen an frühmittelalterlichen Waffen*. Studien zur Sachsenforschung 14. Oldenburg 2002.

Meč a opasok v karolínskom období

Nové vyhodnotenie bojovníckeho hrobu 23 zo Závady

Z b i g n i e w R o b a k

Súhrn

Predmetom príspevku je analýza výbavy hrobu 23 zo Závady, okres Topoľčany, po opätovnej konzervácii vykonanej v roku 2017. Tento hrob, kvôli svojej výbave, sa v literatúre veľmi často používa ako referenčný nálezový celok, ktorý poskytuje základ pre stanovenie chronológie určitých kategórií pamiatok, spájaných s bojovníkom a jeho výzbrojou. Už niekoľko rokov odborníci poukazujú na neprimeranosť datovania tohto celku (Košta/Hošek 2014, 250; Ungerman 2011a, 588).

Pohrebisko v Závade bolo skúmané D. Bialekovou v rokoch 1974 a 1976 (Bialeková 1974; 1975; 1977a) a publikované v roku 1982 (Bialeková 1982). Nájdených a preskúmaných bolo 36 hrobov, z ktorých sa v 33 našli ľudské kosti alebo stopy pohrebu (obr. 1). Hrob 23 (obr. 2) bol umiestnený v centrálnej časti skúmanej plochy a bol v ňom pochovaný muž vo veku okolo 30–40 rokov.

Podľa katalógu, ktorý je priložený k nálezovej správe (Bialeková 1974), bol v hrobe nájdený meč, ostroha, nôž, „bočná prevliečka“ (t. j. kovanie s krčkom a pútkom), nákončie remeňa, kovanie s pántom (obr. 3; 4) a nešpecifikovaný počet „amorfných zlomkov“. Vďaka rekonzervácii hrovej výbavy, vykonanej v roku 2017 v laboratóriu AÚ SAV v Nitre M. Knollom, bol jeden z „amorfných“ objektov identifikovaný ako fragment ramena druhej ostrohy (obr. 4: 2). Z ôsmich fragmentov nešpecifikovaných zlomkov je jedno drevo nasýtené oxidmi železa a iné je fragment železnej tyčinky obklopenej vrstvou dreva nasýteného oxidmi železa. Šesť zvyšných zlomkov tvorí zakonzervované produkty korózie obsahujúce malé množstvo metalického železa.

Meč z hrobu (obr. 3: 4) možno zaradiť medzi pomerne neskoré exempláre staršej skupiny mečov typu X podľa J. Petersena (1919, 158–167), čo zodpovedá Geibigovemu kombinovanému typu 12-11-6-10 (Geibig 1991, 56–58). Garnitúra meča (obr. 3: 1–3), ktorá obsahuje kovanie s pántom, je eponimickým príkladom garnitúry typu Závada podľa Š. Ungermana (2011a, 584–588) a zodpovedá typu V v klasifikácii mečových garnitúr karolínskeho typu (obr. 6; Robak 2013, 149–152). V prípade ostrôh (obr. 4: 1–2) chýbajúce koncovky znemožňujú určiť ich typ. Charakteristická pásová forma ramien a početné analógie umožňujú dostatočne presné závery, týkajúce sa ich chronológie (obr. 12; 14).

Na základe informácií získaných pri analýze predmetov z hrobu 23 možno konštatovať, že celú výbavu tvoria typy výrobkov, ktoré sa nezačali používať skôr ako v polovici 9. storočia. Tento záver platí pre ostrohy, garnitúru kovaní, ako aj pre meč. Pôvodné datovanie predmetov z hrobu 23 zo Závady, na základe koncepcie blatnicko-mikulčického horizontu, ovplyvnilo datovanie celého pohrebiska do obdobia medzi 1. tretinou 9. storočia až po jeho záver. Na základe aktuálnych poznatkov o chronológii súčasti jazdeckej výbavy, by sa datovanie malo posunúť do obdobia od polovice 9. storočia až do začiatku alebo prvej polovice 10. storočia.

Stále však platia ostatné zistenia vyplývajúce z analýzy stratigrafickej situácie na pohrebisku (Bialeková 1982, 154). Zrejme sa tu zaoberáme malým krátkotrvajúcim, možno jednofázovým pohrebiskom s niekoľkými skupinami hrobov. Malé množstvo hrobov (36), relatívne chudobná výbava a ich pomerne jasné zoskupenie naznačujú, že ide o pohrebisko spojené s miestnou komunitou, pravdepodobne tvorenou niekoľkými rodinami (Bialeková 1982, 152). Členmi troch rodín boli štyria muži, ktorí nosili zbrane. Medzi pochovanými však nie sú žiadne hroby, ktoré by mohli byť označené ako extrémne elitné. Súčasti výstroja a jazdecká výbava však majú svoje analógie medzi početnými nálezmi na blízkom

hradisku Bojná-Valy. Mohli sa tam aj vyrábať. V bezprostrednej blízkosti pohrebiska neboli zatiaľ nájdené stopy žiadneho obranného objektu, ale iba stopy otvoreného osídlenia (*Ruttkay 1989, 374, 375*). Preto možno predpokladať, že sídlisko/sídliská v oblasti dnešnej Závady a okolia patrili k aglomeračnej zóne, ktorej centrom bolo hradisko v Bojne.

Vidiecke veľkomoravské pohrebiská sa vyznačujú malým percentom hrobov s jazdeckou výbavou. Meče sa v nich objavujú iba sporadicky. Okrem toho hroby s takouto výbavou netvorili izolované skupiny, ale sú len rozptýlené po celom pohrebisku a patria do rôznych skupín hrobov, pravdepodobne zodpovedajúcich rodovým skupinám. Zvyčajne sa v týchto hroboch nenachádzajú žiadne iné zdanlivé znaky akéhosi „vyššieho sociálneho postavenia“ – predmety sú vyrobené pomerne jednoduchým spôsobom a zbavené nepotrebných dekorácií. Preto ťažko hľadať pomedzi pochovanými členov skutočných, vysoko postavených elít, ktoré naozaj tvorili izolovanú sociálnu skupinu. V prípade hrobov na vidieckych pohrebiskách máme skôr jedincov, ktorí sa profesionálne alebo z povinnosti zaoberali bojom. Mohli byť radovými členmi družín v blízkosti hradov. Oveľa pravdepodobnejšie je, že sú to hroby mužov, ktorí žili na vlastnej pôde a ak to bolo nevyhnutné, podliehali aj vojenskej službe. Bojovník pochovaný v Závade patril pravdepodobne do skupiny pridelennej územnej organizácii, ktorá patrila blízkeho hradisku v Bojne. Je však ťažké kvalifikovať tento hrob ako veľmožský, hoci sa nepochybné líši od hrobov, ktoré ho obklopujú.

Obr. 1. Závada, okres Topoľčany. Plán pohrebiska (podľa *Bialeková 1974; 1976; 1977; 1982*; prekreslil Z. Robak). Legenda: a – bradatica; b – ostrohy; c – meč.

Obr. 2. Závada, okres Topoľčany. Hrob 23 (podľa *Bialeková 1974*).

Obr. 3. Závada, okres Topoľčany. Hrob 23. 1–3 – mečová garnitúra; 4 – meč. Železo.

Obr. 4. Závada, okres Topoľčany. Hrob 23. 1, 2 – ostrohy; 3 – nôž. Železo.

Obr. 5. RTG snímka opaskových kovaní zo Závady. Bez mierky.

Obr. 6. Typológia karolínskych mečových garnitúr. 1 – rozdeľovač remeňov (trojsmerný); 2 – oválne kovanie; 3 – kovanie s prevliečkou; 4 – nákončie remeňa; 5 – pracka; 6 – strechovité kovanie; 7 – kovanie s krčkom a pútkom; 8 – patové kovanie.

Obr. 7. Rekonštrukcia upevnenia meča pomocou garnitúry typu V (1 variant).

Obr. 8. Rekonštrukcia upevnenia meča pomocou garnitúry typu V (2 variant).

Obr. 9. Experimentálna rekonštrukcia garnitúry meča typu V. Rekonštrukcia Z. Robak a M. Knoll.

Obr. 10. Pantové kovanie – možnosti upínania.

Obr. 11. Kovanie s prevliečkou.

Obr. 12. Gradišče nad Bašľem/SI. 1–6 – súčasti dvoch mečových garnitúr. Železo. 1–3 – vďaka zdvorilosti T. Kniflica a Š. Karo; 4–6 – podľa *Karo 2011*.

Obr. 13. Ostrohy s oblúkom čiastočne vykonaným s pásky. Železo. 1 – Závada, hrob II/74 (podľa *Bialeková 1982*); 2 – Pobeďim-Hradišťa (podľa *Bialeková 1972*); 3 – Zalavár-Vársziget/Maďarsko, hrob 1/2000 (podľa *Szőke 2008*); 4 – Bojná-Valy, 445/2007; 5 – Bojná-Valy, 506–508/2008; 6 – Bojná-Valy, 718/2007.

Obr. 14. Sv. Jan pod Skalou/Česko. Ostroha. Železo (podľa *Profantová 2016*).

Obr. 15. Južný Považský Inovec v druhej polovici 9. a 10. stor. 1 – Závada; 2 – Nemečky; 3 – Veľké Hoste; 4 – Bojná I-Valy; 5 – Bojná II-Hradisko; 6 – Bojná III-Žihľavník; 7 – Nitrianska Blatnica-Jurko; 8 – Ducové-Kostolec; 9 – Hrádok. Legenda: a – mohylové pohrebisko; b – plošné pohrebisko; c – hradisko; d – kostol/kaplnka.

Mgr. Zbigniew Robak, PhD.

Archeologický ústav SAV

Akademická 2

SK – 949 21 Nitra

zbigniew.robak@savba.sk

VÝSKUM STREDOVEKÉHO OSÍDLENIA A POHREBISKA V NITRE NA ŠKOLSKEJ ULICI*

Matej Ruttkay – Jaroslava Ruttkayová

Keywords: Slovakia, Nitra, rescue archaeology, settlement, Middle Ages, burial grounds in the 10th–12th century

Research of the Medieval Settlement and Cemetery at Školska Street in Nitra

The study summarises results of rescue archaeological excavations at Školska Street in the Nitra city centre. We have documented a burial ground fragment established at the turn of the 10th and 11th century and used probably until the turn of the 11th and 12th century. Graves contained mainly pieces of jewellery – S-shaped earrings, bracelets, rings, and pearls from necklaces. We have also found bracelets (woven and bar) indicating that it could be one of the oldest burial grounds with this type of finds in Nitra old town. Pieces of ceramics have been found only in graves.

We have also discovered relics of medieval and early modern settlement facilities. 47 features represent four main periods: 9th–10th century, 11th–12th/13th century, 13th–15th century, and early modern period. The study provided a significant discovery, namely that at the turn of the 10th and 11th century, the Great Moravian settlement transformed into a burial ground. However, sometime in the 13th century the area again transformed into a settlement with a cluster of workshops (bone and antler). Since then, the site has been continuously inhabited.

ÚVOD

Obr. 1. Nitra, Školská ulica. Lokalizácia výskumu na mape 1 : 10 000.

V mesiacoch apríl–december 2007 sa v centrálnej časti Nitry uskutočnil záchranný archeologický výskum. Išlo o parcely nachádzajúce sa v miestnej časti Staré mesto na Školskej ulici (obr. 1; 2), parc. 1205, 1206, 1207. V nedávnej minulosti tu prebehla asanácia budov a parcely stáli dlhšiu dobu nevyužívané. V 19.–20. stor. prešiel priestor mnohými stavebnými úpravami, a preto nebolo zrejmé, či je tu ešte možnosť zachytenia pôvodných archeologických situácií.

Po asanovaní budov stavebník bez prítomnosti archeológa a ešte pred uzatvorením dohody o vykonaní archeologického výskumu odstránil tehlovú suť v severovýchodnej časti pozemku. Následne investor zavolať archeológov a prikročilo sa k výskumu. V konečnom dôsledku bolo možné konštatovať, že pri príprave stavebného priestoru k výraznejšiemu porušeniu originálnych situácií zo stredoveku nedošlo. Väčšiu časť porušenej plochy totiž zaberali novoveké pivnice. Žiaľ, iná situácia bola na lokalitách v susedstve,

* Práca vznikla v rámci grantového projektu 2/0175/16 agentúry VEGA a bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV 14-0842.

Obr. 2. Nitra, Školská ulica. Celkový pohľad na východnú časť výskumu (pohľad od východu).

kde sa oveľa rozsiahlejšie výkopy diali bez reálneho plošného archeologického výskumu – Farská ulica 45, kde sa zdokumentovali iba profily výkopu (inf. R. Daňo), areál OC Mlyny, kde bola väčšia časť plochy veľkého obchodného komplexu iba vybagrovaná a až po výmene dodávateľa archeologického výskumu sa doskúmal zvyšok nezničenej plochy (König a kol. 2014). Cieľom príspevku je stručné predstavenie najdôležitejších výsledkov výskumu. Podrobnejšie analýzy budú súčasťou samostatnej štúdie, prípadne monografie.

Školská ulica sa nachádza na pomerne strmom východnom svahu centrálného nitrianskeho návršia (hradiska?). Na západe je ohraničená parkom a na východe dvorom domovej zástavby Farskej ulice (obr. 2). Obe tieto hranice tvoria 4–5 m vysoké terasy, čo od začiatku naznačovalo, že terén bol v minulosti výrazne upravovaný. Podobne aj na juhu sa nachádza terasovite znížená platforma pre susedný obytný dom, resp. terasu reštaurácie. Nadmorská výška terénu kolíše od 146–151 m n. m.

Z hľadiska zástavby stredovekej Nitry lokalita leží pravdepodobne východne od hradiska (obr. 2) Na vršku, ale nemožno ani vylúčiť jej pozíciu vo vnútri hradiska (Čaplovič/Točík 1951). Presný priebeh východného valu totiž nie je známy. Nie je vylúčené, že výrazné zvrstvenie terénu na 1. vojenskom mapovaní zachytávajúce územie približne medzi Farskou a Piaristicou ul. (obr. 2) v podstate reprezentuje hranicu včasnostredovekého opevnenia. Veľkou pomôckou by mohol byť aj najnovší výskum na neďalekej pomerne veľkej voľnej ploche (Tabáň), kde sa zachytili aj časti starších stredovekých opevnení (inf. R. Daňo). Vo vrcholnom stredoveku leží lokalita vo vnútornej časti tzv. starého mesta.

HISTÓRIA VÝSKUMU

Na samotnej Školskej ulici archeologický výskum doteraz neprebehol. V blízkosti miesta výskumu sa v minulosti uskutočnili viaceré výskumné aktivity rôzneho rozsahu. V okolí Kostola sv. Ladislava sa preskúmala časť pohrebiska z 9.–10. stor. a fragment prikostolného cintorína, kde sa odkrylo 77, často vzájomne sa porušujúcich hrobov z 11.–14. stor. (esovité záušnice, pracky, štítkový prsteň, atď.; Chropovský 1972, 176, 177), ako aj časť stredovekého sídliska (Vendtová 1962). Odkrylo sa tu aj pohrebisko z 9.–10. stor. (10 hrobov – nože, koráliky, kosák, ostrohy a pod.; Chropovský 1962, 149–168; 1975, 5). V súvislosti so stavebnou činnosťou na Piaristickej ulici (bývalej Gudernovej) sa na viacerých polohách – budova Stavoprojektu, budova Štátneho archívu, aktivity severne od Poriu (TESCO),

teda v bezprostrednej blízkosti polohy Školská, sa preskúmali fragmenty osídlenia z 10.–12. stor. a 16.–17. stor. (Šalkovský 1978, 222, 223).

V širšom okolí, na susednej Farskej ulici, sa v minulosti doložili viaceré archeologické situácie (hrob z 9. stor. – Točík 1956; sídlisko z 9.–12. stor. – Čaplovič/Točík 1951, 178, 179; pohrebisko z 11.–12. stor. – Čaplovič/Točík 1951, 178, 179, viaceré odkryvy z posledných rokov Bednár/Fottová 2006; Fottová 2005; 2006). Na východnom svahu polohy Na vršku sa nachádza aj Kupecká ul., kde sa v 90. rokoch 20. stor. uskutočnili rozsiahlejšie výskumné práce (Ruttikay/Ruttikayová 1997; Ruttikayová 1996). Tie doložili, že po 15. stor. terén východného svahu návršia prešiel rozsiahlou úpravou, t. j. horná časť bola zrezaná a spodná časť prisypaná, čím sa dosiahlo zmiernenie strmosti svahu. Tak mohli byť odstránené aj viaceré relikty včasnostredovekého valu. Základná konfigurácia v priestore Školskej ulice a konfrontácia s historickými mapami naznačovali, že podobný proces mohol byť i v týchto miestach. Stopy po opevnení sa tu doteraz nezistili.

VÝSKUM 2007

Záchranný archeologický výskum v roku 2007 prebiehal v dvoch etapách (stavali sa dve budovy so samostatným stavebným harmonogramom). Najskôr sa preskúmala východná a následne západná časť parciel. V západnej časti sa objavili už len relikty objektov, zatiaľ čo vo východnej časti sa odkryli zložité nálezové situácie vo viacerých horizontoch.

Metóda výskumu spočívala v postupnom znižovaní kultúrnych vrstiev po štvorcoch/sektoroch 1 x 1 m a následnom odkryve identifikovaných objektov a hrobov. V hornej časti, v hĺbke približne 40, resp. 120 cm, sa nachádzali kultúrne súvrstvia bez možnosti identifikácie objektov. Dovedna sa preskúmali viaceré stredoveké a novoveké kultúrne a vyrovnávacie vrstvy, 50 hrobov z druhej polovice 10.–11./12. stor. a 47 objektov reprezentujúcich osídlenie od doby veľkomoravskej po novovek. Dôležité je zistenie, že západná polovica skúmanej plochy (t. j. vyššia časť) bola v minulosti zosvahovaná. To znamená, že horné vrstvy boli temer kompletne odstránené a zachovali sa iba relikty spodných častí najhlbšie zapustených objektov.

Pohrebisko

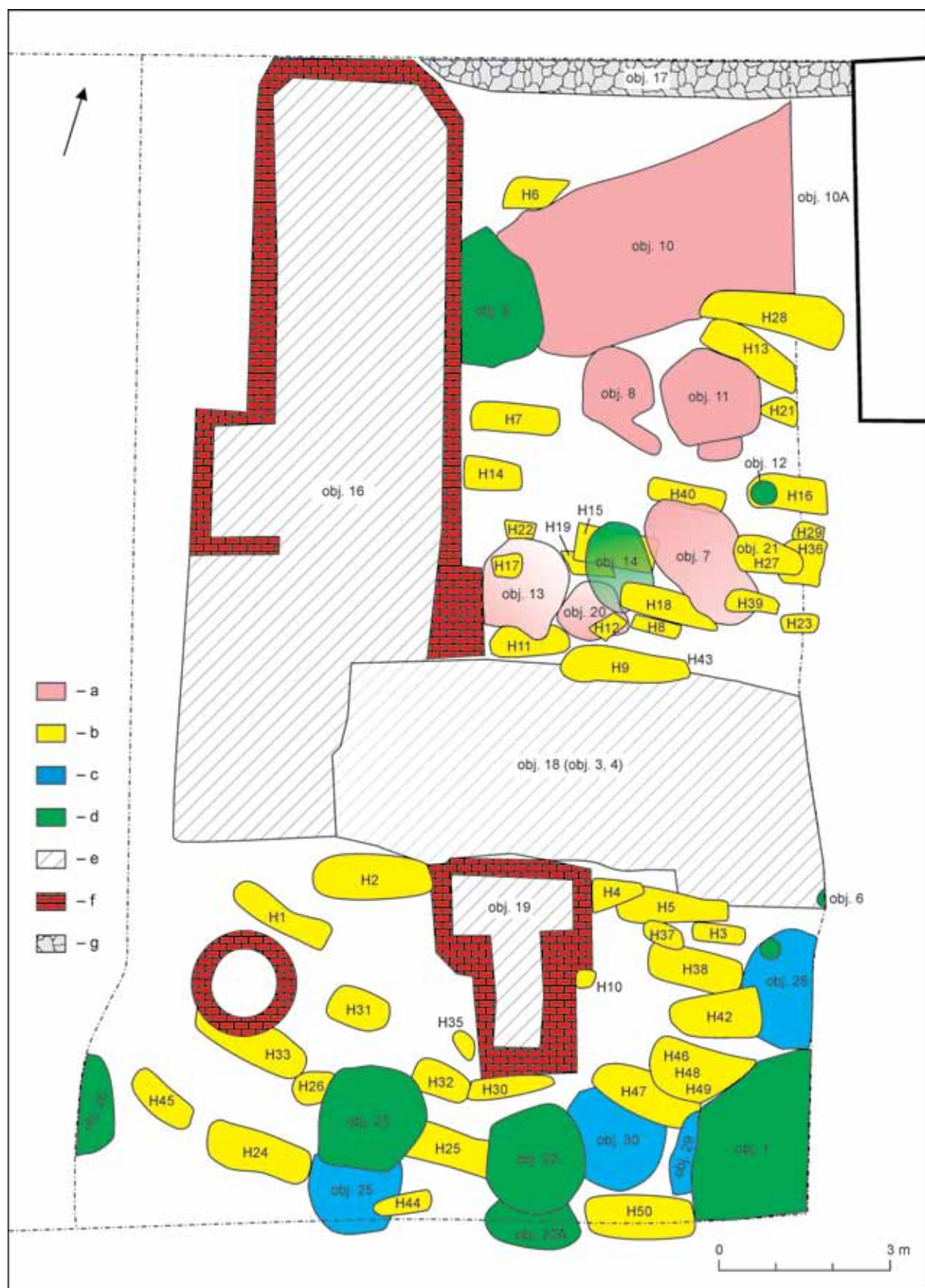
Najväčším prekvapením výskumu bol objav stredovekého pohrebiska. Preskúmalo sa 50 kostrových hrobov dospelých jedincov mužského a ženského pohlavia, ako aj detí, vrátane niekoľkodňových kojenčov. V súčasnosti prebieha antropologická analýza. Väčšina hrobov bola porušená stredovekými a novovekými sídliskovými objektmi alebo aj navzájom (obr. 2). To zapríčinilo aj výraznú fragmentárnosť zachovaných častí. Staršie hroby boli vo viacerých prípadoch porušené mladšími (superpozície), čo naznačuje relatívne dlhé používanie pohrebiska (obr. 3: 5).

Hrobové jamy boli zväčša ťažko identifikovateľné, spravidla s úzkym obdĺžnikovým, resp. mierne oválnym pôdorysom. Hroby boli orientované v smere SZZ – JVV s miernymi odchýlkami (s hlavou na západ a pohľadom približne na východ). Výnimkou bol iba hrob 14, kde bol mŕtvy pochovaný hlavou na východ. Mŕtvi boli spravidla do hrobu uložení vo vystretej polohe na chrbte, s vystretými dolnými končatinami, hornými končatinami najčastejšie vedľa tela a predlaktím v rôznych polohách. Iba výnimočne sa objavujú odchýlky, napr. mierne pokrčené, nabok sklonené dolné končatiny a pod. Superpozície a časté podkopanie hrobov mladšími objektmi (najmä zásobné jamy s rozširujúcou sa spodnou časťou) malo za následok časté posuny časti hrobov, resp. kostí. Extrémnym prípadom je hrob 20, ktorý sa našiel na dne novovekej pivnice. Bol súčasťou prepadnutej stropnej časti pivnice, takže oproti pôvodnej úrovni pochovania sa nachádzal približne o dva metre hlbšie.

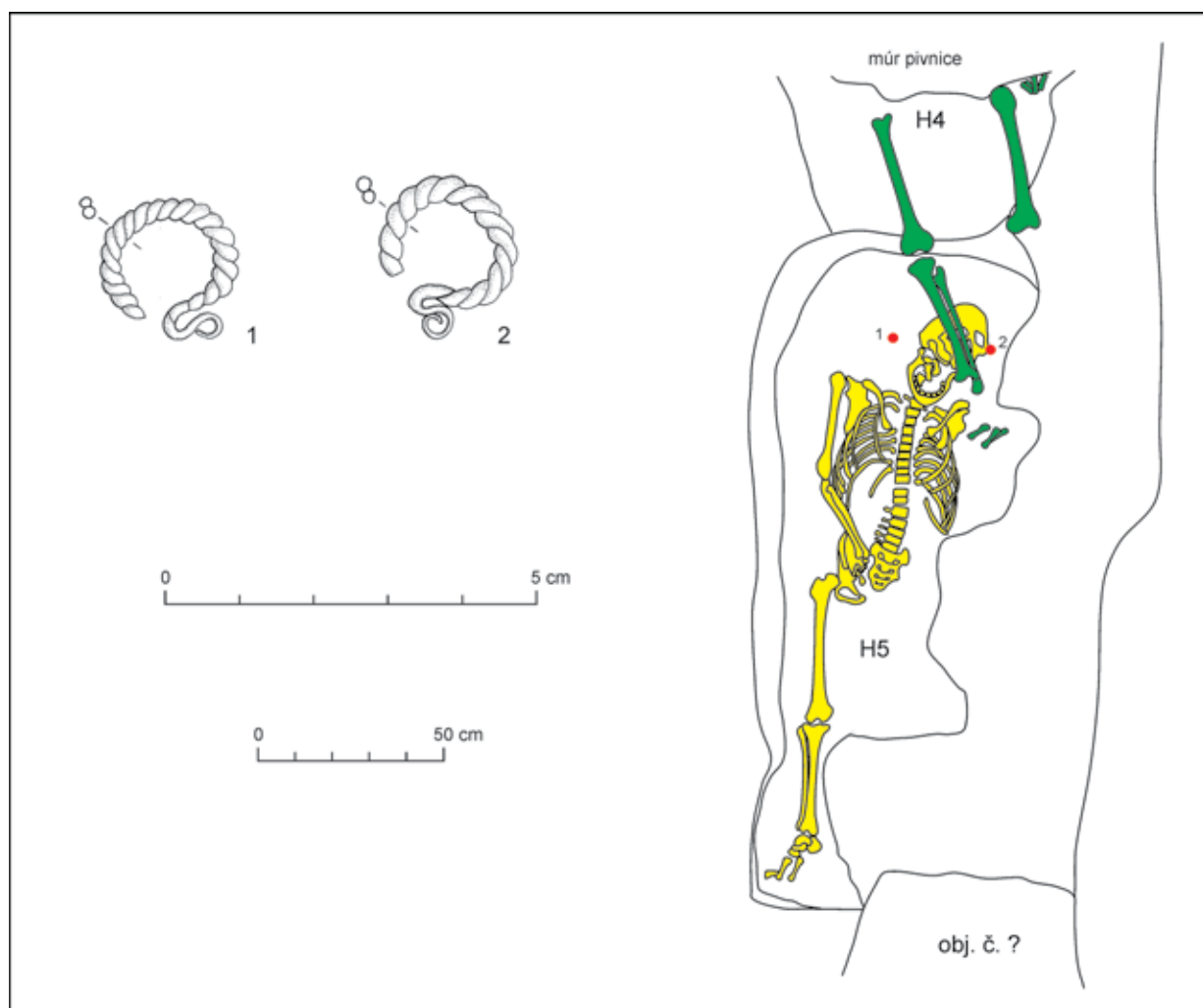
Pravdepodobne sa nezachytla ani jedna z reálnych hraníc pohrebiska (obr. 4). Dôvodom tejto neistoty je skutočnosť, že všetky plochy mimo skúmaného priestoru a tiež západná časť skúmanej plochy už boli v dávnej minulosti výrazne znížené a archeologické situácie temer komplexne zničené. Zo situovania hrobov sa nedá jednoznačne určiť, či hroby boli súčasťou samostatného pohrebiska, alebo či ešte boli časťou prikostolného cintorína patriaceho ku Kostolu Blahoslavenej Panny Márie, ktorý stál na mieste dnešného Kostola sv. Ladislava (piaristický kostol). Odpoveď na túto otázku by v budúcnosti mohol dať výskum v parku medzi piaristickým kostolom a skúmanou plochou. Na základe aktuálnych poznatkov sa zdá pravdepodobnejšie, že ide o samostatné pohrebisko bez väzby na pochovávanie na cintoríne skúmanom pri Kostole sv. Ladislava.

Obr. 3. Nitra, Školská ulica. 1 – hrob 42; 2 – hrob 43; 3 – hrob 45; 4 – hrob 48; 5 – ukážka kumulácie hrobov a etážovitého pochovávaní.

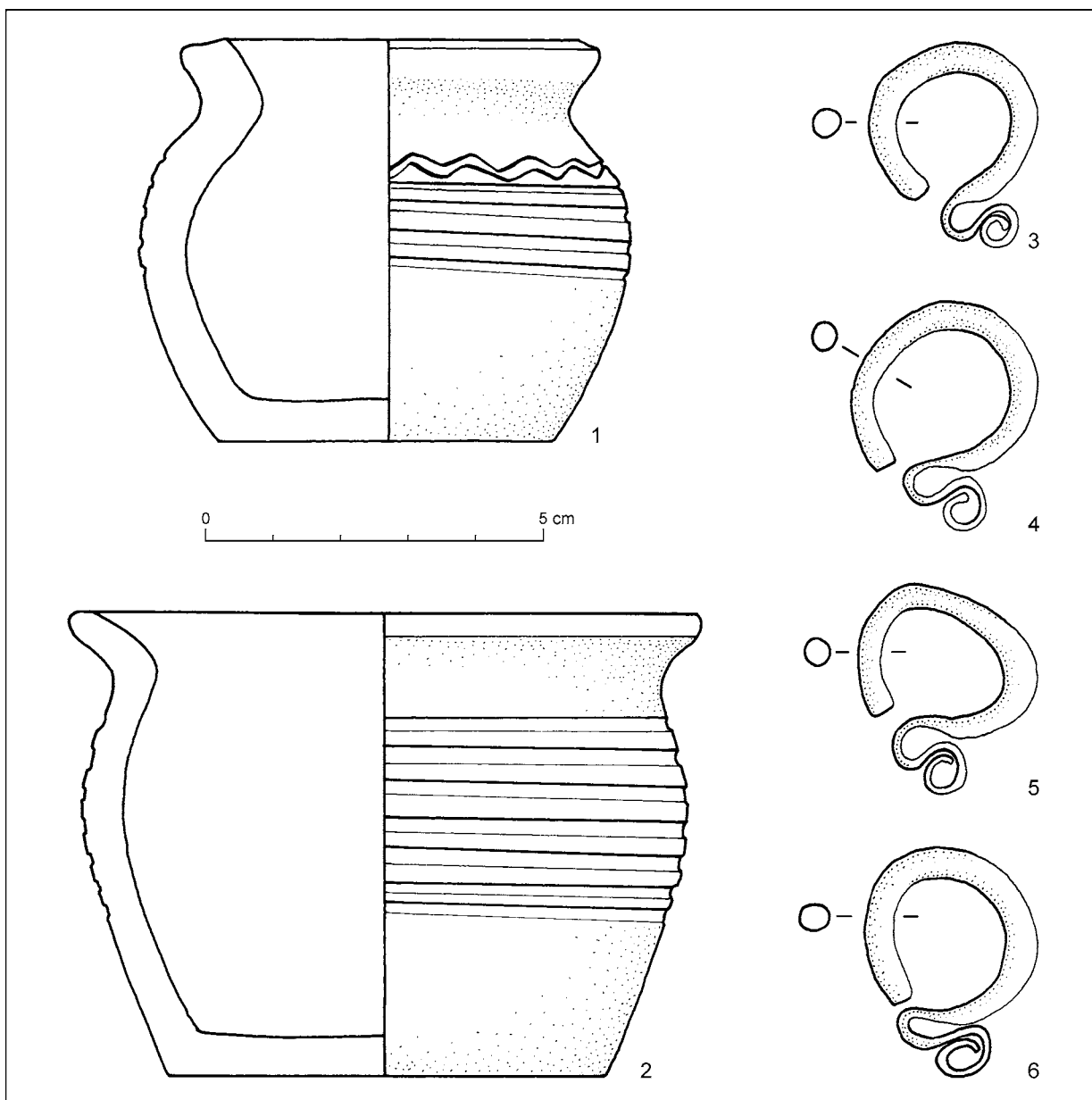
Obr. 4. Nitra, Školská ulica. Plán východnej časti. Legenda: a – sídlisko 9. stor.; b – hroby 10.–11. stor.; c – sídlisko 13.–14. stor.; d – novovek; e – novoveká pivnica; f – tehlový múr; g – kamenný múr.

Obr. 5. Nitra, Školská ulica. Plán hrobov 4 a 5. 1, 2 – nálezy z hrobu 5.

V hrobách sa našiel iba relatívne malý počet nálezov. Najmasovejšie zastúpenou skupinou na pohrebisku je šperk, ozdoby hlavy, prípadne krku či hrude, menej náramky a prstene. Najčastejšie sa objavujú strieborné a bronzové šperky, esovité záušnice, otvorené tyčinkové aj točené náramky, tyčinkové aj pásičkové prstene, sklené a kamenné koráliky, minca. Keramika sa našla iba v dvoch hrobách, pričom jeden z nich (hrob 12) je sporný, lebo sa v ňom nezistili kostrové pozostatky.

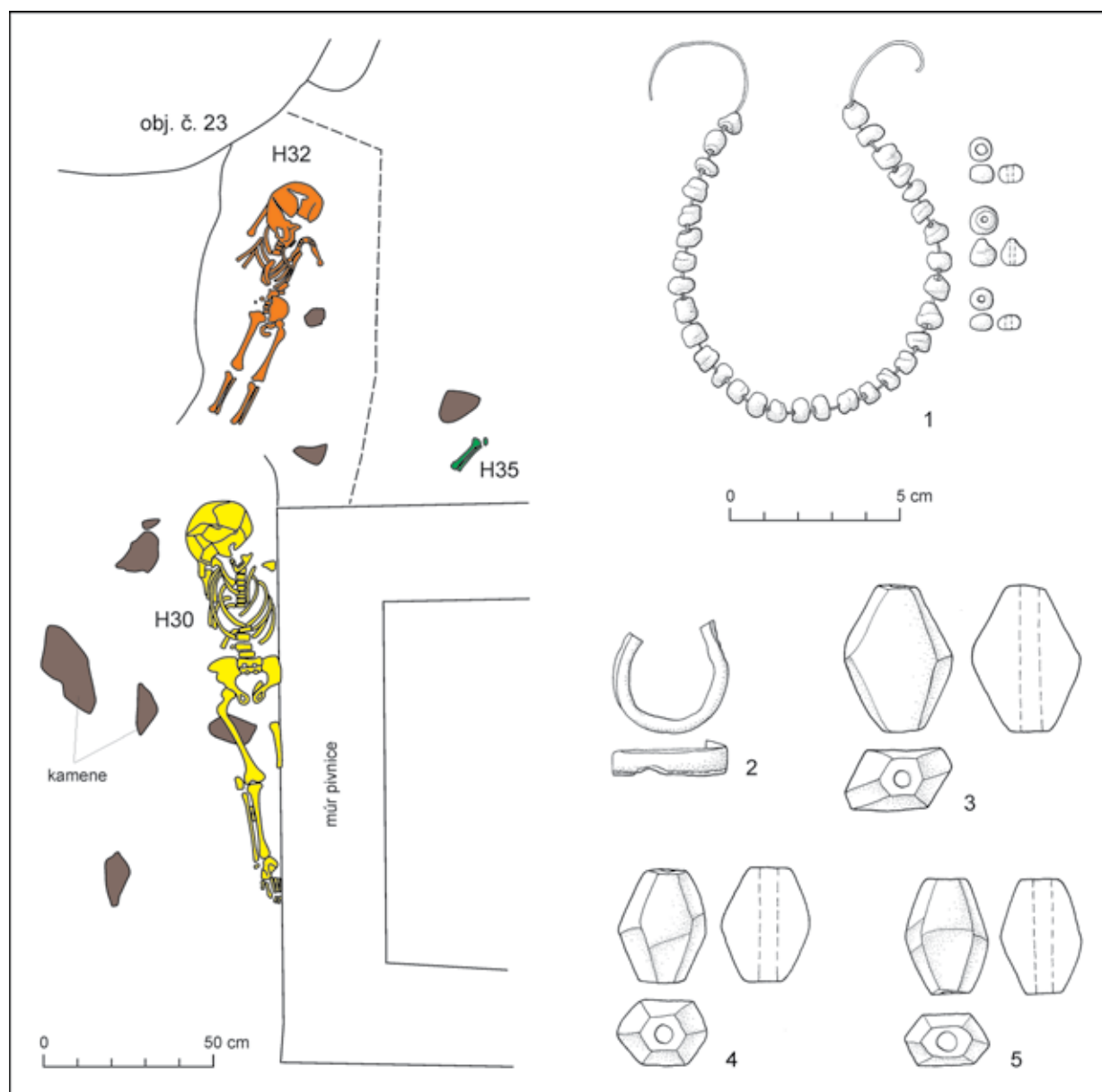
Medzi esovitými záušnicami majú prevahu exempláre vyrobené z jednoduchého drôtu, často so široko roztepanou slučkou s najčastejším priemerom 13–18 mm, výnimočne až 22 mm. Menej časté sú esovité záušnice z tordovaného drôtu (priemer asi 20 mm; obr. 5). Najmenej početné sú esovité záušnice z tenkého drôtu s najčastejším priemerom približne 25 mm, niekedy tyčinka so štvorhranným prierezom. V hrobách sú zastúpené spravidla po dva exempláre, ale vyskytli sa aj vo väčšom počte (hrob 50 – 4 ks; obr. 6; hrob 47 – 4 ks). Takáto situácia je bežná na pohrebiskách 10.–12. stor. (Čaplovič 1954; Rejholcová 1995, 60; Točík 1971). M. Hanuliak (1994, 40) v Malých Kosihách pozoroval viacpočetnosť iba v prípade typu so široko roztepanou slučkou. Na pohrebisku Školská ulica sa tento stav nepotvrdil. Na ďalších lokalitách sa však vo väčšom počte v jednom hrobe objavujú aj ďalšie typy esovitých záušníc (Nitra-Selenec, Tesárske Mlyňany). V prípade výskytu dvoch záušníc bola jedna na ľavej a druhá na pravej strane lebky. To by naznačovalo ich nosenie približne vo funkcii, resp. na mieste náušníc. V hrobe 5 sa našli dve záušnice vyhotovené z dvojice spletaných drôtov (obr. 5). Na chronologické postavenie esovitých záušníc dnes neexistuje jednotný názor (Fusek 1998; 2006; Hanuliak/Rejholcová 1999; Štefan 2009; Ungermann 2010). Exempláre z Nitry-Školskej ulice možno predbežne datovať do záveru 10.–začiatku 12. stor. Presnejšie zaradenie ukáže až definitívna analýza.

Obr. 6. Nitra, Školská ulica. Nálezy z hrobov. 1 – hrob 12; 2–6 – hrob 50.

Na pohrebisku na Školskej ulici sa nezistilo uloženie záušníc naznačujúce ich funkčné rozloženie v rade na čelovej strane hlavy, resp. naznačujúce ich pripevnenie na akýchsi členkách. Pravdepodobnejšie je ich uloženie na postranných kožených či látkových stuhách (Hanuliak 1994, 40; Točík/Paulík 1979, 114).

Krk a hrud' niektorých pochovaných zdobili náhrdelníky. Použili sa pri nich sklenené koráliky, ale výnimočne i polodrahokamy (ametyst a pod.) alebo jantár. Koráliky tvorili širokú typovú škálu, čo sa týka tvaru, farby (prevažne zelené, čierne, hnedé, žlté, viacfarebné), ako aj celkovej technológie. V hrobách sa nachádzali v rôznom počte od 1 do 67 kusov. Pokiaľ ide o tvar, koráliky boli valcovité, súdkovité, guľovité i členené (obr. 7–9). Z hľadiska materiálu ide v prvom rade o sklené exempláre. Samostatnú skupinu tvoria koráliky vyrábané z prírodných surovín (predbežne nie sú geologicky určené, ale ide pravdepodobne najmä o achát rôznych odtieňov a fluorit – hrob 32, fialová farba). Zaujímavý je nález z hrobu 37 (obr. 9: 2; 10). Poukazuje na to, že náhrdelník musel byť veľmi tesne upevnený na krku (podobná situácia je aj v hrobách 22, 32). Okrem toho mal pochovaný na každej ruke jeden prsteň (tyčinkový a plechový) a dve esovité záušnice so široko roztepanou slučkou. Podobne tesný bol aj náhrdelník z hrobu 22

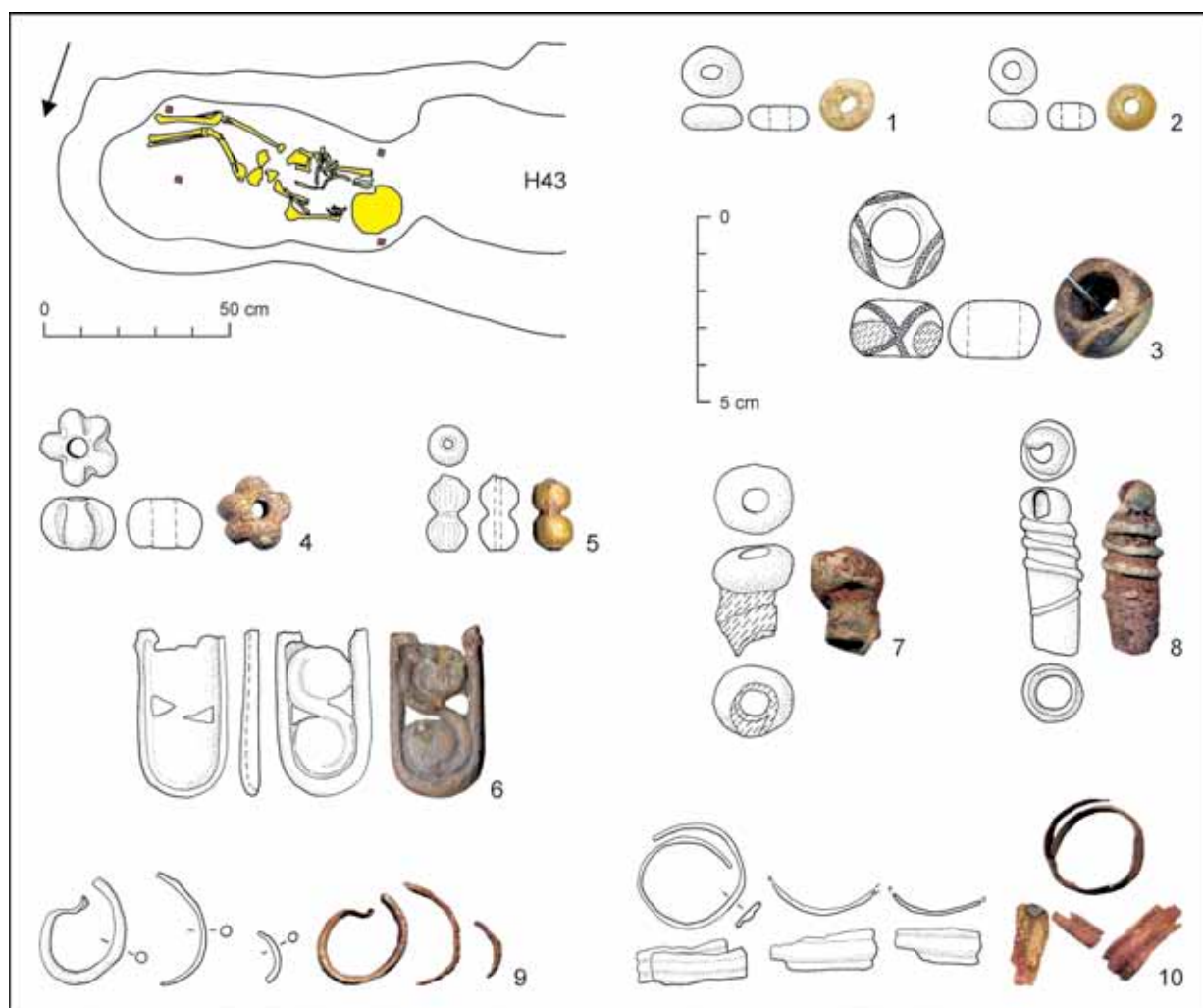

Obr. 7. Nitra, Školská ulica. Plán hrobov 30, 32 a 35. 1–5 – nálezy z hrobu 32.

(64 korálikov), malé koráliky boli zelené, v strede dva čierne. V detskom hrobe 43 sa na hrudi pochovaného našiel fragment antikvárneho kovania z doby avarského kaganátu. Určite musel byť súčasťou náhrdelníka. Je otázkou, či ide o akýsi talizman, pamiatku predkov, alebo o náhodný nález pri výkopových prácach v mieste niektorého z pohrebísk z doby avarského kaganátu na juhozápadnom Slovensku.

Vo viacerých hroboch sa vyskytli rôzne kombinácie korálikov vyhotovených kombináciou skiel rôznej farby. Napríklad v náhrdelníku z hrobu 45 je navítené bledomodré tenké vlákno na takmer čiernom valcovitom koráliku, alebo sú na tmavom až čiernom podklade pritavené svetlomodré očká, prípadne je korálik zhotovený z trojkombinácie skla – čierna, žltá, červená. Veľkou variabilitou sa vyznačoval aj náhrdelník z hrobu 43. Okrem korálikov, temer zhodných s korálikmi z hrobu 37, sa tu našli i viacfarebné jedince, podlhovastý tmavý so svetlozeleným niťovitým ovinutím, valcovitý v trojfarebnom vyhotovení (tmavý podklad, zelenkavé očko a hnedé línie), pozdĺžne členený ružovkastej farby a priečne členený koráliky žltkastej farby (obr. 8).

Výskyt korálikov jednoznačne ukazuje na to, že boli v prvom rade používané do náhrdelníkov, najmä typov, ktoré pomerne tesne priliehali ku krku. V prípade pochovaných na pohrebisku v Nitre

Obr. 8. Nitra, Školská ulica. Plán hrobu 43. 1–10 – nálezy z hrobu 43.

na Školskej ulici je menej pravdepodobné ich používanie vo funkcii nášiviek na odeve, resp. ozdobných stužiek vo vlasoch či čeleniek (Haberstroh 2004, 115; Krumphanzlová 1965, 161). Samozrejme je treba mať na zreteli, že koráliky boli dozaista vyrábané aj z organických materiálov. Tie sa dodnes nezachovali.

Zriedkavosťou v nálezovom inventári sú náramky (obr. 7), ktoré sa vyskytli iba v troch hrobách. V hrobe 19 sa na jednej ruke, zápästí, našiel tyčinkový nezdobný náramok a na druhej ruke náramok spleťaný z drôtov (obr. 11). V hrobe 14 sa objavili iba fragmenty tyčinkového náramku. V hrobe 24 sa popri tyčinkovom náramku (obr. 12: 11) našli aj koráliky, prsteň a tri esovité záušnice. Na nie veľmi vzdialenom pohrebisku v Čakajovciach začína výskyt podobných náramkov v horizonte B (2.–5. desaťročie 10. stor.) a vrcholí v horizonte C (5. desaťročie–prelom 10. a 11. stor.), v nasledujúcom období sa nevyskytuje (Hanuliak/Rejholcová 1999, 9–11, 70). Práve táto skutočnosť v kombinácii s tým, že náramky sa vyskytujú výnimočne, umožňuje datovať začiatok pochovávania na pohrebisku na Školskej ulici už do druhej polovice 10. stor., resp. na prelom 10.–11. stor.

Častým nálezom sú aj prstene, prevažne plechové, výnimočne tyčinkové. Vyskytli sa v hrobách vo väčšine iba po jednom, prípadne dvoch exemplároch. V dvoch hrobách boli po jednom na každej ruke a v jednom hrobe 49 dva prstene na ľavej ruke. V hrobe 37 sa vyskytli dva prstene (jeden na každej ruke), jeden „tordovaný“ liaty a druhý plechový. V hrobe 2 sa nachádzal plechový prsteň s tepaným vzorom, dve cik-cak vlnovky v kombinácii s vertikálnymi zásekmi (obr. 12: 5). V troch prípadoch mal pásikový prsteň po obvode jednu alebo dve rovnobežné línie (hroby 19, 37, 43). Podobné prstene sú aj na pohrebisku v Čakajovciach a sú obľúbené najmä v horizontoch B a C, t. j. od polovice 10. stor. do začiatku

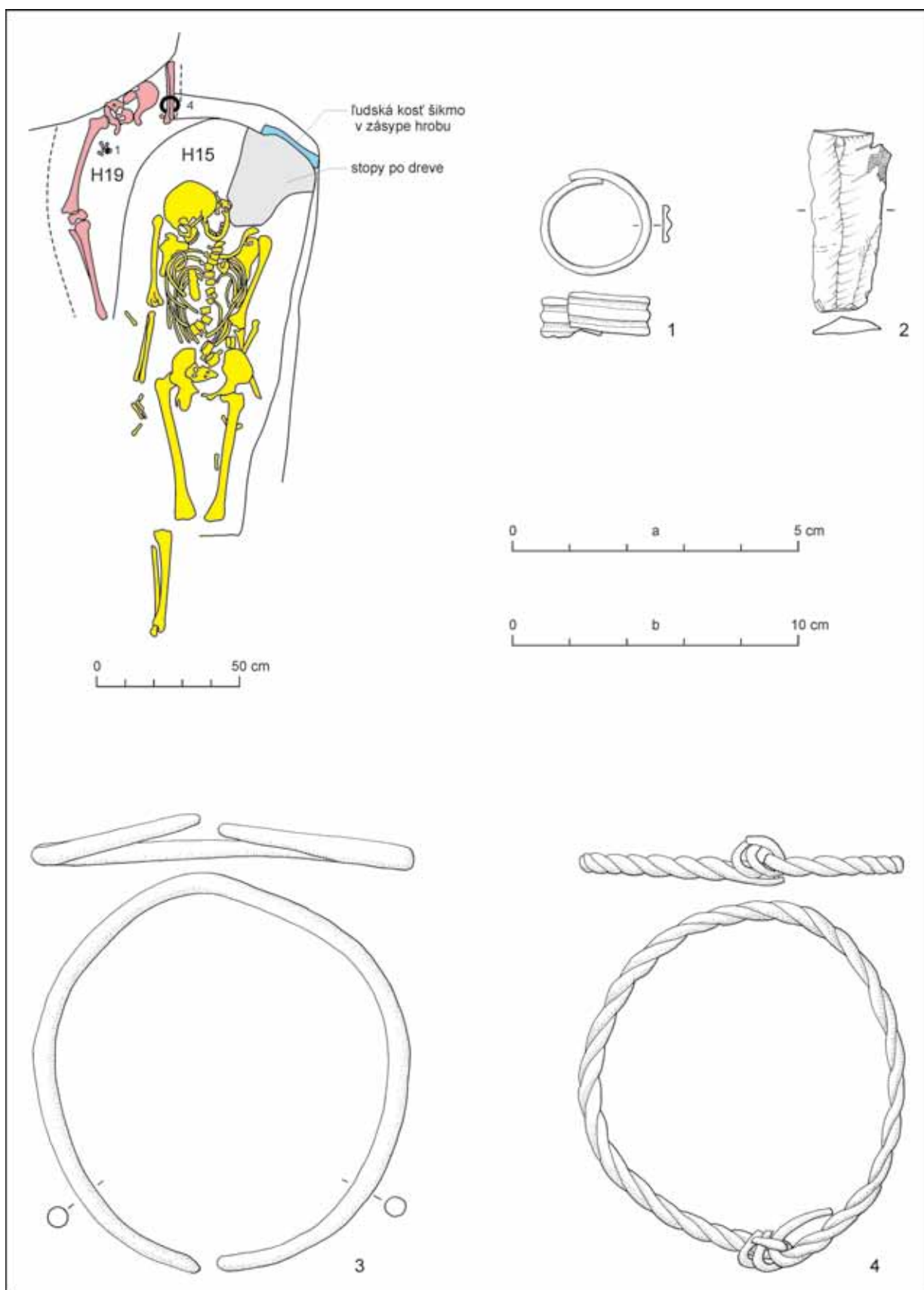
Obr. 9. Nitra, Školská ulica. Náhrdelníky z hrobov. 1 – hrob 32; 2 – hrob 37; 3 – hrob 22.

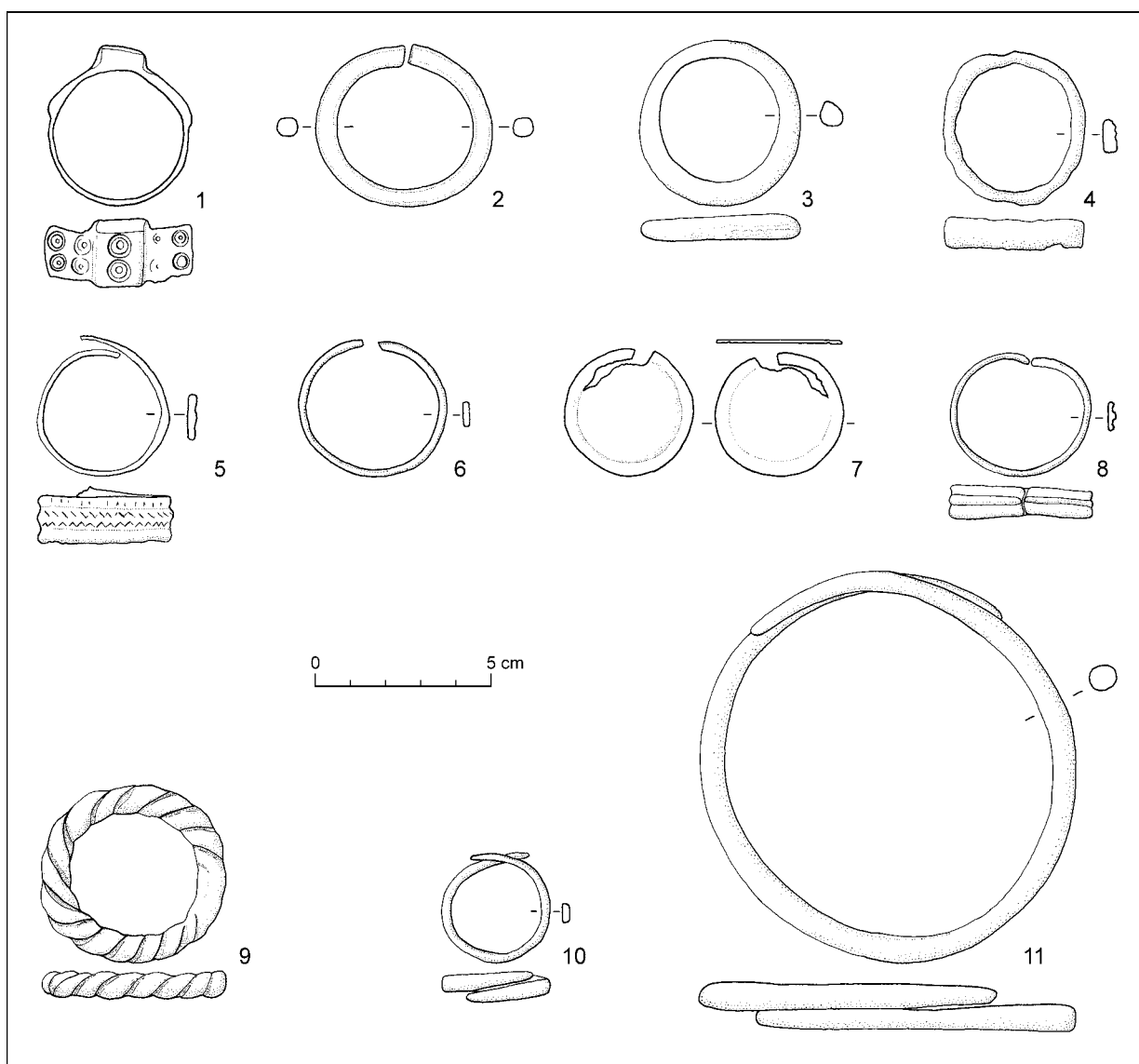
Obr. 10. Nitra, Školská ulica. Hrob 37. Detail na pôvodné uloženie náhrdelníka.

11. stor. Zriedkavé sú jednoduché tyčinkové prstene s prekríženými koncami (hrob 27). Osobitý je krúžkový prsteň z hrobu 46 (pozlátený?).

Výnimočným nálezom je minca nachádzajúca sa v pravej ruke mŕtveho v hrobe 42 (obr. 12: 7). Žiaľ, snaha numizmatika o jej presnejšie datovanie bola neúspešná. Minca nebola prevŕtaná, takže je veľmi pravdepodobné, že bola do hrobu vložená vo funkcii obolu (Kolníková 1967, 189). Vkladanie mince do rúk je pomerne častým zvykom na pohrebiskách z 11. stor. (Fusek 1998, 80; Točík 1960; 1971), aj keď najčastejšie je jej vkladanie do úst (Fusek 1998, 80; tam aj ďalšia literatúra). Dôležité sú zistenia G. Fuseka,

Obr. 11. Nitra, Školská ulica. Plán hrobov 15 a 19. 1–4 – nálezy z hrobu 19. Mierka: a – 1, 2; b – 3, 4.

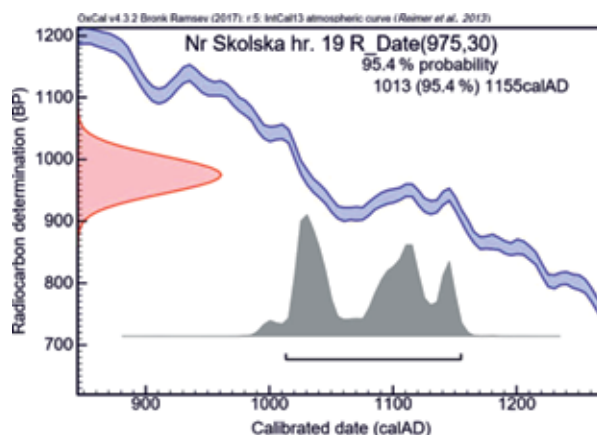

Obr. 12. Nitra, Školská ulica. Výber nálezov z hrobov. 1 – hrob 1; 2, 3 – hrob 47; 4 – hrob 46; 5 – hrob 2; 6 – hrob 49; 7 – hrob 42; 8, 9 – hrob 37; 10, 11 – hrob 24.

ktorý historickými udalosťami za najskorší možný dátum výskytu uhorských mincí v hroboch (mince Štefana I) považuje rok 1029, keď Štefan I. natrvalo pripojil k Uhorskému kráľovstvu Nitriansko (Fusek 1998, 113; Steinhübel 1998).

Keramika sa našla iba v dvoch hroboch (obr. 6), pričom v hrobe 12 chýbala kostra. V oboch prípadoch išlo o drobné hrncovité exempláre, pravdepodobne funerálnu keramiku. V hrobe 50 sa okrem malého hrnca nachádzali v oblasti hlavy aj štyri esovité záušnice. Na nekropole sa nenašli železné nože ani žiadne zbrane.

Presnejšie datovanie pohrebiska bude možné až po jeho podrobnej analýze. Predbežné pozorovania naznačujú, že sa tu zachytáva aj horizont pochovávaní z druhej polovice, even-

Obr. 13. Nitra, Školská ulica. Rádiouhlíkové datovanie kosti z hrobu 19, laboratórium Poznaň.

tuálne zo záveru 10. stor., resp. prelomu 10. a 11. stor. (napr. hrob 19 s náramkami). Najintenzívnejšie pochovávanie je pravdepodobne v priebehu 11. stor. Početnosť vzájomných superpozícií, prípadne etážovite uložených hrobov naznačuje, že pochovávanie mohlo fungovať dlhšie obdobie, azda až do začiatku 12. stor. Absencia mincí v hroboch (až na jednu výnimku) by zase mohla podporovať skôr kulmináciu pochovávania v prvej polovici 11. stor. Rádiouhlíkové datovanie hrobu 19, ktorý by z hľadiska inventáru a tiež na základe superpozície mohol patriť k najstaršej fáze pochovávania prinieslo datovanie 975 ± 30 , čo v kalibrovannej forme prináša výsledok s 95,4 % pravdepodobnosťou medzi roky 1013–1155. Diagram (obr. 13) však zachytáva nárast krivky už v závere 10. stor.

Ako už bolo uvedené, pôvodný rozsah a veľkosť pohrebiska nie je možné určiť. Preto nemožno vylúčiť, že súvisí s pohrebiskom, cintorínom zisteným v okolí Kostola sv. Ladislava, resp. jeho predchodcu v polohe Na vršku. Pôvodne tu stál iný kostol zasvätený Panne Márii. Relatívne veľká vzdialenosť hrobov od kostola naznačuje, že stredoveký cintorín nemusel na tieto miesta priamo pokračovať, ale mohol byť členený na viac úsekov, areálov. Ukazuje sa, že v 11.–12. stor. vtedajší obyvatelia nechali spustnúť sídliskový areál z 9.–10. stor. a na jeho mieste založili pohrebisko, prípadne viaceré pohrebiská. V podstate sa tu, na svahu otočenom k východu slnka, mohol nachádzať akýsi hlavný nitriansky cintorín delený na viaceré samostatné časti (dnešná Školská ul., Kupecká ul., Piaristická ul. a pod.), ktorý zároveň tým, že bol na mieste staršieho osídlenia, zachovával akúsi duchovnú spojitost s predkami.

Pohrebisko dopĺňa obraz o včasnostredovekom obyvateľstve Nitry (Bednár 2001; Fusek 2008; Chropovský 1962; 1972; 1978; Chropovský/Fusek 1985) a zaraďuje sa k viacerým nekropolám 9.–12. stor., ktoré sa v posledných rokoch podarilo objaviť v areáli starobylej Nitry, pohrebisko z konca 8., resp. prvej polovice 9. stor. v Nitre na Mikovom dvore (Ruttkay et al. 2011), časť pohrebiska z 9. stor. v Nitre na Šindolke (Ruttkay/Ruttkayová 2006), pohrebisko z 10. stor. v Lužiankach (Ruttkay 2006), pohrebiská z 11. stor. v Nitre-Selenci (Daňová/Ruttkay 2011).

Ďalším významným výsledkom výskumu je zistenie, že už v 13. stor. cintorín jednoznačne prestal fungovať. Dokladajú to rozmanité sídliskové objekty, najmä zásobné jamy husto rozmiestnené po celej skúmanej ploche. Práve pri kopaní týchto jám vtedajší obyvatelia porušili veľkú časť hrobov.

Sídlisko – osada – mesto

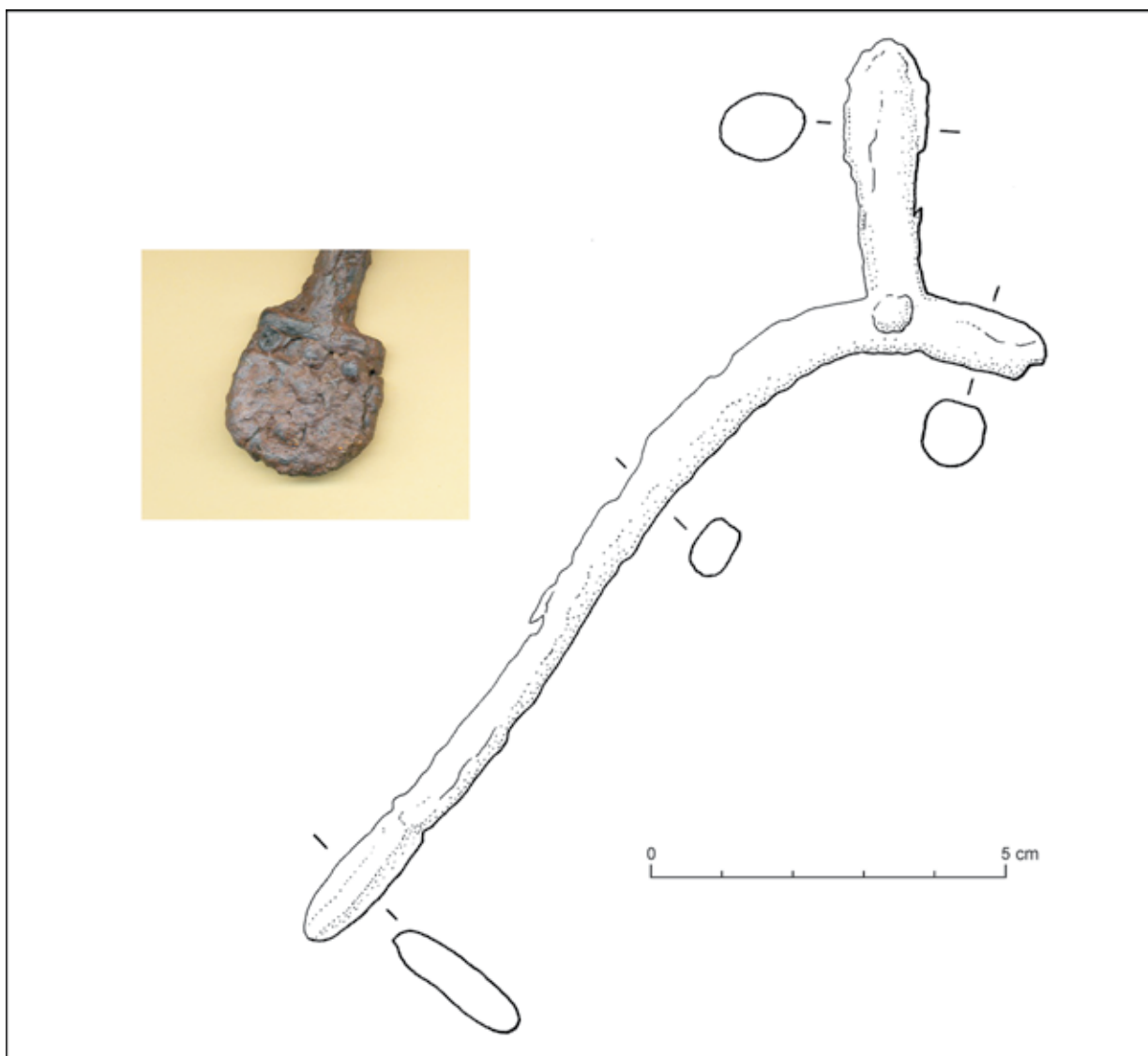
V polohe Školská ulica sa preskúmali aj súčasti stredovekých a novovekých sídliskových areálov. V dôsledku neskorších stavebných činností boli aj tieto objekty v mnohých prípadoch výrazne porušené a časovo ich možno rozdeliť do štyroch hlavných úsekov, a to 9.–10. stor., 11.–12./13. stor., 13.–15. stor., novovek.

Sídliskové objekty (5) z včasného stredoveku sú výrazne porušené neskoršími aktivitami. Ležia tiež v subpozícií s odkrytým pohrebiskom. Ide spravidla o funkčne bližšie neurčiteľné jamy, resp. zásobné jamy, žiaľ, s minimálnym počtom nálezov. Medzi nimi je najčastejšia keramika, výnimočne sa zistili železné predmety (nožík). V objekte 22A, temer kompletne zničenom novovekou odpadovou jamou obj. 22, sa našiel fragment ostrohy s platničkami (obr. 14).

Objekty z 11.–12./13. stor. (2), bližšie neurčené jamy a zásobné jamy, sa vyskytli iba na juhozápadnom okraji plochy, v mieste, kde sa už nezachytili žiadne hroby. Tu môže situáciu komplikovať skutočnosť, že veľká časť tejto plochy bola v minulosti znížená a tým mohli byť aj odstránené pomerne plytko zahĺbované hroby. Napriek tomu nemožno vylúčiť, že svojim spôsobom tieto objekty nepriamo vymedzujú západný okraj pohrebiska. Keramika vykazuje charakteristiky, ktoré sú typické najmä pre 11.–polovicu 12. stor. (Ruttkay 1997).

Významnú časť sídliskových objektov tvoria objekty z vrcholného stredoveku, z 13.–15. stor. Ide o rôzne jamy, často zásobnicové. Vo viacerých prípadoch hroby ležali zdanlivo nad týmito jamami. Bolo to spôsobené tým, že sa spodná časť jám rozširovala, takže sa samotný výkop dostal pod hrob. Aj z tohto dôvodu sa v niektorých prípadoch pri deštrukcii stien dostali celé časti kostier do sekundárnej polohy (napr. detská kostra „na dne“ obj. 7). Najextrémnejšie sa to prejavilo v objekte pivničného charakteru, obj. 10 (pôvodne do svahu vyhlbená pivnica). Po páde stropu sa aj takmer celé hroby z 11. stor. dostali na dno mladšej pivnice. V zásype objektov tvorila rozhodujúcu časť keramika. Ide spravidla o hrncovité nádoby sivej farby s pomerne vyvinutými okrajmi. Väčšina je charakteristická pre keramickú produkciu 13.–14. stor., výnimočne 15. stor. (Ruttkay 1997).

Stredoveké sídliskové objekty z 13.–14. stor. obsahovali v zásypoch množstvo opracovaných mufoníh a kozích rohov (obr. 15: 1, 3) často so stopami rezania, ako aj surovinu, či polotovary na výrobu rôznych predmetov. Zriedkavejšie sa objavili menej výrazné fragmenty železných predmetov (zlomky

Obr. 14. Nitra, Školská ulica. Objekt 22A. Fragment ostrohy s platničkami.

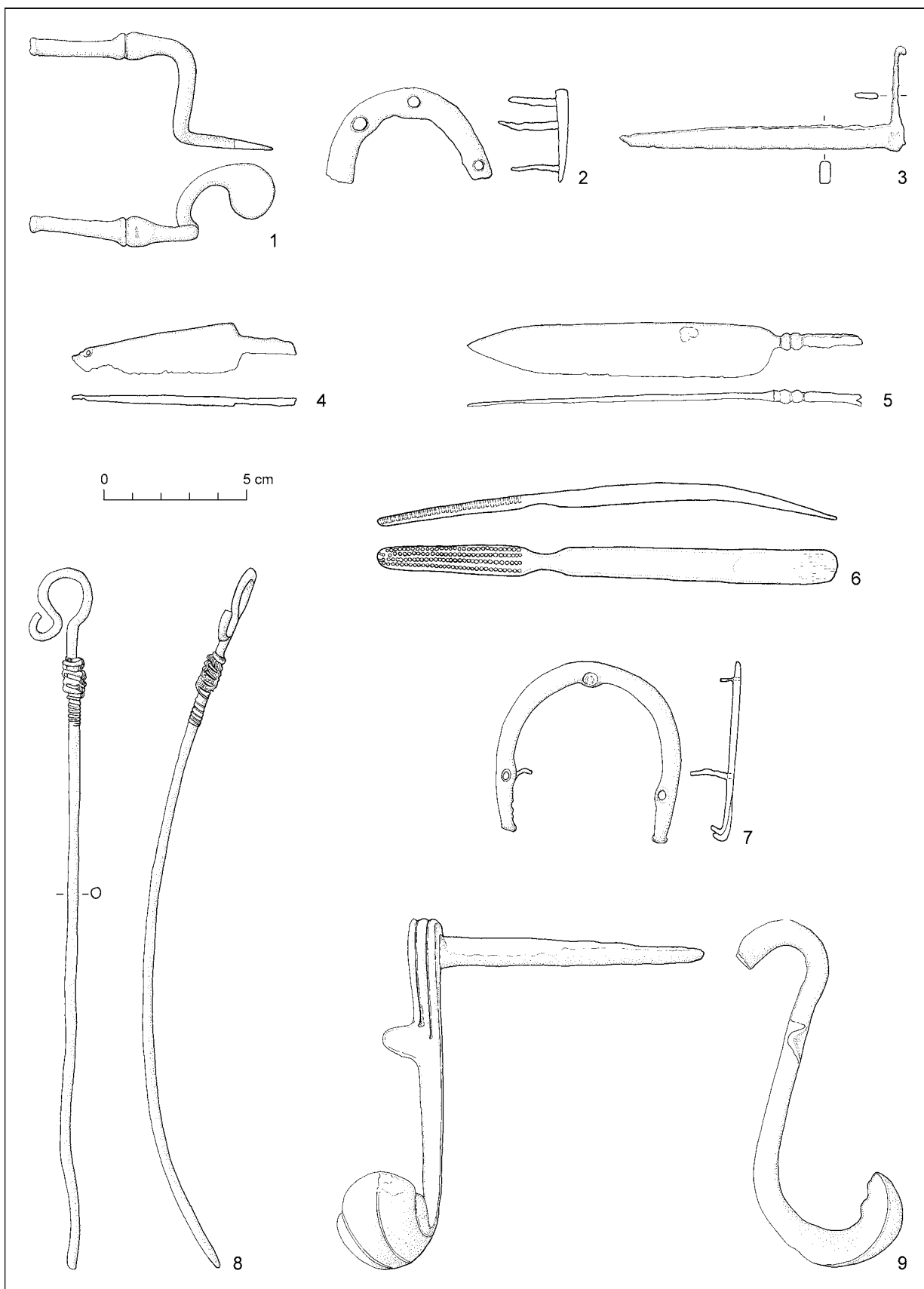
nožov, klince a pod.). Je možné, že sa tu v blízkosti nachádzala kostiarska dielňa, z ktorej odpad sa dostal do vyhlbených objektov. Časti výplne objektov sa preplavili a priniesli pomerne veľkú sériu archeobotanických nálezov, ktorá zatiaľ nie je vyhodnotená.

Pre dejiny Nitry sú dôležité aj objekty z 18.–19. stor. Novoveké objekty tvorili buď veľké pivnice, alebo menšie odpadové jamy a jednu studňu s tehlovou konštrukciou. Najmä odpadové jamy 22 a 23 priniesli rozsiahle súbory novovekej materiálnej kultúry. Odpadové jamy poskytli obrovské množstvo zaujímavých nálezov (obr. 15: 5; 16–18), desiatky rekonštruovateľných keramických nádob v širokej variabilite tvarov, sklenené nádoby, hlinené fajky, kostené zubné kefky, kresacie kamene, fragment kovových nádob, nože, spínadlá, klince, železné podkovičky z čižiem (akiste boli pôvodne vyhodnené celé čižmy), ozdobné kovania nábytku, súbory sklenených nádob, osličky, tehly, technickú keramiku a pod. Minca z obj. 10A, zapusteného do pivničného priestoru 10, je z roku 1627.

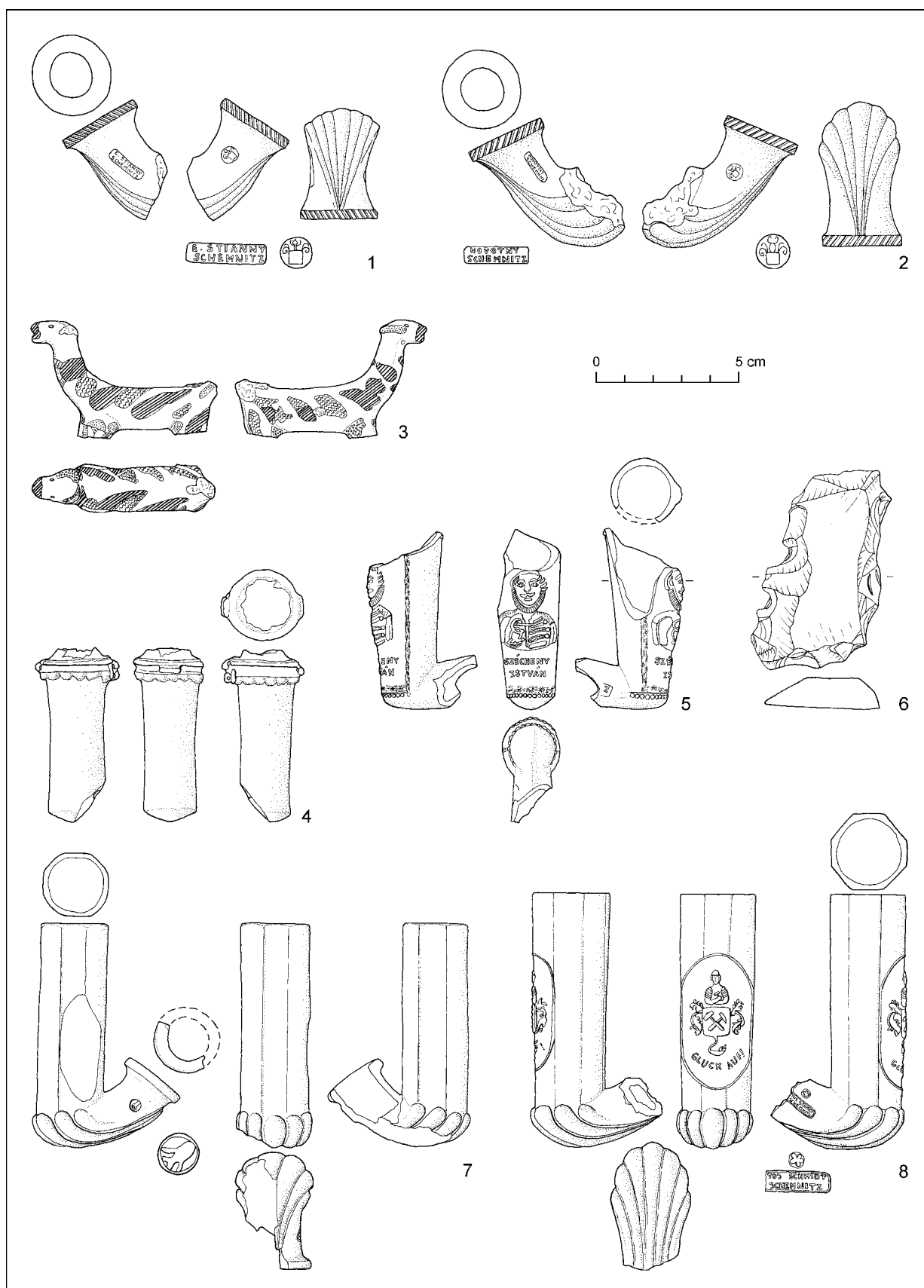
Nezastupiteľný je súbor fragmentov hlinených fajok. Ide o výrobky viacerých dielní. Biele fajky s názvom Caffé reprezentujú pravdepodobne viedenskú produkciu. Najviac ich však pochádza z dielní v Banskej Štiavnici. Ojedinelým exemplárom je fajka s vyobrazením muža s chronogramom (1759). Ide o pomerne ojedinelý zjav vo fajkárskej produkcii. Doslova skvostom je fajka s podobizňou (obr. 17: 5). Ide o Széchényi Istvána (1791–1860), významného uhorského vedca, zakladateľa Maďarskej akadémie vied, staviteľa prvého železného mosta cez Dunaj a pod.

Obr. 15. Nitra, Školská ulica. Pohľad na skúmané objekty. 1 – obj. 7; 2 – obj. 7 po celom odkryve; 3 – plocha výskumu po začistení; 4 – obj. 10A; 5 – obj. 22.

Obr. 16. Nitra, Školská ulica. Objekt 22. Výber z novovekých nálezov.

Obr. 17. Nitra, Školská ulica. Výber z novovekých nálezov. 1–7 – obj. 22; 8 – obj. 23.

Obr. 18. Nitra, Školská ulica. Objekt 22. Výber keramických nálezov.

VÝSKUM V KONTEXTE STREDOVEKÉHO OSÍDLENIA
NITRY

Ojedinelá súhra geografických a klimatických daností, ako aj úrodná pôda, vody bohaté na ryby a lesy plné zveriny spôsobili, že v ohybe Nitry pod úpäťm Zobora vznikli ideálne podmienky pre život človeka. Jeho prítomnosť dokladajú nespočetné archeologické nálezy, ale aj vzácne historické pramene.

Významné postavenie Nitry v minulosti sa odrazilo aj vo vyhlasovaní pamiatkových rezervácií a pásiem. V roku 1961 bol Nitriansky hrad vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku, v roku 1981 Horné mesto za mestskú pamiatkovú rezerváciu a nakoniec bolo v roku 1992 Dolné mesto vyhlásené za pamiatkovú zónu s vymedzeným ochranným pásmom.

Čiernu škvrnu na archeologickej mape Nitry spôsobila výstavba Divadla Andreja Bagara v 70. rokoch 20. stor. a s ňou spojená deštrukcia historického mestského jadra a unikátnej archeologickej lokality pod ním. V dôsledku vtedajších politických záujmov sa tu výskum viac-menej neuskutočnil, resp. preskúmal sa iba zlomok z tohto veľkého priestoru. Žiaľ, situácia sa opakovala pri výstavbe obchodného centra Mlyny, a to aj napriek protestom archeologickej obce. Nakoniec sa tam prebádal iba fragment rozsiahlej plochy. Dnešné výskumné aktivity v bezprostrednom susedstve (Mostná ul., Březinová/Samuel 2009; Kupecká ul., Ruttkay/Ruttkayová 1997; Svätoplukovo námestie) dokazujú, že sa oplatí prebádať doslova každý centimeter plochy určenej na zástavbu. Dokladom tejto skutočnosti je aj výskum na Školskej ulici.

Vymapovanie archeologických nálezov z 9.–12. stor. v Nitre a jej bezprostrednom okolí dokazuje, že osídlenie na prelome včasného a vrcholného stredoveku bolo rozsiahlejšie ako plocha dnešného mesta, t. j. od hradu až po Krškany sa rozkladala jedna hustá sieť menších sídlisk. Druhé zoskupenie sídlisk bolo na ľavobrežnej terase Nitry, od Drážoviec až po Janíkovce. Na tú dobu to bola určite jedna z najväčších sídliskových aglomerácií v strednej Európe a s trochou nadsadenia už možno hovoriť o mestskom charaktere. Jej pozostatky sa temer každodenne odкрývajú na rozmanitých miestach, a to Šindolka, úpäťm Zobora, Svätoplukovo námestie, Tržnica, Dolné Krškany atď. Samozrejme to neznamena súvislé osídlenie. Dozaista sme tu svedkami dokladu vyspelého ekonomického zázemia významného centra s výraznou kumuláciou hradísk (Nitra-hrad, Nitra-Na vršku, Nitra-Lupka, Nitra-Martinský vrch?) a sakrálnych stavieb (Nitra-hrad, Nitra-Martinský vrch) v kombinácii s najstaršou písomnou zmienkou o vysvätení kostola z r. 828. Predpokladá sa aj využitie opevnení na Zobore a iba minimum indícií naznačuje hradisko na Borine.

V polohe Na Vršku sa nachádzalo hradisko, ktorého predpokladaná plocha je 13 ha. Bolo obkolesené širokou priekopou, dvojitým drevozemným valom s komorovou konštrukciou a palisádami. V blízkosti vchodu na južnej strane sa odkryla časť základov mohutnej stavby (š. múrov 110 cm, dĺ. 24 m). Podľa B. Chropovského (1975, 5) sa na „tomto priestore po zániku Veľkej Moravy rozkladala menšia osada a neskôr tu bolo zriadené rozsiahle etážové pohrebisko, datované do 11.–14. stor.“ Zistili sa tri kruhové objekty s vnútornou svetlosťou asi 2,5 m (budované z kameňa, š. múrov 50–60 cm, viazané maltou; Ruttkay 1989, 61). Fragmenty bližšie neidentifikovateľnej stavby sa zistili aj na bývalej Nešporovej ulici (Chropovský/Fusek 1985, 102, 103). Všetky tieto architektúry boli stavebnými prácami nešetrne zničené a ich datovanie a interpretácia sú značne hypotetické a pravdepodobne už neoveriteľné. Náznaky opevnenia sa zaznamenali aj v Nitre-Starom meste, na dnešnej Kupeckej ul. V sídliskovej vrstve a v zásypoch objektov (pravdepodobne súčasť predhradia) spreď polovice 10. stor. sa odkryli opracované kamenné články a množstvo zlomkov maltoviny. To by mohlo naznačovať blízkosť včasnostredovekých kamenných murovaných stavieb. V západnej časti ulice sa našla päta kamennej deštrukcie, pravdepodobne z valu (Ruttkayová 1996). Podľa ústnej informácie B. Chropovského bola obdobná situácia pri výskume na Farskej ulici. O tvare, konštrukcii a vnútornej zástavbe sa z doposiaľ publikovaných informácií nedá skoro nič verifikovať. Z tejto polohy sú k dispozícii početné nálezy dokladajúce osídlenie aj v 11.–13. stor.

Preskúmané pohrebisko a sídliskové objekty v Nitre na Školskej ulici významne dopĺňajú informácie o historickej situácii v priestore stredovekej Nitry. Pre rekonštrukciu sídliskovej situácie sú nesmierne dôležité sídliskové objekty nachádzajúce sa v subpozícii s preskúmaným pohrebiskom. Napriek tomu, že priniesli pomerne málo nálezového inventáru sú výrazným prínosom pre chronológiu včasného stredoveku. Podobne, ako na neďalekej Kupeckej ulici, nastáva prevrstvenie objektov z 9.–10. stor. pohrebiskom v závere 10., resp. v prvej polovici 11. stor. Tento stav by mohol naznačovať, že v závere 10. stor. prichádza k zániku sídliskovej funkcie a jej nahradenie pohrebiskovým areálom. Či sa tak udialo v dôsledku vnútorného vývoja, alebo prispením prichádzajúcich staromaďarských družín, zatiaľ nevieme zodpovedať. Signifikantná je azda prítomnosť drôtených náramkov v hrobách, po prvý krát doložená priamo v priestore nitrianskeho centra sídliskovej aglomerácie.

Po zániku pohrebiska, niekedy v priebehu 12. stor., najneskôr v 13. stor., sa tu znovu obnovuje sídlisková funkcia (pôvodne zasahovala iba na západný okraj skúmanej plochy). Od 13. stor. už tento priestor slúžil výlučne na bývanie, resp. remeselné a skladové účely. V novoveku sa na tomto mieste vybudovala sieť pivníc s prístupmi z rôznych svetových strán bez zjavného systému. Väčšina z nich bola vyhlbená priamo do svahu bez akejkoľvek následnej úpravy (mnohé sa pri ďalších stavebných aktivitách prepadli). Najnovšie pivnice z 19.–20. stor. už boli budované, murované z kameňa a tehál. Doklady parcelácie, či už medzi stredovekými, alebo novovekými objektmi, nebolo možné identifikovať.

LITERATÚRA A PRAMENE

- Bednár 2001 P. Bednár: Sídlistková štruktúra Nitry v 9. storočí. In: *Veľká Morava mezi Východem a Západem*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17. Brno 2001, 29–39.
- Bednár/Fottová 2006 P. Bednár/E. Fottová: Aktuálny stav bádania genézy stredovekých miest západného a stredného Slovenska z hľadiska archeologických výskumov. In: C. Busko/M. Golinski/B. Krukiewicz (ed.): *Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej. Materiały z konferencji międzynarodowej w Ładku Zdroju 28.–29. października 2002 roku*. Wrocław 2006, 139–165.
- Březinová/Samuel 2009 G. Březinová/M. Samuel: Nálezy skla z Mostnej ulice v Nitre. Výber z výskumov 1990–2007. *Študijné zvesti AÚ SAV* 46, 2009, 71, 72.
- Čaplovič 1954 P. Čaplovič: Slovanské pohřebiště v Nitre pod Zoborom. *Slovenská archeológia* 2, 1954, 5–50.
- Čaplovič/Točík 1951 P. Čaplovič/A. Točík: Výskum v Nitre. *Archeologické rozhledy* 3, 1951, 178, 179, 195.
- Daňová/Ruttikay 2011 K. Daňová/M. Ruttikay: Porušovanie hrobov v 11. storočí na pohrebisku v Nitre-Selenci. In: S. Stuchlík (ed.): *Materiály o pohřebním ritu. Druhotné zásahy v hrobech*. Opava 2011, 161–167.
- Fottová 2005 E. Fottová: Výskum stredovekej dediny v Nitre-Chrenovej. *AVANS v roku 2003*, 2005, 75, 76.
- Fottová 2006 E. Fottová: Záchranný výskum v Nitre-Starom meste. *AVANS v roku 2004*, 2006, 76, 77.
- Fusek 1998 G. Fusek: Gräber mit Arpadenmünzen aus dem Gräberfeld von Šindolka in Nitra. *Slovenská archeológia* 46, 1998, 71–118.
- Fusek 2006 G. Fusek: Nitra-Šindolka. Stredoveké sídliská a pohrebiská. In: J. Gancarski (Red.): *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*. Krosno 2006, 135–147.
- Fusek 2008 G. Fusek: Die Nebenareale in der Struktur der grossmährischen Burgstadt von Nitra. In: I. Boháčová/L. Poláček (Hrsg.): *Burg-Vorburg-Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frühmittelalterlicher Zentren*. Brno 2008, 271–290.
- Haberstroh 2004 C. Haberstroh: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Wirbenz, Gde. Speichersdorf, Lkr. Bayreuth*. München 2004.
- Hanuliak 1994 M. Hanuliak: *Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia*. Nitra 1994.
- Hanuliak/Rejholcová 1999 M. Hanuliak/M. Rejholcová: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie)*. Vyhodnotenie. Bratislava 1999.
- Chropovský 1962 B. Chropovský: Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke. *Slovenská archeológia* 10, 1962, 175–240.
- Chropovský 1972 B. Chropovský: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva na Slovensku. In: *Monumentorum Tutella* 8. Bratislava 1972, 173–208.
- Chropovský 1975 B. Chropovský: Nitra. Archeologický výskum slovanských lokalít III. Medzinárodný kongres slovanskej archeológie. 7.–14. september 1975, Bratislava. Nitra 1975.
- Chropovský 1978 B. Chropovský: Pohrebisko z 9.–10. stor. v Nitre pod Zoborom. *Slovenská archeológia* 26, 1978, 99–122.
- Chropovský/Fusek 1985 B. Chropovský/G. Fusek: Výsledky výskumov na stavenisku športového areálu v Nitre. *Študijné zvesti AÚ SAV* 25, 1985, 93–116.
- Kolníková 1967 E. Kolníková: Obolus mŕtvych vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku. *Slovenská archeológia* 15, 1967, 189–254.
- König a kol. 2014 T. König/S. Bodoriková/M. Budaj: *Nitra-Mlyny. Stredoveké osídlenie lokality*. Bratislava 2014.
- Krumphanzlová 1965 Z. Krumphanzlová: Skleněné perly doby hradištní v Čechách. *Památky archeologické* 56, 1965, 161–168.
- Rejholcová 1995 M. Rejholcová: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie)*. Katalóg. Nitra 1995.
- Ruttikay 1989 A. Ruttikay: Feudálne sídla a fortifikačné zariadenia na Slovensku spred polovice 13. stor. *Zborník SNM* 83. *História* 29, 1989, 57–107.
- Ruttikay 1997 M. Ruttikay: Die Grundveränderungen in der Keramikproduktion im 12.–14. Jh. in der Westslowakei. *Pravěk Nová řada* 6, 1997, 261–284.

- Ruttkay 2006 M. Ruttkay: Nové staromaďarské pohrebisko v Lužiankach. *AVANS v roku 2004*, 2006, 165–167.
- Ruttkay/Ruttkayová 1997 M. Ruttkay/J. Ruttkayová: Výsledky výskumu v Nitre-Starom meste. *Archaeologia historica* 22, 1997, 103–113.
- Ruttkay/Ruttkayová 2006 M. Ruttkay/J. Ruttkayová: Záchranný archeologický výskum v Nitre-Šindolke. *AVANS v roku 2004*, 2006, 174, 175.
- Ruttkay et al. 2011 M. Ruttkay/M. Bielich/R. Malček/A. Nemergut/J. Ruttkayová/B. Zajacová: Záchran-
né výskumy na trase výstavby rýchlostnej cesty R1 v úseku Nitra-Západ – Selenec. *AVANS v roku 2009*, 2011, 200–209, 347–368.
- Ruttkayová 1996 J. Ruttkayová: Záchranný výskum v Nitre na Kupeckej ulici. *AVANS v roku 1994*, 1996, 153, 154.
- Steinhübel 1998 J. Steinhübel: Knieža Ladislav Lysý a poľská zvrchovanosť. Nitriansky komitát. In: G. Fu-
sek/M. R. Zemene (zost.): *Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť*. Nitra 1998, 114–116.
- Šalkovský 1978 P. Šalkovský: Záchranný archeologický výskum na Gudernovej ulici v Nitre. *AVANS
v roku 1977*, 1978, 222, 223.
- Štefan 2009 I. Štefan: Príspevek k chronológii a výpovedným možnostem esovitých záušnic. *Studia
Mediaevalia Pragensia* 9, 2009, 171–205.
- Točík 1956 A. Točík: *Nitra, Jesenského č. 9*. Výskumná správa 540/56. Dokumentácia AÚ SAV. Nitra
1956. Nepublikované.
- Točík 1960 A. Točík: Radové pohrebisko devínskeho typu z XI. stor. v Mlynárčiach pri Nitre. *Slo-
venská Archeológia* 8, 1960, 269–284.
- Točík 1971 A. Točík: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei
(I). *Slovenská archeológia* 19, 1971, 135–276.
- Točík/Paulík 1979 A. Točík/J. Paulík: Mohyla z mladšej doby bronzovej a kostrové pohrebisko z 11. storo-
čia v Čápure. *Slovenská archeológia* 27, 1979, 87–124.
- Ungermann 2010 Š. Ungermann: Počátky mladohradištních pohřebišť na Moravě. In: Š. Ungerman/
R. Přichystalová (eds.): *Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřinskému k 60. narozeninám*.
Praha 2010, 220–239.
- Vendtová 1962 V. Vendtová: *Nitra-Staré mesto*. Výskumná správa 1024/62. Dokumentácia AÚ SAV. Nit-
ra 1956. Nepublikované.

Research of the Medieval Settlement and Cemetery at Školska Street in Nitra

Matej Ruttkay – Jaroslava Ruttkayová

Summary

Nitra (province Nitra), district Staré mesto, built-up area (intravilan), plot number 1205, 1206, 1207, settlement features, Early and High Middle Ages, 9th–15th century, early modern period, cemetery dated back to the 10th–11th/12th century. Finds are deposited in the Ponitrianske Museum in Nitra.

The archaeological research covered 47 features representing settlements from the Great Moravian times to the early modern period and 50 graves from the period between the end of the 10th and the turn of the 11th and 12th century. The area has been severely damaged by earlier building activities.

One of the most surprising discoveries is a cemetery dated back to the end of the 10th century and the turn of the 11th and 12th century. None of the actual borders of the cemetery have been captured during the works. All areas outside the studied area have already been levelled and archaeological contexts have been nearly completely destroyed. Graves contained mainly pieces of jewellery – S-shaped earrings, bracelets, rings, and pearls from necklaces. There were also bracelets (woven and bar) indicating that the cemetery could be one of the oldest burial grounds located in the Nitra old town with such artefacts. Pottery has been found only in two graves. In once grave, the deceased held an unspecified coin in his hand. Radiocarbon dating of grave no. 19 indicates that it should be dated back to the 11th century and possibly related also to the end of the 10th century. A few coins and pottery found there suggest that the cemetery was most intensely used in the first half of the 11th century.

Settlement features from the Great Moravian Period were clearly impaired by later activities. Furthermore, the features – generally unspecified pits filled with dark brown backfill – are placed in supraposition to the cemetery. The most common finds include ceramics, while iron items (a knife, a plate spur fragment, etc.) were rare.

The largest group consists of features dated back to the High Middle Ages – 13th–15th century. These include various pits, often storage pits, usually filled with ceramics. Additionally, the backfill contained numerous cattle horns. It seems likely that a bone craft workshop was located nearby.

The early modern period features were either large cellars or smaller waste pits and one well with a bricked construction. Waste pits provided numerous interesting finds, such as dozens of ceramic vessels (which we were able to reconstruct), glass vessels, clay pipes, bone and iron items, etc.

It is not easy to interpret the artefacts found during the research. It is obvious that the area has changed its function. At the turn of the 10th and 11th century, the settlement turned into a cemetery. However, the distribution of graves does not allow determining whether the cemetery was a part of a burial ground located by the Blessed Virgin Mary Church (located on the site of the today's Piarist Saint Ladislaus Church) or not. The question could be answered in the future through further research of the park located between the Piarist Church and already studied area. A similar situation has also been observed at the nearby Kupecká Street, where at the end of the 10th century (respectively in the first half of the 11th century) a cemetery was dug into features dated back to the 9th–10th century. The situation could indicate that at the end of the 10th century large areas of the site (Na Vírku) had lost their settlement function and became a burial ground. The question whether it was consequence of some internal development processes or rather due to migration of the Old Hungarian troops, remains unanswered. We believe that wire bracelets found in the graves – documented for the first time directly in the centre of the extensive Nitra settlement area – could provide significant pieces of information.

Sometime during the 13th century the function had transformed again into a settlement with a probable concentration of workshops (bone and antler). Since that time, the area is continuously inhabited. In the early modern period, the area was built-up with a network of cellars accessed from various directions of the world, forming no apparent system. Most of the cellars were dug directly into the slope without any subsequent modifications (many of them were damaged during later construction works). The newest cellars – from the 19th and the 20th century – were made of stones and bricks. However, it was impossible to determine the exact borders of either medieval or early modern time plots.

Fig. 1. Nitra, Školská street. Location of the excavations on a map 1 : 10 000.

Fig. 2. Nitra, Školská street. General view of the eastern side of the excavations (view from the East).

Fig. 3. Nitra, Školská street. 1 – grave 42; 2 – grave 43; 3 – grave 45; 4 – grave 48; 5 – accumulation of graves and a multi-level burial ground.

Fig. 4. Nitra, Školská street. Plan of the eastern part of the excavations. Legend: a – Early Middle Ages settlement; b – graves end of the 10th–11th century; c – 13th–14th century; d – early modern period; e – early modern period cellar; f – brick wall; g – stone wall.

Fig. 5. Nitra, Školská street. Plan of graves 4 and 5. 1, 2 – finds from grave 5.

Fig. 6. Nitra, Školská street. Finds from graves. 1 – grave 12; 2–6 – grave 50.

Fig. 7. Nitra, Školská street. Plan of graves 30, 32, and 35. 1–5 – finds from grave 32.

Fig. 8. Nitra, Školská street. Plan of grave 43. 1–10 – finds from grave 43.

Fig. 9. Nitra, Školská street. Necklaces from graves. 1 – grave 32; 2 – grave 37; 3 – grave 22.

Fig. 10. Nitra, Školská street. Grave 37. Details of the original position of the necklace.

Fig. 11. Nitra, Školská street. Plan of graves 15 and 19. 1–4 – finds from grave 19. Scale: a – 1, 2; b – 3, 4.

Fig. 12. Nitra, Školská street. Selection finds from graves. 1 – hrob 1; 2, 3 – hrob 47; 4 – hrob 46; 5 – hrob 2; 6 – hrob 49; 7 – hrob 42; 8, 9 – hrob 37; 10, 11 – hrob 24.

Fig. 13. Nitra, Školská street. Radiocarbon dating of bones from grave 19, Poznan laboratory.

Fig. 14. Nitra, Školská street. Feature 22A. A plate spur fragment.

Fig. 15. Nitra, Školská street. View of investigated features. 1 – feature 7; 2 – feature 7 after complete excavation; 3 – excavation area after cleaning; 4 – feature 10A; feature 22.

Fig. 16. Nitra, Školská street. Feature 22A. Selection of early modern period finds.

Fig. 17. Nitra, Školská street. Selection of early modern period finds. 1–7 – feature 22; 8 – feature 23.

Fig. 18. Nitra, Školská street. Feature 22A. Selection of ceramics.

Translated by Mgr. Magdalena Adamus, PhD.

doc. PhDr. Matej Ruttkay, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
matej.ruttkay@gmail.com

PhDr. Jaroslava Ruttkayová
Ponitrianske múzeum v Nitre
Štefánikova trieda 1
SK – 949 01 Nitra
nraujrut@savba.sk